EDİGEY
ИДЕГӘЙ

TÜRK KÜLTÜR VE SANATLARI ORTAK YÖNETİMİ
1993
TÜRKSOY

Hazırlayan : Dr. Rüstem SULTİ

TÜRKSOY YAYINLARI NO©: 10
ISBN: 975-7213.06-3

EDİGEY DESTANI

HAZIRLAYAN
Dr. Rüstem SULTİ

TÜRKSOY'UN YAYINLADIĞI KİTAPLAR

1- Manas
2- Abay
3- Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler
4- Türkmen Şiir Antolojisi
5- Başkurt Halk Destanı Ural Batır
6- Türkçe - Başkurtça Konuşma Klavuzu
7- Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri
8- Kök - Türk Tarihi
9- Muhtar Awezov "Seçilmiş Hikayeler"

Resimleyen : Tavil HACİAHMET (TATARİSTAN)
Dizgi ve Sayfa Düzeni :
Batır HUDAYGULİYEV (TÜRKMENİSTAN)

SUNUŞ

TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi), Türk dünyasına ve insanlık alemine bu eserle birlikte yeni bir hizmet sunuyor.

Türk Cumhuriyetleri tarafından kurulan TÜRKSOY, bir yandan Türk kültürünü, sanatını, tarihini, bu konularda yayınladığı eserler ve yaptığı çalışmalar ile dünyaya tanıtırken öte yandan da Türk devlet ve toplulukları arasındaki kültürel ilişkileri geliştirmeyi hedeflemiştir.

Bu amaçla Türk kültürünün temel eserlerini yayınlamaktayız. Bilindiği gibi bir ulusun kültürü; geçmişinden süzülüp gelen maddi ve manevi değerlerin tümü ve bu değerleri duyuş, düşünüş ve ifade ediş şeklidir. İşte Türk halklarının kendine özgü köklü ve zengin kültürü de Türklüğün doğuşuyla başlamış, zamanla gelişerek binlerce yıllık geçmişe sahip bir halkı ulus olarak ayakta tutmuştur.

Türk kültürünü oluşturan değerleri araştırmak, tanıtmak, gelecek nesillerin yararlanarak geçmişine sahip çıkmasını sağlamak, TÜRKSOY'un temel görevidir.

Elinizdeki "Edigey Destanı" bu doğrultuda TÜRKSOY tarafından yayınlanan onuncu kitaptır. Türk kültürünün baş eserlerinden biridir. Bu eser destan türünde olmakla beraber, oluştuğu coğrafyadaki Türklerin tarihi, toplum hayatı, aşkları, sevinçleri ve acılarıyla insan hayatının bir aynasıdır. Genellikle bir destanda rastlanması kaçınılmaz olan olağanüstü ögeler burada da yer almakla birlikte, çoğu kez olaylar ve kişiler tarihle koşuttur.

Ayrıca savaş ve mücadelelerin aynı halkın çeşitli boyları arasında geçmesi, günümüz Türk dünyasının bu eserden alacağı dersler olduğunu göstermektedir.

Bu eseri dünya kültür hayatına kazandıran şair Dr. Rüstem Sulti'ye ve eserin baskıya hazırlanmasında büyük emeği geçen Konya Selçuk Üniversitesi öğretim üyesi Fazıl Agiş'e içten teşekkür ederim.

Polad BÜLBÜLOĞLU
TÜRKSOY Genel Müdürü
Azerbaycan Kültür Bakanı

Тәкъдим

TҮРКСОЙ (Түрк мәдәният һәм сәнгатьләре уртак идарәсе) Түрк дөньясына һәм кешелек дөньясына бу әсәр белән бергә яңа бер хезмәт тәкъдим итә.

Бәйсез Түрк дәүләтләре тарафыннан төзелгән ТҮРКСОЙ, бер яктан түрк мәдәниятен, сәнгатен, тарихын, бу темаларга бастырган әсәрләре һәм эшләгән эшләре белән дөньяга танытса, икенче яктан түрк дәүләт һәм төбәкләре арасындагы мәдәни элемтәләрне ныгытуны максат итеп алган.

Бу максат белән түрк мәдәниятенең төп әсәрләрен бастырып торабыз. Мәгълүм ки, һәр халыкның мәдәнияте, аның тарихыннан сөзелеп килгән матди һәм мәгънәви хәзинәнең бөтенесе һәм бу хәзинәне ишетү, уйлау һәм күрсәтү рәвешедер. Түрк халыкларының үзләренә хас зур тамырлы һәм бай мәдәнияте дә менә түркелекнең тууы белән башланган, тора-бара үсеп, меңнәрчә еллык тарихка ия бер халыкны халык буларак аякта тоткан.

Түрк мәдәниятен тәшкил иткән хәзинәләрне тикшерү, таныту, киләчәк нәселләрнең файдаланып, тарихларына ия булуына ирешү, оешмабызның төп вазифасы булып тора.

Кулыгыздагы бу китап, "Идегәй" дастаны, бу юнәлештә ТҮРКСОЙ тарафыннан басылган унынчы китап. Түрк мәдәниятенең төп әсәрләреннән берсе. Бу әсәр, дастан булуы белән бергә, барлыкка килгән географиядә түркләрнең тарихы, җәмгыять тормышы, сөюләре, сөенечләре һәм көенечләре белән кеше тормышының бер көзгесе булып тора. Дастанда очравы котылгысыз гадәти булмаган элементлар монда да урын алу белән бергә, вакыйгалар һәм кешеләр, күпчелек очракта тарих белән параллель бирелгән.

Бигрәк тә сугыш һәм көрәшләрнең бер үк халыкның төрле кавемнәре арасында булуы, бүгенге түрк дөньясының да бу әсәрдән аласы сабаклары бар икәнлеген күрсәтә.

Бу әсәрне мәдәният тормышына керткән яшь галим һәм шагыйрь Доктор Рөстәм Султигә һәм әсәрнең басылуында зур эчтәнлеген күрсәткән Конья Сәлчук университеты галиме фазыл Агишка һәм өлеше кергән һәркемгә чын күңелдән рәхмәтләремне белдерәм.

Булат Бүлбүл-угълы
ТҮРКСОЙның баш мөдире,
Азәрбайҗанның мәдәният министры.

ÖLÜMSÜZ DESTAN

Destana çok haklı olarak "milletin aynası" diyorlar. Her halkın millî özelliklerini ve güzel vasıflarını tasvir eden masal konularından, efsanelerden ve hikâyelerden ibaret bu şiir eseri, onun içtimaî, siyasî, ruhî, ahlâkî, millî, medenî kuvvetini yansıtır.

Hintlilerde Ramayana, Karel ve Finlilerde Kalevala, Kırgızlarda Manas Destanı'nın olduğu gibi, Tatar halkının da zengin tarihini, onun esas vasıflarını: vatan sevgisi, cesaret, fedakârlık, zekiliği tam bütünlüğü ile açan Edigey Destanı vardır. Edigey, millî tarihimizin ayrılmaz bir parçası, halkımızın büyük icat, iman gücünün ebedî sönmez ve eksilmezliğini ispat eden ciddî tarihî-medenî kaynağıdır.

Tatar halkının tarihini mısralarıyla bırakmış bu destan, 1442 yılından bugüne kadar milletimizin ruhunu sağlamlaştırıp, onu yok olmaya karşı mücadeleye toplama amaçlarına hizmet etmektedir.

Yedi bin mısradan ibaret ve otuz varyantı olan Edigey Destanı tek bir Tatar muhitiyle sınırlanmaz. Varyantların üçü Kırım Tatarlarına, üçü Başkurtlara, ikisi Kazaklara, biri Nogaylara, biri Özbeklere ait olmasıyla Edigey, kardeş Türk halklarını birleştiren, yakınlaştıran, dostluklarını pekiştiren manevi köprü olmaktadır.

Tarihî şahıs olan Edigey Mirza'nın destan kahramanına dönüşme sebeplerinden biri, bizim fikrimizce, bu Emirin şahsî vasıflarıdır. Halkı, iç savaşlardan halsiz düşmüş, çökmüş, itibarı, derecesi tükenmiş ülkeyi sadece Edigey Mirza gibi güçlü iradeli, cesur, itibarlı şahıs kalkındırabilir diye düşünür. Kendi içinde birleşememe, toplanamama ise, tam tersine, helâk olmaya, faciaya getiriyor. Bununla ilgili olarak destanda:

"İdil-Yurt'u dava aldı,
Savaş üstüne savaş geldi,
Edigey'nin söylediği gün geldi.
Cengiz'den kalan han tahtı
Kan tahtına dönüştü;
Kazan, Kırım, Ecderhan
Ayrı ayrı il oldu,
Altın Ordu dağıldı." deniyor.

Tatar halkının tarihinin şanlı sahifelerini yenileyen, faciali dönemlerini aydınlatan Edigey Destanı, yalnız tarihî hafızamızın bütünlüğünü korumakla yetinmeden, millî şuurumuzu da kuvvetlendirir, tarihî kardeşlik bağlarının sağlamlığını da doğrular. Bu asil haysiyetine ve iyimser ruhuna göre, her kuşak onu millî hafızasını yenilemek için inceler, kahraman atalarımızın kırılmaz ruhu destan vasıtasıyla görüşüp kavuşma lezzetini ve rahatlığını yaşıyor. Edigey'in ölümsüzlüğünün sırrı işte burada.

Marsel Taişev
Tataristan Kültür Bakanı,
Tarih İlimleri Araştırıcısı

ҮЛЕМСЕЗ ДАСТАН

Дастанны бик хаклы рәвештә милләт көзгесе дип атыйлар. Һәр халыкның милли үзенчәлекләрен һәм матур сыйфатларын тасвирлаган әкияти сюжетлардан, легендалардан һәм хикәяләрдән торган бу шигъри әсәр аның иҗтимагый, сәяси, рухи, әхлакый, милли, мәдәни куәтен чагылдыра.

Һиндларда "Рамаяна", карел һәм финнарда "Калевала", кыргыз халыкларында "Манас" дастаннары булган кебек, татар халкының да бай тарихын, аның төп сыйфатларын - Ватанга мәхәббәт, кыюлык, фидакарьлек, тапкырлыкны бөтен тулылыгы белән ачып биргән "Идегәй" дастаны бар. "Идегәй" - милли тарихыбызның аерылгысыз бер өлеше, халкыбызның бөек иҗат, иман көченең мәңге сүнмәс вә сүрелмәслеген раслаучы җитди тирихи-мәдәни чыганагы.

Татар халкының шигъри юллар белән теркәп калдырган бу дастан, 1442 елдан бүгенгә кадәр милләтебез рухын ныгытып, аны инкыйразга каршы көрәшкә туплау максатларына хезмәт итә.

Җиде мең шигъри юлдан торган һәм утыз варианты булган "Идегәй" дастаны бер татар мохите белән генә чикләнми. Вариантларының өчесе кырым татарларына, өчесе башкортка, икесе казакъка, берсе нугайга, берсе үзбәккә караган булуы белән "Идегәй" тугандаш төрки халыкларны берләштерүче, дуслаштыручы, якынайтучы рухи күпер булып тора.

Тарихи шәхес булган Идегәй мирзаның дастан каһарманына әверелү сәбәпләренең берсе, безнең фикеребезчә, аның гади халыктан чыгуы булса, икенче сәбәбе - әлеге әмирнең шәхси сыйфатлары. Халкы үзара сугышлардан хәлсезләнгән, бөлгенлеккә төшкән, абруе-дәрәҗәсе беткән илне Идегәй мирза кебек көчле ихтыярлы, батыр, абруйлы зат кына күтәрә ала дип саный. Үзара берләшә, туплана алмау исә, киресенчә, һелакәткә, фаҗигагә китерә.

Бу хакта дастанда:

Идел Йортка дау килде,
Яу өстенә яу килде.
Идегәй әйткән көн килде,
Чыңгыздан калган хан тәхете
Кан тәхетенә әйләнде,
Казан, Кырым, Аждаркан
Башлы, башлы ил булды, -
Алтын Урда таралды, - диелә.

Татар халкы тарихының шанлы сәхифәләрен яңарткан фаҗигале чорларын яктырткан "Идегәй" дастаны тарихи хәтеребезнең бөтенлеген саклап кына калмый, ә бәлки милли аңыбызны да көчәйтә, төрки кардәшлек җепләре ныклыгын да раслап тора. Шул асыл хасиятенә һәм оптимистик рухына күрә, һәр буын аны милли хәтерне яңарту өчен өйрәнә, батыр бабаларыбызның сынмас рухы белән дастан аша очрашып-кавышу ләззәте һәм рәхәте кичерә. "Идегәй" үлемсезлегенең бер сере нәкъ менә шунда.

Марсель Таишев,
Татарстан мәдәният министры,
тарих фәннәре кандидаты.

İÇİNDEKİLER

I- ÖNSÖZ/СҮЗ БАШЫ 3
II- AÇIKLAMALAR VE KISALTMALAR 9
III- TRANSKRİPSİYON ALFABESİ 10
IV- GİRİŞ 11
1-Toktamış Han İlê Aksak Timur Kavgası ve Kutlukaya Bey İle Oğlu Edigey'in Ölüme Mahkum Edilmesi/Туктамыш хан белән Аксак Тимер низагы һәм Котлыкыя би белән углы Идегәйнең үлемгә хөкем ителгәне 35
2-Edigey'in Kobogıl İsminde Büyüyüp,Toktamış Han Sarayında Hükümdar Olması/Идегәйнең Кобогыл исемендә үсеп, Туктамыш хан сараенда түрә булганы 45
3-Toktamış Han'ın Edigey'den Şüphe Edip, Onu Takip Etmesi/Туктамыш ханның Идегәйдән шикләнеп, аны эзәрләгәне 53
4-Toktamış Han'ın Subra'yı Söyletip, Edigey'i Sınaması/Туктамыш ханның Субраны җырлатып, Идегәйне сынаганы 63
5-Edigey'in Toktamış Han Sofrasından Aksak Timur'a Kaçıp Gitmesi/Идегәйнең Туктамыш хан табынныннан Аксак Тимергә качып киткәне 73
6-Edigey'in Yolda Kara Tiyin Alp İle Savaşıp, Aksak Timur'un Kızı Akbilek'i ve Kırk Kulu Kurtarması/Идегәйнең юлда Кара Тиен Алып белән сугышып, Аксак Тимер кызы Акбеләкне һәм кырык колны коткарганы 84
7-Edigey'in Akbilek İle Aksak Timur'a Varması/Идегәйнең Акбеләк кыз белән Аксак Тимергә барганы 97
8-Toktamış Han'ın Noradın'ı Maskara Edip Sürmesi/Туктамыш ханның Норадынны мәсхәрәләп сөргәне 101
9-Noradın'ın Babasına Gelmesi, Edigey'in Aksak Timur İle Birlikte Toktamış Han Üstüne Yürümesi/Норадынның атасына килгәне, Идегәйнең Аксак Тимер белән берлектә Туктамыш ханның өстенә йөргәне 107
10-Aksak Timur'un Toktamış Han İle Savaş Başlayıp Rezil Olması/Аксак Тимернең Туктамыш хан белән орыш башлап хур булганы 118
11-Edigey'in Toktamış Han'ın Ordusu İle Savaşması/Идегәйнең Туктамыш хан урдасы белән орышканы 124

12-Toktamış Han'ın Saraydan Kaçıp Giderken Dönüp Söyledikleri/Туктамыш ханның сарайдан качып киткәндә тулгап әйткәне..... 129
13-Noradın'ın Toktamış Han'ı Öldürmesi/Норадынның Туктамыш ханны үтергәне..... 138
14-Noradın'ın Canbay'a Rastlaması, Onunla Atışması, Canbay'ın Edigey İle Noradın'ı Bozuşturması/Норадынның Җанбайга очрап әйтешкәне, Җанбайның Идегәй белән Норадынны бозылыштырганы..... 146
15-Edigey'in Noradın'a İncinip Söylemesi, Noradın'ın Ayrılıp Gitmesi/Идегәйнең Норадынга рәнҗеп әйткәне, Норадынның бүленеп киткәне..... 151
16-Noradın'ın Dönüp Babasını Kovması, Edigey'in Kazak Çıkıp Gitmesi/Норадынның кайтып атасын куганы, Идегәйнең казак чыгып киткәне..... 157
17-Noradın'ın Kadirbirdi Eline Tutsak Olması/Норадынның Кадыйрбирде кулына тотсак булганы..... 166
18-Kadirbirdi Sultan'ın Ordusu İle Edigey'in Üstüne Gitmesi, Edigey'in Savaşta Ölmesi/Кадыйрбирде солтанның урда торгызып Идегәй өстенә барганы, Идегәйнең орышта үлгәне..... 175
V- NOTLAR/Искәрмә **һ**әм аңлатмалар..... 183

ÖNSÖZ

"Edigey" daha ziyade, Türkiye dışındaki sahada bilinen, fakat Türk boylarının birçokları için ortak olan epik eserlerden biridir. Bu, doğal olarak, belli tarihî sebeplerle ilgilidir. Türk boylarının geniş coğrafyada yaşayan ataları birbirleriyle sadece politik ve ekonomik değil, mânevî, kültürel ve edebî-folklorik ilişkiler içinde de olmuşlar, özellikle X-XV. yüzyıllar arasında pek çok destanî eser ortaya koymuşlardır. Edigey Destanı da bu yüzyıllar arasında yaşanmış olan tarihî olaylar etrafında teşekkül etmiştir. Edigey Destanı da dahil olmak üzere, genel Türk destanlarının büyük bir kısmının teşekkülü de bu tarihî döneme: X-XV. yüzyıllara aittir.

Yukarıda bahsedilenlere sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Edigey Destanı'nın teşekkül ettiği XIV-XVI. yüzyıllarda, Türk boyları birbirleriyle çok sıkı bağlar ve tarihî-medenî alışveriş içinde olmuşlardır. Bu ilişkilerin içinde yer alan Tatar, Özbek, Kazak, Nogay, Başkurt ve diğer Türk boylarının mânevi dünyası, onların birlikte ortaya koydukları ortak kültür birimleri olarak görülmelidir. Dolayısıyla, Edigey Destanı da yıravlarının (ozanlarının) repertuvarında mevcut olan bütün Türk boylarının ortak mirasıdır. Daha sonraki yıllarda, özellikle de XVI. yüzyıldan sonraki dönemlerde, Edigey Destanı, Tatar, Nogay, Başkurt, Kazak, Karakalpakların ayrılmaz bir parçasına dönüşüp, onların millî epik gelenekleriyle örülmüştür. Çeşitli telâffuz ve yazılış farklılıklarına rağmen, destanın kahramanları, anlatım konusu aynı olup, farklılıklar konuyu izah etmedeki bazı cihet ve motifler, onların yer ve gelişmesi ile ilgilidir.

Edigey Destanı kahramanlık destanından başlangıç almış ve bu türün kahramanlık başlangıcının oldukça eksildiği son türüne; tarihî destan denilen türüne aittir. Onun esas konusu XIV asrın sonu XV asrın başlarına ait olaylardır. Fakat, "Edigey" tarihî destan olmasına rağmen, tarihî olayları tam olarak izlemiyor. Folklor ürünü olarak, o halk yıravlarının zengin hayal gücünde işlenmiş bir eserdir.

Edigey Destanı'nın ortaya çıkmasına sebep olan olayları ve şahısları (özellikle de esas kahraman olan Edigey'i) gerçek tarihi olaylar ve simalar olarak bakmak, onların oldukça özgün ve çelişkili olduğunu ortaya çıkardı. Aslen Cengiz Han neslinden olmasa dahi, Edigey, bilfiil, Altın Ordu devletinin hükümdarı olmaya erişiyor, cesur, zeki ve hilekâr diplomat olması sonucu 20 sene boyu bu devleti yönetiyor, Litvanya Prensi Vitovt (Vitold)'u yeniyor, Moskova'yı kuşatıp, Rus yöneticilerini haraca bağlıyor. Hayat yolu birçok tartışmalara sebep olan bu kişi daha sonra kendi devletinde köle satışına son veriyor, şehirleri düzgünleştiriyor ve devlet dini olan İslam'ı sağlamlaştırmak için güç sarfediyor. Kendisinin yaşadığı dönemde olduğu gibi, tarihçiler ve edebiyatçılarda Edigey'e iki türlü bakış açısı mevcuttur: kimileri (örneğin, çağdaş Arap tarihçisi İbn-Arabşah; A.D. Grekov ve A.Y. Yakubovskiy, Fatih Urmançiyev) onu Altın Ordu devletinin ömrünü uzatmaya neden, bu devlet için birçok güç sarfeden birisi olarak; kimileri (örneğin, Rızaeddin Fahreddinov, M. Sefergaliyev, Hatip Minnigulov, Rezeda Ganiyeva) Edigey'in Aksak Timur'un tarafına geçip, Altın Ordu'yu dağıtmaya yol açmakla suçluyorlar.

Destan gerçek tarihî olayları yalın şekilde aktarmıyor, onları kendine göre değiştirip işliyor. Meselâ, Edigey'nin Vitovt'la olan savaşını, Moskova'yı kuşatmasını tamamiyle bir yanda bırakıyor. Eserde Edigey'nin şahsı da oldukça abartılmış, halk onu kendisinin

efsanevi kahramanı yapmış, idealize etmiştir.

Aynı zamanda destandaki Edigey'de bazı eksik yönleri de özellikle belirtilir. Mesela. Altın Ordu'nun düşmanı olan Aksak Timur'la yakın ilişkiye girip, onunla İdil-Yurt'a karşı sefer yapması. Aynı zamanda kendi oğlu ile olan ilişkileri de pek parlak değil. Bunlar: şüphesiz onun kendisi ile çelişik ve trajik yönleridir.

Edigey Destanı'nda olayların yaşandığı yöreler İdil-Ural, Orta Asya, Kuzey Kafkasya, Kırım olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyada yer almaktadır. Bu alanda dağlar, ovalar, akarsular, göller, hem coğrafik literatürde geçen isimlerle, hem de mahallî adlandırmalarda yer almaktadır.

Edigey Destanı'nın ortaya çıktığı tarihî zemin ve olayları yansıtmaktan öte, Türk destan geleneğinin çeşitli unsurlarıyla bezenmiş epik eserlerimizden biridir. Edigey Destanı'ndaki epizot ve motif yapısı Türk destan geleneğindeki unsurlarla büyük benzerlikler göstermektedir. Şüphesiz, bu benzerlikler sözlü edebiyat temsilcileri olan yıravlardan kaynaklanmaktadır. Türk anlatı geleneğindeki ozan-bahşıların Kuzey Türk boyları arasındaki temsilcileri olan yıravlar, Türk dünyasındaki bu ortak unsurların bu sahalara da yayılmasını sağlamışlardır. Bunun en güzel örneğini Edigey Destanı'nda da görmekteyiz.

Destanda yer alan kahramanlar, Kara Tiyin Alp'in dışında, zaaflarıyla, meziyetleriyle, ayakları yere basan insanlardır. Destanda olağan dışı olaylar ve şahıslar yer almamaktadır. Bu özelliği ile Edigey Destanı, "destanlarda olağanüstü kahramanlar ve olayların anlatıldığı", şeklindeki genel destan kavramında şimdiye kadar tekrarlanan bakış açısını zorlamaktadır. Edigey Destanı'nda kahramanlar savaş tasvirleri dışında gerçekçi boyutta tanıtılmaktadırlar. Savaş tasvirlerinde, günümüz insanına olağandışı ve abartılı görünen fizikî güç ve kuvvet, o zamanların şartlarına aktarılıp bakıldığında, hayatı devam ettirmek için şart ve olağandır.

Destanın dili Tatar Türkçesi'dir. Destanın ilgi çekici bir başka hasiyeti onun şiir sanatıdır. Eserin üslubunun esas özelliği onda sıfatlara, mübalağalar bol olmasında, yinelemeler ve tedricen büyümelerin sıralanıp gelmesinde, olayların yüksek tempo ve romantik ruhta tasvir edilmesinde görülmektedir. Eserin dokumasındaki mecazlar, tasavvur usulleri: hepsi de aslında destanın güzelliğine, bu arada esas kahramanı idealize etme amacına bağlanmıştır. Abartma usulü ayrıca Edigey'i idealize etme, onun gücünü, zekiliğini göstermek için kullanılmıştır. Edigey Destanı'nın halkın ruhuna yakın olması onun diline yakın olmasından da görülüyor. Halkın nükteli sözleri, hikmetli söz üslubu, destanda çok yerde kullanılmıştır. Destandaki sözlü tasvir sisteminde Tatar-Türk halk ürünlerinden gelen geleneksel tiplerin rolü de büyüktür.

Destan birbirine sarılıp gelen kıtalar: tiradlardan kurulmuştur. Eserde çoğu kez satırlar 7'li hece veznine dayalı olsa bile, bu vezin bütün mısralarda aynı değildir. Bazen arada 11'li, 12'li veya daha uzun satırlara da rastlanıyor. Bu, tabi ki, yıravların irticalen söyleme geleneğinden kaynaklanmaktadır. Destanda hece ölçüsü esas olmakla birlikte, belli bir kalıp tekrarlanmakta ve anlatım tekniği olarak nazım kullanılmaktadır. Destanda ahenk, mısra başı ve mısra sonu kafiyelerle, iç kafiyelerle ve rediflerle sağlanmaktadır.

Umumiyetle, Edigey Destanı'nın Tatar varyantının şiir yapısı destan, türün taleplerine uygundur. Yani, onun hem üslübu, hem tasavvur usulleri geleneksel tarzda, asırlar boyu yıravların işlediği ruhta ve şekillerdedir. Destanın Tatar versiyonunun umumi Türk epik

geleneklere yakınlığı, eserin dil-üslûp özelliklerine de yansımıştır. Burada Kazak ve Nogayca birçok sözün ve deyimin yer alması, Türk boylarının dil ve edebiyatının, umumiyetle kültürlerinin birbirlerine çok yakın olduğu XIV-XVI. yüzyıllardaki kelime hazinesiyle ilgilidir. Bu dönem daha Kazak, Nogay, Kırgızların bugünkü anlamda ayrılmamış olduğu bir dönemin dilidir. Bununla birlikte, destanın dili özel bir mukayeseli-tarihî araştırmayı beklemektedir.

Edigey Destanı, Tatar halkının zengin folklor hazinesinde diğer Türk boylarında olduğu gibi, önemli yer tutmaktadır. Bu eser Orta çağlara ait tarihî kahramanlık destanlarının klasik örneğidir. Bunun böyle olduğunu destanın genel şekil yapısı bize açıkça göstermektedir: "Edigey" Tatar halkında tamamıyla manzum olan tek epik eser olarak durmaktadır.

Sovyet devrinde uzun süre yayını ve üzerinde çalışılması yasaklanmış olan, pek çok Türk boyunun ortak destanı Edigey'nin özellikle Kazan'da kitap halinde çıkması neredeyse millî kimliğin en önemli unsurlarından biri haline gelmişti. Yazarlar ve araştırıcılar bu destanın yayınlanması için Sovyet devlet mekanizmasıyla uzun zaman mücadele ettikten ve bazıları çeşitli soruşturmalara ve cezalandırmalara maruz kaldıktan sonra nihayet yakın zamanlarda Türk kültürünün bu çok mühim eseri, geniş halk kitlelerine ulaştırılabilmiştir.

Çeşitli bölgelerde, pek çok yazılı varyantı olmasına rağmen, Edigey Destanı üzerinde eski Sovyetler Birliği'nin dışında, gerek Türkiye'de, gerekse Batı dünyasında yeterli ilmî çalışmaların yapılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla, bu çalışmada her şeyden önce İdil-Ural ve Orta Asya'daki Türklerin destanlarının tanınmasına ve anlaşılmasına bir katkıda bulunmak istedik. Üzerinde çalıştığımız ve Türkiye Türkçesine aktardığımız Edigey Destanı'nın metni, temel olarak ünlü Tatar yazar ve filoloji âlimi Naki İsenbet tarafından Tatar Türkçesiyle hazırlanmış olan nüshaya dayanmaktadır.

Neticede, elde ettiğimiz ve çalışmada temel aldığımız Tatarca destan metnindeki açıklığa kavuşmamış veya kaynakları ve onlarla ilgili notları ve yanlış sözleri, destanın başka millî varyant ve versiyonları ile karşılaştırarak ve çeşitli Türk boylarının sözlüklerini kullanarak açıklayıp, mümkün olduğu ölçüde doğru şekilde çıkarmaya gayret ettik. Türkiye Türkçesi'ne aktarırken de, bu noktaları göz önünde tutarak, destan metnini bozmamaya gayret ettik ve anlaşılır şekliyle aktarmaya çalıştık.

Çalışmamızda Edigey Destanı üzerine yapılmış olan belli başlı önemli kaynakları verip, bu kaynaklara dayanarak, çalışmamızda bu destan incelemelerinin zemininin oluşmasına yardımcı olmaya çalıştık.

Türk dünyasındaki ortak kültürel değerlerin tesbit ve analizi yapılarak ortaya konulmasında destanların ne derece önemli rol oynadığı herkese malumdur. Bu sebeple bizi böyle önemli bir çalışmaya sevkeden ve maddî manevî desteğini esirgemeyen hocam sayın Prof. Dr. Fikret Türkmen'e minnet duygularımı ve şükranlarımı arzetmeyi bir görev bilirim.

Bu çalışmayı basmaya talip olan TÜRKSOY'a, özellikle de TÜRKSOY Genel Müdürü, Azerbaycan Kültür Bakanı Polad Bülbüloğlu'na, Genel Müdür Yardımcısı Ziya Yılmazer'e, bu kitabın hazırlanmasında karşılaştığım problemlerin çözümünde katkıları çok büyük olan Yard. Doç. Metin Ekici'ye, Araş. Gör. Mustafa Arslan'a ve burada adlarını sayamadığım pek çok arkadaşıma teşekkür ederim.

Dr. Rüstem Sulti

Сүз башы

"Идегәй", түрк халыкларының күбесе өчен уртак булган эпик эсәрләрнең берсе. Бу әлбәттә, мәгълүм тарихи сәбәпләр белән бәйле. Түрк халыкларының географик киңлекләрдә яшәгән ата-бабалары бер-берләре белән сәяси һәм икътисади бәйләнешләр генә түгел, рухи, мәдәни һәм әдәби-фольклорик бәйләнешләрдә дә булганнар, бигърәк тә X-XV гасырларда бик күп эпик әсәр барлыкка китергәннәр. "Идегәй" дастаны да бу гасырлардагы тарихи вакыйгалар тирәсендә барлыкка килгән. "Идегәй" дастаны кебек гомуми түрк дастаннарының шактыеның барлыкка килүе дә бу тарихи дәвергә- X-XV гасырларга карый.

Кыскасы, "Идегәй" дастаны барлыкка килгән XIV-XVI гасырларда, түрк халыклары бер-берләре белән бик нык элемтә һәм тарихи-мәдәни аламаш эчендә яшәгәннәр. Бу элемтәләр эчендә урын алган татар, үзбәк, казакъ, ногай, башкорт һәм башка түрк халыкларының рухи дөньясы, аларның бергәләп барлыкка китергән уртак мәдәният хәзинәсе буларак каралырга тиеш. "Идегәй" дастаны да ерауларының репертуарында булган бөтен Түрк халыклары өчен уртак бер мирас. Бигрәк тә 16. гасырдан соңгы дәверләрдә, "Идегәй" дастаны татар, ногай, башкорт, казакъ, каракалпакларның аерылмас бер өлешенә әйләнеп, аларның милли эпик традицияләре белән үрелгән. Төрле әйтелеш һәм язылышларга карамастан, дастанның каһарманнары, темасы бер үк булып, төрлелекләр теманы аңлатудагы төрле мотивларда, аларның урын-җирендә һәм үсешендә күзәтелә.

"Идегәй" дастаны каһарманлык дастаннарыннан юл алган һәм бу жанрның каһарманлык башлангычы азалган соңгы- тарихи дастан дип аталган төренә карый. Аның төп темасы- XIV гасырның азагы, XV гасырның башына караган вакыйгалар. Ләкин, "Идегәй", тарихи дастан булуына карамастан, тарихи вакыйгаларга бөтенләе белән иярми. фолклор әсәре буларак, ул, халык ерауларының бай хыял дөньясында тудырылган бер эсәр.

"Идегәй" дастанының барлыкка килүенә сәбәп булган вакыйгаларны һәм шәхесләрне (бигърәк тә төп каһарман Идегәйне) чын тарихи вакыйгалар һәм шәхесләр итеп карауның тәжрибәсе моның ялгышлыгын күрсәтте. Тумышы белән Чыңгыз хан нәселеннән булмаса да, Идегәй; Алтын Урда дәүләтенең хөкемдары булуга ирешә, батыр, зирәк һәм хәйләкәр дипломат булганлыгыннан, 20 ел буе бу дәүләтне идарә итә, Литва кенәзе Витовтны җиңә, Мәскәүне кушатып, рус хөкемдарларыннан салым җыя. Тормыш юлы бик күп бәхәсләргә юл ачкан бу кеше, соңрак үз дәүләтендә кол сатышына чик куя, шәһәрләрен төзәтә һәм дәүләт дине булган исламны ныгыту өчен көч куя. Үзе яшәгән дәвердәге кебек, тарихчылар һәм әдәбиятчыларда Идегәйгә карата ике төрле караш яшәп килә: берәүләр (мәсәлән, замандашларыннан гарәп тарихчысы Ибн-Гарәбшаһ, А. Д. Греков һәм А. Ю. Якубовский, фатих Урманчиев, Резеда Ганиева) аны Алтын Урда дәүләтенең гомерен озанайткан, бу дәүләт өчен көч куйган шәхес буларак күрсәләр, икенчеләр (мәсәлән, Ризаэтдин фәхретдинов, М. Сәфәргалиев, Хатип Миңнегулов) Идегәйне Аксак Тимер тарафына чыгып Алтын Урданың таралуына юл ачуда гаеплиләр.

Дастан, чын, тарихи вакыйгаларны механик рәвештә чагылдырмый, аларны үзенчә үзгәртеп бирә. Мәсәлән, Идегәйнең Витовт белән сугышын, Мәскәүне кушатуын ул бөтенләе белән читтә калдыра. Әсәрдә Идегәй образы да шактый күпертелеп бирелә, халык аны үзенең легендар каһарманы итеп

идеаллаштырганлыгы сизелә.

Шул ук вакытта, дастандагы Идегәйгә кайбер кимчелекләр дә хас. Мәсәлән, Алтын Урданың дошманы булган Аксак Тимер белән якын мөнәсәбәткә кереп, аның белән Идел-Йортка каршы сугыш ачуы. Шул ук вакытта аның үз улы белән мөнәсәбәтләре дә бик үк яхшы түгел. Болар һичшиксез, аның каршылыклы һәм трагик яклары.

"Идегәй" дастаны Идел-Урал, Урта Азия, Төньяк Кавказ, Кырым кебек географик киңлекне колачлый. Бу җирләрдә таулар, тигезлекләр, елгалар, күлләр кебек география белемендә очраган исемнәр белән бергә, аерым төбәкләргә генә хас исемнәр дә чагылыш тапкан.

"Идегәй" дастаны, вакыйгаларны чагылдыру белән бергә, түрк дастан традициясенең төрле элементлары белән дә бизәлгән эпик әсәрләреннән берсе булып тора. "Идегәй" дастанының эпизод һәм мотив төзелеше түрк дастан традициясендәге элементларга бик охшаш. Һич шиксез, бу охшашлыклар авыз иҗатының вәкилләре булган ерауларга бәйле. Түрк дастан традициясендәге озанбахшыларның төньяк түрк халыклары арасындагы вәкилләре булган ераулар, түрк дөньясындагы бу уртак элементларның бу төбәкләрдә дә таралуына сәбәп булган. Моның иң матур үрнәген "Идегәй" дастанында күрәбез.

Дастандагы каһарманнар, Кара Тиен Алыпны исәпкә алмаганда, холык-фигыльләре белән гадәти кешеләр. Табигый булмаган вакыйгалар һәм шәхесләр урын алмавы белән "Идегәй" дастаны "дастаннарда гайри табигый каһарманнар һәм вакыйгалар сурәтләнер" кебек гомуми дастан төшенчәсендә хәзергә кадәр кабатланып килгән карашның бик үк төгәл түгеллеген күрсәтә. "Идегәй" дастанындагы каһарманнар, сугыш тасвирләре исәпкә алынмаганда, реаль чынбарлыкта сурәтләнә.

Дастанның дикъкатне җәлеп иткән башка хасияте- аның шигырь сәнгате. Әсәрнең стиленең төп үзенчәлеге, аның сыйфатларга, гиперболаларга мул булуында, кабатлауларның чиратлашып килүендә, вакыйгаларның югары темп һәм романтик рухта тасвир ителешендә күренә. Гипербола чарасы бигрәк тә, Идегәйне иделлаштыру, аның көчен, зирәклеген күрсәтү өчен кулланылган. "Идегәй" дастанының халык рухына якынлыгы, аның теленә якынлыгыннан да күренә. Халыкның нәктәле сүзләре, хикмәтле сүз чарасы дастанның күп урыннарында кулланылган. Дастандагы сүзле тасвир системасында Татар-Түрк халыкь иҗатларыннан килгән традитционал типләрнең роле дә зур урын ала.

Дастанның аһәңен, юл башы һәм юл азагы рифмалары белән бергә, эч рифма һәм рәдифләр дә тәэмин итә.

Гомумән, "Идегәй" дастанының татар вариантларының шигырь төзелеше дастан жанрының таләпләренә туры килә. Ягъни, аның стиле дә, тасвир чаралары да традицион, гасырлар буе ераулар тарафыннан эшләнгән рухта һәм шәкелдә. Дастанда бик күп казакъ һәм ногай сүзләрнең һәм тәгъбирләрнең урын алуы, түрк халыкларының тел һәм әдәбиятларының, гомумән, мәдәниятләренең бер-берләренә бик якын булган 14-16 гасырлардагы сүз хәзинәсенә бәйле. Бу- казакъ, ногай, кыргызларның бүгенге мәгънәдә аерылмаган булган бер дәвернең теле. Кыскасы, дастанның теле махсус чагырыштырулы-тарихи планда тикшеренүләрне көтә.

"Идегәй" дастаны, татар халкының бай фольклор хәзинәсендә башка түрк халыкларындагы кебек, мөһим урын тота. Бу әсәр урта гасырларга караган тарихи каһарманлык дастаннарының классик үрнәге булып тора. Моның шулай икәнлеге дастанның гомуми шәкел төзелешеннән ап-чык күренә. "Идегәй", татар халкында бөтенләе белән шигъри булган бердәнбер эпик әсәр булып тора.

Совет дәверендә озак еллар басылуы һәм тикшерелүе тыелган булган, бик күп түрк халыкларының уртак дастаны "Идегәй", бигрәк тә Казанда китап буларак басылып чыккач, милли үзаңның иң әһәммиятле элементларының берсе хәленә

идеаллаштырганлыгы сизелә.

Шул ук вакытта, дастандагы Идегәйгә кайбер кимчелекләр дә хас. Мәсәлән, Алтын Урданың дошманы булган Аксак Тимер белән якын мөнәсәбәткә кереп, аның белән Идел-Йортка каршы сугыш ачуы. Шул ук вакытта аның үз улы белән мөнәсәбәтләре дә бик үк яхшы түгел. Болар һичшиксез, аның каршылыклы һәм трагик яклары.

"Идегәй" дастаны Идел-Урал, Урта Азия, Төньяк Кавказ, Кырым кебек географик киңлекне колачлый. Бу җирләрдә таулар, тигезлекләр, елгалар, күлләр кебек география белемендә очраган исемнәр белән бергә, аерым төбәкләргә генә хас исемнәр дә чагылыш тапкан.

"Идегәй" дастаны, вакыйгаларны чагылдыру белән бергә, түрк дастан традициясенең төрле элементлары белән дә бизәлгән эпик әсәрләреннән берсе булып тора. "Идегәй" дастанының эпизод һәм мотив төзелеше түрк дастан традициясендәге элементларга бик охшаш. Һич шиксез, бу охшашлыклар авыз иҗатының вәкилләре булган ерауларга бәйле. Түрк дастан традициясендәге озанбахшыларның төньяк түрк халыклары арасындагы вәкилләре булган ераулар, түрк дөньясындагы бу уртак элементларның бу төбәкләрдә дә таралуына сәбәп булган. Моның иң матур үрнәген "Идегәй" дастанында күрәбез.

Дастандагы каһарманнар, Кара Тиен Алыпны исәпкә алмаганда, холык-фигыльләре белән гадәти кешеләр. Табигый булмаган вакыйгалар һәм шәхесләр урын алмавы белән "Идегәй" дастаны "дастаннарда гайри табигый каһарманнар һәм вакыйгалар сурәтләнер" кебек гомуми дастан төшенчәсендә хәзергә кадәр кабатланып килгән карашның бик үк төгәл түгеллеген күрсәтә. "Идегәй" дастанындагы каһарманнар, сугыш тасвирләре исәпкә алынмаганда, реаль чынбарлыкта сурәтләнә.

Дастанның дикъкатне җәлеп иткән башка хасияте- аның шигырь сәнгате. Әсәрнең стиленең төп үзенчәлеге, аның сыйфатларга, гиперболаларга мул булуында, кабатлауларның чиратлашып килүендә, вакыйгаларның югары темп һәм романтик рухта тасвир ителешендә күренә. Гипербола чарасы бигрәк тә, Идегәйне иделлаштыру, аның көчен, зирәклеген күрсәтү өчен кулланылган. "Идегәй" дастанының халык рухына якынлыгы, аның теленә якынлыгыннан да күренә. Халыкның нөктәле сүзләре, хикмәтле сүз чарасы дастанның күп урыннарында кулланылган. Дастандагы сүзле тасвир системасында Татар-Түрк халыкь иҗатларыннан килгән традитционал типләрнең роле дә зур урын ала.

Дастанның аһәңен, юл башы һәм юл азагы рифмалары белән бергә, эч рифма һәм рәдифләр дә тәэмин итә.

Гомумән, "Идегәй" дастанының татар вариантларының шигырь төзелеше дастан жанрының таләпләренә туры килә. Ягъни, аның стиле дә, тасвир чаралары да традицион, гасырлар буе ераулар тарафыннан эшләнгән рухта һәм шәкелдә. Дастанда бик күп казакъ һәм ногай сүзләрнең һәм тәгъбирләрнең урын алуы, түрк халыкларының тел һәм әдәбиятларының, гомумән, мәдәниятләренең бер-берләренә бик якын булган 14-16 гасырлардагы сүз хәзинәсенә бәйле. Бу- казакъ, ногай, кыргызларның бүгенге мәгънәдә аерылмаган булган бер дәвернең теле. Кыскасы, дастанның теле махсус чагырыштырулы-тарихи планда тикшеренүләрне көтә.

"Идегәй" дастаны, татар халкының бай фольклор хәзинәсендә башка түрк халыкларындагы кебек, мөһим урын тота. Бу әсәр урта гасырларга караган тарихи каһарманлык дастаннарының классик үрнәге булып тора. Моның шулай икәнлеге дастанның гомуми шәкел төзелешеннән ап-чык күренә. "Идегәй", татар халкында бөтенләе белән шигъри булган бердәнбер эпик әсәр булып тора.

Совет дәверендә озак еллар басылуы һәм тикшерелүе тыелган булган, бик күп түрк халыкларының уртак дастаны "Идегәй", бигрәк тә Казанда китап буларак басылып чыккач, милли үзаңның иң әһәммиятле элементларының берсе хәленә

килде. Язучылар һәм галимнәр бу дастанның басылуы өчен Совет дәүләт механизмы белән озак еллар көрәшеп, кайберләре төрле гаепләүләрге һәм җәзалауларга дучар калганнан соң, ниһаять, берничә ел элек төрк мәдәниятенең бу гаять мөһим әсәре, халыкка җиткерелүгә иреште.

Төрле төбәкләрдә, бик күп язма варианты булуына карамастан, "Идегәй" дастаны буенча элекке Советлар берлегеннән читтә, Төркиядә дә, Көнбатыш дөньясында да җитәрлек дәрәҗәдә гыйльми хезмәтләрнең язылганлыгын әйтү әлегә мөмкин түгел. Шуңа күрә, бу хезмәт белән иң элек Идел-Урал һәм Урта Азиядәге төрк дастаннарының танытылуына бер өлеш кертергә теләдек. Төрекчәгә тәрҗемә ителгән "Идегәй" дастаны тексты, мәшһүр татар язучысы һәм филология фәннәре галиме Нәкый Исәнбәт тарафыннан әзерләнгән нөсхәгә таяна.

Дастан текстындагы ачыкланмаган яки ялгыш шәрехләнгән сүзләрне, дастанның башка милли вариантлары һәм версияләре белән чагыштырып һәм төрк халыкларының сүзлекләрен кулланып, мөмкин булганча дөрес итеп чыгар өчен көч куйдык. Төрекчәгә тәрҗемә иткәндә дә бу ноктаны күз алдында тотып, дастан текстын бозмаска һәм аңлашылыр шәкелдә бирергә тырыштык.

Төрк дөньясындагы уртак мәдәни хәзинәләрнең тикшерелеп дөньяга чыгарылуында дастаннарның ни кадәр әһәммиятле роль уйнаганлыгы һәркемгә мәгълүмдер. Бу сәбәптән, безне мондый мөһим бер хезмәткә юнәлткән һәм матди-мәгънәви ярдәмен кызганмаган хөрмәтле укытучым профессор фикрәт Төркмәнгә бурычлылыгымны һәм рәхмәтләремне белдерүне бер вазифам итеп күрәм.

Бу хезмәтне бастырган ТҮРКСОЙга, бигрәк тә ТҮРКСОЙ баш мөдире, Азәрбайҗан мәдәният министры Булат Бүлбүл-угълына, баш мөдир ярдәмчесе Зыя Елмазергә, бу китапның басылуында очраган кыенлыкларның чишелешендә өлешләре бик зур булган Метин Экиҗигә, Мостафа Арсланга һәм биредә исемнәре телгә алынмаган бик күп иптәшләремә рәхмәтләремне белдерәм.

Рөстәм СУЛТИ.

AÇIKLAMALAR VE KISALTMALAR

AÇIKLAMALAR

1. Türk tarihinde yer alan ve Türkiye Türkçesi'ne belli bir şekilde yerleşmiş özel isimler. adı geçen lehçede kullanılmakta olduğu kalıplara göre çevrilmiştir. Örheğin. İdegey-**Edigey,** Tuktamış-**Toktamış,** Timir-**Timur** (Aksak Timur). Kotlıkıya-**Kutlukaya,** Çıngız-**Cengiz.**

2.Tatar Türkçesinde Arap ve Fars kaynaklı yaygın özel isimler, Türkiye Türkçesi'ndeki şekli ile kullanılmıştır. Örneğin, Gali-**Ali,** Röstem, Öristem-**Rüstem,** Zöhre-**Zühre,** Hemze-**Hamza** v.b.

KISALTMALAR

a.g.e.: adı geçen eser
a.g.m.: adı geçen makale
Akt.: Aktaran
Arşiv: Tataristan Cumhuriyeti'nin Alimcan İbrahimov adını taşıyan Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırmalar Enstitüsü Arşivinin 52. Bölümü (Edigey Destanıyla ilgili yazıların bulunduğu bölüm).
Arşiv No: Adı geçen arşivin adı geçen bölümünde bulunan nüshanın numarası
B.k.z.: Bakınız
C: Cilt
Haz.: Hazırlayan
Matb.: Matbaası
No: Numarası
s.: sayfa
S.: Sayı
T.D.K.: Türk Dil Kurumu
T.K.N.: Tataristan Kitap Neşriyatı
T.T.K.: Türk Tarih Kurumu
Yay.: Yayınları

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Aa	Aa	Мм	Mm	Щщ	Şç*
Бб	Bb	Нн	Nn	ъ	**
Вв	Vv	Оо	Oo	Ыы	Ii
Гг	Gg	Пп	Pp	ь	***
Дд	Dd	Рр	Rr	Ээ	Ėé
Ее	yı; yé; é	Сс	Ss	Юю	Yu; yü
Ёё	Yo*	Тт	Tt	Яя	Ya; ye
Жж	Jj	Уу	Uu	Әә	Ee
Зз	Zz	Фф	Ff	Өө	Öö
Ии	İi	Хх	Hh	Үү	Üü
Йй	Yy	Цц	Ts*	Җҗ	Cc
Кк	Kk	Чч	Çç	ң	ň
Лл	Ll	Шш	Şş	hh	Ḥ ḥ

*Yalnız Rusça sözlerde bulunur.

**İmlada k ve g harflerinden sonra kullanılarak, bunların ķ ve ģ sesleriyle telaffuz edileceğine işaret eder. Ses değeri yoktur.

***Yu ve ya harflerinden sonraki konsonant yanında ince vokalli okunuşa işaret eder. Ses değeri yoktur.

Not: Tatar Türkçesine ait alfabenin Türkiye Türkçesindeki karşılığı olarak, Prof. Dr. A.B. Ercilasun ve Yard. Doç. Dr. Mustafa Öner başta olmak üzere, diğer pek çok araştırmacının esas aldığı transkrip işaretleri tercih edilmiştir.

GİRİŞ

1- DESTAN TÜRÜ VE TÜRK ANLATI GELENEĞİNDEKİ ÖNEMİ

Destan kelimesi "tarih, hikâye, tahkiye" anlamlarına gelen Farsça bir kelimedir. Bu kelimenin Türkçe konuşan halklar arasında ilk defa ne zaman kullanıldığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, araştırıcılar, kelimenin İslâmiyet'in kabulünden sonra kullanılmaya başladığı görüşündedir. Yapılan araştırmalara göre, "destan" kelimesinin Türkçe'de yaygın olarak "hikâye, kıssa, manzum kıssa, masal" karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır[1].

Destan kelimesi Azeri Türkçesinde "dastan", Özbek Türkçesinde "dastan", Kazan Tatar Türkçesinde "dastan, epos", Türkmen Türkçesinde "epos, dastan", Uygur Türkçesinde "rivayet, dastan" olarak yaşamaktadır[2].

Fakat, yine de bazı Türk lehçelerinde asırlardan beri kahramanlık destanına değişik adlar verilmiştir. Meselâ, Kazak-Kırgızlarda "comok" veya "cır", Yakutlarda "olongho", Kuman, Kırım ve Çağatay edebî dillerinde "hikâye, kıssa, destan, eski söz" manalarına gelen "irtegi, ertegü"[3] , Başkurtlarda "kobayır", kelimelerinin kullanıldığını bilmekteyiz. Destan türü muhteşem derecede gelişmiş olan Kırgızlarda destan için "Büyük Manas", "Küçük Manas" terimleri de kullanılır.

Naciye Yıldız, konumuz olan destan türü hakkında çeşitli araştırıcıların görüşlerini sıralayarak, bu görüşlerdeki ortak noktalar üzerinde durmuş ve konu üzerinde bazı meseleleri tespit ederek bunları tartışmıştır[4]. Ona göre,

1- Destanlar doğrudan doğruya gerçek tarihî belgeler olmamakla birlikte onların tarihle bağlantılı yönleri de vardır. Sözlü metinlerde yaşanılan gerçek hayatı tespit etmek mümkündür.

2- Destanlarda kahramanlık unsuru ön plandadır.

3- Destan olayları bir şahsın, kahramanın etrafında toplanır.

4- Destanlar millîdir. Destan anlatıcısı, milletin ortak değer ve kabullerini dile getirir.

5- Türk destanları Türk tarihindeki savaş, göç, kuraklık gibi etkili olaylara dayandığından, doğuşları bu olaylara bağlanmıştır. Bu dönemlerde toplum ile fert arasında bir bütünlük söz konusudur.

6- Destanlar genellikle manzum olarak ifade edilirler.

7- Destanlar, musîki eşliğinde söylenirler.

8- Destanlar, uzun yıllar nesilden nesile sözlü olarak anlatıla gelmiştir. Anlatıldığı her neslin kabullerinde unsurlar olup varyantlar ve daireler halinde gelişmişlerdir.

9- Destanlarda toplumun dinî inancını yansıtan ifadeler bulunmakla birlikte destanlar dinî hikâyeler olarak kabul edilemez.

---

[1]Destan kelimesinin Türkiye'deki mânâsı ve kullanımı ile ilgili geniş bilgi için b.k.z.: Şükrü Elçin "Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu", Halk Edebiyatına Giriş, Ankara, 1986, s. 145-155.

[2]Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 166-167.

[3]Elçin, Şükrü, a.g.e., s. 145-146.

[4]Yıldız, Naciye, Manas Destanı ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller, T.D.K. Yay., no: 623, Ankara 1995, s. 4-5.

10- Destan türü, folklor hadiselerinin özelliği olan kendiliğinden, kendi kendine olma özelliğine sahiptir[5].

Bugün için destan kelimesi, "büyük, olağanüstü toplum ve kahramanlık olaylarını, uzun ve manzum anlatan millî eserler"[6] olarak tanımlanmakla birlikte manzum-mensur karışık, veya sadece mensur şekiller de destan olarak kabul edilmektedir.

Destanlar milletlerin hayatında çok önemli bir yere sahiptirler. Bunlar, hem tarih, hem de fikir ve sanat bakımından büyük önem taşırlar. Bugün en eski ve köklü milletlerin kültür hazinelerinde destanların ayrı bir yeri vardır. Türk milleti de zengin destan külliyatıyla bu milletlerin en önde gelenlerindendir. Fakat bu destanlar zamanında tespit edilip bir bütün haline getirilememiş, bu sebeple Yunanlıların İlyada, Finlilerin Kalevala, İranlıların Şehnâme'si gibi Türklerin de buna benzer bir tek milli destanı olmamakla birlikte, oldukça destanı olmuştur.

Türk destanları hakkında, gerek Türkiye'de gerek Türkiye dışında yapılan çalışmalar zengin bir bibliyografya oluşturmaktadır. Bu çalışmalar genellikle destan metinlerinin neşri, destanlardaki tip ve motiflerin incelenmesi ve destanların tasnifi alanlarında yoğunlaşmaktadır.

Türkiye'de yapılan çalışmalar içinde M. Fuat Köprülü[7] , A. Zeki Velidî Togan[8], Abdülkadır İnan[9], Şükrü Elçin[10], Hasan Köksal[11] ve Naciye Yıldız[12] 'ın yaptığı çalışmalar dikkat çekmektedir[13].

Destan türü ve Türk destanları üzerinde Türkiye dışında yapılan araştırmalar da hayli yekûn tutmaktadır. Özellikle, V. M. Jirmunskiy ve A. N. Samoyloviç'in çalışmaları önemlidir.

Bütün bu çalışmalarda Türk destanları genellikle epik eserler, kahramanlık destanları, halkın bir kahraman etrafında oluşturduğu rivayetler olarak nitelendirilmektedir. V. V. Jirmunskiy, bu kahramanlık destanlarının kabilecilik ilişkilerinin çökmeye, halkların ve devletlerin şekillenmeye başladığı dönemlerde oluştuğunu belirtir[14].

Kahramanlık destanları belli bir kalıp içinde şekillenmiş değildir. Onlar tarihî olayları ve tarihî dönemi yansıtmalarıyla ilgili olarak, çeşitli şekillerde ve çeşitli tavırlarda sergilenmektedirler. B. N. Putilov "Tipologiya Fol'klornıgo İstorizma" (Folklor Tarihinin Tiplere Ayrılması) adlı kitabının "Tipologiya Narodnogo Eposa" (Halk Destanlarının Tiplere Ayrılması) bölümünde kahramanlık destanlarını üçe ayırmaktadır[15].

---

[5]Yıldız, Naciye, a.g.e., s. 7-8.
[6]Köksal, Hasan, Millî Destanlarımız ve Türk Halk Edebiyatı, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, s. 15.
[7]Köprülü, M. Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1936.
[8]Velidî Togan, Zeki, "Türk Destanları Tasnifi", Atsız Mecmua, S. 1, 2, 3, 5. İstanbul, 1931.
[9]İnan, Abdülkadir, Makâleler ve İncelemeler, C. I, Ankara 1987, C. II, Ankara 1989.
[10]Elçin, Şükrü, Türk Halk Edebiyatına Giriş, Ankara 1981.
[11]Köksal, Hasan, Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984
[12]Yıldız, Naciye, a.g.e.
[13]Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Yıldız, Naciye, a.g.e., s. 9-26.
[14]Jirmunskiy, V. M. Türkskiy Geroiçeskiy Epos, Leningrad Nauka Basımevi, 1974, s. 8.
[15]Putilov, B. N. "Tipologiya Folklornogo İstorizma", Tipologiya Narodnogo Eposa, Moskova 1975, s. 168-170

1. Arkaik kahramanlık destanları;
2. Klasik kahramanlık destanları;
3. Tarihî kahramanlık destanları.

Üç tür destanın her biri birçok asrı içeren üç tarihî dönem yansıtmaktadır. Fakat, kahramanlık destanlarının her üç türü tipolojik olarak ortak karakterde, yani onlar şu ya da bu seviyede bütün halkların destanlarına da hastır. Kahramanlık destan türlerinde epik tarihîliğin tabiati, tasviri de farklıdır. Epik tarihîliğin özelliği, her şeyden önce, destanın temelinde yatan ihtilâf yansımasıdır.

Arkaik kahramanlık destanında ihtilâf da arkaik karakterdedir; kahraman çeşitli mitik güçlerle savaşır. Bu mücadele genelde kahramanın doğaya karşı savaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür destanda gerçekteki şahıslar ve olaylar hayal gücüne tabi olup, tarihîlik orada sadece fantastik şekilde tasvir edilmektedir. "Tülek ve Susıluv", "Yir Tüşlük" isimli eski destanlar bu türdendir.

Klasik kahramanlık destanında ise tarihîlik arkaik kahramanlık destanlarındakine nazaran biraz daha somutlaşıp, gerçek hayata yaklaşmaktadır. Bu tür destanlarda esas ülkü, ülkeyi düşmanlardan korumaktır. ("İlyada ve Odyssea", "Kırk Kız", "Alpamış", "Ak Kübik" ve diğer bazı Tatar destanlarında olduğu gibi).

Tarihî kahramanlık destanlarında ise tarihîliğin oranı, gerçeklerle ilişkisi diğer türlere göre daha da artmaktadır. Bundan dolayıdır ki, bu tür destanlarda kahramanlık azalmaktadır. kahraman daha da doğal, gerçekçi olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Böyle eserlerde gerçek olaylar, tarihî şahıslar daha geniş yer almakta, gerçekler ilk plana çıkmaktadır. Tatar folklorcusu Flora Ahmetova-Urmançı bu tür eserleri "tarihî eserler" olarak adlandırmaktadır[16]. İnceleyecek olduğumuz Edigey Destanı bu türe aittir. Aynı konuda hocamız Prof. Dr. Fikret Türkmen, ders notlarında beşeriyetin gelişimi ile yarattıkları eserler arasında paralellik kurarak bu gelişimi, mitik-epik-epiko-romaneskque olarak belirtmekte ve Putilov'un görüşünü başka bir ifade ile doğrulamaktadır.

Destan ve özellikle Türk destanları üzerine yapılan çalışmalar zengin bir literatür oluşturmakla birlikte, pek çok problem hâlâ çözülmüş değildir. Fakat son yıllarda hızla artan mukayeseli ve müşterek çalışmalarla Türk boyları arasında mevcut olan ortak değerleri ortaya koymanın yanısıra, destanlar üzerindeki karanlık noktalar da aydınlığa çıkaracak ümidindeyiz. Bugün Prof. Dr. Fikret Türkmen'in Türk ve Türk cumhuriyetleri ilim adamlarının katılımı ile başlatılmış olduğu "Türk Destanları Projesi" bu ümidimizi daha da kuvvetlendirmektedir.

2- TATAR ANLATI GELENEĞİNDE DESTAN VE "EDİGEY"

a- Tatar Anlatı Geleneğinde Destan:

Tatar halkının zengin halk edebiyatı mahsûlleri içinde destanların ayrı bir yeri vardır. Destan, masal, rivayet ve efsanelerle yoğurularak edebi bir şekil alan, nesir ve nazım karışık, makamla veya makamsız icra edilen bir türdür. Destan türünün esas özelliği, halkın hayatını geniş epik planda tasvir etmektir[17].

---

[16]Ahmetova, Flora, "Destanlar", Tatar Folkloru Janrları, T.K.N., Kazan 1978. s. 34

[17]Ahmetova, Flora, "Dastannar Turında", Tatar Halık İcatı, Destanlar, C. 5, T.K.N., Kazan 1984, s. 5.

Tatar destanlarının çoğu umumî Türk destan geleneğini muhafaza etmiş ve aynı zamanda dünya halklarının edebiyatı, özellikle de Doğu'da yaygın olan edebî konularla zenginleşmiştir. Bir zamanlar halktan derlenmiş olan destanlar, kitap haline getirilerek yeniden halka dönmüş bugün hayatlarını kitap içinde sürdürmektedirler.

"Destan" kelimesi Tatarlarda hem hacimli şiir tipindeki yazılı eserler için, hem de folklor eserleri için kullanılmaktadır. İlâve olarak şunu da söylemek gerekir ki, destanlarda şiir nesirle anlatılan kısımların aralarına serpiştirilmiş olarak da bulunmaktadır.

Tatar folklor biliminde destan için "dönemin halk tarihinin şiir şeklinde yazılmış vakayinâmesi" fikri de yaygındır. Destan kelimesinin "tarih anlatımı" mânâsı çok kullanılmaktadır. Ünlü Tatar tarihçisi Şehabeddin Mercanî eserlerinde destanı bu anlamı ile sık kullananlardan biridir.

Aynı şekilde malûm olduğu üzere, "destan" sözü tarihî hikâyeyi de ifade etmektedir[18]. Meselâ, Kadir Ali Bek'in 1602 yılında yazılmış "Vakayinameler Kitabı" Cengiz soyundan olanlar ("Dastan-i Toktamış Han", "Dastan-i Urus Han" v.b.) ve Altın Ordu muvakkatı Edigey ("Dastan-i İdige Bi") hakkındaki dokuz destandan oluşmuştur. Prof. Dr. Mirkasım Usmanov da "destan" terimini bu anlamda kullanmıştır[19].

Gerek belli bir kaynağa dayalı, gerek tarihî eserlerde, tarih ve destanların karışması, Doğu'da sık sık karşılaştığımız bir durumdur[20]. Dolayısıyla, meselâ, meşhur "Şehnâme" ve "Moğolların Gizli Tarihi"nde[21] epik planda bilinen tarihî şahısları canlandırması yanında, İbn-Fadlan, Ebu Hamid El-Gırnati, İbn-Arabşah ve başkalarının çalışmaları da destanı öğrenmek için kıymetli ve güvenilir kaynaklardandır.

Bu da göstermektedir ki, tarih ile edebiyat, özellikle de halk edebiyatı ve destanlar iç içedir. Tarihçi Ş. Muhammedyarov Edigey Destanı'nın oluşmasında tarihî ve folklorik kaynakların çok önemli bir yerinin olduğunu ifade eder[22]. Mirkasım Usmanov da "halk şiirinin katmanlarını bir yana iterek" tarihî kaynaklarını araştırıyor[23].

Belirtmek gerekir ki, destanlarda tarihî olayları görme isteği oldukça geniş bir araştırıcı kitlesi tarafından kabul görülmektedir. Halbuki, Tatarlarda olduğu gibi, Özbek ve diğer Türk boylarının folklorunda "destan" sözü manzum veya nesirle karışık hacimli epik hikâye etme anlamında yerleşmiştir[24]. Yalnız, bundan 30 sene önce Tatar folklor biliminde "destan"ın sadece ilk anlamı olan "Edigey" üzerinde çalışan araştırıcılar da bazen eserin halk varyantlarını değiştirerek, Edigey Destanı'nda sadece belli tarihî olayları aramışlardır.

Tatar folklorunda destanların en eski türü olan kahramanlık destanlarının örnekleri epik eserler de muhafaza edilmiştir."Edigey", "Gayse Ulı Amet", "Cik Mergen", "Çura Batır" bu tür epik eserlerdendir. Bu destanlarda Canibek, Birdibek, Çura (Çora), Toktamış, Edigey gibi tarihî şahısların tipleri sergilenmektedir. Aynı şekilde bazı tarihî olaylar da çeşitli oranlarda bu eserlerde yansıtılır.

Malûm olduğu üzere, epik eserler, özellikle kahramanlık destanları, tüm halkın geçmişinin epik hikâye edilmesi olarak, daha büyük tarihî devirlerde ortaya çıkmıştır.

---

[18]Kamus-ı Türkî. İstanbul 1316. s. 598; Burhan-ı Katı. İstanbul 1870. C. 1. s. 236

[19]Usmanov, Mirkasım. Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII Vekov. T.K.N., Kazan 1972.

[20]Togan, A. Zeki Velidî. Tarihte Usûl. 2. Baskı. Enderun Kitabevi. İstanbul 1985.

[21]Moğolların Gizli Tarihi. Akt. Ahmet Temir., T.T.K. Yay., 2. Baskı. Ankara 1986.

[22]Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya. C. 2. Moskova 1974. s. 878

[23]Usmanov, Mirkasım, a.g.e., s. 80-85.

[24]Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya. 1974. s. 53

Bu yüzden kahramanlık destanında şekillenmiş başlıca konuları; aile kurma ve aileyi koruma, boylar arasındaki savaşlar, ülkeyi yabancı istilacılardan koruma olarak sıralayabiliriz. Epik eserlerin çoğunun, halkların, devletlerin kendi mukadderatını kendileri tayin etme döneminde oluşması hayret edilecek bir durum değildir. Bu fikirleri birleştiren temel konu: kahramanı terennüm ve methetmedir. Kahramansız kahramanlık destanı olamaz. Türün kendine özgü vasıfları: Geniş epik fon, muazzam üslûp, kendine has şiir sanatı, sık sık nazımla karışık, sanatsal açıdan mükemmel iyi işlenmiş bir şiir, ortak yerler v.b. tamamıyla esas kahramanları ve epik olayları olağanüstü yapmak için kullanılmıştır.

Daha önce de zikrettiğimiz gibi, epik epizotları tarihte olup biten belli devirlere veya bazı tarihî şahısların faaliyetlerine bağlamak pek doğru değildir. Destanda "tarihin yerel olayları değil, halkın içtimai hayatının gelişmesinin uzun süreci yansıtılmaktadır"[25] ve Vladimir Propp'un belirttiği gibi, "Herhangi bir destan tek on yıla değil, oluştuğu, yaşadığı, mükemmelleştiği süredeki tüm yüzyıllara aittir"[26].

Dolayısıyla destanların ilk örneklerinin eski mitlerden ve bahadırlar hakkındaki masallardan alındığı düşünülebilir. "Tülek Bilen Susıluv" ile "Yir Tüşlük" destanları araştırıcılar tarafından arkaik dönemlere, "Kırk Kız", "Alpamşa", "Ak Kübik " v.s. klasik kahramanlık destanları içinde gösterilmektedir. Fakat, ister mitolojik dönemlerin destanı olsun, ister klasik kahramanlık, ya da yakın tarihî olaylardan kaynaklanan kahramanlık destanları olsun, bunların hepsinde Tatar halkının yüzyıllardır süregelen sosyo-kültürel hayatının, dünya görüşünün, inancının ortak motifler vasıtasıyla yansıtıldığı da bir gerçektir. Çünkü, destanlarda tarihteki olup biten olaylar doğrudan doğruya aktarılmaz. Destan estetiğine has bir şekil, üslûp ve gelenek içinde anlatıcı-dinleyici ilişkisi çerçevesinde zenginleştirilerek anlatılmaktadır. Fakat, kanaatimiz odur ki, eğer Tatar halkı üzerinde beş yüz yıllık Rus baskısı olmamış olsaydı, bugün Tatar folkloru çok daha zengin bir literatüre sahip olacaktı. Tabiîdir ki, halkın kendine ait eserleri ortaya çıkarabilmesi için kendi gönlünde yaşama sevinci, coşkusu ve kendi tarihinden haberdar olması gerekmektedir. Zor şartlar altında yaşadıkları hayat Tatar halkının kendi tarihi ile olan irtibatını ve millî şuurunu hayli sarsmıştır. Tatar tarihçisi Şehabeddin Mercanî o günlerde Tatarların içinde bulundukları milli şuur eksikliğini şöyle anlatır: "Kavmimizin tarihinin büyüklüğü yetiştirdiğimiz cihan alimleri, büyük hekimler ve hükümdarlar gibi babalarımız, atalarımız, amcalarımız, halkımız tarafından bilinmeyerek büsbütün bilinmezlik örtüsü altında kalmıştır. Hatta kavmimizin ekseriyeti, ezelden beri Rus hakimiyeti altında yaşıyoruz, zannetmektedir. Bolgar ve Kazan tarihinden duyduklarını küçümseyerek ve mübalağa ederek, "o, han zamanındaki iş" demekten başka bir şey bilmiyorlar ve bu sözün manasına bile sıhhatlice akıl erdiremiyorlar. Kendi kabilelerinden ne kadar şöhretli hükümdarlar gelip geçtiğinden haberleri yok". Yazar, aynı eserde halkın neleri okumaya meyilli olduğunu sert ifadeler kullanarak, şöyle dile getirir: "İlim ve maarif verilmeyince, dikkatten uzak kalıp, özellikle de tarih ve soyu öğrenme ilmi tamamiyle unutulmuş, atılmış olduğundan, gayretleri sönüp, kuvvetsizleşip kalan halkımız, "Nasreddin Hoca", "Büzyiğit" ve Müslimî'nin "Tevarihu Bolgariye"si, "Seyyid Battal" gibi yalan haberler, dikkatsiz sözlerle ömürlerini harcıyorlar.

---

[25]Petrosyan, A., A., Problemı İzuçeniye Narodnogo Eposa, Moskova 1973, s. 9.

[26]Propp,Vladimir, Russkiy Geroiçesky Epos, Leningrad 1955, s. 25.

"Âlimler" dedikleri ise, İbn Kemal Paşa kitabı ve oradan alınan şüpheli ve yalan kısa hikâyelere sarılıp yatıyorlar ve ulu alimlerin, meşhur büyük ediplerin eserlerini hiç bilmiyorlar"[27]. Bütün bunlara rağmen, destan geleneğinin belli bir ölçüde nesilden nesile, ağızdan ağıza nakledilerek, halkın dilinde ve gönlünde yüzlerce sene yaşayabilmesi de biraz şaşırtıcıdır. Tatar destanlarının ekseriyetinin, bu arada Edigey Destanı'nın da, Sibirya Tatarlarında muhafaza edilmiş olması, Sibirya'da İslâmiyet'in İdil-Ural Tatarlarındaki kadar kuvvetli olmayışı ve Rus istilâcılarının ulaşımına pek müsait olmamasından kaynaklanmaktadır.

b). Tatar Anlatı Geleneğinde Edigey:

Edigey Destanı'nın Tatarlar arasında gittikçe unutulması meselesine bir göz atacak olursak, "Edigey", son yüz yılda diğer Tatar destanlarına nazaran, üzerinde en çok derleme yapılmış olan destandır. Derlenmesi açısından, gerçi o zamanlarda parçalar halinde olsa bile, Wilhelm Radloff gibi ünlü bir alim tarafından titiz ve dakik şekilde 1870 yılında yazıya dökülmesi Edigey Destanı'nı diğer Tatar destanlarına göre daha şanslı yapmıştır.

W. Radloff'un çalışmalarından 40-50 yıl sonra o dönem içinde hayatta olan yıravlardan Nimet Hekim ve Hafiz Rahmetullin bu destanı derlemişlerdir.

W. Radloff'un derleme çalışmasından 70 sene sonra ise, 1940 yılında Tatar Dil, Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırma Enstitüsü'nden Sibirya'ya mahsus ilmi araştırmalar yapmak üzere gitmiş olan üç Tatar âlimi; Hasan Yermi (Yarmuhammetov), Naki İsenbet ve S. Emirov artık sadece sözlü masal anlatımları ile el yazısı kalıntılarını kaydedebilmişlerdir.

W. Radloff'tan 100 sene sonra, 1967-73 yılları arasında ise SSCB İlimler Akademisi'nin Alimcan İbrahimov ismindeki Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından oluşturulan, aralarında H. Yermi, Hatip Usmanov, Flora Ahmetova-Urmançı, Fatih Urmançiyev, Huca Ahmet Mahmutov, M. İbrahimov, Nur Muhammet Hisamov, Lenar Cemaleddinov gibi folklorcuların da bulunduğu 20 kişilik araştırma grubu, Sibirya'da bu destan veya tarihî şahsın adına bile rastlamamışlardır. Tataristan'da da masal, rivayet, efsane ve destan derleyicileri bu isimle karşılaşmamışlardır. Dilci doktora öğrencisi M. Ahmetcanov, Tataristan'ın Mamadış iline bağlı Tüben Uşma köyünün el yazılı tarihinde Edigey adının anıldığını ve Tataristan'ın Arça iline bağlı Şaşı köyünde bir yaşlı adamın Edigey ismini duymuş olup, yalnız onun kim olduğunu bilmediğini bildirmiştir.

Tataristan İlimler Akademisi Arşivindeki "Edigey"in Tatar varyantlarında ise Toktamış'ın mezarının Novosibirsk vilayetindeki Karasuk gölündeki adada bulunduğu ve Edigey'in payitahtının Simbir bölgesindeki Olı Tarhan köyü (şimdi bu köy Tataristan'da bulunuyor) yakınında bulunduğu hakkında sadece iki tane etimolojik rivayete rastlanır[28]. Buna rağmen, "Edigey" dışındaki diğer Tatar sözlü anlatmalarında geçen "Kuzu Körpeş ve Bayan Sıluv" ve "Tahir ile Zühre" gibi bazı kahramanların mezarlarının yerlerinin, var olduğu anlatıcıları tarafından ileri sürülmekte, aynı zamanda bu mezarların bulunduğunu düşündükleri yerlerin adlarını da hikâye içinde vermektedirler.

Yukarıda bahsettiğimiz çalışmalardan da anlaşıldığı gibi, Tatarlarda Edigey Destanı son 100 yılda giderek etkisini kaybedip, unutulmaya yüz tutmuştur. Alpamış, Kuzu Körpeş,

[27]Mercanî, Şehabeddin, Müstefâdu'l Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar, Akt.: Enver Hayrullin, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989, s. 43-44.
[28]Arşiv, No 198, No: 180.

Yir Tüştük (Yirtöşlik), Bürihan ve diğer Tatar destan kahramanlarından, ayrıca şimdi masal ve şarkı olarak yaşamaya devam eden epik kahramanlardan farklı olarak, Edigey'in adı bile unutulmuştur. Buna en tipik örnek ise Kazan Tatarları'nın konuşma dilinde hala güçlü, iri yapıya sahip insana Alpamşa (Alpamış) benzetmesi yapılmasına rağmen, Edigey ile ilgili herhangi bir izin bulunmamasıdır. Aynı şekilde Tatar sözlü anlatılarından bir başka epik kahraman olan Bürihan hakkında ise; Sibirya Tatarları'nda hala onun adını anmama inanışı ve anıldığı takdirde havanın kötü olacağına olan inanış, bu destanın bir bakıma unutulmasını engellemiştir. Hatta, zamanında çok yaygın olan bazı masalsı roman ve şiirsel kıssalar da şimdi anlatılmayıp (onlar artık sadece okunuyor), Kazan ve Sibirya Tatarlarında epik ve lirik karakterli şarkılara dönüşmüştür ("Tahir-Zühre", "Seyfilmülük", "Büzyiğit" v.b.).

Yazının gelişmesi ve bu gelişmenin kültür üzerinde göstermiş olduğu bazı değişikliklerden dolayı, XV-XVI yy.da Tatar folklorundaki liriklik, yani romantizm, destanın yerine geçmeye başlamıştır. Bu zamanlardan itibaren, kahramanlık destanlarının yerini, lirik eserlerin kendine özgü bir türü olan beyitler[29] almış ve masalsı destanlar hızla gelişmeye başlamıştır. Arapça bir kelime olan "hikâyet", Kazan Tatarları'na "ekiyet" olarak girmiştir. Sibirya Tatarlarında ise "masal" anlamı yerine, diğer birçok Türk boyunda bilmece anlamını taşıyan "yomak" kelimesi kullanılmaktadır.

Edigey Destanı'nın halkın repertuarındaki mevcudiyetini yitirmesi, buna paralel olarak yıravlık geleneğinin de kaybolması, destanın, belkemiği olan ana konusunun bozulması, birçok Türk boyları ile birlikte Tatarlarda da masal gibi anlatılmasına sebep olmuştur. Şiirlerin sağlıklı muhafaza edilmemesi, anlatının konu ve şekil olarak değişikliklere uğraması, Tatar halkının milli ölçüde tarihî geçmişindeki olaylarla bağlantılı olduğu kadar, Tatar folklorundaki destan türünün özgün gelişimi ve yine aynı şekilde bu türün bozulması ile ilgilidir[30].

"Edigey"in tüm Tatar versiyonlarına kalınca, destandaki tiplerin kahramanlık özelliği taşımadığı açıkça görülecektir. Bu tip kahramanlığın azalması olgularına Sibirya Tatarları'na ait "Kadış Mergen", "Kara Kükil", "Pi Kız" masallarında da rastlanmaktadır.

Böyle hadiselerin meydana çıkarmasında belli tarihî olaylardan değil, halkın tarihî kaderinden, sanat eserinin yapılışından, genellikle: onun yaşayışından, gelişiminden, diğer türlerle münasebetinden v.s., yani bir veya birkaç halkın tüm mânevi zenginliğinin tarihî geçmişinden yola çıkmak gerekir.

Günümüzde Rusya Federasyonu'nun Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk, Kemerovo, Krasnoyarsk ve Yakutsk vilayetlerinde yaşayan, toplam sayıları 4000 000 kişiden fazla olan Sibirya Tatarlarının tarihi ve folkloru daha az incelenmiştir. Onların etnik kısımları yerli Tatarlar ve İdil-Ural bölgesinden gelen Kazan Tatarları (bu arada Mişer ve Kireşin, yani Hıristiyan Tatarlar da) ve Buharalılardan[31] oluşmuştur. Halkların büyük göçü,

[29]Tatarlarda "beyit" sözünün Türkiye Türkçesi'nde kullanılmakta olan anlamı XX. asrın 30. yıllarına kadar kullanılmış, fakat sonradan ilk mânâsı arka plana geçmiş, evvelâ düzenli bir şiir, sonradansa halkın sözlü ürünlerinin bir türü için kullanılmaya başlamıştır. Günümüzde Tatarların yaşadığı bazı yörelerde, mesela, Sibirya Tatarlarında, eski anlamı kullanılagelmekte olmasına rağmen, Tatar edebiyat biliminde "Beyit": trajik bir konuyu ele alarak manzum şekilde anlatan, bir nevi Anadolu'daki "ağıt"lara benzeyen bir türdür. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Fatih Urmançiyev, Halık Avazı, T.K.N., Kazan 1974, s. 3.

[30]Epik eserlerin epiko-romanesque ve romana geçiş süreci ile ilgili olarak, b.k.z. P. Naili Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği", "100 Soruda Halk Edebiyatı" Gerçek Yay., İstanbul 1995; Fikret Türkmen, Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, İzmir 1979; Tahir ile Zühre Hikâyesi Üzerinde Bir İnceleme, Ankara 1974.

[31]Buharalılar, XVI-XVII. yüzyıllarda ve ondan sonraki dönemlerde Orta Asya'dan Sibirya'ya gelip yerleşmiş Özbek, Tacik v.b. halkların genel adıdır.

Hun ve Moğolların hücumu, milattan önceki Soğdi kolonilerinin göçü, XVI asırda Rusların istilası, yüzyıllar boyu süren savaşlar ve isyanlar gibi olayları geçiren Tatarlar, bir o kadar önemli tarihî yolların üzerinde yaşaya yaşaya, onların sanat eserleri şu ya da bu şekilde bu tarihî olaylardan nasibini almışlardır. Bir yandan devletin olmaması içtimai gelişmenin frenlenmiş olması, öte yandan birçok tarihî olaylara eleştirici mânâ çıkarmaya imkan veren kültür gelişmesi, bu arada, gelişmiş yazılı kültürün geniş alana yayılması, sadece "Edigey"in değil, örnek olarak, Kazak, Türkmen, Kırgızlarda v.b. bu halkların uygun tarihî gelişim şartlarında güçlü kahraman tiplerine dönüşen "Koblandı" ve "Kambar", "Köroğlu" ve "Kuzu Körpeş"in kahramanlıklarının azalmasına ve eğlence-romantik bir şekilde anlatılmasına sebep olmuştur.

Bu önemli olayları hesaba katmadan, bir dereceye kadar Edigey Destanı ile de ilgili olan Sibirya Tatarlarının diğer epik eserlerini monografi olarak incelemek imkânsızdır.

Edigey Destanı'nın bütün Türk folklor destan geleneği çerçevesi içinde ilmi olarak araştırılması, gelecekte destan biliminin eserin, genellikle türün gelişimi ve bozulması, konunun gelişimi, şiir sanatının muhafaza edilmesi v.b. problemlerini çözmeye yardımcı olacaktır. Bu araştırmaların en önemli şartlarından biri, bu destanın konu ve yüksek sanat değeri bakımından tam ve fikir bakımından değerli, diğer halklarda mevcut olabilen varyantlarını yayınlamaktır. Tatar anlatı geleneğinde sadece destanların değil, diğer folklor ürünleri üzerinde de, elbette ki, gereklidir. Burada Tatar anlatı geleneğine ait ürünlerin bizlere ulaşmasını sağlayan yıravların önemini ve fonksiyonunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü, Tatar anlatı geleneğinde sadece destanların değil, diğer ürünlerin de günümüze kadar ulaşmasında şüphesiz sözlü gelenek temsilcilerinin (yıravların) çok önemli fonksiyonu olmuştur.

3- TATAR ANLATI GELENEĞİNDE YIRAVLARIN YERİ VE ÖNEMİ

Tatar destanlarını anlatanlara, onları nesilden nesile aktaranlara geleneksel olarak "çiçen" denmektedir. Aynı zamanda onlara "akın, dastançı ve yırav" da denmiştir.[32]" Bunlara ilave olarak, Tatar folklorunda Anadolu kıssa-hanları gibi kitaptan okuyanların da bulunduğunu söylemek gerekir. Tatarlarda eskiden beri şiir kitaplarını makamla okuma geleneği vardır. Onları günlerde, birbirlerine yardım etmek için toplandıkları akşamlarda güzel sesli, iyi diksiyonlu şâkirdler, kızlar veya yaşlı kadınlar okumuşlardır. Bu tür okuyucular özel bir adla anılmazlar.

Tatar destanlarının söyleniş tarzı hakkında ne yazık ki, yeterli bilgiye sahip değiliz. N. İsenbet 'in yazdığına göre, destanlar yıravlar tarafından dombıra, dutar, kopuz veya saz eşliğinde söylenmişlerdir[33].

Yıravlar, halkın içtimai ve siyasî hayatında ehemmiyetli rol oynamışlardır. Onlar halkı düşmana karşı örgütleyip, savaşa çağırmış, boylar arasında her türlü problemi çözmüş, aradaki dostluğu ve kardeşliği pekiştirmiş, iyiliğe ve dostluğa çağırmışlardır. Halkın bilicisi olan, her müşkülü çözen yıravlara danışmadan, hiçbir şey yapılmamış, onun sözünden çıkılmamıştır. Yıravsız hiçbir meclis, eğlence, düğün yapılmamıştır. Yıravların bütün bu özel

---

[32]Edigey Destanı'nda da bu söz "yırav" olarak geçtiği için, makalemizde Tatar destanlarının icracıları "yırav" olarak adlandırılmıştır.

[33]İsenbet, Naki, "Tatar Halık Eposı İdigey Dastanının 500 Yıllıgı", Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1940, S.: 11, s. 82.

likleri göz önüne alındığında, eski Şaman, Kam, Baksı, Ozan geleneğinin Tatarlar arasındaki yıravların aynı fonksiyonu üstlenmiş temsilcileri olduğu açıkça görülmektedir. Bu konuda yapılan pek çok çalışma bu temsilcilerin yüzyıllardır süregelen "Âşık tarzı"nın temsilcileri olduğunu ortaya koymuştur[34].

Türk boylarının yaşadığı diğer bölgelerde tarihte çok ünlü "ozanların" yaşadığına dair kaynaklara rastlanır. Fakat, Tatarlarda başka Türk boylarındaki gibi ün kazanmış, yıravların adını söylemek zordur. Onların çoğu kalemle de yazan halk şairleridir. Çeşitli kitaplardan okuduklarını, halktan kendileri duyduklarını kendilerine göre şiir satırlarına, kağıda döken yırav-şairlerin isimleri unutulmuştur. "Tahir ile Zühre"yi yazan Kormaşî, "Boz Oğlan"ı yazan Bahavî, "Şahsenem ve Garib"i yazan Mevlikey Yumaçikov gibilerin de adları halkın hatırında bir şahıs olarak kalmamıştır. Hatta Tatarlarda en popüler olan "Yusuf u Züleyha"nın yazarı Kul Ali, "Leyla ile Mecnun"u, "Ferhad ile Şirin"i yazan Nizamî, Nevaî'ler de aynı durumdadır. Bu, kanaatimizce bu yıravların, eserlerinin kendilerini aşarak, bütün topluma mal olması, yani anonim hale gelmesi ile yakından alâkalıdır. Bunun yanında çeşitli sebeplerden dolayı, destan anlatıcılarının adının eski dönemlerden beri gizlenmesi yıravların unutulmasının bir başka sebebi olarak gösterilmektedir. Bu sebep rusların, 1552 yılında Kazan Hanlığı, 1598 yılında Sibirya 1783'de Kırım ve diğer Tatar toprakların istila ederek Tatar halkını baskı altına almasıdır. Zira, Ruslar tarafından işgal edilince kültür hayatı büyük bir sekteye uğramıştır. Eski âdetlere göre bayramlar, çeşitli oyunlar, şenlikler tertipleme imkânı kalmadığından tabiî olarak, musiki, destan icrası ve gelenekleri de yavaşça rengini ve hızını kaybetmiştir. Boyunduruk altındaki milletin fazla neşelenecek ruhi potansiyelinin kalmamasının yanında, işgalin kısa bir zamanda tamamlanamamış olması da halkın kendi hayatı için mücadele ile vakit geçirmesine, dolayısıyla kültür hayatının eski canlılığı ile devam etmemesine başlıca sebep olmuştur[35]. Rus işgali tamamlandıktan sonra ancak ufak çaptaki topluluklarda, kırsal alanlardaki küçük yerleşim birimlerinde bir araya toplanabilmek ve geleneği yaşatmak mümkün olmuştur. Tatarların diğer Türk boylarıyla bağlantıları koparılmış, büyük, küçük yerleşim birimlerinin çevresine Rusların ve Müslüman olmayan halkların yerleştirilmesiyle, Tatar köylerinin birbirleriyle ilişkisi kesilmiştir. Bu noktada halk Ruslara karşı direnmek gayesiyle İslâmiyet'e dört elle sarılmıştır. İslâmiyet'i de destanlara karşı hoşgörülü olmaması ileri sürülmüş ve taassubun yayılması sonucunda destan ortaya koymak veya destan okumak ayıplanmaya başlanmıştır. Bir müddet sonra ise "yırav" kelimesi unutulma derecesine gelmiş, onun eşanlamı olan "çiçen"in de mânâsı değişmeye başlamış veya daralmıştır. N. İsenbet'in sözleriyle ifade edecek olursak, çiçen denince şair ve hakim bilgeden ziyade, "genel söz ustası, usta konuşmacı, belâgat sahibi, çevik zekalı insan" akla gelir olmuştur[36].

Eski Tatar yıravları hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Bilinen yıravlar bile, destan kahramanlarıları olan Subra Yırav (Edigey Destanı'nda de mevcuttur), Ciren Çiçen gibi birçok yıravlar, Türk boyları için ortak olan yıravlardır. Bu yıravların ne zaman ve nerede yaşadıkları belli değildir. Flora Ahmetova-Urmançı, adları tam olarak belli olan

---

[34]Köprülü, M. Fuat, "Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü", "Ozan", "Bakşı", "İlk Temsilciler", "Edebiyat Araştırmaları", T.T.K. Yay., Ankara.1966; Umay Günay, Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Ankara 1986.

[35]Tahir Mahmut, Nadir Devlet, "Kazan Türklerinde Musiki", Kazan Dergisi, İstanbul 1972, S.: 7-8, s. 50.

[36]İsenbet, Naki., Tatar Halık Mekalleri, C.: III, Haz.: N. İsenbet, C.: I., Kazan 1959, s. 70.

yıravlardan Sibirya'dan Sıddık Zeyneddinov, Tataristan'ın Arça iline bağlı Menger köyünden Sabircan Akın, Layış ilinden Bayçıgavî, Keşşafeddin Minzelevî, Veliullah Töhfetullin, Hüseyin Nogay, Lütfullah Aliullah oğlu, Ali Mahmudov'un yanısıra pek çok yıravın bulunduğunu ifade eder. Araştırıcı ayrıca, Sibirya'nın Baraba bölgesinin sakini Allahyar Muhammetşin, Tataristan'ın Leninogorsk ilinden Mincamal Gulova'ların repertuvarında da birkaç destanın olduğunu, Sibirya'da destanları makamıyla birkaç gece boyu okuyabilen Yamaşke Koca, Ramazan İlyasov gibi yıravların bulunduğunu belirtir[37]. Bunlara diğer bazı Türk boyları ile ortak olan Esen Kaygı, Kaztugan Yırav, Dusmembet Yırav, Çalgiz Yırav gibi daha birkaç yıravın adını da ilave etmek mümkündür[38].

Tatarlarda makamla, irticalen destan okuma geleneği çoktan unutulmuştur. Göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş, yazılı edebiyatın gelişmesi, sadece destan üretmenin zayıflamasına değil, aynı zamanda destan icrasının zayıflamasına da yol açmıştır. Bunların yanında, Tatarların diğer Türk boylarına nazaran, şehir medeniyetine erken geçmesi de söz konusu edilebilir. Kazan'da, ta XIX. yüzyılın başlarında Tatar matbaası açılıp, "Seyfülmülük", "Yusuf u Züleyha", "Boz Oğlan", "Tahir ile Zühre" gibi kitapların tekrar tekrar ve defalarca yayımlanmasının, destan yaratıcılık geleneklerini etkin ölçüde zayıflattığı bir gerçektir. Zira, yıravlar artık bir yerden bir yere gezip dolaşacaklarına, kendi eserlerini kitap ve kıssalar olarak yayımlamayı tercih etmişler, dolayısıyla, destan ve destanla beraber başka folklor eserleri de genellikle matbu şekilde üretilip, halka yeniden dağıtılmaya ve "ikinci ömürlerini" sürdürmeye başlamışlardır.

Böylece, başka Türk halklarından farklı olarak, Tatar Türklerinde kahramanlık destanları, dolayısıyla Edigey Destanı da halk arasında sözlüden ziyade yazılı olarak devam etmiştir.

Burada şunun belirtmek gerekir ki, Altın Ordu zemininde oluşan Edigey Destanı'nın çeşitli versiyonları ortaya çıktığı halkın epik eserleri içerisinde incelenmelidir. Örneğin, Karakalpakların "Edigey"i "Kırk Kız", "Mespatşa", Kazakların "Edigey"i "Koblandı", Özbeklerin "Edigey"i "Alpamış", Başkurtların "Edigey"i "Kara Yurga" ile birlikte ele alınmalıdır. Lâkin, o halklarda âşıklık geleneklerinin daha uzun süre muhafaza edildiği gibi, Tatar Türklerinin yazılı kültürünün eskiden gelmesi sebebiyle Edigey Destanı Ahmet Urazayev-Kormaşî'nin yazdığı "Boz Oğlan" ve "Tahir ile Zühre"leri gibi "Osmanlı tarihlerinden görerek, daha anlaşılır olan dilimiz Nogay ve Kazak lügatine aktarılarak, başından sonuna kadar mukayese edilip, kısaltma veya düzeltme yoluyla kurulmuş eserler tertibinde" üretilmiştir[39].

Tatar Türklerinde Edigey Destanı'nın yirmiden fazla varyantı vardır. Bunların elyazması olarak muhafaza edilen sekiz tanesi, derleyicinin bir nevi kendisinin yıravlık ürünüdür. Onların hepsinde destanın hatırda kalan parçaları mümkün olduğu kadar belli tarihî olaylara dayalı olarak yazılmıştır. Bazen destanın şiiri yazılıyor, bazen bu şiir, tarihî simaların dilinden söyletiliyor, veya tam tersi, tarihî olaylar epik şiirlerle onaylanmış gibi oluyor. Örneğin, Abidullah varyantında Edigey ile Canbay'ın Kondızbike'nin mezarı yanında görüşmesi, sanki

---

[37]Ahmetova, Flora, "Tatar Halık Dastannarı", Tatar Halık İcatı, Dastannar, T.K.N., Kazan 1984, s. 11.

[38]Bu yıravlar hakkında daha geniş bilgi için b.k.z.: Tatar Poeziyesi Antologiyesi, I, Kitap, T.K.N., Kazan 1992.

[39]Urazayev-Kormaşî, Ahmet, Kıssa-i Tahir ile Zühre, Kazan 1917; Tatar Halık İcatı, Dastannar, T.K.N., Kazan 1984, s. 371.

gerçekten olmuş gibi, o mezarın bulunduğu yer bile gösterilmektedir[40]. Yani elyazmalarında destan için yabancı olan üslubu da, ayrı ayrı sözleri birleştirerek yeni bir anlam veren başka bir söz elde etmeyi de, ona has şekilde uydurmayı da bulmak zor değildir. Lâkin bunları tahrifçilik olarak kabul etmek de yanlış olur, zira bu olay Tatar versiyonlarına has genel özelliktir.

1914 yılında Kazan'da ayrı bir kitap olarak yayımlanmış olan M. Osman'ın eseri de yazarın Edigey hakkındaki bütün bildiklerini mensur şekilde anlatmaktan ibarettir[41]. Fatih Seyfi-Ufalı ve Hazım Hanzafarov varyantları v.b. de W. Radloff kitaplarından ve başka kaynaklardan malûm olan şiir parçalarını, tarihî olayları kendi bildiği şekilde okuyucuya vermeye gayret eden yazarların ürünüdür.

Tabii ki, "Edigey"in Tatar varyantları arasında açıklamalı metinlerin en hacimlisi N. İsenbet ve Nimet Hekim Varyantlarıdır. Bunların ikisi de hacimli, tarih ve edebiyat açısından derin bilgiye sahip olup, ayrıca onlarda ozanlık ustalığı da mevcuttur. Buradan Nimet Hekim varyantı 1919 yılında Sibirya'da Sıddık Zeyneddinov'dan derlenmiş, mümkün olduğu kadar tarihe yakın, mitik masal motifleri ayıklanarak yazılmış. N. İsenbet varyantı ise 34 kaynaktan yararlanarak ve yazarın zevkine göre hazırlanmıştır. N. İsenbet, ayrıca bazı şiirleri olduğu gibi almış, bazı mensur kısımları manzum yaparak nüshaya ilave etmiştir. Yazar, bu yaptıklarını bir makalesinde dile getirir[42].

4- EDİGEY DESTANI ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkçe konuşan grupların temelde ortak kaynağa dayanan zengin bir sözlü geleneği vardır. Günümüzde oldukça değişik özellikler arz eden bu sözlü gelenekte mevcut olan yaratmalardan bir kısmı oldukça geniş bir alana yayılmış, bazıları ise daha dar bir alanda yaşama imkanı bulmuşlardır. Bu, geniş bir alana yayılma veya dar bir çevrede kalma onların fikir-sanat içeriğine ve şekil mükemmelliğine bağlı bir özelliğidir. Bunlara misal olarak kökleri VIII-IX. yüzyıllara dayalı olan Alpamış Destanı'nı, pek fazla yaygın olmasa da çeşitli boylar tarafından bilinen eski "Ak Kübik ", "Yir Tüşlük", "Altayin Sayin Sume", "Tülek Hakkındaki Hikâye" gibi eserleri sayabiliriz.

Türk boyları arasındaki kültürel, sosyal ve siyasal bağlar sözlü, şiirli ve özellikle epik ürünlerin gelişimi için zemin hazırlayıcı olmuş ve orta çağların başında daha da kuvvetlenmiştir. Günlük hayatta, örf ve âdetlere, tüm Türk boylarının çeşitli sosyal gruplarının zihniyetine, İslâm'ın güçlü bir şekilde girdiği IX.-X. yüzyıllarda, birçok halk tarafından sevilip okunan ve söylenegelen, orjinal bir bütüne dönüşen "Yusuf u Züleyha ", "Tahir-Zühre", "Şahsenem-Garib", "Kuzu Körpeş ve Bayan Sıluv" ve daha başka eserler bunun en güzel örnekleridir.

Türk boylarının kendi tarihlerinin olayları ve bilgilerine dayalı olarak oluşup yayılmış eserler de az değildir. Bunu Köroğlu Destanı'nı araştıran B. A. Karriyev'in sözleri de doğrulamaktadır: "Köroğlu hakkındaki menkıbenin Orta Asya, Kafkasya, Sibirya, Yakındoğu ve kısmen Avrupa toplumları arasında çok geniş bir şekilde yayılmış olmasının, epik eserler arasında eşi görülmemiştir. Köroğlu'nun bu özelliği en başta gelen mesele olarak, destanın

[40] Arşiv, No 80.

[41] Arşiv, No 137.

[42] İsenbet, Naki. "Tatar Halık Eposı İdigey Dastanının 500. Yıllıgı", Sovyet Edebiyatı Dergisi, 1940, No: 11.

yaratılışını, oluşumunu, yer ve tarihini belirlemeyi ortaya koyuyor"[43]. Bu eseri, bazı araştırmacılar şartlı olarak olsa da arkaik destanın birçok nitelik, konu ve motiflerini içeren ve kaynağı bazı tarihî olaylarla ilişkili eserlere dahil ediyorlar.

Türk boylarının ortak epik eserleri arasına, birçok milli versiyon ve varyantları olan Edigey Destanı'nı da koymak gerekir. Onu, Tatarlar'dan başka (Sibirya, İdil boyu ve Kırım Tatarları), Altay, Kazak, Özbek, Türkmen, Nogay, Karakalpak ve Başkurtlar arasında görmek mümkündür. Onu Türk destanlarının klasik kompozisyonunu ve derinlerdeki geleneksel şiir şeklini koruyan, destancılık geleneğinin ve destan çağının son döneminde oluşmuş bir destan olarak düşünebiliriz. Edigey Destanı epeyce karmaşık bir yapıda görünmekle birlikte, Kırım, Hazar Denizi kıyıları ve İdil boyundan Güney Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya, İran ve Irak'a kadar olan geniş bir coğrafyada meydana gelmiş, bazen birbiriyle çelişen, gergin ve oldukça iç içe girmiş tarihî olaylar, destanın önemini arttırmış ve eserin daha geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Tasvir edilen olayların tarihî ve sosyal boyutu vatan ve millet kaderini tayin eden dönüm noktalarının beyanı, ciddî ve can alıcı çarpışmalar üzerine kurulmuş maceralı olaylar dizisi, destandaki önemli kahramanların kimliği üzerindeki anlatım zenginliği, destanın dünyaca meşhur lirik eserler arasında yer almasına sebep olmuştur.

"Edigey"in ilk defa derlenip, yazıya geçirilmesi ve yayımlanması XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. İlk olarak destanın Kazak varyantı Rusça olarak 1820 yılında "Sibirskiy Vestnik"te (Sibirya Bülteni) Grigoriy Spasskiy tarafından yayınlanmıştır[44]. 1830 yılında Astrahan. Nogaylarından Chodzko tarafından derlenmiş Edigey hakkındaki şarkı, "Narodnaya Poeziya Persii" (Fars Halk Şiiri) isimli kitabın Köroğlu hakkındaki bölümünde yer almıştır[45].

1841-1842 yılları arasında Çokan Velihanov ve onun babası Cengiz Velihanov tarafından Aman-Karaçay bölgesindeki Camangul (Cumagul) ve diğer Kazak boylarından derledikleri Kazak versiyonları, destan araştırmacıları için hala güvenilir kaynaktır[46]. Eserin Sankt-Petersburg üniversitesi profesörü Platon Melioranskiy tarafından yayımlanan elyazma ve Çokan Velihanov 'un Rusçaya tercümesinin yanında bir başka Nogay varyantının kısaltılmış metni de yer almıştır[47]. Daha sonra Çokan Velihanov'un Kazak versiyonlarını derleme işini Ç. Velihanov'un akrabalarının yardımıyla, Grigoriy Nikolayeviç Potanin devam ettirmiştir[48].

---

[43]Karriyev, B.A. Epiçeskiye Skazaniya o Ker Oglu u Türkoyazıçnıh Narodov, Moskova 1968, s. 8.

[44]Arşiv, No.198. Spasskiy, Grigoriy İvanoviç (1783-1864), Rus Türkolojisine "Drevnosti Sibiri" Sibirya'nın Tarihî Eserleri) isimli çalışmasıyla yer alan araştırmacı. Siibirya'nın çeşitli yerlerinde bulunan ve sonradan Run anıtları olarak tanınan yazıları izah etmeye çalışanlardan biridir. Spasskiy, Rus kültürü ve Doğu bilimlerinde iki dergi: "Sibirskiy Vestnik" (San-Petersburg, 1818-1824) ve "Aziyatskiy Vestnik" (San-Petersburg, 1825-1827) ile iz bırakmıştır.

[45]Jirmunskiy, V., M., Türkskiy Geroiçeskiy Epos, Nauka Yay., Leningrad 1974; b.k.z.: Chodzko, A., Specimens of the Popular Poetry of Persia, London 1842, s. 348-362.

[46]Velihanov, Çokan (1835-1865), Kazak; tam adı: Muhammed-Hanefiye olup, "Çokan", annesi tarafından verilmiş lâkaptır. Adı geçen şahıs tarihe ünlü Kazak âlimi, seyyah, şarkiyatçı, tarihçi, etnograf, tarihçi, folklorcu ve gazeteci olarak geçmiştir. Ç. Velihanov, Kırgızları tarihi-filolojik yönden araştıran ilk araştırmacı olarak, 1856 yılında Manas Destanı'ndan "Kukotay Han ve Onun Defni" isimli parçayı derleyip, Rusçaya tercüme etmiştir.

[47]Melioranskiy, P. M., "Skazanie ob Edigee i Toktamışe. Prilojenie k Soçineniyam Ç. Ç. Valihanova", Zapiski RGO po Otdeleniyu Etnografii. T. XXIX. San-Petersburg 1905.

[48]Potanin, G., N., "Türkskaya Skazka ob İdige", Jivaya Starina, 1897, Baskı. III-IV., I. varyant: s. 301-304; II. varyant: s. 301-304; III. varyant: s. 304-312; IV. varyant: s. 312-313. s. 294-313.

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda Sibirya 'nın Baraba, Omsk Tatarlarından, Teleütlerden ve Kırım Türklerinden W. Radloff tarafından yazıya geçirilmiş varyantlar çok cazip ve özgündür[49]. Baraba ve Kırım varyantları oldukça iyi muhafaza edilmiş varyantlar olarak kabul edilir"[50]. W. Radloff'un bu çalışması Tatar destanlarının derlenmesiyle ilgili ilk çalışmadır.

1880-1881 yıllarında N. Semenov tarafından yazıya geçirilip, 1895 yılında "Tuzemtsı Severo-Vostoçnogo Kavkaza ("Kuzeydoğu Kavkaz Yerlileri") isimli kitabında yayımlanan Nogay versiyonu da dikkate değerdir[51]. Bahsedilen varyantlarının dışında, Nogay varyantları M. Osmanov'un[52] ve İlya Nikolayeviç Berezin'in okuma kitaplarında[53], tercüme veye anlatma olarak, G. Ananyev (1900), M. Aleynikov ve A. Goryaçin'ın yurt bilgisi yayımlarında yer almıştır[54].

İdil boyunda destanın derleme tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Edigey Destanı veya en azından onun bazı parçalarını hikâye etme işi İdil boyu Türklerinin XVII-XVIII yüzyıllara ait yazılı kaynaklarında tespit edilmiştir. Kadir Ali Bek'in 1602 senesine ait "Vakayinameler Kitabı"ndaki kaynakları araştıran Prof. Mirkasım Usmanov şöyle yazıyor: "Müellif için folklor eserleri, ilk sırada Kıpçak Türklerince meşhur olan Edigey hakkındaki destana destek olmuştur"[55].

Başkurt folklorunda ilk defa Edigey Destanı'ndan bir parça "Boringı Başkortlarnın Ülenleri. İdivkey Minen Moradım" (Eski Başkurt Destanları. Edigey ile Noradın) adı altında 1897 yılında Muhammet Selim Ümitbayev'in "Yadkar" (Yadigâr) isimli kitabında yayımlanmıştır[56].

Esas Başkurt varyantlarının biri olan ve "Muhammetşah Burangolov varyantı" olarak tanınmakta olan 6 bine yakın satırdan ibaret metin, kendisi de bir yırav olan Muhammetşah Burangolov (!888-1966) tarafından 1910 yılında Orenburg vilayeti, Krasnogvardeysk iline bağlı Tübengi İlyas köyünde Kaskınov Gimadi Aleveddin oğlunda muhafaza edilmiş, 1762 yılına ait elyazmadan aktarılmıştır. Bu nüshanın orjinali şimdilik belli olmayan en eski elyazmadır[57]. Fazıl Tuykin, 1915'de Ufa'da çıkan "Nardugan" adlı şiir kitabına "Borongo Başkort Yırı Moradım" adıyla destanın bir bölümünü almıştır. Ahmet Zeki Velidî'nin 1913 yılında yayımlanan "Böryen Başkorttarı Arahında" (Böryen Başkurtları

---

[49]Obraztsı Narodnoy Literaturı Türkskih Plemen, Jivuçih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy Stepi, Sobranı V. V. Radlovım, San-Petersburg 1872.
Radloff, Vasiliy Vasilyeviç (Friedrich Wilhelm) (1837-1918), Türkolojinin bütün dallarında da muhteşem iz bırakmış araştırmacı.

[50]Jirmunskiy, V., G., Türkskiy Geroiçeskiy Epos, Nauka Yay., Leningrad 1974, s. 352; W. Radloff, Obraztsı Narodnoy Literaturı Türkskih Plemen, I-X. Bölüm- IV. Bölüm, San-Petersburg 1866-1907, ss. 35-55.

[51]Semenov, V., P., Tuzemtsı Severo-Vostoçnogo Kavkaza, San-Petersburg 1895, ss. 469-481.

[52]Osmanov, Muhammed, Nogayskoye Nareçiye, 1883, ss. 32-49.

[53]Berezin, İlya, Turetskaya Hrestomatiya, San-Petersburg, 1857-1876. Berezin, İlya Nikolayeviç (1818-1896), tarih, filoloji, dil bilimi ve Doğu arkeolojisi ile ilgili çalışmaların yazarı.

[54]Jirmunskiy, V. G., Türkskiy Geroiçeskiy Epos, Nauka Yay., Leningrad 1974, s. 352.

[55]Usmanov, Mirkasım, Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII Vekov, Kazan 1972, s. 53.
Galin, Salavat, Tarih Hem Halık Poeziyahı, Kitap Yay., Ufa 1996, s. 120.
Ümitbayev. Muhammed Selim (1841-1907), Başkurt dili, edebiyatı ve bölge tarihi ile ilgili çalışmaların yazarı.

[57]Zaripov, Nur, "Milli Azatlık, Üz Allı Devletsilik Hıyaldarın Sagıldırgan Kobayır", İdivkey Minen Moradım, Kitap Yay., Ufa, s. 8.

Arasında) isimli çalışmasında destanın Başkurt versiyonu ile ilgili olarak, şöyle bir bilgiye rastlanır. O, 1912 yılının yazında, şimdiki Başkurdistan'ın İşimbay şehrine bağlı Yaltıran, Kebes, Kolgona isimli köylerin yaylalarında iken "Edigey havasının" olduğunu öğrenir ve onunla ilgili bir hatırasını kitabında şöyle anlatır: "Bir Böryenli bundan yüz kilometre uzaklıkta, Küsim köyünde, bir kişinin "Moradım" isimli havayı çaldığını söyleyince ben de bunu duymak istedim, çünkü o gayet ilginç bir şarkının havasıdır. Altın Ordu hanı Toktamış'ın veziri Edigey kendi çocuğu Noradın'la bozuşmuş ve bu hadise hakkında bütün Şimal Türklerinde bugün bile sayısız hikâyeler ve şarkılar söylenegelmektedir. Onun şarkısı, havası, Başkurt ağzından, kuray (bir çeşit flüt) eşliğinde işitip yazıya alındığında, o, Huda tarafından verilen dünya pahası bir nimet olurdu. Huda nasip eder mi şunu varıp işitmeye de yazıya geçirmeye?". İleride ise Zeki Velidî şöyle ekler: "Fakat bu sefer nasip olmadı. Yağmurlar oraya varmaya izin vermedi. Allah'tan istiyorum: şunu işitsem, diyorum. Çünkü onlar, bizim orta şimal Türklerinin ebedi tarihî romanlarıdır. Halk onu şimdi beş yüz yıldan beri muhafaza ediyor. Eğer tamamıyla kaybolup gitse, büyük şanssızlık olurdu"[58] . Zeki Velidî'nin duyduğu doğru olup, bu yazıdan 15-16 yıl sonra, N. İsenbet, Küsim köyünde Selim Hoca'dan (soyadını göstermiyor) şimdiye kadar malûm olan temel iki tane Başkurt varyantının ikincisini yazıya geçirmiştir.

XVII yüzyıllarda yaşayan kabiliyetli bir insanın yazmış olduğu "Defter-i Çıngıznâme" isimli yarı tarihî, yarı folklorik çalışmada Türk folklorunu araştırmak için zengin kaynaklar bulunmaktadır. Zira, orada halk yaratıcılığının özellikleri, konu, motif, kahramanlar iyi yansımış ve Edigey Destanı'nın Tatar versiyonlarından ve esere ilişkin tarihî olaylardan da söz edilmiştir[59].

Tatar yazılı kaynakları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Edigey ve Toktamış hakkındaki sözlü anlatmalardan bahsetmeye başlar. Meşhur Tatar yazar ve alimi N. İsenbet'in yazdığına göre, Tatar Dil, Edebiyat ve Tarih İlmi Araştırmalar Enstitüsü'nde 1854 yılında Abidullah Ahmetcan oğlu tarafından yazıya geçirilmiş "Edigey"in Tatar varyantının bir yazma nüshası saklanmaktadır.

Destanın 1862 yılında İ. N. Berezin'in "Türkçe Okuma Kitabında"[60] yer alan Türkmen varyantı da vardır. Prof. P. M. Meliyoranskiy'nin fikirlerine dayanarak, N. İsenbet karşılaştırmalı lengüistik inceleme yaparak bu varyantın aslının Tatar varyantı olduğunu kaydetmiştir.

XX. yüzyılın başlarında destana olan ilginin daha da kuvvetlenmiş olduğu gözlenmektedir. P. A. Falev'ın Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün arşivinde saklanmakta olan el yazması çalışmasında, destanın Kırım ve Sibirya Tatarları versiyonlarından da bahseden birkaç sayfa yer almaktadır. Bu çalışmanın Sankt-Petersburg Üniversitesi'nde A. N. Samoyloviç'in vazifelendirmesi üzerine yapılıp, altın madalyaya layık bulunduğunu da kaydetmek gerekir[61].

---

[58] Velidî, Zeki, "Böryen Başkortları Arasında", Şûra Dergisi, Kazan 1913, No: 20, s. 617.
[59] Usmanov, Mirkasım, a.g.e., Kazan 1972, s. 131.
[60] Berezin, N. I., Turetskaya Hrestomatiya, C.:2, 1. Baskı, Kazan 1862.
Melioranskiy, Platon Mihayloviç (1868-1906), ünlü Türkolog-dil bilimci.
[61] Dmitriyeva, L.V., "Rukopis Rabotı P.A. Faleva ob Epose "Edigey" v Arhive Vostokovedov İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR", Turkologiçeskiy Sbornik-1972, Moskova 1973.
Falev, Pavel Aleksandroviç (1888-1922), hayatını ve ilmî çalışmalarını Türkistan"la bağlamak istemiş, fakat genç yaşta vefat etmiştir.
Samoyloviç, Aleksandr Nikolayeviç (1880-1938), Türkoloji biliminde hacimli olmasa da, yeni fikir ve önemli neticeleri içeren çalışmalarıyla malûmdur. Adı geçen araştırmacının ilgi alanı oldukça geniş olup, dilbilimi, edebiyat bilimi, folklor bilimi, etnografya ve tarih sahalarında çalışmıştır.

Kazan 'da çıkan Şûra Dergisi'nin 1908 yılında yayımlanan 17 Nisan tarihli 8. sayısında Edigey ile ilgili bir makale vardır. Bu derginin sahibi olan ve düzenli bir şekilde Karamzin ve Solovyov'un tarihlerinden, İbn-Arabşah'ın "Acâibü'l-Makdûr", Şehabeddin Mercanî'nin "Müstefadu'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bolgar", Murat Remzi'nin "Telfiku'l-Ahbar" ve başka kitapları kaynak göstererek tarih ve tarihî şahıslarla ilgili makaleler yazan Rizaeddin Fehreddinov, Edigey'i tarihî şahıs olarak gösterip, onun Timur, Toktamış, Litvanya prensi Vitovt ve Rus prensleri ile savaşlarını ve münasebetlerini anlatır. Deşt-i-Kıpçak'ı dağıtan birisi olduğu için Edigey'e sertçe ve olumsuz olan bakışını da gizlemez. Destan hakkında ise hiçbir şey söylenmemiştir[62]. On sene sonra aynı dergide destanın Ebubekir Divayev tarafından yazıya geçirilmiş Kazak varyantı Tatarca olarak yayımlanmıştır[63]. Aynı zamanda Tatar varyantlarını derleme işi de sürdürülmüştür. Araştırmacı Fatih Urmançiyev 'in yazdığına göre Tataristan Cumhuriyetinin İlimler Akademisi'nin arşivinde Hasan Ali'nin yazıları arasında destanın 1909 senesinde Akmola bölgesinde ve 1910 yılında da S. Batıyev tarafından Astrahan bölgesinde yazıya geçirilmiş varyantları mevcuttur.

1914 senesinde "Tarihî Hikâye" adı altında M. Osman'ın[64] varyantı ayrı kitap halinde basılmıştır. 1919 yılında Sibirya Tatarlarından Kazan Pedagoji Enstitüsü'nün Tatar Dili ve Edebiyatı kürsüsü doçenti Nimet Hekim (1889-1937) tarafından derlenmiş varyant ve V. M. Jirmunskiy, A.N. Samoyloviç gibi araştırmacıların da ilgisini çekmiştir[65].

Destanın daha bütün olan bir metnini ilk yayınlama çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü bu metni hazırlama işini üstlenen bilim adamları N. Hekim ve A. N. Samoyloviç 1930'lu yıllarda Stalin'ın baskılarının kurbanı olmuşlardır.

XX. asır başlarında destanlara olan gözle görülür derecedeki ilgi, Tatar edebiyatına da sıçramıştır.. Bir yandan destanları derleme işi özenle devam ettirilirken, öte yandan yazarlar tarafından o destanlar işlenerek, edebi eserler yazma fikri de gittikçe kök salmış ve Kıyam Yoldaş'ın "Çura Batır"[66], Mirhaydar Feyzi'nin "Cik Mergen"[67], Fethi Burnaş'ın "Korkut"[68], N. İsenbet'in "Tülek ve Susıluv" isimli eserleri yazılmıştır. Bolşevik ihtilalinden sonra, milli şuur arttıkça, halkların kendi klasik miraslarıyla ilgisi daha da artar. Daha önce Rus sömürgesi altında olan halklar, kendilerinin "ikinci sınıf" milletler değil, artık kendi kaderlerinin tam bağımsız sahibi olduklarını zannederek, sözlü ürünlerinin tarihî köklerini aramaya başlarlar. Bu umut, destanları inceleme işinde güçlü ilerlemeye imkanlar sağlar. Dolayısiyla, Kırgızların "Manas"ı, Kalmıkların "Canhır"ı, Özbeklerin "Alpamış"ı, Buryatların "Geser"i v.b. destanlar araştırılır. Onlardan esinlenerek, piyesler, romanlar yazılır, ilk milli operalar ve baleler sahneye çıkar. Örneğin, 1938 yılında Tatarların "Cik Mergen" destanı konu alınarak, şair Musa Celil tarafından ilk Tatar librettosu "Altınçeç" ortaya çıkarılmış, daha sonra ise bu librettoya opera yazılmıştır. Şairin bu eserindeki ana tema, Agidil nehri boyunda yaşayan Başkurtların Altın Ordu 'nun devamcısı olan "gaddar

---

[62]"İdigi Mirza", Şûra Dergisi, Kazan 1908, No. 8 veya Arşiv, No. 186.

[63]"İdiga Batır", Şûra Dergisi, 1917, No 15,16; bkz.: Divayev, A., A., Batırlar, C.: 1-6, Taşkent 1922.

[64]"İdegey Bilen Nureddin", Arşiv, No. 187.

[65]Samoyloviç, A.N.,"Variyant Skazaniya o Edigeye i Toktamışe, Zapisannıy N. Hakimovım", Türkologiçskiy Sbornik-1972, Moskova 1973.

[66]Yuldaş Kıyam, "Çura Batır", An Dergisi, Kazan 1916, No 5, s. 57.

[67]Feyzi Mirhaydar, Feyzi Hikeyeleri, Kazan 1918.

[68]Burnaş Fethi, "Korkut", An Dergisi, 1916, no 18, ss. 356-357.

Kazan Hanı"na karşı ayaklanmasıdır. Fakat, destanda bunun vurgulanmayan ve pek fazla önem taşımayan bir konu olmasının da altına çizmek lâzımdır[69]. Ileride de göreceğimiz gibi, Sovyet rejimi, bu ilgiyi kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak, ondan istifade etmeye çalışır. Edigey Destanı'na olan ilgi ve yakınlık da, Türklerin geçmişteki büyüklüğe olan nostaljisinden kaynaklanmaktaydı.

1920-30'lı yıllarda Çokan Velihanov 'un derlemiş olduğu metin, ufak düzeltmelerle birkaç defa, 1927 yılında Kanış Satpayev, 1934'te Saken Seyfullin, 1939'da "Batırlar Jırı" isimli kitapta Sabit Mukanov tarafından yayımlanmıştır[70]. Yukarıda sözünü ettiğimiz Divayev varyantı olarak bilinen varyant, derleyicisi tarafından tekrar yayımlanmıştır[71]. Bunların dışında Kazakistan İlimler Akademisi'nin folklor arşivinde "Edigey"in daha beş metni mevcuttur (bunların Murun Yırav'dan derlenmiş olan bir tanesi "Kırk Batır" dizisindedir).

Destanın Karakalpak versiyonu 1903 yılında Çimbay köyünün Bek-Muhammet isimli bir sakininden İ. A. Belyayev tarafından derlenmiş, fakat derleyicinin Rusçaya tercümesiyle ancak 1917'de yayımlanabilmiştir[72]. Bir başka Karakalpak varyantı 1929-1934 yılları arasında folklorcu Kallı Aimbetov tarafından Erpolat Yırav'dan yazıya geçirilmiştir.

1920-1930 yılları arasında göçebe Özbeklerde "Edigey "in birkaç metni bulunmuştur. Onların "Tulumbi" olarak adlandırılan bir tanesi Hadi Zarifov'un "Özbek Folkloru" kitabında yayımlanmıştır[73]. Bu metninin kopyası Tataristan Cumhuriyetinin Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün arşivinde de mevcuttur[74].

Tatar folklor biliminde destanlarla ilgili mahsus ilk çalışma, Alimcan İbrahimov 'un "Edebiyat Kanunları" kitabındaki "Kaharmannar Poeması" (Kahramanlar Şiiri) denen bölümdür[75]. Fakat, yazar bu eserinde sadece dünya destanlarının "İlyada" ve "Odyssea", "Şehnâme" v. b. klasik örneklerinden bahsederken, hiçbir Tatar destanından söz etmemiştir. Bu duruma üzülen ünlü Tatar eleştiri yazarlarından Abdurrahman Segdi, "Tatar edebiyatının temel taşı: halk kahramanları şarkıları, halk destanları, masalları, tarihîdir" fikrini ileri sürerek, 1923 yılında: "destanlar ve benzeri epik eserler çoktandır ciddî ilmi araştırmayı bekleyip yatıyorlar" diye yazmıştır ve bu sözler bugün için de geçerlidir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, destanı derleme işi sonraki yıllarda devam ettirilmiştir. 1930-40'lı yıllarda N. İsenbet. H. Yermi tarafından bu konuda oldukça kayda değer çalışmalar yapılmıştır.

Aynı zamanda Tataristan 'da da, destanın millî ve tenkitli metnini oluşturmak, yayımlamak için bir temel oluşturulmuş olup, ilk olarak tenkidli, karşılaştırmalı metni hazırlama işine N. İsenbet başlamış ve 1940 yılında destanın tenkitli metni ile Sovyet Edebiyatı Dergisi'nde "Tatar Halkının Edigey Dastanının 500 Yıllığı" isimli oldukça hacimli hususi bir makale de yayımlamıştır[76]. Makalede destan türü, genel olarak belirlendikten sonra, çeşitli

[69]Bunun yanısıra adı geçen destandaki Kazan Han(ı) isminde Oğuz Destanı ve tarihi kahramanı Kazan Han (Kazan Alp, Kazan Bey, Salur Kazan) tipi yansıma ihtimali de yok değil. Çünkü bu ad ve kahramana bağlı motiflere "Ak Kübik", "Alp Memşen" gibi diğer bazı destanlarda da rastlanmaktadır.
[70]Batırlar Jırı, C.: 1, Alma-Ata 1939.
[71]Divayev, A., A., Batırlar, C.: 1-6, Taşkent, 1922.
[72]"Skazaniye ob Edigee i Tohtamışe", Protokolı Zasedaniy i Soobşeniy Çlenov Zakaspiyskogo Krujka Lübiteley Arheologii i İstorii Vostoka, 3. Baskı, Aşkabat 1917.
[73]Ozbek Folklori, C.: 1, Taşkent 1939.
[74]"Tulumbi", Arşiv, No 190.
[75]İbrahimov Alimcan, Edebiyat Kanunnarı, Kazan 1918, ss. 68-70.
[76]İsenbet, Naki., "Tatar Halık Eposı İdigey Dastanynyn 500 Yıllıgı" , Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1940, S. 11, s. 77-92; Arşiv, No 191, 194, 195.

varyantlardaki ortak ve farklı yönlerin karşılaştırılması da verilmektedir.

Makalenin ikinci kısmında N. İsenbet destanın tarihîliğini, halkın isteğinin, tarihin bilinen gergin dönemlerine yansımasına bağlı görüp, "Edigeyci"lerin Toktamış Han'a karşı isyan etmelerinin sosyal-tarihî sebeplerini anlatıyor. Bu yüzden yazar Altın Ordu Devleti'nin siyasî, ekonomik ve sosyal durumunu ve Edigey'in tarihî kişiliğini kendi fikrine uygun biçimde tasvir ediyor.

Edigey'in milli niteliklerini (hem tip, hem destan olarak) söylerken, N. İsenbet, İbn-i Arabşah, El-Makrizî ve diğer araştırıcıların sadece müspet fikirlerine dayanıyor ve Edigey'i "Vatan kahramanı", "Halk şövalyesi" olarak adlandırıyor. Adı geçen yazar "İdigey" isimli bir trajedi yazmayı da ihmal etmemiştir[77].

N. İsenbet 'in bu metni ve Edigey'in incelemesini yaptığı makaleyi yayımlamadan önce de destanı inceleme, hazırlama ve yayımlama işleri ile az çok ilgilenen başka folklorcu, yazar ve şairler de olmuş ve muhtemelen bu yüzden N. İsenbet 'in bu yayımı çok tartışılmıştır.

Şair Salih Battal, Edigey Destanı üzerindeki çalışmalara çok önem vermiştir. Araştırıcının hazırlamış olduğu metin ve N. İsenbet'in makalesi için yazdığı üç sahifelik bu Tatarca tenkit yazısı Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivinde (No: 198) muhafaza edilmektedir. Eleştiricinin fikrine göre, makale gerçek Marksist zeminde yazılmıştır. Zira "Edigey" tarihî destandır ve belli olaylarla malûm şahısları yansıtır. Esas olarak destan bir veya birkaç yazar tarafından ortaya çıkarılmış ve sonradan halk arasına dağılmış ve olgunlaşmıştır. Yazar, destanın aristokrat çıkışlı olmasını çok şüpheli bulup, böyle bir destanı araştırmanın halkın tarihini araştırmak için ehemmiyetli olduğunu vurgular.

Tataristan Dil, Edebiyat ve Tarih İlmî Araştırma Estitüsü tarafından yayınlanan bir resmi yazıda da N. İsenbet 'in bu yayınları sert eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiri yazısında müellifin bu yayınlarının halk arasındaki sözlü anlatmalara dayanmadığını iddia edilmektedir. No 175'de ise, N. İsenbet'in tenkitli neşrine H. Yermi'nin Tatarca el yazısıyla yazılan iki sahifelik eleştirisi mevcuttur. Eleştiricinin fikrine göre, "otuz iki varyantı esas alıp, temel yönleri birleştirerek konuyu kompozisyon şeklinde bir ipe dizip, şiir sanatının ve üslubunun özelliklerini korumak suretiyle N. İsenbet tenkitli neşri tamamıyla doğru ortaya koymuştur". Eleştiricinin kanaatince, bu varyantın eksikliği sadece "yazarın bazen varyantların önemli yerlerini bırakıp, varyantlarda olmayan satırları kendinden eklemesidir". Dolayısıyla adı geçen Enstitü tarafından destanın tenkitli metni ve N. İsenbet 'in makalesinin yenilenen şeklinin hazırlanması için özel bir grup oluşturulmuştur. Cumhuriyetin en ünlü âlim ve yazarlarından oluşturulmuş ve aralarında Şeyhi Mannur, H. Yermi 'lerin de yer aldığı bu grup yoğun olarak işe başlamıştır. 1941 yılının sonbaharında destanın geniş ve ilgi çekici açıklamalı tenkitli metni hazır olmuştur. Derleyip açıklamalarını yapan N. İsenbet 'e ilaveten, ilmi redaktörleri H. Yermi ile Ş. Mannur olan özel komisyon tarafından tenkitli metin incelenmiştir. Adı geçen enstitünün 5 Eylül 1941 tarihindeki bilim senatosunda (5 nolu tutanak) özel komisyon tarafından, "Naki İsenbet tarafından "Sovyet Edebiyatı" dergisinde yapılan bir çok hata ve çelişkilerin düzeltilmesi için büyük, zahmetli ve verimli iş yapıldığı" bildirilmiştir. Destanın kitap olarak hazırlanması esnasında yeniden 100 şiir eklenip, 600 satırı çıkarılmış ve 132'si değiştirilmiştir. Keza, destanın yüksek sanat değerini

[77] İsenbet, Naki., İdigey, T.K.N., Kazan 1941.

de vurgulayan ilmi senato, N. İsenbet, H. Yermi ve Şeyhi Mannur'lara, bu müsveddesini mükemmelleştirme işini devam ettirip, Eylül ayında Tataristan Kitap Neşriyatı'na teslim etmelerini önermiştir. 1941 yılının sonlarına doğru destanın kitap olarak yayım hazırlıkları tamamlanmıştır. Az önce zikredilen arşivde "Edigey"in Tataristan Kitap Neşriyatı için hazırlanmış birkaç tane ciddî ve hacimli nüshası gösterilmiştir. Buna göre hazırlanan kitap üç büyük bölümden meydana gelmekte; N. İsenbet tarafından yazılan bölümlendirme (giriş), metin ve yorumlar. Kitabın müsveddesinin sonunda N. İsenbet 'in bu metnin kendisi tarafından tamamıyla gözden geçirildiği ve neşre uygun olduğunu bildiren yazısı bulunmaktadır.

Burada adı geçen şahıs tarafından hakikaten muazzam bir iş yapıldığını vurgulamak gerekir. N. İsenbet bu destanın Tatarca baskısını hazırlarken, tıpkı XIX. yüzyılda ünlü Fin destanı "Kalevala"yı hem bugünkü Finlandiya topraklarında yaşayan Finli'lerden ve hem de bugün Rusya Federasyonu içinde yaşayan Finli'lerden derleyip, yazıya geçiren Elias Lönnrot ve benzer şekilde Estonların ünlü destanı "Kalevipoe"yi derleyip, yazıya geçiren P. Kreytsval gibi hareket etmiştir. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere, N. İsenbet tarafından hazırlanan Edigey Destanı'nın düzenlenmesinde, bu versiyonu inceleyen bir kurul tarafından N. İsenbet'in yapma olabileceği değişikliklerin veya ilavelerin çıkartılması dolayısıyla, Lönnrot ve Kreytsval'inkinden farklı olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, N. İsenbet tarafından hazırlanan Edigey Destan'nın yazılı şekli hemen hiç değişikliğe uğramaksızın, Tatar destan söyleyicilerinin derlediği şekilde yazıya geçirilmiş en mükemmel ve en zengin Tatar versiyonu olarak kabul edilebilir. Fakat kader Lönnrot'a ve "Kalevala"ya gösterdiği lütfu, Edigey Destanı ve onun araştırmacılarına ve Tatar halkı kültürüne göstermemiş, başka türlü davranmıştır.

1941 yılında Sovyet-Alman savaşının başlamasından dolayı, Tataristan'da da, Başkurdistan'da da, yayın için hazırlanmış metinler arşive teslim edilmişlerdir. N. İsenbet tarafından oluşturulmuş tenkitli metnin Semen Lipkin tarafından yapılan Rusçaya tercümesi de el yazısı halinde kalmıştır. Olumsuzluklar bu kadarla da kalmamış, birkaç sene önce yayına hazırlanıp, eserin ibret verici sözleri savaş esnasında ülkenin yabancı istilâcılara karşı birlik olma ve yurtseverlik duygularını kabartmak için işe yarayan "Edigey "e, zafere tam mânâsıyle birkaç ay kala Komünist Partisi ve hükümet yöneticileri bir başka kader hazırlamıştır. Daha önce Moğol-Tatar istilacılarına ve sömürücü sınıflara karşı mücadele eden "Edigeyciler isyanı"ndan[78] söz eden bir destan olarak tanıtılan bu eserin eninde sonunda Altın Ordu ve Kazan Hanlığı tarihlerini araştırmaya yol açacağı apaçıktı ve bu, yöneticilerin işine gelmiyordu. Bunu biraz geç farkeden Komünist Partisi, niyetlerini ertelemeyi uygun görmüştür. Tarihçiler de savaş yıllarında Stalinciliğin biraz da olsa taviz vermek zorunda kalmasından bahsetmektedirler. Aslına bakılırsa, destanın emekçi sınıflara ait olup olmama fikri daha önce de görülmüştür. Saken Seyfullin, 1932 yılında yayımladığı "Kazak Edebiyatı" çalışmasında, destanın versiyonlarını feodal baştakiler ve emekçi kitlesine ait olmak üzere ikiye ayırmıştır[79].

Savaşın kaderi artık kesinleşince, Rus olmayan toplumların vatanseverlik duygu-

---

[78]İsenbet, Naki., "Tatar Halık Eposı İdigey Dastanının 500 Yıllıgı, Sovyet Edebiyatı Dergisi, 1940, No: 11, s. 90.

[79]Samoyloviç, A., N., "Variant Skazaniya o Yedigeye i Tohtamışe, Zapisannıy N. Hakimovım", Türkologiçeskiy Sbornik-1972, 1973, s. 192; bkz.: Seipolla ulı Saken, Kazak Edebiyatı, Almatı, 1932.

larını körüklemeye ihtiyaç kalmamış, bunun tersine onları ikinci plana itme zamanı gelmiştir. Savaş boyunca eserin konu ve şarkılarını ihtimamla hafızasında saklayan halk, bu "hanlar, feodaller destanının" "zararlı" bulunmasından da öte, orta asırlardaki tarihini de unutmasını gerektiren kararın karşısında şok olmuştur. Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından 9 Ağustos 1944 tarihinde çıkarılmış "Tataristan parti teşkilâtında kitle politik ve ideolojik işlerin durumu ve onları iyileştirme çareleri hakkında" kararının sözleri ve metni başlığından da anlaşılacağı üzere, tamamen ilmi ve planlı bir şekilde bu iş gerçekleştirilmiştir[80].

Bu kararların zemininde "Sovyet Edebiyatı" dergisinde yayınlanan "Tarihî Çınlık Öçin" (Tarihî Gerçek İçin) isimli baş yazıda[81] N. İsenbet'in makalesi ve destan ile onun kahramanlarını idealize eden başka çalışmalar analiz edilmiştir. Bu makale tamamıyla tarihî ve epik olayların birbirlerine denk gelip gelmediklerini anlatmaktan ibarettir.

Bu kararın sonuçları hem mânevi, hem ilmi bakımdan yıkıcı özellik taşımıştır. Zira bu "hükmün" hemen arkasından Komünist Partisinin Tatar Bölge Komitesi de 6 Ekim 1944 tarihinde daha net bir şekilde: "Tatar İlmî Araştırma Enstitüsü'nün çalışmasındaki Hata ve Eksiklikler Hakkında" adı altında özel kararı kabul etmiştir, bu karara göre; "hata ve eksiklikler"in sayısı daha da çoğaltılmış, kurbanlar tesbit edilmiş, daha sonra ise "suçluları" cezalandırma ve kıyım başlamıştır.

Merkez yayınlarından olan Bolşevik Dergisi bu karara dayanarak "Sovyet Sanatının Ileri Fikirliliği İçin" başlıklı makalede olayı şöyle yorumlamıştır: "Destanlar halk medeniyetinin gelişmesinde kendine göre bir basamak olsalar da, onların herhangi birini etik ve estetik yüksek örnek diye sessizce kabul etmek ve onun propagandasını yapmak yasaktır". "Tataristan'daki yazarların ve bestecilerin yazdığı bazı dram ve opera eserlerinde Altın Ordu hükümdarlarının biri olan Edigey'in faaliyeti terennüm edilmiştir. Aslında ise Edigey, gerçek bir gerici zat; o, Rus topraklarını yağmalamak için toplanan orduları yönetmiştir. (Komünist Partisi'nin) Tataristan Bölge Komitesi'nin müsaade vermesinden dolayı, cumhuriyet sanat ehilleri farkında olmadan hanlar, feodaller destanı olan "Edigey"i idealize etmeye, göklere çıkarıp övmeye kalkmışlar. Bu durum Tatar halkının tarihini başka halkların tarihinden ayrı göstermekten, sanatta milli problemler ise Bolşevizm ilericiliğiyle doyurulmamaktan ve çok dar olarak anlamaktan ortaya çıktı"[82].

Sovyetler Birliği tarihinden az çok haberdar olan kişiler, adı geçen kararın ortaya çıktığı 1944 yılının aynı zamanda pek çok halk için; Balkar, İnguş, Kalmuk, Karaçay, Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri gibi, sürgün ve katliam yılı olduğunu bilir. Stalin 'in İdil-Ural Tatarları'nı da sürgün etmeyi istediği bilinmektedir. Edigey Destanı'nı Rusçaya tercüme eden, destanı hiç beklenmeyen yerden ortaya çıkaran ve 1944 yılı kararının canlı tanığı olan şair Semen Lipkin'in hatıralarına göre, "Halklar Babası"nın Tatar aleyhtarlığı çok eskilere dayanmaktadır: "Tehlike ne taraftan geliyormuş?" diye hayli sebep aradıktan sonra, Stalin, esas sebep olarak dağıtıp bitirilmeyen şark burjuvazi milliyetçilerini dikkate alır. "En kötüsü: Tatarlar! Kendilerinin millî destanlarını göklere kadar çıkarıp, eski klasiklerini, sultanlarını ve başko-

[80]Komünist Partisinin aldığı bu karar "Edige" üzerine daha sonra yapılan çalışmalarda da dile getirilmiş ve destan metninin bir bütün halinde neşredilmesi yasaklanmıştır.
[81]İsenbet, Naki., "Tarihi Çınlık Öçin", Sovyet Edebiyatı Dergisi, Kazan 1944, No 10, ss. 3-8.
[82]Solodovnikova M., "Za Vısokiy İdeynost Sovetskogo İskusstva", Bolşevik Dergisi, Moskova 1944, No 19-20.

mutanlarını övüyorlar ve aynı zamanda, Panislamizm'i yayıcı olarak hizmet ediyorlar. Aslında ise Müslüman ülkelerinin ajanlığını yapıyorlar. Bu yüzden onları yok etmek lâzım! (Milletlerin Halk Komiseri olduğunda da o, onlara karşı mücadele etmişti). Kendilerini birşey zannediyorlar. Devrime kadarki dönemden beri Bolşeviklerinin olmasıyla böbürleniyorlar. İşte tam onlardan başlamak lâzım!"[83]. "Tatar meselesi"ne olan yaklaşımı Mirseyit Sultangaliyev'e ve Sultangaliyev taraftarları olarak suçlananlara karşı tavrından ve Tataristan'ı görünüşte bir muhtariyet çerçevesi içinde bırakmasından da, Stalin'in 1944 yılında Tatarları da sürgün etmeye hazırlandığı anlaşılmaktadır. Fakat dağınık olarak diğer Sovyet grupları içinde yaşayan beş milyon Tatarı toplayarak sürgün etmek çok güç olduğu için, bu düşüncesini uygulayamamış, ama Tatarlara karşı kültürel baskı yaparak onları zayıflatmayı tercih etmiştir.

Stalin döneminde Sovyet tarih eserlerinde 1917 yılına kadarki Rus tarihçiliğinde mevcut Tatar aleyhtarı iftiralar ve saldırılar ve tek taraflı yargılarıyla tanınan devir, yeniden ortaya çıkmıştır. Tatar halkının çeşitli tarihî sayfalarının içinde de bitmek bilmeyen kurcalamalar başlamış, yalnız gerçek, sosyal, ekonomik ve objektif tarihin yerine, çok yüksek seviyedeki maddi ve entellektüel kaynaklar etnogenetik araştırmalar için harcanmıştır. Bütün bunlar "Tatarlar-Tatarlar değil", "yalnız Bolgarlardır", Kırım Tatarları ve Altın Ordu devletiyle hiçbir alâkaları yoktur, fikrini ispat etmek için yapılmıştır.

Etnik olarak Türk kökenli olan Tatarlar için böyle bir şey kabul edilemez. Tatar halkının etnik zenginliği ne kadar karmaşık olsa da bunların sadece İdil Bulgarları'nın devamı olduğu tartışılabilir. 1236 yılında Moğol hanları tarafından istilâ edilmiş olan Bolgarlar, 200 yıldan fazla Altın Ordu devletinde yaşamışlardır. Bu devletin çoğunlukla etnik ve ileride de siyaset ve kültür yönünden Kıpçak dilli Türk halkları dominant olduğundan, Bolgarlar ve bölgenin Fin-Ugor nüfusu dil açısından onların etkisi altında kalmışlardır. Günümüzün İdil-Ural Tatarları bu şekilde teşekkül etmişlerdir[84].

Edigey Destanı'nda anılan Tatar ve Rus düşmanlığını terennüm etme fikri ise, tarihin bir başka iftirasıdır. Arada Bulgar devletinin şehirlerine yaptığı yağma seferinden bahsedilen bu "Tilki gibi kızıl çehreli, ağzı tüylü prens" ise, Prof. Dr. Mirkasım Usmanov'un fikrine göre, Rus prenslerinin de mücadele ettikleri Novgorod şehrinin yağmacıları olmalıdır[85].

Yukarıda bahsedilen kararın arkasından çok geçmeden, 1945 yılının Ocak ayında Komünist Partisinin Merkez Komitesi "Başkurdistan parti teşkilatında propaganda işinin durumu ve onu iyileştirme çareleri hakkında" da karar çıkarmıştır. Bu karara göre, Muhammetşah Burangolov'un "İdivkey Minen Moradım" adı altında, destandaki mevzuları esas alarak yazdığı dramı, "Batırlar Turahında Epos" (Kahramanlar Hakkında Destan) kitabı[86], Bayezit Bikbay'ın "Kahım Türe" (Kasım Hakim) piyesi ve Başkortostan Tarihi Buyınsa Oçerktar" (Başkurdistan Tarihinden Malûmatlar) Başkurt halkının geçmişini yansıtmakta "ciddî hatalar yapmakta" suçlanmıştır. Böylece, çoktan değil yüksek paha biçilen "İdevkey Minen Moradım"la birlikte, "Mergen Minen Mayanhılıv", "Karahakal", "Yulay Minen Salavat" destanları da incelenmez oldu, yasaklandı[87].

[83]Semen Lipkin, "Buharin, Stalin i Manas", Ogonyok Dergisi, Moskova 1989, No: 2. s. 22-24.
[84]Fahrutdinov, R. G., Oçerki Po İstorii Voljskoy Bulgarii, Kazan 1984, s.120-121, 124 v.s.
[85]İdigey, Tatarskiy Narodnıy Epos, Akt.: Semen Lipkin, Kazan 1990.
[86]Batırlar Turahında Epos, Ufa 1943.
[87]İdivkey Minen Moradym, Kitap Yay., Ufa 1994, ss. 10-11.

Araştırıcı A. S. Orlov, kendisinin Kazak destanları ile ilgili popüler kitabında[88] Edigey hakkındaki destana özel bir bölüm ayırıp, destanın tarihî kökleri ve şiir şekli özellikleriyle Kazak versiyonlarının bir tanesinin muhtevasını sunmuş olsa da, az sonra Stalin - Jdanov engizisyon mezaliminin "Edigey"le olan tecrübenin "başarısı" diğer kardeş halkların Kazak, Kalmuk, Özbek, Kırgız, Türkmen v.b epik. mirasına da sıçramıştır. 1950'li yıllarda meselâ, Kırgızların "Manas", Kalmukların "Canhır", Buryatların "Geser", ve birçok Türk boyları için ortak olan "Alpamış", "Köroğlu" v. b. destanlar hakkında SSCB çapında tartışmalar ortaya çıkıp, bu eserlere de "hanlar, yüksek tabaka ve beylerin" hayatını aksettiriyor, damgası vurulmuştur. Neticede mânevi kültür kısırlaştırılmıştır, bu ise Türk boyları, özellikle de sözde özerk statüsündeki Tatar ve Başkurtlar arasında birkaç kuşak boyunca nihilistlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Gerçi defalarca ve ilmi meşruluğu yeniden kazandırmaya kalkışanlar, ayrıca 60'lı yılların başında Edigey Destanı'nı derleme, yayınlamaya devam etmek isteyenler olmuş, fakat başarılı bir sonuç elde edememişlerdir. Hatta "Tatar folklorunda Tatar halkında epik eserler hiç yoktur" düşüncesi gittikçe yerleşmeye başlamıştır. 60'lı yıllarda Tatar destanlarından söz edenler Edigey'i sadece çok sathi bir şekilde incelemeyi veya tanıtmayı tercih etmişlerdir.

Aynı zamanda 50'li yıllarda SSCB'nin dışında, Türkiye 'nin Ankara yakınlarındaki Haymana'nın bir köyünde yaşayan bir Kırım Tatarı'ndan, Hacı Osman Ataoğlu'ndan yazıya geçirilmiş varyantı, Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır[89].

Edigey Destanı'na olan bu sert tepki 1960'lı yıllara kadar devam edip, ancak A. N. Samoyloviç, V.M. Jirmunskiy gibi alimlerin, destanın mukayeseli incelemesini yaptıkları bazı bölümleri yayınlandıktan sonra biraz yumuşamaya başlamıştır. V.M. Jirmunskiy'in 1962 yılında çıkmış olan "Narodnıy Geroyiçeskiy Epos" (Halk Kahramanlık Destanı) monografisinde destanın çeşitli millî varyantları ile beraber Tatar versiyonunu da ele alınmıştır. Aynı zamanda biraz da olsa destanı derleme işi de sürdürülmüştür. 1958 yılında Karaçay-Çerkes özerk bölgesinde genç Nogay folklorcusu Aşim Şeyhaliyev (Sikaliyev) yeni ve hayli bütün olan bir Nogay varyantını yazıya geçirmiştir. Aynı yılda destanın Başkurt kaynakları da dilci alim S. Mircanova tarafından derlenen yeni bir yazısıyla tamamlanmıştır. 1967 yılında Nogay masallarıyla birlikte, destanın "Kobogıl" isimli masallaşmış varyantı yayımlanmıştır[90].

1973 yılında destanın milli versiyonlarını incelemede büyük bir adım atan V.M. Jirmunskiy'in ilk özel makalesi olan "P. M. Melioranskiy i İzuçeniye Eposa "Edigey" (P.M. Melioranskiy ve Edigey Destanını Araştırma'sı)" isimli çalışmasında bütün varyant ve versiyonları ele alıp, onları derleme ve inceleme tarihini, bazı konu ve motiflerin mukayeseli tarihi tahlilini, destanın tarihi zeminlerinin teferruatlı, detaylı araştırmasını sunmuştur. V.M. Jirmunskiy'nin "Skazaniye ob Edigeye" (Edigey Hakkında Hikaye) adı altında 1974 yılında "Türkskiy Geroiçeskiy Epos" (Türk Kahramanlık Destanı) adlı kitabında yer alan çalışması, yazarın Melioranskiy hakkında yazdığı makalenin genişletilmiş bir şeklidir.

[88]Orlov, A. S., Kazahskiy Geroiçeskiy Epos, Moskova 1945.

[89]Çağatay, S., Die Adigé-Sage / Text, Ubersetzung und Kommentar // Ural Altaische Jahrbücher - Vol. XXV-1953 (Wiesbaden) - Hf. 3/4, s. 243-282

[90]"Kubugıl", Nogay Ertegiler, Haz.: S. Kalmıkova, Çerkessk 1967, s. 127-133.

1973 yılında "Türkologiçeskiy Sbornik"e Akademisyen A. N. Samoyloviç'in "Variant Skazaniya o Edigeye i Toktamışe, Zapisannıy N. Hakimovım" (Edigey ve Toktamış Hakkındaki Anlatımın N. Hekimov Tarafından Yazıya Geçirilmiş Varyantı) isimli makalesi yayınlanmıştır. Yazar bu yazısında destanın çeşitli milli versiyonlarının yazıya geçirilme ve yayınlanma tarihleri ile ilgili meseleler üzerinde durmuş, destandaki bazı çok eski motifleri tahlil etmiş, N. Hekimov ve S. Zeyneddinov (1854-1927) tarafından derlenmiş Sibirya Tatarları'na ait iki varyantın mukayeseli tipolojik tahlilini yapmıştır. Makalenin sonunda ise destandaki manzum ve mensur bölümlerin birbirine oranından söz edilmiştir. Samoyloviç "Variant Skazaniya o Edigeye i Toktamışe, Zapisannıy N. Hakimovım" isimli araştırmasında[91], Nimet Hekim'in Sıddık Yırav'dan yazıya geçirdiği dil ve mevzusunun gerçekliği ve bütünlüğü (varyant içindeki şiirler de dahil) hakkında şüpheler olan varyantı üzerinde çalışmıştır. Gerçi A.N. Samoyloviç'in bu yazısı, birçok tartışmalara neden olmuşsa da, bu çalışma Tatar versiyonunu ilmi olarak araştıran ve inceleyen en hacimli ilk çalışma olması bakımından kayda değerdir.

Diğer bazı araştırmacıların da çalışmalarında "Edigey"in Tatar varyantlarının gerçek içeriğini bilmedikleri görülmektedir. Örneğin, V.M. Jirminskiy "P.M. Melioranskiy i İzuçeniye Eposa Edigey" isimli son makalesinde W. Radloff varyantlarının dışında, "Edigey"in hiçbir Tatar varyantını ele almamıştır[92]. Araştırıcı, bu makalesinde Tatar folklorunun mitik yaratığı olan Şüreli'yi[93] Kuğu-Kız olarak anlatıyor. "Skazaniye o Alpamışe" (Alpamış Hakkındaki Menkıbe) kitabında ise Tatar halk masalı "Alpamış" H. Yermi'nin anlatması ile incelenmiştir[94].

Edigey Destanı incelenme açısından diğer Tatar destanlarından pek farklı değildir. Genellikle, Tatar halk destanları üzerinde fazla inceleme yapılmamıştır. Başkurdistan ve Tataristan'daki ideolojik işin durumu hakkında 1944-1945 yıllardaki kararlardan sonra, destanı toplama ve inceleme hemen hemen tamamıyla durmuş olup, 1990'lı yıllara kadarki Tatar folklor biliminde Tatar destanlarıyla ilgili olarak, sadece A. Velitova, H. Yermi, F.Ahmetova'nın "Alpamış", "Kuzu Körpeş ve Bayan Sıluv" v.b. hakkında çeşitli ilmî konferanslarda yaptıkları konuşmalarını ve Fatih Urmançıyev'in birkaç çalışmasını söyleyebiliriz[95].

---

[91]Samoyloviç, A. N., "Variant Skazaniya o Edigee i Toktamışe, Zapisannıy N. Hakimovım", Türkologiçeskiy Sbornik-1972, s. 186-211.

[92]Jirmunskiy, V. V., "P. M. Melioranskiy i İzuçeniye Eposa Edigey", Türkologiçeskiy Sbornik-1972, 1973, s. 141-185.

[93]Şüreli: Tatar Türklerindeki inanışa göre, ormanda yaşayan ve insanları gıdıklayıp öldüren bir varlık; orman sahibi.

[94]Jirmunskiy, V., M., Skazaniye o Alpamışe, Moskova 1962.

[95]Valitova, A. "Tatarskaya Versiya Epiçeskogo Skazaniya "Alpamış"", Türksko-Mongolskoye Yazıkoznaniye i Folkloristika Moskova 1960, s. 173-209.

Yarmuhammetov, Hasan, "Skazaniye "Kozı-Kurpeş i Bayan Sılu" v Ustnom Tvorçestve Sibirskih Tatar", Narodnıy Epos Kuzı Kurpes i Mayan-Hılu, Ufa 1964, s. 79-89.

Ahmetova, Flora, "Tatarskaya Versiya "Alpamış" i Drugiye Noviyı Zapisi Eposa Sibirskih Tatar", Epiçeskoye Tvorçestvo Narodov Sibiri, Ulan-Ude 1973, s. 35-36.

Ahmetova, Flora, "O Geroiçeskih i Bogatırskih Skazkah Sibirskih Tatar", Tezisı Dokladov İtogovoy Nauçnoy Sessii İYLİ im. G. İbragimova AN SSSR Za 1972 God", Kazan 1973, s. 85-88.

Ahmetova, Flora, "Shodnıye Poetiçeskiye Formulı v Tatarskih i Başkirskih Bogatırskih Skazkah", Vzaimoyliyaniye i vzaimoobogoşeniye natsionalnıh literatur i İskusstv v Razvitom Sotsialistiçeskom Obşestve Kazan s. 62-64.

Türkmenistan İlimler Akademisinin yedek üyesi olan B. A. Karrıyev'in "Epiçeskiye skazaniye Ker-Oglı u Türkoyazıçnyh Narodov" isimli çalışmasında diğer Türk versiyonları ile birlikte "Köroğlu" ve "Yir Tüşlük" destanlarının Tatar versiyonları hakkında da bazı bilgiler yer almıştır[96]. Tatar destanlarının Pertev Naili Boratav ve Louis Bazen'in çalışmasında da bahsi geçmiştir[97]. Edigey Destanı hakkında V. M. Jirmunskiy, A. N. Samoyloviç, tarihçi Ş. Muhammedyarov'un araştırmaları ve Tatar folklorcularının yukarıda bahsedilen makale ve eleştirileri mevcuttur.

Bütün bunlar bugüne kadar Edigey Destanı'nın Tatar versiyonu hakkında, aynı zamanda hem başka Türk boylarındaki versiyonları hakkında da hiçbir ciddî çalışma ve monografi yazılmadığını göstermektedir. Destanı yeniden araştırma ve yayımlama işi ancak 80'li yılların sonunda hayata geçirilebilmiştir. 1988 yılının Mart ayında Alimcan İbrahimov Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün Filoloji İlimleri Cumhuriyet Koordinasyon Kurulu'nun toplantısında destanın toplanmış olan metinlerinin durumu, destanı yayına hazırlama işi ve destanın ileride araştırılmasıyla ilgili bir tartışma yapılmıştır. Aynı yıl İlbaris Nadirov tarafından derlenen ve bazı açıklamalar yapılarak "İdigey" adı altında Tataristan Kitap Neşriyatı adlı basımevinden bir metin yayımlanmış, bu kitaptaki metin biraz kısaltılarak 1989 yılında Kazan Utları Dergisinin 1. sayısında Flora Ahmetova-Urmançı'nın açıklama ve yorumları ile tekrar yayımlanmıştır. I. Nadirov'un derleyip yayımladığı bu metin 1990 yılında Semen Lipkin tarafından Rusça'ya tercüme edilerek yayımlanmış ve yine İlbaris Nadirov'un 1988'de yayımladığı metin renkli resimler ilavesiyle 1994'te tekrar Tatarca olarak Kazan'da yayımlanmıştır.

Günümüzde de bazı ciltleri yayımlanmış olan "Tatar Halık İcatı" külliyatı için Edigey Destanı'nın çeşitli varyantları hazırlanmaktadır. Araştırmacı F. Urmançiyev tarafından destanın daha çok tarihî yönüne ağırlık veren Rusça çalışması da tamamlanmış olup, Kazan'da yayımlanmayı beklemektedir.

Son senelerdeki yayımlarda Edigey Destanı'nı inceleme ile ilgili bazı çalışmalar da yer almaya başladı. Ayrı ayrı bahsedecek olursak, Fatih Urmançıyev ve İskender İzmaylov'un tarihî Edigey hakkında hacimli makaleleri yayımlanmıştır. Bu çalışmalarda Edigey'nin şahsı, dönemin tarihi ve eserin muhteviyatı hakkında ilgi çekici yorumlar yapılmaktadır[98].

Diğer Türk boylarında da bu yönde faaliyetler görülmektedir. 1989 yılında Ufa 'da, "Agıydil" dergisinin 1 ve 2. sayılarında destanın Muhammetşa Burangolov varyantı olarak bilinen Başkurt varyantı "İdivkey Minen Moradım" (Edigey ile Noradın) adı altında Nur Zaripov'un diğer Türk boylarındaki "Edigey" destanlarıyla karşılıklı mukayese ettiği incelemesi yayımlanmıştır. 1994 yılında "Başkurdistan Kitap Neşriyatı Basımevi"nde destanın Başkurt varyantları "İdivkey Minen Moradım" adı altında ayrı bir kitap olarak çıkmıştır[99].

---

[96]Karrıyev, B. A. Epiçeskiye Skazaniye Ker-Oglı u Türkoyazıçnıh Narodov, Moskova 1968, s. 250-255.
[97]Pertev Naili Boratav, Louis Bazen. Aventures Merveillenses Sous Terre Ailleurs de Er Töshtük Le Géant Des Steppes. Epopee Du Cycle de Manas, Wallimard 1965.
[98]Urmançiyev Fatih, "Edigey", Tan Yoldızı Gazetesi, Yar Çallı 1991, 28 Şubat-12 Mart.
Urmançiyev Fatih, "Edigey", Şehri Kazan Gazetesi, Kazan 1991, Ağustos-Eylül
İzmaylov İskender, "Tomanga Töringen Tarih", Miras Dergisi, Kazan 1992, S.: 7, ss. 67-74.
Urmançiyev Fatih, Polovetsskaya Luna Dergisi, Çerkessk 1992, No 2-4.
Urmançiyev Fatih, "Edigey", Miras Dergisi, Kazan 1993, No 8.
[99]"İdivkey Minen Moradım", Haz.: Nur Zaripov, Kitap Yay., Ufa 1994.

1990 yılında Nukus'ta "Karakalpakistan Basımevi"nde destanın Karakalpak varyantları "Edigey" adı altında yayımlanmıştır. Eserin, bu kitaba dahil edilen Erpolat Yırav ve Gayaz Hayreddinov varyantları Tatar versiyonuna en yakın olan varyantlardır[100]. Destanın Karakalpak versiyonu Kenesbay Allambergenov tarafından incelenerek, adı geçen alimin çalışması 1995 yılında kitap halinde yaymlanmıştır[101].

1991 yılında Edigey Destanı'nın 600. yıldönümü sebebiyle Mahaçkala'da "Edigey" adı altında destanın Nogay versiyonu ve "Polovetsskaya Luna" (Kıpçak Ayı) dergisinin 1. sayısında "Edigey 600 Let" (Edigey'in 600. Yılı) isimli hacimli bir makale yayımlanmıştır[102].

1993 yılında Almatı'daki Aykap Basımevi'nde destanın 1905 senesinde Sankt-Peterburg'ta Çokan Velihanov tarafından derlenmiş olan varyant, araştırmacı Edigey Magavin'in makalesiyle yeniden basılmıştır. 1995 yılında destanın Almatı'daki "Gılım Basımevi"nde, 1927'de Moskova 'da Kazakça yayımlanan ve 1951 yılında K. Satpayev'in Rusçaya tercüme ettiği ve bazı açıklamalarda bulunduğu varyantın metni "Er Edigey" adı altında tekrar yayımlanmıştır. 1996 yılında Almatı'daki Çulım Basımevi'nde destanın Kazak versiyonları toplatılıp, "Edigey Batır" adı altında yayımlanmıştır.

1996 yılında Almanya'da Andrea Schmitz tarafından "Die Erzahlung von Edigey " isimli çalışması yayımlanmıştır[103]. Kahramanlık destanlarını incelemede iki temel kavram olan "kahraman toplum" ve "kahramanlık zamanı" meselesi, Schmitz'in bu çalışmasının belkemiğini oluşturmaktadır. Araştırmacı epik ve kahramanlık çerçevesinde destanların toplumlar tarafından nasıl anlaşıldıkları, nasıl ortaya çıktıkları ve ne şekilde tesir ettiklerini Edigey Destanı'nda göstermeye çalışmıştır.

Netice olarak, Türk dünyasının yeni yüzyıllardaki atılımının kendi köklerine inerek yeniden yapılanması ile mümkün olacağı kanaatiyle, destan çalışmalarının önemli olduğunu düşünmekteyiz ve Edigey Destanı üzerinde yapılacak bütünleyici çalışmalar için öncelikle her versiyonun tek tek incelenmesi, tahlil edilmesi ve yorumlanması gerektiğine inanıyoruz. Edigey Destanı da destan geleneği içinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple sadece anlatılageldiği Türk boyları arasında değil, bütün Türk dünyasına ait olan destan katalogu ve incelemeleri içinde layık olduğu yere konulmalıdır.

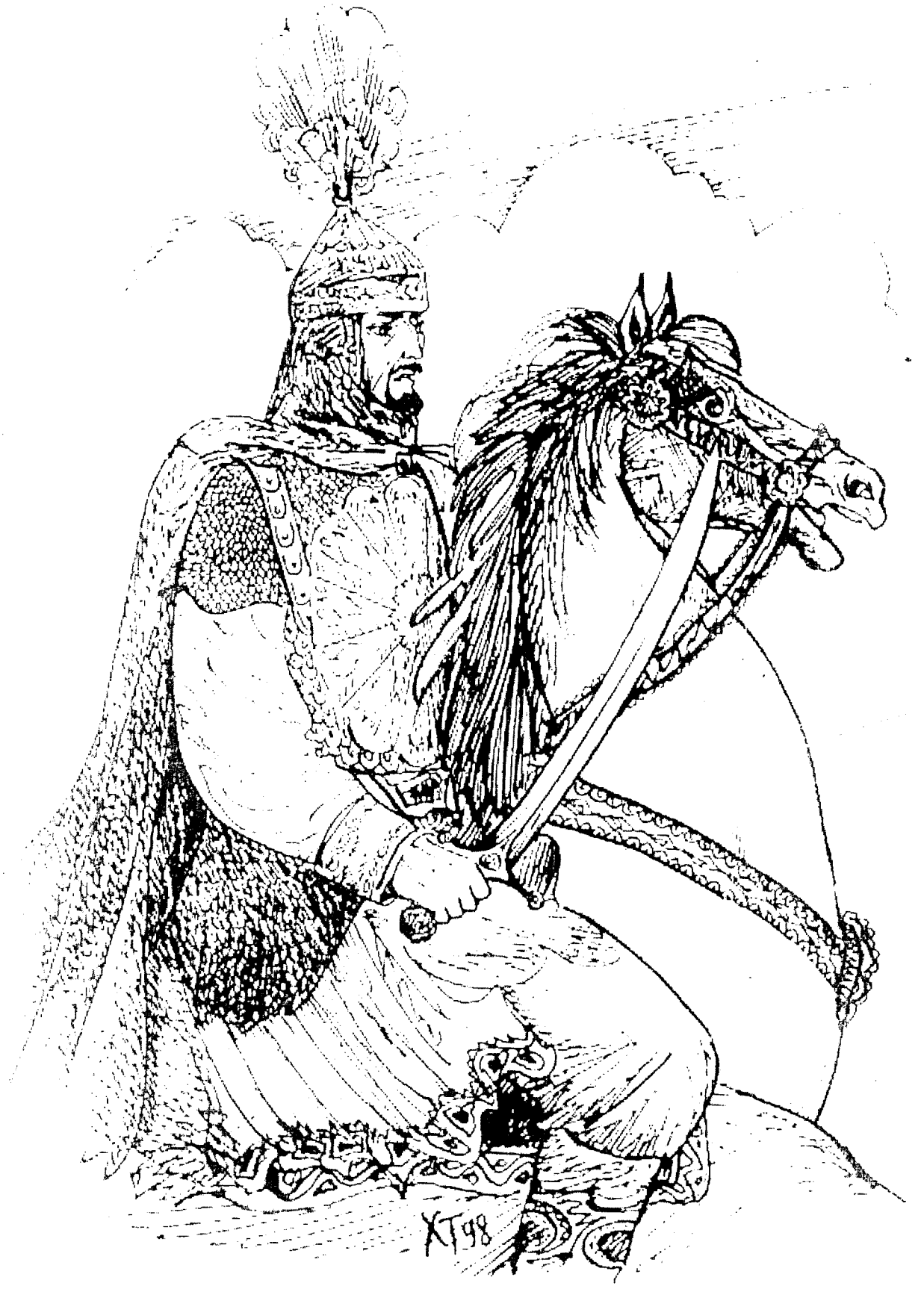

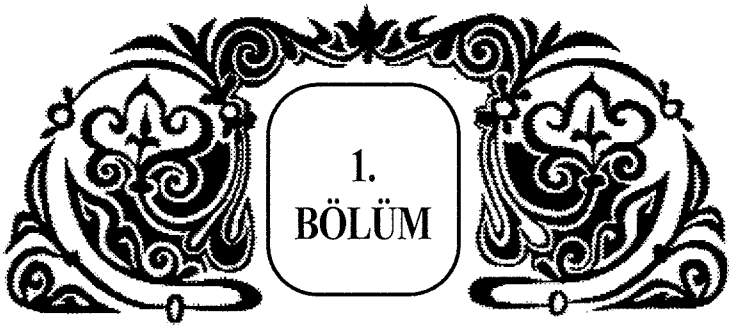
[100]Edige, Karakalpakstan Yay., Nukus 1990.

[101]Allambergenov, Kenesbay, Karakalpak Halık Destanı Edige, Bilim Yay., Nukus 1995.

[102]Edige. Nogaydın Kırk Batiri, Haz: Aşim Şeyhaliyev, Mahaçkala 1991.

[103]Schmitz, Andrea, Die Erzahlung von Edige. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 1996.

XT 98

ТУКТАМЫШ ХАН БЕЛӘН АКСАК ТИМЕР НИЗАГЫ һӘМ КОТЛЫКЫЯ БИ БЕЛӘН УГЛЫ ИДЕГӘЙНЕҢ ҮЛЕМГӘ ХӨКЕМ ИТЕЛГӘНЕ

TOKTAMIŞ HAN İLE AKSAK TİMUR KAVGASI VE KUTLUKAYA BEY İLE OĞLU EDİGEY'İN ÖLÜME MAHKUM EDİLMESİ

1	Борын үткән заманда	Borın ütken zamanda	Eski geçmiş zamanda
	Болгар белән Сарайда	Bolgar bélen Sarayda,	Bulgar[1] ile Saray'da[2]
	Җаек белән Иделдә	Cayık bélen İdélde,	Yayık[3] ile İdil'de,[4]
	Алтын Урда, Ак Урда -	Altın Urda, Ak Urda-	Altın Ordu,[5] Ak Ordu,[6]
5	Данлы кыпчак җирендә	Danlı kıpçak cirénde,	Şanlı Kıpçakların[7] yurdunda,
	Татардан туган Нугай илендә	Tatardan tugan Nugay iléndе	Tatardan doğan Nogay[8] ilinde
	Туктамыш[1] дигән хан булды;	Tuktamış digen han buldı:	Toktamış[9] diye han oldu
	Ил булганга - ил булды,	İl bulganga- il buldı,	Dost olana dost oldu,
	Яу булганга - яу булды.	Yav bulganga- yav buldı.	Düşmana düşman oldu.
10	Биләгәне кол булды.	Bilegené kol buldı,	Sahip olduğu, kul oldu,
	Әйдәгәне мал булды.	Eydegené mal buldı.	Yönettiği, ona mal oldu.
	Сарай дигән каласы,	Saray digen kalası,	Saray denen şehirin
	Сиксән күчә арасы,	Siksen küçe arası,	Seksen sokağı vardı,
	Сары мәрмәр Алтын Таш[2]	Sarı mermer Altın Taş	Sarı mermer Altın Taş,[10]
15	Сигез йортка дан булды,	Sigéz yortka dan buldı,	Sekiz yöne şan verdi,
	Аларда дан булмады.	Alarda dan bulmadı.	Onlarda şan olmadı.
	Суна тибеп каз алган	Suna tibép kaz algan	Sunayı tepip, kaz alan
	Кара лачын Төкле Аяк -	Kara laçın Töklé Ayak-	Kara lâçın Tökli Ayak,[11]
	Ау лачыны бар иде	Av laçını bar idé,	Av lâçını var idi,
20	Тугыз йортка дан булды	Tugız yortka dan buldı.	Dokuz yurta şanlı oldu.
	Азамат ир Туктамыш -	Azamat ir Tuktamış-	Azametli er, Toktamış;
	Акбүз аты астында	Akbüz atı astında,	Ak boz atı, altında,
	Лачыны ияр кашында	Laçını iyer kaşında,	Lâçını eyer kaşında,
	Чирүле күлдә кош чөеп	Çirüvlé külde koş çöyép	Çirüli Göl'de kuş salıp

	Томшыгы тома яралган	Tomşıgı toma yaralgan	Gagası küt yaratılmış,
	Төксез аяк - бидаяк.	Tökséz ayak- bidayak.	Tüysüz ayak: bidayak.
130	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Анда күңеле бозылып,	Anda küñélé bozılıp,	O zaman gönlü kırılıp,
	Котлыкыя бигә әйтте:	Kotlıkıya bige eytté :	Kutlukaya Bey'e dedi ki:
	- Тугыз йортка дан булган	-Tugız yortka dan bulgan	"Dokuz yurda şan salmış
	Кара лачын Төкле Аяк,	Kara laçın Töklé Ayak,	Kara lâçın Tökli Ayak
135	Аны чөйгән мин икән	Anı çöygen min iken,	Onu uçuran benmişim,
	Аны баккан син икән.	Anı bakkan sin iken.	Ona bakan senmişsin.
	Аның ике баласын	Anıñ iki balasın	Onun iki yavrusunu
	Сорап торган мин икән.	Sorap torgan min iken.	Sorup duran benmişim.
	Миңа сонып торганын -	Miña sonıp torganıñ-	Bana sunup durduğun
140	Аягы төксез бидаяк,-	Ayagı tökséz bidayak,-	Ayağı tüysüz bidayak,
	Аны үзеңә ал! - диде. -	Anı üzéñe al!- didé,-	Onu kendine al!" dedi,
	Үз кошларым бир! - диде.	Üz koşlarım bir!- didé.	"Benim kuşlarımı ver!" dedi.
	Котлыкыя би әйтте:	Kotlıkıya bi eytté:	Kutlukaya Bey söyledi:
	- Әй ханиям, ханиям,	-Ey haniyem, haniyem,	"Ey Han'ım, benim Han'ım,
145	Тугрыңа кунган Төкле Аяк	Tugrıña kungan Töklé Ayak	Dalına konan Tökli Ayak
	Тугыз йортка дан булса,	Tugız yortka dan bulsa,	Dokuz yurda şan salsa,
	Синең белән дан булды;	Sinéñ bélen dan buldı;	Senin ile şanlı oldu;
	Кичә син дә чал булдың,	Kiçe sin de çal buldıñ,	Dün sen de yaşlandın,
	Бүген ул да чал булды.	Bügén ul da çal buldı.	Bugün o da yaşlandı.
150	Йомыркасын салганда	Yomırkasın salganda	Yumurtlarken
	Картлыгыннан шил булды,	Kartlıgınnan şil buldı,	Yaşlılıktan kötü oldu,
	Аннан туган ике кош	Annan tugan iké koş	Ondan doğmuş iki kuş
	Бидаякка тиң булды,	Bidayakka tiñ buldı,	Bidayağa denk oldu,
	Ул ике кош шул, -диде.	Ul iké koş şul,- didé.	İşte iki kuş, şu" dedi
155	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Уңына торып бер бакты,	Uñına torıp bér baktı,	Sağına dönüp bir baktı,
	Сулына торып бер бакты,	Sulına torıp bér baktı,	Soluna dönüp bir baktı,
	Күңеле боздай бозарып,	Küñélé bozday bozarıp,	Gönlü buz gibi soğudu,
	Күзе курдай кызарып,	Küzé kurday kızarıp,	Gözü kor gibi kızardı,
160	Анда торып моны әйтте:	Anda torıp monı eytté:	Orada kalkıp dedi ki:
	- Сәмәркәндта утырган	-Semerkandta utırgan	"Semerkant'ta oturan
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер,	Emir Bırlas Şah Timér;	Barlas emiri Şah Timur;
	Аргы утырган ул булса,	Argı utırgan ul bulsa,	Orada oturan o olsa,
	Бирге утырган мин булсам,	Birgé utırgan min bulsam,	Burada oturan ben olsam,
165	"Кара лачын Төкле Аяк	"Kara laçın Töklé Ayak	"Kara lâçın Tökli Ayak
	Тугыз йортка дан булса,	Tugız yortka dan bulsa,	Dokuz yurda şan salsa,
	Аны миңа тапшыргыл" - дип,	Anı miña tapşırgıl",-dip,	Onu bana teslim et" diye,
	Бойырып торган ул булса,	Boyırıp torgan ul bulsa,	Buyurup duran o olsa,
	Аның телен алмаган	Anıñ télén almagan	Onun sözüne uymayan
170	Туктамыш хан мин булсам,	Tuktamış han min bulsam,	Toktamış Han ben olsam,
	Ау лачыным караган	Av laçınım karagan	Av lâçınıma bakan
	Котлыкыя син булсаң,	Kotlıkıya sin bulsañ,	Kutlukaya sen olsan,
	Салган ике йомыркасын	Salgan iké yomırkasın	Koyduğu iki yumurtasını
	Оядан алган да син икән!	Oyadan algan da sin iken!	Yuvadan alan da senmişsin!
175	Кош бидаяк йомыркасын	Koş bidayak yomırkasın	Bidayak kuşu yumurtasını
	Ояга салган да син икән!	Oyaga salgan da sin iken!	Yuvaya koyan da senmişsin!
	Лачынымның токымын	Laçınımnıñ tokımın	Lâçınımın tohumunu
	Шаһ Тимергә биргән дә син икән!	Şah Timérge birgen de sin iken!	Şah Timur'a veren de senmişsin!
	Аягы төксез бидаяк -	Ayagı tökséz bidayak-	Ayağı tüysüz bidayağı,

	Аны да булса күтәреп	Anı da bulsa küterép	Onu da olsa kaldırıp
	Минем кашыма килгәндә	Miném kaşıma kilgen de	Benim karşıma gelen de
	Син икән, әй, син икән!	Sin iken, ey, sin iken!	Senmişsin ey, senmişsin!"
	Туктамыш хан янә әйтер:	Tuktamış han yene eytér:	Toktamış Han yine söyler:
	- һай Котлыка, Котлыка,	-Hay Kotlıka, Kotlıka,	"Hay Kutlukaya, Kutlukaya!
185	Коның котсыз, Котлыка!	Konıñ kotsız, Kotlıka!	Yüzün kutsuz, Kutlukaya!
	Дәвер кемнең дәвере? -	Devér kémnéñ devéré?-	Devir kimin devri?
	Туктамышның дәвере!	Tuktamışnıñ devéré!	Toktamış'ın devri!
	Заман кемнең заманы?	Zaman kémnéñ zamanı?	Zaman kimin zamanı?
	Туктамышның заманы!	Tuktamışnıñ zamanı!	Toktamış'ın zamanı!
190	Җавабын бир, Котлыка!	Cavabıñ bir, Kotlıka!	Cevabını ver, Kutlukaya!"
	Туктамыш хан янә әйтер:	Tuktamış han yene eytér:	Toktamış Han yine söyler:
	И Котлыка, Котлыка!	İ Kotlıka, Kotlıka!	"Hey Kutlukaya, Kutlukaya!
	Шаһ Тимер суккан сум алтын,	Şah Timér sukkan sum altın,	Şah Timur bastığı som altına,
	Сум алтынга сатылдың!	Sum altınga satıldıñ!	Som altına satıldın!
195	Бер башыңны ике иттең,	Bér başıñnı iké ittéñ,	Bir başını iki ettin,
	Ике ханга баш ордың,	İké hanga baş ordıñ,	İki hana baş eğdin,
	Җавабың бир, Котлыка!	Cavabıñ bir, Kotlıka!	Cevabını ver, Kotlıka!"
	Котлыка би әйтте:	Kotlıkıya bi eytté:	Kutlukaya Bey söyledi:
	- Әй ханиям, ханиям,	-Ey haniyem, haniyem,	"Ey Han'ım, benim Han'ım,
200	Кас дошманың Шаһ Тимер,	Kas doşmanıñ Şah Timér,	Has düşmanın Şah Timur,
	Шаһ Тимергә сатылсам,	Şah Timérge satılsam,	Şah Timur'a satılsam,
	Бер башымны ике итсәм,	Bér başımnı iké itsem,	Bir başımı iki etsem,
	Ике ханга баш орсам -	İké hanga baş orsam-	İki hana baş eğsem,
	Сездән дәүләт киткәне,	Sézden devlet kitkené,	Sizden devletin gittiği,
205	Бездән дә ырыс киткәне.	Bézden de ırıs kitkené,	Bizden de bahtın gittiği.
	Башыбызга - уртак көн -	Başıbızga - urtak kön-	Başımıza ortak gün
	Ул шул икән, ханым әй,	Ul şul iken, hanım ey,	O bugünmüş, Han'ım, ey,
	Ул шул икән, ханым әй!	Ul şul iken, hanım ey!	O bugünmüş, Han'ım, ey!"
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
210	Әрләп-хурлап аны әйтте:	Erlep-hurlap anı eytté:	Öfke ile dedi ki:
	- һай Котлыка, Котлыка!	-Hay Kotlıka, Kotlıka!	"Hay Kutlukaya, Kutlukaya!
	Коның котсыз Котлыка!	Konıñ kotsız Kotlıka!	Yüzün kutsuz, Kutlukaya!
	Дәвер кемнең дәвере? -	Devér kémnéñ devéré?-	Devir kimin devri?
	Туктамышның дәвере!	Tuktamışnıñ devéré!	Toktamış Hanın devri!
215	Заман кемнең заманы?	Zaman kémnéñ zamanı?-	Zaman kimin zamanı?
	Туктамышның заманы!	Tuktamışnıñ zamanı!	Toktamış'ın zamanı!
	Куш канатлы алтын таж,	Kuş kanatlı altın tac,	Kuş kanatlı altın taç,
	Күз урнында гәүһәр каш,	Küz urnında gevher kaş,	Yüzüklerde cevher kaş,
	Чыңгыздан[7] килгән дәүләт кош	Çıñgızdan kilgen devlet koş	Cengiz'den gelen devlet kuşu
220	Бу башымда түгелме?	Bu başımda tügélmé?	Bu başımda değil mi?
	Алты айлык агыр йорт,	Altı aylık agır yort,	Altı aylık ulu yurt,
	Итәгемдә яткан йорт,	İtegémde yatkan yort,	Eteğimde yatan yurt,
	Салыгыннан салыгын	Salıgınnan salıgın	Vergisinden vergiyi
	Салып алган мин икән,	Salıp algan min iken,	Salıp alan benmişim,
225	Урдасыннан урдасын	Urdasınnan urdasın	Sarayından sarayını
	Уңгарып тоткан мин икән,	Uñgarıp totkan min iken,	Onarıp tutan benmişim,
	Түрәсез калган киң йортның[8]	Türesés kalgan kiñ yortnıñ	Hansız kalan geniş yurdu[22]
	Түрәсен көткән мин икән -	Türesén kötken min iken-	Yurdum makamında duran benmişim,
	Үзем Чыңгыз түгелме?	Üzém Çıñgız tügélmé?	Aslım Cengiz değil mi?
230	Миннән дәүләт киткәннең,	Minnen devlet kitkennéñ	Benden devletin gittiğini,
	Синнән ырыс киткәннең	Sinnen ırıs kitkennéñ	Senden bahtın gittiğini,

Җүясен әйтеп бир, - диде.
Котлыкыя би әйтте:
- Әйтмәк бездән, хания,
Инстмәк сездән, хания.
Җир уртасы Күк Түбә,
Күк Түбәдә ак сарай;
Шушы Сарай калада
Дүрт дәрваза бар иде.
Икәве бикле булганда
Икәве ачык икәндер;
Берешән килгән кәрваны
Берешән чыгып бетә алмай,
Бөжрасы бөтен алкадай
Боралып үтәр икәндер,
Ямгыр белмәс ямчыгыл
Ям юлында ям чапкан;
Ялгыз йөргән юлавчы
Ям юлында ял тапкан;
Юртса юлы киң булып,
Ятса жире киң булып,
Йорт - жир әман икән дә;
Үзе бишең заманы
Ил фарәван икә дә;
Зәкяттән алган зәкяте,
Казнасыннан казнасы,
Үзе бишең сансыз мал,
Үзе дә белмәс икән дә;
Сансыз алтын бу казна
Гомергә бетмәс икән дә,
Безнең көнгә килгәндә
Ул да житмәс икән дә!
Билн белсәң, ханиям,
Икселмәс дәүләт бу иде.
Алтын Урда, Ак Урда
Алтмыш йортка юл иде,
Индегенең көнендә
Кәрван, дөя килалмый,
Дәрвазаннан иналмый,
Дәрвазаннан ингәндә
Сиңа бүлеп биралмый.
Сиңнән дәүләт тайганы
Шул түгелме ханиям?
Янә торып янә әйтсәм,
Идел сырты Сары Тау
Илем кунган йорт иде,
Илем йортка куймадың,
Иделне ике кичердең,
Анда да аны куймадың,
Кырлы курай, шур татыр
Кола чүлгә китердең,
Комкент дигән каламны
Комга түгеп бетердең!

Cüyesén eytép bir,- didé.
Kotlıkıya bi eytté:
-Eytmek bézden, haniye
İşétmek sézden, haniye.
Cir urtası Kük Tübe,
Kük Tübede ak saray;
Şuşı Saray kalada
Dürt dervaza bar idé.
İkevé biklé bulganda
İkevé açık ikendér;
Bérénnen kilgen kervanı
Bérénnen çıgıp béte almay,
Bocrası bötén alkaday
Boralıp üter ikendér,
Yamgır bélmes yamçıgıl
Yam yulında yam çapkan;
Yalgız yörgen yulavçı
Yam yulında yal tapkan;
Yurtsa yulı kiñ bulıp,
Yatsa ciré kiñ bulıp,
Yort-cir eman iken de;
Üzé binéñ zamanı
İl farévan iken de;
Zekatten algan zekaté,
Kaznasınnan kaznası,
Üzé binéñ sansız mal,
Üzé de bélmes iken de;
Sansız altın bu kazna
Gomérge bétmes iken de,
Béznéñ könge kilgende
Ul da citmes iken de!
Bili bilseñ, haniyem,
İksélmes devlet bu idé.
Altın Urda, Ak Urda
Altmış yortka yul idé,
İndégénéñ könénde
Kervan, döye kilalmıy,
Dervazañnan inalmıy,
Dervazañnan iñgende
Siña bülép biralmıy.
Sinnen devlet tayganı
Şul tügélmé, haniyem?
Yene torıp yene eytsem,
İdél sırtı Sarı Tav
İlém kungan yort idé,
İlém yortka kuymadıñ,
İdélné iké kiçérdéñ,
Anda da anı kuymadıñ,
Kırlı kuray şur tatır
Kola çülge kitérdéñ,
Komkent digen kalamnı
Komga tügép bétérdéñ!

Açıkça söyleyiver" dedi.
Kutlukaya Bey söyledi:
"Söylemek bizden, Han'ım,
İşitmek sizden, Han'ım.
Yer ortası Kük Tübe,
Kük Tübe'de ak Saray;
İşte bu Saray şehrinde
Dört kapısı var idi.
İkisi kapalı dururken
İkisi açık kalırdı.
Birinden giren kervan
Öbüründen çıksa, bitmezdi,
Halkası bütün çember gibi
Kıvrılıp, geçer idi,
Yağmur bilmeyen haberci,
Haber yolunda koşturmuş;
Yalnız yürüyen yolcu
Yollarda rahat etmiş,
At sürse yol genişti,
Yatsa, yeri genişti
Yeri, yurdu da emindi;
Üzi Bey'in zamanı
İl müreffeh idi de;
Zekatten alınan zekatı,
Hazinedeki hazinesi,
Üzi Bey'in[23] zamanı
Kendis de bilmezdi sayısını:
Sayısız altındı bu hazine
Bir ömürde bitmezdi;
Bizim günlere gelende
O bile bize yetmezdi!
Hükmedebilsen, Han'ım
Eksilmez devlet bu idi.
Altın Ordu, Ak Ordu,
Altmış yurda yol idi,
Şimdikinin gününde
Deve kervanı gelemiyor,
Kapından inemiyor,
Kapından indiğinde
Sana bölüp veremiyor.
Senden devletin gittiği
Şu değil mi, ey, Han'ım?
Yine kalkıp yine desem,
İdil sırtı Sarı Dağ[24]
İlimin yerleşen yurt idi,
İlimi yurda koymadın,
İdil'i iki geçeirttin
Orada da onu koymadın,
Kuru sap, tuzlu arazi,
Kula renk çöle getirdin,
Kumkent denen şehrimi
Kuma döküp bitirdin!"

Әй ханиям, ханиям!
Бер биядә ике имчәк -
Бере кипсә, беренең сөте юк,
Бер дөядә ике өркәч -
Бере китсә, беренең көче юк;
Йорттан йортым күчкәне -
Бездән ырыс киткәне,
Куштан кошың күчкәне -
Сездән дәүләт киткәне.
Бер башымны ике итеп,
Ике ханга баш орсам,
Ул да булса ханиям,
Йорттан абруй киткәне,
Чабувчы булсаң, баш - менә!
Түгүче булсаң, кан - менә!
Аны әйтеп, Котлыкыя
Хан алдында йөгенде.
Туктамыш анда әйтте:
- Һай син татар, һай татар,
Мангыттан азган чал татар!
Син дә кичә бар булдың,
Син дә бүген юк булдың!
Син дә кичә би булдың,
Бүген килеп, син дә бер
Үлем белән тиң булдың -
Токымыңны орайын!
Азамат ир Туктамыш
Ике биен чакырды:
Чакмагыш би, Дөрмән би
Анда килеп баш орды.
Туктамыш анда әйтте:
- Әй Дөрмән би, Дөрмән би,
Айбалтаңны тот, - диде. -
Айпычагың так, - диде. -
Котлыкыя ялган бине
Муйнын ора чап! - диде. -
Пәридән алган хатыны,
Бишекте ятыр баласы;
Аны да ташлап калдырган
Пәридән булган анасы
Ул баланы тап! - диде. -
Бишеген ора чап! - диде. -
Син дә булсаң Чакмагыш,
Чакма чаккан Чакмагыш,
Котлыкыя ялган бинең
Жаңгырагын чап, - диде. -
Чабып утка як! - диде. -
Шунда торган Жантимер -
Киң купычлы Жантимер -
Алты угыллы ир иде;
Атагы - өлкен аталык,
Йортта өлкен пир иде;

Ey haniyem, haniyem!
Bér biyede iké imçek-
Béré kipse, bérénéñ söté yuk,
Bér döyede iké örkeç-
Béré kitse. bérénéñ köçé yuk;
Yorttan yortım küçkené-
Bézden ırıs kitkené,
Kuştan koşıñ küçkené-
Sézden devlet kitkené.
Bér başımnı iké itép,
İké hanga baş orsam,
Ul da bulsa, haniyem,
Yorttan abruy kitkené,
Çabuvçı bulsañ, baş- méne!
Tügüvçé bulsañ, kan- méne!
Anı eytép, Kotlıkıya
Han aldında yögéndé.
Tuktamış han anda eytté:
-Hay sin tatar, hay tatar,
Mangıttan azgan çal tatar!
Sin de kiçe bar buldıñ,
Sin de bügin yuk buldıñ!
Sin de kiçe bi buldıñ,
Bügén kilép, sin de bér
Ülém bélen tiñ buldıñ-
Tokımıñnı orayım!
Azamat ir Tuktamış
İké biyén çakırdı:
Çakmagış bi, Dörmen bi
Anda kilép baş ordı.
Tuktamış han anda eytté:
-Ey Dörmen bi, Dörmen bi,
Aybaltañnı tot,- didé.-
Aypıçagıñ tak,- didé.-
Kotlıkıya yalgan biné
Muynın ora çap!- didé.-
Periden algan hatını,
Bişékte yatır balası;
Anı da taşlap kaldırgan
Periden bulgan anası
Ul balanı tap!- didé.-
Bişégén ora çap!- didé.-
Sin de bulsañ Çakmagış,
Çakma çakkan Çakmagış,
Kotlıkıya yalgan binéñ
Cañgıragın çap,- didé.-
Çabıp utka yak!- didé.-
Şunda torgan Cantimér-
Kiñ kunıçlı Cantimér-
Altı ugıllı ir idé:
Atagı- ölken atalık.
Yortta ölken pir idé;

"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Bir kısraktâ iki meme,
Biri kurusa, öbüründe süt olmaz,
Bir devede iki hörgüç,
Biri gitse, öbüründe güç olmaz;
Yurttan yurdumun göçtüğü,
Bizden bahtın gittiği,
Devlet kuşunun uçtuğu,
Sizden devletin gittiği,
Bir başımı iki edip,
İki hana baş eğsem,
O da olsa, benim Han'ım,
Yurttan yüzsuyu gittiği,
Keser isen, baş işte!
Döker isen kan işte!"
Onu söyleyip Kutlukaya
Han önünde diz çöktüğünde.
O zaman Toktamış Han dedi ki:
"Hay, sen Tatar, hay Tatar,
Mangıt soyu, bunak Tatar![25]
Sen ki evvel var idin?
Amma bugün yok oldun!
Sen ki dün de bey idin,
Bugün gelip, sen de bir
Ölüme uygun oldun,
Tohumların kurusun!"
Azametli er Toktamış
İki beyini çağırdı:
Çakmagış Bey, Dörmen Bey
Hemen gelip baş eğdi.
Toktamış Han orada dedi:
"Ey Dörmen Bey, Dörmen Bey,
Ay baltanı al" dedi,
"Ay bıçağını tak" dedi,
"Kutlukaya yalancı beyin
Boynunu vur kes!" dedi,
"Periden aldığı kadını,[26]
Beşikte yatan yavrusu,
Onu da bırakıp giden
Periden olan anası
O çocuğu bul! dedi,
Beşiğinde vurup kes!" dedi,
"Çakmak çakan Çakmagış
Sen de olsan Çakmagış,
Kutlukaya yalancı beyin
Çanırak'ını[27] kes" dedi,
"Kesip oda yak!" dedi.
Şurada duran Cantimir,
Geniş konçlu Cantimir,
Altı oğullu er idi;
Görevi büyük atalık,
Yurtta büyük pir idi;

Туктамышның кашында
Киңәше киң килбәтле,
Сүзе үткән би иде;
Котлыкыя би белән,
Кан тамызып ак сөтке,
Ант эчешкен ир иде.
Торып килеп Җантимер,
Хан алдында йөгенде:
Әй ханиям, ханиям!
Җир китәрдә ни калыр?
Җиреннән тайган ил калыр,
Ил китәрдә ни калыр?
Ил киткәндә йорт калыр,
Йорт китәрдә сөт калыр,
Ак күкрәктән сөт имгән
Сүзе татлы тел калыр.
Тел китәрдә ни калыр?
Язганнан язган хат калыр;
Баш китәрдә ни калыр?
Буында типкән кан калыр;
Буыннан буын чабылса,
Ул чагында ни калыр?
Йорт урнында яу калыр;
Яу чапканда ни калыр?
Ялгыз башы каңгырап,
Куйдай булып маңгырап,
Чүл далада тинтерәп,
Дуадактай хан калыр.
Синең кошың асраган
Котлыкыя би иде.
Ул да булса ир иде,
Бер бабасы яу иде,
Бер бабасы кол иде,
Бер бабасы ил иде,
Бер бабасы би иде.
Аның да өлкен бабасы -
Баба Төкләс Хуҗа Әхмәт,
Әүлиялар пире иде,
Әй ханиям, ханиям,
Кол язар да би кичәр,
Би язар да хан кичәр,
Аталыгым хакына
Хаталыгын кич, - диде. -
Аталыгым хакына
Хаталыгын кичмәсәң,
Бишектә яткан баласы -
Кашык канын кич - диде. -
Буында типкән кан калсын,
Баладан кулың тарт, - диде. -
Каныннан аның кайт! - диде -
Җантимер би әйткәндә
Туктамыштай олы хан

Tuktamışnıñ kaşında
Kiñeşé kiñ kilbetlé,
Süzé ütken bi idé;
Kotlıkıya bi bélen,
Kan tamızıp ak sötke,
Ant éçéşken ir idé.
Torıp kilép Cantimér,
Han aldında yögindé:
Ey haniyem, haniyem!
Cir kiterde ni kalır?
Cirénnen taygan il kalır;
İl kiterde ni kalır?
İl kitkende yort kalır,
Yort kiterde söt kalır,
Ak kükrekten söt imgen
Süzé tatlı tél kalır.
Tél kiterde ne kalır?
Yazgannan yazgan hat kalır;
Baş kiterde ni kalır?
Buvında tipken kan kalır;
Buvınnan buvın çabılsa,
Ul çagında ni kalır?
Yort urnında yav kalır;
Yav çapkanda ni kalır?
Yalgız başı kañgırap,
Kuyday bulıp mañgırap,
Çül dalada tintérep,
Duvadaktay han kalır.
Sinéñ koşıñ asragan
Kotlıkıya bi idé.
Ul da bulsa ir idé,
Bér babası yav idé,
Bér babası kol idé,
Bér babası il idé,
Bir babası bi idé.
Anıñ da ölken babası-
Baba Tökles Huca Ehmet,
Evliyalar piré idé.
Ey haniyem, haniyem,
Kol yazar da bi kiçer,
Bi yazar da han kiçer,
Atalıgım hakına
Hatalıgın kiç,-didé.-
Atalıgım hakına
Hatalıgın kiçmeseñ,
Bişékte yatkan balası-
Kaşık kanın kiç -didé.-
Buvında tipken kan kalsın,
Baladan kulıñ tart, didé.-
Kanınnan anıñ kayt!- didé.-
Cantimér bi eytkende
Tuktamıştay olı han

Toktamış'ın yanında
Geniş görüşlü, düzgün kılıklı,
Sözü geçen bey idi.
Kutlukaya Bey ile,
Kan damlatıp ak süte,
Ant içişen er idi.
Kalkıp gelip Cantimir,
Han önünde diz çöktü:
"Hey Han'ım, benim Han'ım!
Yer giderse ne kalır?
Yerinden kayan il kalır;
İl giderse ne kalır?
İl giderse yurt kalır,
Yurt giderse süt kalır,
Ak memeden süt emen
Sözü tatlı dil kalır.
Dil giderse ne kalır?
Yazılmış mektup kalır;
Baş giderse ne kalır?
Soy içinde kan kalır;
Soyda nesli biçilse,
O zamanda ne kalır?
Yurdunda düşman kalır;
Düşman biçince ne kalır?
Yalnız başı körlenip,
Koyun olup meleyip,
Çöl bozkırda dolaşıp,
Kısır kaz gibi han kalır.
Senin kuşunu besleyen
Kutlukaya Bey idi.
O da mert bir er idi,
Bir atası düşmansa,
Bir atası kul idi,
Bir atası il idi,
Bir atası bey idi.
Onun da büyük atası
Baba Tökles Hoca Ahmet,[28]
Evliyalar piri idi.
Hey Han'ım, benim Han'ım,
Kul azsa da bey affeder,
Bey azsa da han affeder,
Atabeyliğimin hakkına
Hatasını affet" dedi,
"Atabeyliğimin hakkına
Hatasını affetmesen,
Beşikte yatan yavrunun
Bir kaşık kanından geç" dedi,
Soyunda akan kan kalsın,
Çocuktan elini çek" dedi,
"Onun kanını geç!" dedi.
Cantimir Bey söyleyince
Toktamış gibi ulu han

	Аның телен алмады,	Anıñ télén almadı,	Onu hiç dinlemedi.
	Сүзенә колак салмады.	Süzéne kolak salmadı.	Sözüne kulak asmadı.
	Ачуы аннан каты иде,	Açuvı annan katı idé.	Öfkesi çok sert idi,
390	Кичүе аннан кайт иде.	Kiçüvé annan kayt idé.	Hoşgörüsü yok idi.
	Котлыкайны тоттырды,	Kotlıkaynı tottırdı,	Kutlukaya'yı tutturdu,
	Кулына кыл җеп тактырды.	Kulına kıl cép taktırdı.	Eline kıl ip taktırdı.
	Сарай дигән каласы,	Saray digen kalası,	Saray denen şehrin
	Сиксән күчә арасы,	Siksen küçe arası,	Seksen sokağı vardı.
395	Сары мәрмәр Алтын Таш,	Sarı mermer Altın Taş-	Sarı mermerli Altın Taş,
	Алтын Таштан Салкын Таш -	Altın Taştan Salkın taş-	Altın Taş'tan Salkın Taş,[29]
	Салкын Ташка тарттырды.	Salkın Taşka tarttırdı.	Salkın Taş'a çektirdi.
	Бер ягында аскылык,	Bér yagında askılık,	Bir yanında darağacı,
	Бер ягында чапкылык -	Bér yagında çapkılık-	Bir yanında cellat kütüğü,
400	Чапкылыкка мендереп,	Çapkılıkka méndérép,	Kütük üstüne oturtup,
	Чүң бүкәнгә чүктереп,	Çüñ bükenge çüktérép,	Büyük tomruğa çöktürüp,
	Айбалталы Дөрмән бидән	Aybaltalı Dörmen biden	Ay baltalı Dörmen Bey'e
	Анда башын чаптырды.	Anda başın çaptırdı.	Onun başını kestirdi.
	Җантимердәй атага	Cantimérdey ataga	Cantimir gibi ataya
405	Хан колагын салмады.	Han kolagın salmadı.	Han hiç kulak asmadı.
	Хан колагын салмаса,	Han kolagın salmasa,	Han kulak asmayınca,
	Ул да карап калмады.	Ul da karap kalmadı.	O da baka kalmadı.
	Ни кыласын аңлады,	Ni kılasın añladı,	Ne yapacağını anladı,
	Өйенә карый юл алды.	Öyéne karıy yul aldı.	Hemen evine koştu,
410	Җантимернең алты угыл,	Cantimérnéñ altı ugıl,	Cantimir'in altı oğlu vardı,
	Алтынчы угыл - Кобогыл,	Altınçı ugıl- Kobogıl,	Altıncı oğul Kobogıl,
	Алып килеп ул аны	Alıp kilép ul anı	Alıp gelip o onu
	Котлыкыя бинең өйенә,	Kotlıkıya binéñ öyéne,	Kutlukaya Bey'in evine
	Салып куеп бишеккә,	Salıp kuyıp bişékke,	Salıp koyup beşiğe,
415	Котлыкыя баласын	Kotlıkıya balasın	Kutlukaya'nın çocuğunu
	Киң кунычлы Җантимер,	Kiñ kunıçlı Cantimér,	Geniş konçlu Cantimir,
	Кунычында йәшереп,	Kunıçında yeşérép,	Onu koncuna gizleyip,
	Үз өйенә китерде.	Üz öyéne kitérdé.	Kendi evine götürdü.
	Котлыкыя өйенә	Kotlıkıya öyéne	Kutlukaya'nın evine
420	Анда Дөрмән би килде:	Anda Dörmen bi kildé:	Hemen Dörmen Bey geldi:
	- Син дөньяда йөргәнче,	-Sin dönyada yörgençé,	"Sen dünyada yürüyeceğine,
	Хан бойрыгы йөрсен, дип,	Han boyırıgı yörsén, dip,	Han buyruğu yürüsün" deyip,
	Хан бойрыгы йөргәндә	Han boyırıgı yörgende	"Han buyruğu yürüdüğünde
	Атаңа җиткән айбалта	Ataña citken aybalta	Babanı kesen ay balta
425	Инде сиңа җитсен, дип,	İndé siña citsén, dip,	Artık sana ulaşsın" deyip,
	Кыл муйныңнан үтсен, дип,	Kıl muynınnan ütsén, dip,	"Kıl boynundan geçsin" deyip,
	Кобогылга кул салды.	Kobogılga kul saldı.	Kobogıl'a elin salladı.
	Анда килеп Чакмагыш	Anda kilép Çakmagış	O zaman gelip Çakmagış
	Чаңгырагын сындырып,	Çañgıragın sındırıp,	Çanırağını kırıp,
430	Чакма чагып үрт салды.	Çakma çagıp ürt saldı.	Çakmak çakıp atei saldı.
	Хан бойрыгы үтмәде,	Han boyırıgı ütmedé,	Han buyruğu geçmedi,
	Хан бойрыгы үткәндә	Han boyırıgı ütkende	Han buyruğu yerine getirilirken
	Тәңредән узып китмәде -	Teñréden uzıp kitmedé-	Tanrı'dan geçerli olmadı,
	Атага җиткән айбалта	Ataga citken aybalta	Babayı kesen ay balta
435	Баласына җитмәде.	Balasına citmedé.	Çocuğunu kesmedi,
	Балтасы чабып чапмады,	Baltası çabıp çapmadı,	Baltayı vurdu kesmedi
	Кыл муйыннан үтмәде.	Kıl muyınnan ütmedé.	İnce boynundan geçmedi.
	Ул үләсен бу үлде.	Ul ülesén bu üldé.	O öleceğine bu öldü,

Ханның әйткән сүзе үлде.
Берәве үлде берәү калды -
Тәңре хөкеме бу иде.
Ул баланы Җантимер,
Итегемнән алдым дип,
Итегемнән алганда
Илсез - көнсез калдың дип,
Атын куйды Идегәй[11].

Hannın eytken süzé üldé.
Bérevé üldé, bérev kaldı-
Teñré hökémé bu idé.
Ul balanı Cantimér,
İtégémnen aldım dip,
İtégémnen alganda
İlséz-könséz kaldıñ dip,
Atın kuydı İdégey.

Han'ın buyruğu öldü.
Birisi öldü, birisi kaldı,
Tanrı'nın hükmü bu idi.
O çocuğu Cantimir,
- Ediğimden aldım deyip,
- Ediğimden aldığımda
Kimsesiz kaldın deyip,
Adını koydu Edigey.[30]

ИДЕГӘЙНЕҢ КОБОГЫЛ ИСЕМЕНДӘ ҮСЕП, ТУКТАМЫШ ХАН САРАЕНДА ТҮРӘ БУЛГАНЫ
EDİGEY'İN KOBOGIL İSMİNDE BÜYÜYÜP, TOKTAMIŞ HAN'IN SARAYINDA HÜKÜMDAR OLMASI

	Җантимернең алты угыл,	Cantémérnéñ altı ugıl,	Cantimir'in altı oğlu,
	Алтынчы угыл Кобогыл,	Altınçı ugıl- Kobogıl,	Altıncı oğul Kobogıl,
	Кобогыл дип беленеп,	Kobogıl dip bélénép,	Kobogıl diye bilinip,
450	Үсә куйды Идегәй.	Üse kuydı İdégey.	Büyüyüverdi Edigey.
	Бер яшендә бер икән,	Bér yeşénde bér iken,	Bir yaşında tek olmuş,
	Баскан җире шил икән.	Baskan ciré şil iken.	Bastığı yer oyulmuş,
	Ике яшьтә ил булды,	İké yeşte il buldı,	İki yaşında ünlü oldu,
	Әйткән сүзе им булды.	Eytken süzé im buldı.	Söylediği söz ilaç oldu
455	Өч яшендә аталык	Öç yeşénde atalık	Üç yaşında atabey
	Остаздан китап башлатты.	Ostazdan kitap başlattı.	Üstattan "Kitap" okutmaya başlattı.
	Дүрт яшендә дан булды,	Dürt yeşénde dan buldı,	Dört yaşında şanlı oldu,
	Фирасәте фаш булды;	Firaseté faş buldı;	Feraseti görüldü
	Бени яшенә килгәндә	Béş yeşéne kilgende	Beş yaşına gelince
460	Җантимернең биш угыл -	Cantimérnéñ biş ugıl-	Cantimir'in beş oğlu vardı:
	Бишенә дә баш булды.	Bişéne de baş buldı	Beşine de baş oldu,
	Алтысында ат менде,	Altısında at méndé,	Altısında at bindi,
	Җидесендә җәй тартып,	Cidésénde cey tartıp,	Yedisinde yay çekip,
	Җиде тотам ук атты.	Cidé totam uk attı.	Yedi tutam ok attı.
465	Сигез - тугыз булганда,	Sigéz-tugız bulganda,	Sekiz, dokuz olunca,
	Сигез тумак сындырып,	Sigéz tukmak sındırıp,	Sekiz tokmağı kırıp,
	Туң тимергә кул орды.	Tuñ timérge kul ordı.	Han demire el vurdu.
	Унга житте - ул булды,	Unga cittė- ul buldı,	Ona yetti, oğul oldu,
	Ул ни дисә шул булды.	Ul ni dise şul buldı,	O ne dese o oldu,
470	Чүлгә чыгып баскында	Çülge çıgıp baskanda	Çöle çıkıp bastığında

Чүл ярылып юл булды,
Тауга чыгып басканда
Тау сыгылып уй булды.
Унберендә бер булды,
Уйпыксыз чичән ул булды.
Уникегә житкәндә
Алпамыштай ир булды.
"Ир булган соң жир булыйм,
Иңсәм жиргә тисен, дип,
Ил игелегем күрсен дип,
Асыраган чал бабам -
Ул игелегем күрсен", дип,
Тауда ятты, тай бакты,
Кырда ятты, куй бакты,
Елкы бакты - кол булды,
Өстендә ямар тун булды;
Башы белән баш булды,
Атагы белән дан булды,
Түрәсе белән фаш булды,
Ятимнергә яр булды.
Идегәй андый ир булды;
Аты юкка - ат булды,
Чүлләгәнгә - су булды,
Адашканга - юл булды;
Ялгызга - ясак,
Жәяүгә - таяк ул булды.
Ундүртенә килгәндә
Ундүрт тауны бетереп,
Түрәсен биргән ул булды.
Унбишенә килгәндә,
Туксан башлы Урданың
Туксан углы бер булып
Айдалага килгәндә
Алар белән ант тотты.
"Көрәшеп барың мин ексам,
Мин барыңа баш, - диде. -
Көрәшеп берең мине екса,
Улыгыз миңа баш" - диде.
Кушагын алып ту итеп,
Анда мәйдан күтәрде.
Туксан башлы Урданың
Туксан угылы жыелып
Идегәй белән көрәш тотканда,
Екса ега белмәде,
Чалса чала белмәде -
Барын екты Идегәй;
Еккан береннән тун алып,
Айдалага өйдерде.
Өеп салып Идегәй,
Өстенә менеп тайчанды.
- Туктамыштай хан тәхетенә
Мин мендем!-дип яр салды.
Аннан әйтте Идегәй:

Çül yarılıp yul buldı,
Tavga çıgıp baskanda
Tav sıgılıp uy buldı.
Unbérénde bér buldı,
Uypıksız çiçen ul buldı.
Unikége citkende
Alpamıştay ir buldı.
"İr bulgan soñ cir bulıym,
İñsem, cirge tisén, dip,
İl igélégém kürsén dip,
Asıragan çal babam-
Ul igélégém kürsén", dip,
Tavda yattı, tay baktı,
Kırda yattı kuy baktı,
Yılkı baktı- kol buldı,
Östénde yamar tun buldı;
Başı bélen baş buldı,
Atagı bélen dan buldı,
Türesé bélen faş buldı,
Yetimnerge yar buldı.
İdégey andıy ir buldı:
Atı yukka-at buldı,
Çüllegenge- su buldı,
Adaşkanga- yul buldı;
Yalgızga- yasak,
Ceyevge- tayak ul buldı.
Undürténe kilgende
Undürt davnı bétérép,
Türesén birgen ul buldı.
Unbişéne kilgende,
Tuksan başlı Urdanıñ
Tuksan uglı bér bulıp
Aydalaga kilgende
Alar bélen ant tottı.
"Köreşép barıñ min yıksam,
Min barıña baş -didé.-
Köreşép bérén miné yıksa,
Ulıgız miña baş", -didé.
Kuşagın alıp tuv itép,
Anda meydan küterdé.
Tuksan başlı Urdanıñ
Tuksan ugılı cıyılıp
İdégey bélen köreş totkanda,
Yıksa yıga bélmedé-
Çalsa çala bélmedé-
Barın yıktı İdégey;
Yıkkan bérénnen tun alıp,
Aydalaga öydérdé.
Öyép salıp İdégey,
Östéne ménép tayçandı.
Tuktamıştay han tehéténe
Min méndém! -dip yar saldı.
Annan eytté İdégey:

Çöl yarılıp yol oldu,
Dağa çıkıp bastığında
Dağ sıkışıp ova oldu.
On birinde tek oldu.
Eşsiz çiçen[31] o oldu.
On ikiye yetince
Alpamış[32] gibi er oldu.
"Er olunca yer olsun,
Omzum yere değsin" diye,
İl iyiliğimi görsün, diye,
Beni büyüten ak pak atam
İyiliğimi görsün"diye,
Dağda yattı, tay baktı,
Kırda yattı, koyun baktı,
Yılkı baktı kul oldu,
Üstüne yamalı elbise giydi,
Başı ile baş oldu,
Şöhreti ile şan verdi,.
Hükmü ile tanındı,
Yetimlere yar oldu.
Edigey şöyle er oldu:
Atsız olana at oldu,
Çölde gezene su oldu,
Şaşırana yol oldu,
Yalnıza güvenlik oldu,
Yayana değnek oldu.
On dördüne gelince
On dört davayı bitirip,
Hükmünü veren o oldu.
On beşine gelince,
Doksan boylu Orda'nın[33]
Doksan oğlu bir olup
Aydalaya[34] gelince
Onlar ile ant içti.
"Güreşte sizi yenersem
Hepinize baş olurum"dedi.
"Beni yenen olursa
O olsun bana baş" dedi.
Kuşağını alıp tuğ edip,
Orada meydan yaptırdı.
Doksan boylu Orda'nın
Doksan oğlu toplanıp
Edigey ile güreş tutunca,
Yıkmak istese yıkamadı,
Çelmek istese çelemedi,
Hepsini yıktı Edigey;
Yıktığı her birinden elbise alıp,
Aydalaya yığdırdı.
Yığıverip Edigey,
Üstüne çıkıp yerleşti.
"Toktamış gibi Han tahtına
Ben çıktım!" diye ün saldı.
Ondan sonra söyledi, Edigey:

	- Анау килгән ак атлы -	-Anav kilgen ak atlı-	"İşte gelen ak atlı
525	Ул Туктамыш хан булса,	Ul Tuktamış han bulsa,	O Toktamış Han olsa,
	Алдында баш имәгез,	Aldında baş imegéz,	Önünde baş eğmeyin,
	Үзе сәлам бирмәсә,	Üzé selam birmese,	Özü selam vermese,
	Башлап сәлам бирмәгез.	Başlap selam birmegéz.	Önce selam vermeyin".
	Туктамыштай олы хан -	Tuktamıştay olı han-	Toktamış gibi ulu han,
530	Акбүз аты - астында,	Akbüz atı - astında,	Ak boz atı altında,
	Лачыны ияр кашында,	Laçını iyer kaşında,	Lâçını eyer kaşında,
	Килә җитеп килгәндә	Kile çitép kilgende	Çıkıverip geldiğinde
	Анда күрде айдала.	Anda kürdé aydala.	Onu gördü aydalada,
	Айдалада туксан бер бала.	Aydalada tuksan bér bala.	Aydalada doksan bir bala,
535	Туксаны торыр яланбаш,	Tuksanı torır yalanbaş,	Doksanı durur başı açık,
	Ул туксанның эчендә	Ul toksannıñ éçénde	O doksanın içinde
	Чалкаеп утырыр бер бала.	Çalkayıp utırır bir bala.	Dümdüz oturur bir bala.
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Килә җитеп килгәндә	Kile citép kilgende	Çıkıverip geldiğinde
540	Ул туксанбер тик торды,	Ul tuksanbér tik tordı,	O doksan bir boş durdu,
	Торып баш имәде,	Torıp bér baş imedé,	Kalkıp biri bile baş eğmedi,
	Иңкәеп сәлам бирмәде,	İñkeyép selam birmedé.	Eğilip selam vermedi.
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Анда торып моны әйтте:	Anda torıp monı eytté:	O zaman durup şöyle söyledi:
545	- Туксан бала - айдала,	-Tuksan bala- aydala,	"Doksan balalı geniş ova,
	Туксан булып, бүз бала,	Tuksan bulıp, büz bala,	Doksan olup, toy bala,
	Бүз балалык итә билмәдең -	Büz balalık ite bilmedéñ-	Hanedanlık edemedin,
	Башлап сәлам бирмәдең.	Başlap selam birmedéñ.	Önce selam vermedin.
	Ханыгыз булган минме өлкен.	Hanıgız bulgan minmé ölken,	Hanınız olan büyüğünüz ben miyim?
550	Әллә юкса сезме өлкен?!	Elle yuksa sézmé ölken?	Yoksa, siz misiniz büyük olan?"
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
	- Башта булсаң син өлкен,	-Başta bulsañ sin ölken,	"İlk bakışta sen büyüksün,
	Аякта чыгар без өлкен.	Ayakta çıgar béz ölken.	Gerçekte ise biz büyüğüz
	Әйтеп бирсәм ник өлкен -	Eytép birsem nik ölken-	Sorarsan neden büyüğüz,
555	Туксан башлы Урданың	Tuksan başlı Urdanıñ	Doksan boylu Orda'nın
	Янымда туксан баласы,	Yanımda tuksan balası,	Yanımda doksan balası,
	Шушы туксан баланың	Şuşı tuksan balanıñ	Şu doksan balasının
	Яшен санап салсам мин,	Yeşén sanap salsam min,	Yaşını sayıp toplasam ben,
	Анда чыгар без өлкен.	Anda çıgar béz ölken.	O zaman oluruz biz büyük.
560	Өлкәнне өлкен белмәген,	Ölkenné ölken bélmegen,	Büyüğü büyük bilmeyen,
	Башлап сәлам бирмәгән	Başlap selam birmegen	Önce selam vermeyen
	Ул да булса, ханиям,	Ul da bulsa, haniyem,	O da ey, benim Han'ım,
	Син икән, ай син икән!	Sin iken, ay sin iken!	Senmişsin, ay senmişsin!"
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
565	Анда уңга әйләнде,	Anda uñga eylendé,	O zaman sağa döndü,
	Анда сулга әйләнде,	Anda sulga eylendé,	O zaman sola döndü,
	Әйләнеп җавап тапмады.	Eylenép cavap tapmadı.	Verecek cevap bulamadı.
	Хан сарайга кайтып килгәндә	Han-sarayga kaytıp kilgende	Saraya dönüp gelince,
	Башыннан уйы китмәде,	Başınnan uyı kitmedé,	Başından fikri atamadı
570	Урынында ятты - ятмады,	Urınında yattı-yatmadı,	Yerinde yattı yatamadı,
	Өч көн күзен йоммады,	Öç kön küzén yommadı,	Üç gün gözünü yummadı,
	Өч төн йокы татмады.	Öç tön yokı tatmadı.	Üç gece uyku tatmadı.
	Кыр башында айдала -	Kır başında aydala-	Kır başında aydala,
	Айдалада утырып,	Aydalada utırıp,	Aydalada oturup,
575	Туксан бала эчендә	Tuksan bala éçénde	Doksan bala içinde
	Идегәй булды бер бала.	İdégey buldı bér bala.	Edigey oldu tek bala.

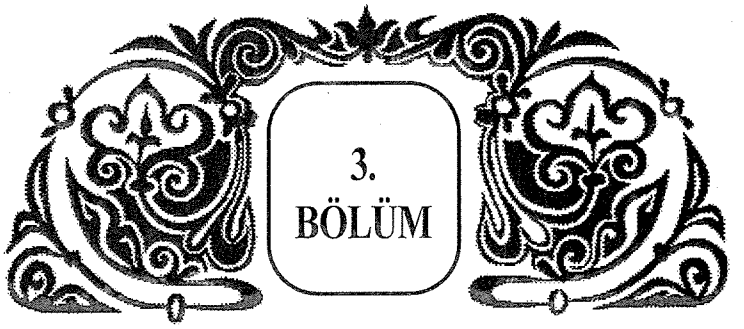
	Башы белән баш булды,	Başı bélen baş buldı,	Başı ile baş oldu,
	Атагы белән дан булды,	Atagı bélen dan buldı,	Adıyla şöhret oldu,
	Түрәсе белән фаш булды;	Türesé bélen faş buldı;	Hükmü ile tanındı,
580	Ятимнергә - яр булды,	Yetimnerge- yar buldı,	Yetimlere yar oldu,
	Аты юкка - ат булды,	Atı yukka- at buldı,	Atsıza at oldu,
	Адашканга - юл булды,	Adaşkanga- yul buldı,	Şaşırana yol oldu,
	Карны ачканга-тамак ул булды,	Karnı açkanga -tamak ul buldı,	Karnı aç olana aş oldu,
	Айбалталы Дөрмән би,	Aybaltalı Dörmen bi,	Ay baltalı Dörmen Bey,
585	Дөрмән улы Урман би -	Dörmen ulı Urman bi-	Dörmen oğlu Urman Bey,
	Туксан бала эчендә	Tuksan bala éçénde	Doksan bala içinde
	Каракчылык кылган би:	Karakçılık kılgan bi:	Hırsızlıklar yapan bey:
	Балалар менгән таяк ат -	Balalar méngen tayak at-	Çocukların bindiği değnek atı,
	Аны урлап тотылды...	Anı urlap totıldı...	Onu çalıp yakalandı...
590	Өч урлады - котылды,	Öç urladı- kotıldı,	Üç kez çaldı kurtuldu,
	Дүртенчедә тотылды .	Dürténçéde totıldı.	Dördüncüde tutukdu.
	"Түрәсен моның бир", - диеп,	"Türesén monıñ bir",-diyép,	"Bunun hükmünü ver", diye,
	Айдаланың туксан бала	Aydalanıñ tuksan bala	Aydalanın doksan balası
	Кулын килеп кушырды.	Kulın kilép kuşırdı.	Gelip elini kavuşturdu
595	Урман бинең кашына	Urman binéñ kaşına	Urman Bey'in karşısına
	Тора килеп Идегәй,	Tora kilép İdégey,	Kalkıp gelip Edigey,
	Кулдан кылын тоттрды,	Kuldan kılın tottırdı,	Elden ipini tutturdu,
	Кылдан кыл җеп тактырды	Kıldan kıl cép taktırdı	Kıldan ince ip taktırdı,
	Салкын ташка тарттырды,	Salkın taşka tarttırdı,	Salkın Taş'a çektirdi,
600	Туксанның берен җәллад итеп,	Tuksannıñ bérén cellad itép,	Doksanın birini cellat edip,
	Анда башын чаптырды.	Anda başın çaptırdı.	Orada başını kestirdi.
	Хәбәр илгә фаш булды.	Heber ilge faş buldı.	Haber il'e yayıldı.
	Җәллад булган ул баланы	Cellad bulgan ul balanı	Cellat olan o çocuğu
	Айбалталы Дөрмән би	Aybaltalı Dörmen bi	Ay baltalı Dörmen Bey
605	Кулын кулдан кайырып,	Kulın kuldan kayırıp,	Kolunu koluna bağlayıp,
	Туктамыш ханга баш орды:	Tuktamış hanga baş ordı:	Toktamış Han'a baş eğdi:
	- Үзем булсам Дөрмән би,	-Üzém bulsam Dörmen bi,	"Ben Dörmen Bey isem,
	Улым булып Урман би,	Ulım bulıp Urman bi,	Oğlum Urman Bey ise,
	Урманымның башын чапкан	Urmanımnıñ başın çıpkan	Urman'ımın başını kesen
610	Шул баланың канын кайтием,	Şul balanıñ kanın kaytiyém,	Şu çocuğun kanını ne edeyim,
	Әй ханиям, түрә би?	Ey haniyem, türem bi?	Ey Han'ım, hükümdar bey?"
	Җәллад булган ул бала	Cellad bulgan ul bala	Cellat olan o çocuk
	Торды дагын аны әйтте:	Tordı dagın anı eytti:	Kalktı da şöyle söyledi:
	- Кыр башында айдала,	-Kır başında aydala,	"Kır başında aydala,
615	Айдалада туксан бер бала,.	Aydalada tuksan bér bala.	Bozkırda doksan bir bala.
	Кобогыл безнең беребез,	Kobogıl béznéñ bérébéz,	Kobogıl bizim birimiz,
	Ул да булса башчыбыз,	Ul da bulsa başçıbız,	O da olsa başımız,
	Моның түрәсен ул биргән,	Monıñ türesén ul birgen,	Bunun hükmünü o vermiş,
	Аның аргысын мин белмәм.	Anıñ argısın min bélmem.	Onun ötesini ben bilmem".
620	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Идегәйне алдырды:	İdégeyné aldırdı:	Edigey'i getirtti:
	- Әй Кобогыл, Кобогыл,	-Ey Kobogıl, Kobogıl,	"Ey Kobogıl, Kobogıl,
	Яхшы атаның баласы -	Yahşı atanıñ balası-	İyi babanın çocuğu,
	Җантимернең углы идең;	Cantimérnéñ ugları idéñ;	Cantimir'in oğlu idin;
625	Елкы бактың, куй бактың,	Yılkı baktıñ, kuy baktıñ,	Yılkı baktın, koyun baktın,
	Айдалага ут яктың:	Aydalaga ut yaktıñ:	Aydalaya od yaktın:
	Айбалталы Дөрмән би,	Ay baltalı Dörmen bi,	Ay baltalı Dörmen Bey,
	Дөрмән углы Урман би,	Dörmen ugları Urman bi,	Dörmen oğlu Urman Bey,
	Аның башын ник чаптың?	Anıñ başın nik çaptıñ?	Onun başını niye kestin?"

630	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
	- Илеңдә йөргән каракчы	-İléñde yörgen karakçı	"İlinde gezen bir hırsız
	Өч ат урлап котылса,	Öç at urlap kotılsa,	Üç at çalıp kurtulsa,
	Дөртенчедә тотылса,	Dörténçéde totılsa,	Dördüncüde tutulsa,
	Синең түрең буенча	Sinéñ türeñ buyınça	Senin hükmüne göre
635	Дүртенчедә чабылса,	Dürténçéde çabılsa,	Dördüncüde kesilse,
	Дөрмән улы Урман би -	Dörmen ulı Urman bi-	Dörmen oğlu Urman Bey,
	Ул да шулай тотылды,	Ul da şulay totıldı,	O da böyle tutuldu,
	Синең хөкемең буенча	Sinéñ hökéméñ buyınça	Senin hükmüne göre
	Ул да шулай чабылды,	Ul da şulay çabıldı,	O da böyle kesildi,
640	Аның аргысын мин белмәм,	Anıñ argısın min bélmem.	Onun ötesini ben bilmem".
	Туктамыш торып анда әйтте:	Tuktamış torıp anda eytté:	Toktamış kalkıp söyledi:
	- Әй Дөрмән би, Дөрмән би,	-Ey Dörmen bi, Dörmen bi,	"Ey, Dörmen Bey, Dörmen Bey,
	Шушы торган Кобогыл	Şuşı torgan Kobogıl	İşte şu duran Kobogıl
	Ни кылса да рас кылган,	Ni kılsa da ras kılgan,	Ne kılsa da doğru kılmış,
645	Сүзем белән бер кылган,	Süzém bélen bér kılgan,	Sözüme uygun kılmış,
	Мин аңа түрә бире алмам.	Min añа türe bire almam.	Ben ona hüküm verememem.
	Айдалада утырып,	Aydalada utırıp,	Aydalada oturup,
	Ундүрт дауны бетергән,	Undürt davnı bétérgen,	On dört davayı bitirmiş,
	Туксан бала эчендә	Tuksan bala éçénde	Doksan çocuk içinde
650	Бәйге тотып дан алган,	Beygé totıp dan algan,	Yarışlarda şan almış,
	Туксанына баш булган,	Tuksanına baş bulgan,	Doksanına baş olmuş,
	Түрәсен биреп фаш булган,	Türesén birép faş bulgan,	Hükmünü verip tanınmış,
	Ул ни кылса рас кылган,	Ul ni kılsa ras kılgan,	O ne kılsa doğru yapmış,
	Кобогылдай баланың	Kobogılday balanıñ	Kobogıl gibi çocuğa
655	Түрәсенә чыгалмам.	Türeséne çıgalmam.	Hüküm verememem".
	Кобогылга аны әйтте:	Kobogılga anı eytti:	Kobogıl'a şöyle dedi:
	- Әй Кобогыл, Кобогыл,	-Ey Kobogıl, Kobogıl,	"Ey Kobogıl, Kobogıl,
	Сарайымда кал, - диде. -	Sarayımda kal, -didé.-	Sarayımda kal" dedi,
	Өстендәге иске тун -	Östéñdegé iské tun-	"Üstündeki eski elbise,
660	Ул туныңны сал, - диде. -	Ul tunıñnı sal,-didé.-	O elbiseyi çıkar" dedi,
	Яурыннары каймалы,	Yavrınnarı kaymalı,	"Arkaları işlemeli,
	Төйме бавы тартмалы	Töyme bavı tartmalı	Düğme bağı ilikli
	Ал, кара кеш тун бирим.	Al, kara kéş tun birim.	Güzel kara samur kürk vereyim
	Бу тунымны ки, - диде. -	Bu tunımnı ki, -didé.-	Bu kürkümü giy" dedi,
665	Чың - чың иткән чын йөген	Çıñ-çıñ itken çın yögen	"Şıngır şıngır eden has yular
	Чыңлаткында караган,	Çıñlatkanda karagan,	Şıngırdatırken bakan,
	Токымы толпар яралган	Tokımı tolpar yaralgan	Tohumu Tulpar[35] yaradılan
	Тимгел чуар ат бирим,	Timgél çuvar at birim,	Çil alaca at vereyim,
	Ул чуарны мен, - диде. -	Ul çuvarnı mén,-didé.-	Alacaya bin" dedi,
670	Күн давылбаз так, - диде. -	Kün davılbaz tak,-didé.-	"Gön davılbaz[36] tak" dedi.
	Җил карамый жил, - диде. -	Cil karamıy cil,-didé.-	"Yele aldırmaz yel" dedi,
	Тотар бавы сум алтын	Totar bavı sum altın	"Yuları som altın
	Асыл шоңкар кош бирим,	Asıl şonkar koş birim,	Asıl sungur kuş vereyim,
	Күл әйләнә чөй, -диде. -	Kül eylene çöy, -didé.-	Gölü dolaşıp uçur" dedi.
675	Бер бите айдай балкыган,	Bér bité ayday balkıgan,	"Bir yüzü ay gibi parlayan,
	Бер бите көндәй салкыган,	Bér bité köndey salkıgan,	Bir yüzü gün gibi parlayan,
	Болгардайын балкыган,	Bolgardayın balkıgan,	Bulgar derisi[37] gibi parlayan
	Җофардайын аңкыган	Cofardayın añkıgan	Cofar[38] gibi kokan
	Айтулы атлы арув кыз	Aytulı atlı aruv kız	Aytulı adlı güzel kız
680	Җаның сөйгән яр булса,	Canıñ söygen yar bulsa,	Hoşuna giden yar olsa,
	Туйыңнан туйын кылдырып,	Tuyıñnan tuyın kıldırıp,	Toyundan toyunu kıldırıp,
	Аны да сиңа бирием,	Anı da siña biriyém,	Onu da sana vereyim,

	Куйныңа алып сөй, - диде. -	Kuyınıña alıp söy,-dідé.-	Koynuna alıp sev" dedi.
	Кырымнан кыен дау килсә,	Kırımnan kıyın dav kilse,	"Kırım'dan zor dava gelse
685	Түрәсен аның бир, - диде. -	Türesén anıñ bir,-dідé.-	Onun hükmünü ver" dedi.
	Кырымнан калын яу килсә,	Kırımnan kalın yav kilse,	"Kırım'dan büyük düşman gelse,
	Кобогылым, аны кыр, - диде.-	Kobogılım, anı kır,-dідé.-	Kobogıl'ım, onu kır" dedi.
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
	- Атың булса багамын,	-Atıñ bulsa bagamın,	"Atın olsa bakarım,
690	Утың булса ягамын,	Utıñ bulsa yagamın,	Yakılacak şeyin varsa yakarım,
	Мин яхшыга яхшымын,	Min yahşıga yahşımın,	Ben iyiye iyiyim,
	Мин яманга яманмын,	Min yamanga yamanmın,	Ben kötüye kötüyüm,
	Кул биргеннең колымын -	Kul birgennéñ kolımın-	El verenin kuluyum,
	Хезмәтеңдә каламын.	Hézmetéñde kalamın.	Hizmetinde kalırım".
695	Торып килеп Идегәй,	Torıp kilép İdégey,	Kalkıp gelip Edigey,
	Хан ни берсә аны алды:	Han ni birse, anı aldı:	Han ne verse, onu aldı:
	Ал кара кеш тун икән -	Al kara kéş tun iken-	Güzel kara samur kürkü de
	Кияренә аны алды;	Kiyeréne anı aldı;	Görüp giymek için aldı;
	Тимгел чуар ат икән -	Timgél çuvar at iken-	Çil alaca atı da
700	Менәренә аны алды;	Méneréne anı aldı;	Görüp, binmek için aldı;
	Күн давылбаз бар икән -	Kün davılbaz bar iken-	Deriden davılbazı da
	Төйәренә аны алды;	Töyeréne anı aldı;	Görüp, çalmak için onu aldı;
	Асыл шоңкар кош икән -	Asıl şonkar koş iken-	Asil sungur kuşu da
	Чөйәренә аны алды;	Çöyeréne anı aldı;	Uçurmak için onu aldı,
705	Бер бите айдай балкыган,	Bér bité ayday balkıgan,	Bir yüzü ay gibi parlayan,
	Бер бите көндей салкыган,	Bér bité köndey salkıgan,	Bir yüzü gün gibi dolgun,
	Болгардайын болкыган,	Bolgardayın bolkıgan,	Bulgar derisi gibi parlayan,
	Җофардайын аңкыган	Cofardayın añkıgan	Cofar gibi kokan
	Айтулы ару кыз икән -	Aytulı aruv kız iken-	Aytulı zarif kız imiş,
710	Туеннан туен кылдырып,	Tuyınnan tuyın kıldırıp,	Toyundan toyunu kıldırıp,
	Сөеренә аны алды.	Söyeréne anı aldı.	Sevmek için onu aldı.
	Кырымнан кыен дау килсә,	Kırımnan kıyın dav kilse,	Kırım'dan zor dava gelse,
	Дауны кырды Идегәй;	Davnı kırdı İdégey;	Davayı çözdü Edigey;
	Кырымнан калын яу килсә,	Kırımnan kalın yav kilse,	Kırım'dan büyük düşman gelse,
715	Яуны кырды Идегәй.	Yavnı kırdı İdégey.	Düşmanı kırdı Edigey.
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Идегәйнең көнендә	İdégeynéñ könénde	Edigey'in gününde
	Яу белән даудан котылды.	Yav bélen davdan kotıldı.	Düşman ile davadan kurtuldu
	Сарай дигән калада	Saray digen kalada	Saray adlı şehirde
720	Дүрт дәрваза бар икән,	Dürt dervaza bar iken,	Dört kapı var imiş.
	Икәве бикле булганда,	İkevé biklé bulganda,	İkisi kapalı olduğunda,
	Икәвен ачык куйдырды.	İkevén açık kuydırdı.	İkisini açık bıraktı.
	Береннән килгән кәрваны	Bérénnen kilgen kervanı	Birinden gelen bir kervan
	Береннән чыгып бетә алмый,	Bérénnen çıgıp béte almıy,	Öbüründen çıksa bitmezdi,
725	Божрасы бөтен алкадай	Bocrası bötén alkaday	Halkası tam çember gibi
	Боралып килгән мал булды.	Boralıp kilgen mal buldı.	Dönüp gelen mal oldu.
	Туктамыштай олы хан,	Tuktamıştay olı han,	Toktamış gibi ulu hanın,
	Идегәй ирнең көнендә	İdégey irnéñ könénde	Er Edigey'in gününde
	Ил казнасы бай булды.	İl kaznası bay buldı.	İl hazinesi bol oldu
730	Биләгәне кол булды,	Bilegené kol buldı,	El koyduğu kul oldu,
	Әйләгәне мал булды,	Eylegené mal buldı,	Ganimeti mal oldu;
	Җәеп салса көмешен -	Ceyép salsa köméşén-	Yayıverse gümüşü
	Җәйрәп яткан күл булды;	Ceyrep yatkan kül buldı;	Uzanıp yatan göl oldu;
	Өеп салса алтынын -	Öyép salsa altının-	Yığıverse altınını
735	Әлдермештәй тау булды.	Eldérméştey tav buldı.	Eldirmiş[39] gibi dağ oldu.

	Ашаган казы ял булды,	Aşaganı kazı yal buldı,	Yediği kazı yal[40] oldu
	Эчкәне сары бал булды.	Éçkené sarı bal buldı.	İçtiği sarı bal[41] oldu
	Әмма Идегәй үзе кем?	Emma İdégey üzé kém?	Ama Edigey özü kim?
	Анысын белмәс хан булды.	Anısın bélmes han buldı.	Onu bilmez han oldu.
740	Кадыйрбирде[12] яшь солтан,	Kadıyrbirdé yeş soltan,	Kadirbirdi[42] genç sultan,
	Туктамыштай хан улы,	Tuktamıştay han ulı,	Toktamış gibi Han'ın oğlu,
	Ул биләвдән чыкканда	Ul bilevden çıkkanda	Kundaktan çıktığında
	Хан ханәше Йәникә	Han haneşé Yenike	Han hatunu Yenike
	Анда игезәк кыз тапты.	Anda igézek kız taptı.	Ona ikiz kız getirdi.
745	Ул кызларны тапканда,	Ul kızlarnı tapkanda,	O kızları getirince
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Аналыклар алдырып,	Analıklar aldırıp,	Analıklar aldırıp,
	Сан сөяген бактырды.	San söyegén baktırdı.	Kürek kemiğini baktırdı.
	Хан казнаны ачтырды,	Han kaznanı açtırdı,	Han hazineyi açtırdı,
750	Көрәкләп тәңкә чәчтерде.	Köreklep teñke çeçtérdé.	Kürekle altın saçtırdı.
	Ханнан ханы җыйдырды,	Hannan hannı cıydırdı,	Bütün hanı toplattı,
	Бидән бине җыйдырды,	Biden biné cıydırdı,	Bütün beyi toplattı,
	Ту бияләр суйдырды,	Tu biyeler suydırdı,	Doğurmamış kısraklar kestirdi,
	Утыз көн уен кылдырды,	Utız kön uyın kıldırdı,	Otuz gün oyun yaptırdı,
755	Кырык көн туен кылдырды;	Kırık kön tuyın kıldırdı;	Kırk gün toyunu yaptırdı;
	Олы кызы айга тиң -	Olı kızı ayga tiñ-	Ulu kızı aya denk,
	Атын куеп Ханәкә,	Atın kuyıp Haneke,	Adını koyup Haneke,
	Кече кызы көнге тиң -	Kéçé kızı könge tiñ-	Küçük kızı güne denk,
	Атын куеп Көнеке,	Atıh kuyıp Köneke,	Adını koyup Köneke,
760	Күңелен анда тындырды.	Küñélén anda tındırdı.	Gönlünü o zaman dindirdi.
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Куйдан куен суйганда,	Kuydan kuyın suyganda,	Koyundan koyun kesince,
	Туйдан туен кылганда,	Tuydan tuyın kılganda,	Toydan toyunu kılınca,
	Идегәйнең алганы,	İdégeynéñ alganı,	Edigey'in aldığı,
765	Кагып түшек салганы -	Kagıp tüşek salganı-	Silkip döşek serdiği
	Айтулы арув кыз икән,	Aytulı aruv kız iken,	Aytulı güzel kız imiş,
	Аның да җитеп ай - көне,	Anıñ da citép ay-köné,	Onun da yetip hamileliği,
	Ай ярлыкаеп көн туды,	Ay yarlıkayıp kön tudı,	Ay takdir edip gün doğdu,
	Ат башыдай ул туды.	At başıday ul tudı.	At başı gibi oğul doğdu,
770	Ул туганда Идегәй,	Ul tuganda İdégey,	Oğul doğunca Edigey,
	Аталыклар алдырып,	Atalıklar aldırıp,	Atabeyler aldırıp,
	Сан сөяген бактырды.	San söyegén baktırdı.	Kürek kemiğini baktırdı.
	Алтыннан чүмек уйдырды,	Altınnan çümek uydırdı,	Altından oluk oydurdu,
	Көмештән төбәк койдырды,	Kömeşten töbek koydırdı,	Gümüşten lazımlık döktürdü,
775	Кыр кураен семәк иттерде;	Kır kurayın sémek ittérdé;	Kenarını kır kamışından yaptırdı;
	Кыр курае каты булыр дип,	Kır kurayı katı bulır dip,	Kır kamışı sert olur diye,
	Алтыннан семәк кылдырды.	Altınnan sémek kıldırdı.	Altınla değiştirdi.
	Ту бияләр суйдырды,	Tu biyeler suydırdı,	Doğurmamış kısrakları kestirdi,
	Туктамышның сансыз кол -	Tuktamışnıñ sansız kol-	Toktamış'ın sayısız kulunun
780	Барын, югын җыйдырды,	Barın, yugın cıydırdı,	Ne varsa toplattı.
	Ялгызыма алкыш тисен дип,	Yalgızıma alkış tisén dip,	Kendisine hayır dua etsin diye
	Өлкен бер туй кылдырды,	Ölken bér tuy kıldırdı,	Büyük bir toy yaptırdı,
	Хан башында туды дип,	Han başında tudı dip,	Han yanında doğdu diye,
	Атын Норадын[13] куйдырды.	Atın Noradın kuydırdı.	Adını Noradın[43] koydurdu.
785	Ул туганда Идегәй	Ul tuganda İdégey	Oğul doğunca Edigey
	Кам йөргесенә будырды,	Kam yörgéséne budırdı,	Simli kundağa sardırdı,
	Кам йөргесе каты булыр дип,	Kam yörgésé katı bulır dip,	Simli kundak sert olur diye,
	Клакай камка түшәтте,	Klakay kamka tüşetté,	Altınlı-simli ipekli döşetti

	Клакай камка каты дип,	Klakay kamka katı dip,	O kumaş da sert olur diye
790	Ссосарына билəтте.	Sosarına biletté.	Sansar kürküne sardırdı.
	Күкрəге яулы үссен дип,	Kükregé yavlı üssén dip,	Yürekli, cesur olsun diye,
	Качкан яуны кудырды,	Kaçkan yavnı kudırdı,	Kaçan düşmanı kovdurdu,
	Яуда явыр булсын дип,	Yavda yavır bulsın dip,	Savaşta cengaver olsun diye,
	Яуны бергə кыдырды,	Yavnı bérge kıdırdı.	Savaşa kendisiyle götürdü.
795	Күңелен шунда тындырды.	Künélén şunda tındırdı.	Gönlünü o zaman dindirdi.

ТУКТАМЫШ ХАННЫҢ ИДЕГӘЙДӘН ШИКЛӘНЕП, АНЫ ЭЗӘРЛӘГӘНЕ

TOKTAMIŞ HAN'IN EDİGEY'DEN ŞÜPHE EDİP ONU TAKİP ETMESİ

	Хан ханәшә Йәникә	Han haneşé Yenike	Han hatunu Yenike
	Бер көн ханга моны әйтте:	Bér kön hanga monı eytté:	Bir gün Han'a şöyle dedi:
	- Карачы, ханым, карачы!	-Karaçı, hanım, karaçı!	"Baksana, Han'ım, baksana!
	Тауда ятып тай баккан,	Tavda yatıp tay bakkan,	Dağda yatıp tay bakmış,
800	Кырда ятып куй баккан,	Kırda yatıp kuy bakkan,	Kırda yatıp koyun bakmış,
	Елкычыдан би булган,	Yılkıçıdan bi bulgan,	Yılkıcıdan bey olmuş,
	Түрәң булган Кобогыл	Türeñ bulgan Kobogıl	Hükümdarın olmuş Kobogıl'ın
	Ни кылганны карачы:	Ni kılgannı karaçı:	Ne yaptığına, baksana
	Карачылар эчендә	Karaçılar éçénde	Karaçıların[44] içinde
805	Булгандаен карачы -	Bulgandayın karaçı-	Olmasına baksana,
	Кадыйрбирде хан углы.	Kadıyrbirdé han ugl.	Kadirbirdi: Han'ın oğlu
	Ул тугандай туй кылып,	Ul tuganday tuy kılıp,	Doğmuş gibi şölen yapıp,
	Хан углына углын тиң тотып,	Han uglına uglın tiñ kuyıp,	Han oğluna oğlunu denk kılıp,
	Ханәкә белән Көнәкә	Haneke bélen Köneke	Haneke ile Köneke gibi
810	Кыз тугандай сый кылып,	Kız tuganday sıy kılıp,	Kız doğmuş gibi toy yapıp,
	Хан сыена тиң кылып,	Han sıyına tiñ kılıp,	Han şölenine denk kılıp,
	Хан казнаңны ачтырып,	Han kaznañnı açtırıp,	Han hazineni açtırıp,
	Хан сөяген бактырып,	Han söyegén baktırıp,	Han falına baktırıp,
	Туй кылганын карачы!	Tuy kılganın karaçı!	Toy yaptığına baksana!
815	Чыңгыздан калган кара ту,	Çıñgızdan kalgan kara tu,	Cengiz'den kalan kara tuğu,
	Кара туны кулга алып,	Kara tunı kulga alıp,	Kara tuğu ele alıp,
	Яу кырганын карачы,	Yav kırganın karaçı,	Düşmanı kırdığına baksana,
	Хан түрәдәй утырып,	Han türedey utırıp,	Han, hükümdar gibi oturup,
	Дау кырганын карачы!	Dav kırganın karaçı!	Dava çözdüğüne baksana!
820	Кыл якалы кырык нөгәр	Kıl yakalı kırık nöger	Kürk yakalı kırk nökerin[45]
	Кылдай булып тартылып,	Kılday bulıp tartılıp,	Kıl gibi dizilip
	Хансарайга килгәндә,	Hansarayga kilgende,	Han sarayına geldiğinde,

Кыл-кыл чәчен үстергән
Кыл түбәле Кобогыл -
Ул килгәнен карачы!
Хан сарае ак ишек
Иртә булса ачылып,
Туктамыш хан килгәндә,
Ал тәхеткә менгәндә,
Ал тәхетнең аркасы
Алтын егач тутый кош
Сайрап телгә килгәндә,
Кыл якалы кырык нөгәр
Кылдай булып тартылып,
Сәлам береп килгәндә,
Хан тәхетендә тырып,
Ул сәламны алганда,
Кырык беренче ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идегәй килеп кергәндә,
Туктамыштай олы хан,
үзе дә үзе сизместен,
Калкып да калкып торыр икән
урыныннан, ай.
Сынап торган Йәникә
Туктамышка моны әйтте:
Тауда ятып тай баккан,
Кырда ятып куй баккан,
Елкычыдан би булган,
Түрәң булган Кобогыл
Өрәңгедән каты икән;
Килбәте синнән киң икән,
Коты синнән котлы икән.
Кырык беренче ир булып,
Ялгызына сан булып,
Кобогыл килеп кергәндә,
Хан башыңны кол итеп,
Калкып та калкып тордың
урыныңнан, ай!
Азамат ир Туктамыш
Ханәшенә үпкәләп әйтте дир:
- Ян йөрәкне яндырып,
Ялганлама син, ханәш!
Сум йөрәкне сулкытып,
Сумгыллама син, ханәш!
Тауда ятып тай баккан,
Кырда ятып куй баккан,
Түрәм булган Кобогыл
Өрәңгедән каты булалмас!
Кыл-кыл чәчен үстергән
Кыл түбәле Кобогыл
Өрәңедән каты булганда,
Булгандау ай булганда
Өрәге миннән каты булалмас!
Килбәте миннән киң булмас!

Kıl-kıl çeçén üstérgen
Kıl tübelé Kobogıl-
Ul kilgenén karaçı!
Han sarayı ak işék
İrte bulsa açılıp,
Tuktamış han kilgende,
Al tehétke méngende,
Al tehétnéñ arkası
Altın yıgaç tutıy koş
Sayrap télge kilgende,
Kıl yakalı kırık nöger
Kılday bulıp tartılıp,
Selam bérép kilgende,
Han tehéténde utırıp,
Ul selamnı alganda,
Kırık bérénçé ir bulup,
Yalgızına san bulıp,
İdégey kilép kérgende,
Tuktamıştay olı han,
Üzé de üzé sizmesten,
Kalkıp ta kalkıp torır iken
urınınnan, ay.
Sınap torgan Yenike
Tuktamışka monı eytté:
-Tavda yatıp tay bakkan
Kırda yatıp kuy bakkan,
Yılkıçıdan bi bulgan,
Türeñ bulgan Kobogıl
Öreñgéden katı iken;
Kilbeté sinnnen kiñ iken,
Kotı sinnen kotlı iken.
Kırık bérénçé ir bulıp,
Yalgızına san bulıp,
Kobogıl kilép kérgende,
Han boşıñnı kol itép,
Kalkıp ta kalkıp tordıñ
urınıñnan, ay!
Azamat ir Tuktamış
Haneşéne üpkelep eytté dir:
-Yan yörekné yandırıp,
Yalganlama sin, haneş,
Sum yörekné sulkıtıp,
Sumgıllama sin, haneş!
Tavda yatıp tay bakkan,
Kırda yatıp kuy bakkan,
Türem bulgan Kobogıl
Öreñgéden katı bulalmas!
Kıl-kıl çeçén üstérgen
Kıl tübelé Kobogıl
Öreñgéden katı bulganda,
Bulgandav ay bulganda
Öregé minnen katı bulalmas!
Kilbeté minnen kiñ bulmas!

Kıl kıl saçını büyütmüş
Kıl tepeli Kobogıl'ın
Geldiğine baksana!
Han sarayının ak kapısı
Sabah olunca açılıp,
Toktamış Han gelince,
Al tahtına çıkınca,
Al tahtının arkasında,
Altın ağaçta tuti kuş
Ötüp dile gelince,
Kürk yakalı kırk nöker,
Kıl gibi dizilip,
Selam verip gelince,
Han, tahtına oturup,
O selamı alınca,
Kırk birinci er olup,
Kendisine büyük sayıp,
Edigey gelip girince,
Toktamış gibi ulu han,
Özü de özü sezmeden
Ayağa kalkıp durur imiş
yerinden, ay".
Sınayıp duran Yenike
Toktamış'a şöyle söyledi:
"Dağda yatıp tay bakmış,
Kırda yatıp koyun bakmış,
Yılkıcıdan bey olmuş,
Hükümdar olmuş Kobogıl
Akçaağaçtan sert imiş,
Omuzları senden geniş imiş,
Kutu senden kutlu imiş.
Kırk birinci er olup,
Kendisini büyük sayıp,
Kobogıl gelip girince,
Han başını kul edip,
Ayağa kalkıp durdun
yerinden, ay!"
Azametli er Toktamış
Hatununa küsüp söyledi:
"Yanan yüreği yandırıp,
Yalanlama sen hatun,
Endişeli yüreği sızlatıp,
Endişelendirme sen, hatun!
Dağda yatıp tay bakmış.
Kırda yatıp koyun bakmış,
Hükümdar olmuş Kobogıl
Akçaağaçtan katı olamaz!
Kıl kıl saçını büyütmüş
Kıl tepeli Kobogıl
Akçaağaçtan katı olduğunda,
Olduğunda, ay olduğunda
Ruhu benden katı olamaz!
Omuzları benden geniş olamaz!

	Килбәте киң булганда	Kilbeté kiñ bulganda	Omuzları geniş olduğunda
875	Коты миндәй котлы булалмас!	Kotı mindey kotlı bulalmas!	Kutu benim gibi kutlu olamaz!
	Чыңгыздан булган затыма	Çıñgızdan bulgan zatıma	Cengiz'den olan zatıma
	Кол Кобогыл тиңәлмәс!	Kol Kobogıl tiñelmes!	Kul Kobogıl denk olamaz!
	Ул килгәндә мин тормам,	Ul kilgende min tormam,	O gelince ben kalkmam,
	Ул килгәндә мин торсам,	Ul kilgende min torsam,	O gelince ben kalksam,
880	Туктамыш хан мин булмам!	Tuktamış han min bulmam!	Ben Toktamış Han olmam!"
	Хан сарае ак ишек	Han sarayı ak işék	Han sarayının ak kapısı,
	Иртә булгач ачылып,	İrte bulgaç açılıp,	Sabah olunca açılıp,
	Туктамыш хан ингәндә,	Tuktamış han iñgende,	Toktamış Han inince,
	Ал тәхеткә меңгәндә,	Al tehétke méngende,	Al tahta çıkınca,
885	Ал тәхетнең аркасы	Al tehétnéñ arkası	Al tahtın arkasında
	Алтын егач тутый кош	Altın yıgaç tutıy koş	Altın ağaç tuti kuş
	Сайрап телгә килгәндә,	Sayrap télge kilgende,	Ötüp dile gelince,
	Хан ханәше Йәникә	Han haneşé Yenike	Han hatunu Yenike
	Хан уңыннан утырып,	Han uñınnan utırıp,	Han'ın sağına oturup,
890	Итәген аның инәләп,	İtegén anıñ inelep,	Eteğini onun iğne ile,
	Ал тәхеткә чәнечте.	Al tehétke çenéçté.	Al tahta iğneledi.
	Кырык беренче ир булып,	Kırık bérençé ir bulıp,	Kırk birinci er olup,
	Ялгызына сан булып,	Yalgızına san bulıp,	Kendisine büyük sayıp,
	Идегәй килеп кергәндә,	İdégey kilép kérgende,	Edigey gelip girince,
895	Туктамыштай олы хан,	Tuktamıştay olı han,	Toktamış gibi ulu han,
	Үзе де үзе сизмәстән,	Üzé de üzé sizmesten,	Kendisi de sezmeden,
	Калкып дай калкып торганда,	Kalkıp day kalkıp torganda,	Kalkıp da kalkıp durunca,
	Энәләп куйган итәге	Énelep kuygan itegé	İğnelenmiş eteği
	Инеченнән тартылып,	İnéçénnen tartılıp,	Astarından çekilip,
900	Энә шартлап сынганда	Éne şartlap sınganda	İğne çatlayıp kırılınca
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Үз гаебен аңлады,	Üz gayıbén anladı,	Öz ayıbını anladı,
	Күңле боздай бузарды,	Küñlé bozday buzardı,	Gönlü buz gibi bozardı,
	Күзе курдай кызарды,	Küzé kurday kızardı,	Gözü kor gibi kızardı,
905	Борлыгып карар тапмады;	Borlıgıp karar tapmadı;	Üzülüp kararsızlaştı;
	Урнында ятты-ятмады,	Urnında yattı-yatmadı,	Yerinde yattı uyuyamadı,
	Өч көн күзен йоммады,	Öç kön küzén yommadı,	Üç gün gözünü yummadı,
	Өч төн йокы татмады.	Öç tön yokı tatmadı.	Üç gün uyku tatmadı.
	Йәникә ханәш анда әйтте:	Yenike haneş anda eytté:	Yenike Hatun o zaman dedi:
910	- Борлыкмагын, Туктамыш,	-Borlıkmagın, Tuktamış,	"Elemlenme, Toktamış,
	Боекмагын, ханиям!	Boyıkmagın, haniyem!	Kederlenme, ey, Han'ım,
	Елкычыдан би булган	Yılkıçıdan bi bulgan	Yılkıcıdan bey olmuş
	Кобогылның өрәге	Kobogılnıñ öregé	Kobogıl'ın ruhu
	Өрәгеннән өстен булганда,	Öregéñnen östén bulganda,	Ruhundan üstün olursa,
915	Аны түбән кылаек!	Anı tüben kılayık!	Onu aşağı kılalım!
	Коты синнән котлы булганда	Kotı sinnen kotlı bulganda	Kutu senden kutlu olursa
	Аны да котсыз кылаек;	Anı da kotsız kılayık;	Onu da kutsuz kılalım;
	Кобогыл янә килгәндә	Kobogıl yene kilgende	Kobogıl yine gelince
	Сусынга бал куяек,	Susınga bal kuyayık;	İçeceğine bal koyalım,
920	Сусын балның эченә	Susın balnıñ éçéne	İçeceği balın içine de
	Агу-зәһәр кояек.	Agu-zeher koyayık.	Ağı, zehir koyalım.
	Ул яу микән, ил микән -	Ul yav miken, il miken-	O dost mu imiş, düşman mı imiş,
	Аны шунда сынаек!	Anı şında sınayık!	Onu şu zaman sınayalım!
	Яу булганда Кобогыл	Yav bulganda Kobogıl	Düşman olduğunda Kobogıl
925	Балны эчеп эчмәстән,	Balnı éçip éçmesten,	Balı içer içmez,
	Пычагын алып кынабтан	Pıçagın alıp kınabtan	Bıçağı alıp kınından

Безе белән бер болгар;
Ил булганда Кобогыл
Балны эчеп эчмәстән,
Пычагын алып кынабтан
Сабы белән бер болгар.
Аның күңелен сынайык,
Борлыкмагын, Туктамыш,
Боскмагын, хан! - диде.
Хан сарае ак ишек,
Бер ишекте Аңгысын,
Бер ишекте Тыңгысын -
Ике торган шыгавыл,
Туктамыш хан колы иде.
Ханның колы булганда
Идегәйнең кулы иде.
Хансарайда ни барын
Алар аша Идегәй
Белеп торган көне иде.
Хан сарае ак ишек
Туктамыш хан иңгәндә,
Ал тәхеткә менгәндә,
Кырык беренче ир булып,
Ялгызына сан булып,
Идегәй килеп кергәндә,
Ханга сәлам биргәндә,
Ирнәве юка сараяк,
Сараякның эчендә
Агулап салган сары бал -
Азамат ир Туктамыш
Идегәйгә биргәндә,
Ишектәге Аңгысын
Тыңгысынга андырып,
Башын кылдай игәндә,
Идегәй аны сизгәндә
Билендәге пычагын
Суырып алды кынабтан.
- Алмас пычак сабы алтын,
Кайрылмагай майрылсын,
Агуы булса бу балның,
Агуын суырып алсын! - дип,
Пычагын балга батырды,
Безе белән дүрт кисте,
Бер болгады, бер эчте,
Аннан әйтте ханәшкә:
- Иләмле икән иләгең,
Куксымый микән чиләген?..
Аны әйтеп Идегәй,
Хансарайдан борылды.
Идегәй алай киткәндә,
Хан ханәшә Йәникә
Якасын йыртып ah итеп,
Ал тәхеткә йыгылды.
Аннан әйтте Йәникә:

Bézé bélen bér bolgar;
İl bulganda Kobogıl
Balnı éçép éçmesten,
Pıçagın alıp kınabtan
Sabı bélen bér bolgar.
Anıñ küñélén sınayık,
Borlıkmagın, Tuktamış,
Boyıkmagın, han! -didé.
Han sarayı ak işék,
Bér işékte Añgısın,
Bér işékte Tıñgısın-
İké torgan şıgavıl,
Tuktamış han kolı idé.
Hannıñ kolı bulganda
İdégeynéñ kulı idé.
Hansarayda ni barın
Alar aşa İdégey
Bélép torgan köné idé.
Han sarayı ak işék
Tuktamış han iñgende,
Al tehétke méngende,
Kırık bérénçé ir bulıp,
Yalgızına san bulıp,
İdégey kilép kérgende,
Hanga selam birgende,
İrnevé yuka sarayak,
Sarayaknıñ éçénde
Agulap salgan sarı bal-
Azamat ir Tuktamış
İdégeyge birgende,
İşéktegé Añgısın
Tıñgısınga añdırıp,
Başın kılday igende,
İdégey anı sizgende
Biléndegé pıçagın
Suvırıp aldı kınabtan.
-Almas pıçak sabı altın,
Kayrılmagay mayrılsın,
Aguvı bulsa bu balnıñ,
Aguvın suvırıp alsın!-dip,
Pıçagın balga batırdı,
Bézé bélen dürt kisté,
Bér bolgadı, bér éçté,
Annan eytté haneşke:
-İlemlé iken ilegéñ,
Kuksımıy miken çilegéñ?..
Anı eytép İdégey,
Hansaraydan borıldı.
İdégey alay kitkende,
Han haneşé Yenike
Yakasın yırtıp ah itép,
Al tehétke yıgıldı.
Annan eytté Yenike:

Ucu ile bir karıştırır.
Dost olduğunda Kobogıl
Balı içer içmez,
Bıçağı alıp kınından
Sapı ile bir karıştırır.
Onun gönlünü sınayalım,
Kederlenme, Toktamış,
Kederlenme, Han!" dedi.
Han sarayının ak kapısı,
Bir kapıda Angısın,
Bir kapıda Tıngısın:
Duran bu iki bekçi
Toktamış Han'ın kulu idi.
Hanın kulu olup da
Edigey'in adamı idi.
Han sarayında olup biteni
Edigey onlardan
Öğrenip duruyordu.
Han sarayının ak kapısı,
Toktamış Han girince,
Al tahtına çıkınca,
Kırk birinci er olup,
Kendint büyük sayıp.
Edigey gelip girince,
Han'a selam verince,
Kenarı ince sarı kâse,
Sarı kàsenin içinde
Ağılanıp konulan sarı balı
Azametli er Toktamış
Edigey'e verince,
Kapıdaki Angısın
Tamgısın'ı uyarıp,
Başını kıl gibi eğince,
Edigey onu sezince
Beldeki bıçağını
Çekip çıkardı kından.
"Elmas bıçak sapı altın,
Koparılsın, burulsun,
Ağısı olsa bu balın,
Ağısını çekip alsın!" diye,
Bıçağını bala batırdı,
Ucu ile dörde böldü,
Bir karıştırdı, bir içti,
Ondan sonra söyledi Hatun'a:
"Elemeli mi acaba eleğin,
Kokmuyor mu acaba kovan?.."
Onu söyleyip Edigey,
Han sarayından döndü.
Edigey öyle gidince,
Han hatunu Yenike
Yakasını yırtıp ah edip,
Al tahta yıkıldı.
Ondan sonra söyledi Yenike:

	Аңлаган булсаң, ханиям,	-Añlagan bulsañ, haniyem,	"Anlamış olsan, ey Han'ım,
	Кобогылның кылганы -	Kobogılnıñ kılganı-	Kobogıl'ın kıldığı
	Сине, мине хурлавы.	Siné, miné hurlavı.	Seni, beni horlaması.
	Пычагын алып кынабтан,	Pıçagın alıp kınabtan,	Bıçağı alıp kından,
	Безе белән болгавы -	Bézé bélen bolgavı-	Ucu ile karıştırması
985	Ил түгел, яу булганы.	İl tügél, yav bulganı.	Gösterir dost değil, düşman olduğunu.
	Дүрт кисәккә бүлгәне -	Dürt kisekke bülgené-	Dört parçaya bölmesi
	"Идел, Җаек суларны,	"İdél, Cayık sularnı,	"İdil, Yayık suları,
	Иртеш белән Чулманны,	İrtéş bélen Çulmannı,	İrtiş[46] ile Çulman'ı,[47]
	Дүрт дәрьялы йортыңны	Dürt deryalı yortıñnı	Dört deryalı yurdunu
990	Дүрт бүләрмен" - дигәне;	Dürt bülermén" -digené;	Gösterir "Dörde bölerim" dediğini;
	Уртасыннан болгавы -	Urtasınnan bolgavı-	Ortasından karıştırması
	"Сарай белән Болгарны	"Saray bélen Bolgarnı	Gösterir "Saray ile Bulgar'ı
	Бер болгармын", - дигәне;	Bér bolgarmın",-digené;	Bir karıştırırım", dediğini;
	Иләк, чиләк дигәне -	İlek, çilek digené-	Elek, kova demesi
995	Олы кызың Ханәкә,	Olı kızıñ Haneke,	Büyük kızın Haneke,
	Кече кызың Көнәкә -	Kéçé kızıñ Köneke-	Küçük kızın Köneke,
	Берәвен тиңләп иләккә,	Bérevén tiñlep ilekke,	Birini benzetip eleğe,
	Берәвен тиңләп чиләккә,	Bérevén tiñlep çilekke,	Birini benzetip kovaya,
	"Берәвен углым тиң күрсә,	"Bérevén uglım tiñ kürse,	Gösterir "Birini oğlum beğenirse,
1000	Аны да аңа сакла",-дигәне, ай!	Aña da aña sakla",-digené, ay!	Onun için sakla" dediğini, ay!"
	Ханәш аны әйткәндә	Haneş anı eytkende	Hatun böyle söyleyince,
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Йәникәгә аны әйтте:	Yenikege anı eytté:	Yenike'ye şöyle söyledi:
	- Ян йөрәкне яндырып,	-Yan yörekné yandırıp,	"Yanan yüreği yandırıp,
1005	Ялганлама син ханәш,	Yalganlama sin, haneş,	Yalanlama sen, Hatun,
	Сум йөрәкне сулкытып,	Sum yörekné sulkıtıp,	Endişeli yüreği sızlatıp,
	Сумгылыма син, ханәш!	Sumgılıma sin, haneş!	Endişelendirme sen Hatun!
	Яхшы ата Җантимер,	Yahşı ata Cantimér,	İyi baba Cantimir
	Җандай күргән ир иде,	Canday kürgen ir idé,	Can gibi gören er idi,
1010	Яу да түгел - ил иде,	Yav da tügél-il idé,	Düşman da değil, dost idi,
	Аннан туган Кобогыл -	Annan tugan Kobogıl-	Ondan doğmuş Kobogıl
	Ул да миңа яу булмас,	Ul da miña yav bulmas,	O da bana düşman olmaz,
	Дау бетереп яу кырган	Dav bétérép yav kırgan	Dava çözüp düşman kıran
	Кобогыл миңа дау булмас.	Kobogıl miña dav bulmas.	Kobogıl bana davacı olmaz.
1015	Өрәге миннән каты булса да,	Öregé minnen katı bulsa da,	Ruhu benden katı olsa da,
	Кобогыл миңа үч булмас,	Kobogıl miña üç bulmas,	Kobogıl bana kin tutmaz,
	Синең дигән хич булмас!	Sinéñ digen hiç bulmas,	Senin dediğin hiç olmaz,
	Хич булмас, ай, хич булмас!	Hiç bulmas, ay, hiç bulmas!	Hiç olmaz, ay, hiç olmaz!"
	Йәникә ханәш анда әйтте:	Yenike haneş anda eytté:	Yenike Hatun o zaman söyledi:
1020	- Яхшы атаның баласы -	-Yahşı atanıñ balası-	"İyi babanın çocuğu,
	Җантимердән туган Кобогыл,	Cantimérden tugan Kobogıl,	Cantimir'den doğmuş Kobogıl,
	Ул сиңа яу булмаса,	Ul siña yav bulmasa,	O sana düşman olmasa,
	Ул сиңа үч булмаса,	Ul siña üç bulmasa,	O sana kin tutmasa,
	Мин дигән хич булмаса,	Min digen hiç bulmasa,	Dediğim hiç olmasa,
1025	Тугыз ирең чакырткыл,	Tugız iréñ çakırtkıl,	Dokuz erini çağırt,
	Ерауларың алдыргыл,	Yıravlarıñ aldırgıl,	Yıravlarını[48] aldırt,
	Сынчыларың сынаткыл,	Sınçılarıñ sınatkıl,	Bilgiçlerinden araştır,
	Өлкен бер туй кылдыргыл,	Ölken bér tuy kıldırgıl,	Büyük bir toy yaptır,
	Ул кемлеген сынаткыл,	Ul kémlégén sınatkıl,	Onun kimliğini sınat,
1030	Анда мәлем кылдыргыл,	Anda melém kıldırgıl,	Orada malum olsun,
	Кобогыл дигән кем икән,	Kobogıl digen kém iken,	Kobogıl denen kim imiş,
	Кем икән әй, кем икән?	Kém iken ey, kém iken?	Kim imiş, ey, kim imiş?"

	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Аптырады, әйләнде,	Aptıradı, eylendé,	Şaşkın şaşkın dönüp durdu,
1035	Әйләнеп киңәш тапмады,	Eylenép kiñeş tapmadı,	Ama bir çare bulamadı,
	Тугыз ирен чакыртты.	Tugız irén çakırttı.	Dokuz erini çağırttı.
	Берәвен өйгә иңгезеп,	Bérevén öyge iñgézép,	Birini eve alıp,
	Туктамыш Хан анда әйтте,	Tuktamış han anda eytté:	Toktamış Han şöyle söyledi:
	- Иңсәңә суксам - иңкәймәс,	-İñseñe suksam- iñkeymes,	"Ensene vursam eğilmezsin,
1040	Искемне бирсәм - иләмәс,	İskémné birsem- ilemes,	Eskimi versem, hor kullanmazsın,
	Исәнтәй улы Ходайбирде батырым,	İsentey ulı Hodayrbirdé batırım,	İsentey oğlu Hudabirdi bahadırımsın,
	Син бер кереп тулгачы!-дип иде,	Sin bér kérép tulgaçı!-dip idé,	Sen bir girip söylesene!" dedi,
	Иңкәеп өйге кергәчтән,	İñkeyép öyge kérgeçten,	Eğilip eve girince,
	Кул кушырып торгачтан,	Kul kuşırıp torgaçtan,	Ellerini kavuşturup durunca,
1045	Тора бирең тулгады,	Tora birép tulgadı,	Duruverip söyledi,
	Әйтеп иде бер сүзне,	Eytép idé bér süzné,	Söyleyiverdi bir sözü,
	Аның бу сүзе якмады,	Anıñ bu süzé yakmadı,	Sözü hoşuna gitmedi,
	Күңеленә ятмады,	Küñéléne yatmadı,	Gönlünü okşamadı,
	Аны:-Өйдән чык,- диде.	Anı: -Öyden çık, -didé.	Ona:"Evden çık" dedi.
1050	- Карт бүрәдәй кашкарган,	-Kart bürédey kaşkargan,	"Yaşlı kurt gibi ağaran,
	Кап-карангы төннерде	Kap-karañgı tönnerde	Kapkaranlık gecelerde
	Сансыз кулны башкарган,	Sansız kulnı başkargan,	Sayısız ordu kolunu büken,
	Көн де сөңге сындырган,	Kön de söñge sındırgan,	Hergün bir mızrak kıran,
	Сөңгесенә кеше мендергән,	Söñgéséne kéşé méndérgen,	Mızrağına adam takıp kaldıran,
1055	Ир күңелен тындырган,	İr küñélén tıngırgan,	Er gönlünü dindiren,
	Алмаган яу куймаган,	Almagan yav kuymagan,	Yenmedik düşman bırakmayan,
	Эчсә канга туймаган,	Éçse kanga tuymagan,	İçse kana doymayan,
	Илгә аз да яуга күп -	İlgé az da yavga küp-	Dosta az da düşmana çok
	Акбалтыр углы Уагым,	Akbaltır ugli Uvagım,	Akbaltır oğlu Uvak'ım,
1060	Монҗыр углы Чуагым,	Moncır ugli Çuvagım,	Moncır oğlu Çuvak'ım,
	Икәвең кереп тулгачы!-дип иде,	İkevéñ kérép tulgaçı!-dip idé,	İkiniz girip söylesenize!" dedi,
	Икәве килеп кергәчтен,	İkevé kilép kérgeçten,	İkisi gelip girince,
	Кул кушырып торгачтан,	Kul kuşırıp torgaçtan,	Ellerini kavuşturup durunca,
	Тулгап - тулгап салды иде,	Tulgap-tulgap saldı idé,	Söyleyip söyleyiverince,
1065	Болар сүзе якмады.	Bolar süzé yakmadı.	Sözleri hoşuna gitmedi.
	Күңеленә ятмады,	Küñéléne yatmadı,	Gönlünü okşamadı,
	Икең дә өйдән чык!- диде.	İkéñ de öyden çık!-didé.	"İkiniz de evden çıkın!" dedi.
	- Күчкәндә күчең әйләнгән,	-Küçkende küçéñ eylengen,	"Göçerken arabaların kervan oluşturan,
1070	Исфаһан кылыч бәйләнгән,	İsfahan kılıç beylengen,	İsfahan kılıcı[49] kuşanan,
	Яу карасын күргәндә	Yav karasın kürgende	Düşman karaltısını görünce
	Явар көндәй турланган,	Yavar köndey turlangan,	Yağacak gün gibi kararan,
	Китер коштай сайланган,	Kiter koştay saylangan,	Uçacak kuş gibi hazırlanan,
	Ярашык аттай ярсынган,	Yaraşık attay yarsıngan,	İdmanlı at gibi coşan,
	Аргымак аттай типсенгән	Argımak attay tipséngen	Argımak[50] at gibi tepinen
1075	Аргыннарның башы идең,	Argınnarnıñ başı idéñ,	Argın'ların[51] başı idin,
	Кара Кужа батырым,	Kara Kuca batırım,	Kara Kuca[52] bahadırım,
	Син бер кереп тулгачы!-дип иде,	Sin bér kérép tulgaçı!-dip idé,	Sen bir girip söylesene!" dedi.
	Иңкәеп өйгә кергәчтән,	İñkeyép öyge kérgeçten,	Eğilip eve girince,
	Кул кушырып торгачтан,	Kul kuşırıp torgaçtan,	Elini kavuşturup durunca,
1080	Ул да тулгап салды иде,	Ul da tulgap saldı idé,	O da söyleyiverdi,
	Аның да сүзе якмады,	Anıñ da süzé yatkmadı,	O da hoşuna gitmedi,
	Күңеленә ятмады,	Küñéléne yatmadı,	Gönlünü okşamadı,
	Аны:-Өйдән чык!-диде.	Anı: -Öyden çık!-didé.	Ona: "Evden çık!" dedi.

	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
1085	Аптырады, йөдәде,	Aptıradı, yödedé,	Şaşırdı, bunaldı,
	Як-ягына карады:	Yak-yagına karadı:	Etrafına bakındı:
	Бу жыенның эчендә	Bu cıyınnıñ éçénde	Bu kalabalığın içinde
	Кемнәр бар да кемнәр юк.	Kémner bar da kémner yuk.	Kimler var da kimler yok.
	Аптыраган көнемдә	Aptıragan könémde	Şaşırdığım şu günde
1090	Тулгамага кешем юк!	Tulgamaga kéşém yuk!	Söylemeye kişim yok!"
	Нугай иле агыр йорт	Nugay ilé agır yort	Nogay ili, ulu yurt
	Аптырауда әйләнде,	Aptıravda eylendé,	Şaşırdı, dönüp durdu,
	Әйләнеп киңәш тапмады,	Eylenép kiñeş tapmadı,	Ama bir çıkar yol bulamadı,
	Һичбер адәм базалмый,	Hiçbér adem bazalmıy,	Kimse cüret edemiyor,
1095	Хан кашына килә алмый,	Han kaşına kile almıy,	Han'ın karşısına gidemiyor,
	Ханга җавап бирә алмый,	Hanga cavap bire almıy,	Han'a cevap veremiyor;
	- Тәкъсирлебез падиша,	-Teksirlébéz padişa,	"Kusurluyuz, padişahım",
	Биз белмибез, - ди торды.	Biz bélmibéz, -di tordı.	Bilmiyoruz" diyedurdular.
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
1100	Тугача бине чакырды:	Tugaça biné çakırdı:	Tugaça Bey'i çağırdı:
	- Карангыда юл тапкан,	-Karañgıda yul tapkan,	"Karanlıkta yol bulan,
	Хөфия җирдә сүз тапкан,	Höfiye cirde süz tapkan,	Gizli yerden söz bulan,
	Яурының киң какбактай,	Yavrınıñ kiñ kakbaktay,	Omzun geniş kapak gibi,
	Айларың өлкен тукмактай,	Aylarıñ ölken tukmaktay,	Şakakların büyük tokmak gibi,
1105	Кулында сазы уйнаган,	Kulında sazı uynagan,	Elinde sazı oynayan,
	Телендә сүзе уйнаган,	Télénde süzé uynagan,	Dilinde sözü oynayan,
	Аңраучым да минем маңраучым,	Añravçım da miném mañravçım,	Hem hıçkırıcım, hem meleyicim,
	Яхшы көндә җырлаучым,	Yahşı könde cırlavçım,	İyi günde şarkı okuyucum,
	Яман көндә бузлаучым,	Yaman könde buzlavçım,	Kötü günde böğürücüm,
1110	Туктар улы Тугача,	Tuktar ulı Tugaça,	Tuktar oğlu Tugaça,
	Син тулгачы! - дип иде,	Sin tulgaçı!-dip idé,	Sen söylesene!" dedi.
	Иңкәеп өйгә кергәчтән,	İñkeyép öyge kérgeçten,	Eğilip eve girince,
	Кул кушырып торгачтан,	Kul kuşırıp torgaçtan,	Ellerini kavuşturup durunca,
	Тулгай биреп аны әйтте:	Tulgay birép anı eytté:	Şöyle söleyiverdi:
1115	Әй ханиям, ханиям!	Ey haniyem, haniyem!	"Ey Han'ım, benim Han'ım!
	Син дә белмәс эш икән,	Sin de bélmes éş iken,	Sen de bilmezsin bu işi,
	Мин дә белмәс эш икән;	Min de bélmes éş iken;	Ben de bilmem bu işi,
	Тугыз батыр агасы	Tugız batır agası	Dokuz bahadır ağası
	Кыпчак биең бар булыр,	Kıpçak biyéñ bar bulır,	Kıpçak Bey'in[53] var ya,
1120	Белсә белер Кыпчак би,	Bélse bélér Kıpçak bi,	Bilse bilir Kıpçak Bey,
	Миннән килмәс эш икән.	Minnen kilmes éş iken.	Elimden gelmez iş imiş".
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Кыпчак бине өндәде:	Kıpçak biné öndedé:	Kıpçak Bey'i çağırttı:
	- Куш-куш пычак асынган,	-Kuş-kuş pıçak asıngan,	"Çift çift bıçak taşıyan,
1125	Кушалыклап утау тектергән,	Kuşalıklap utav téktérgen,	Kuşalıklı[54] çadır diktiren,
	Карагай буе ат менгән,	Karagay buyı at méngen,	Çam kadar ata binen,
	Мең чүкечле тимер тун	Méñ çükéçlé timér tun	Bin çekiçli zırhının
	Билен бишкә тарттырган,	Bilén bişke tarttırgan,	Belini beş yerden ilikleyen,
	Күген салып каптырган,	Kügen salıp kaptırgan,	Kancalarını da takan,
1130	Сиксән сөям сөңгене	Siksen söyem söñgéné	Seksen karış mızrağı
	Селтәмәстән кулга алган.	Séltemesten kulga algan.	Sallamadan ele alan,
	Әдәм телен алмаган,	Edem télén almagan,	Kimseye kulak asmayan,
	Үз раесы булмаса,	Üz rayısı bulmasa,	Kendi keyfi olmazsa,
	Асу җиргә бармаган,	Asuv cirge barmagan,	Rasgele yere gitmeyen,
1135	Мөйтеннән туган Кыпчак би,	Möytennen tugan Kıpçak bi,	Möyten'den doğmuş Kıpçak Bey,

Син бер кереп тулгачы! дип иде,
Мөйтеннән туган Кыпчак би,
Инкәеп өйгә кергәчтән,
Кул кушырып, тез бөгеп,
Тез астына бүрек салып,
Уң кулына бал алып,
Тулгамага килеп иде,
Кәмалның улы Киң Җанбай[54],
Кыпчактайын батырны
Кире тартып ым итеп,
Изү кагып утыртты.
Туктамыштай олы хан
Киң Җанбайга анда әйтте:
-Садагын кырык нарга тарттырган,
Салтанатын улда белән Вылдадан
арттырган,
Хан алдында ат тоткан,
Тамагына алты хат тыккан -
Кәмалның улы Киң Җанбай,
Киңәшең артык би Җанбай.
Киңәшемнең соңы син,
Киң сабамның куры син,
Кыпчактайын иремне,
Кире тартып утырттын,
Кобогылның асылын
Син тулгачы, - дип иде,
Анда әйтте Киң Җанбай:
Әй ханиям, ханиям!
Син дә белмәс эш икән,
Мин дә белмәс эш икән,
Нугай илә тапмастай
Бу бер авыр төш икән.
Алты суның буенда,
Камадай башы кашкарган,
Кондыздай төсе саргайган,
Азаулар төсе саргайган,
Чүбин аяк ат менгән,
Яшьлегендә ир булган,
Судай булат бәйләгән,
Арыслан, каплан аулаган,
Җитмеш жиде ил гизгән,
Йөз туксан биш яшәгән,
Сосар бүрикле, суп тунлы,
Субра[55] дигән ерау бар,
Кобогылның асылын
Ул белмәсә, кем белер?
Аны әйтеп Киң Җанбай,
Тәгъзим итеп туктады.
Кәмалның улы Киң Җанбай,
Ханга моны дигәндә,
- Ерау хәзер булсын!-дип,
Хан боерыгын биргәндә,
Хан чабары Баймурат

Sin bér kérép tulgaçı! dip idé,
Möytennen tugan Kıpçak bi
İñkeyép öyge kérgeçten,
Kul kuşırıp, téz bögép,
Téz astına bürék salıp,
Uñ kulına bal alıp,
Tulgamaga kilép idé,
Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,
Kıpçaktayın batırnı
Kiré tartıp ım itép,
İzüv kagıp utırttı.
Tuktamıştay olı han
Kiñ Canbayga anda eytté:
-Sadagın kırık narga tarttırgan,
Saltanatın ulda bélen vıldadan
arttırgan,
Han aldında at totkan,
Tamagına altı hat tıkkan-
Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,
Kiñeşéñ artık bi Canbay.
Kiñeşémnéñ soñı sin,
Kiñ sabamnıñ kurı sin,
Kıpçaktayın irémné,
Kiré tartıp utırttıñ,
Kobogılnıñ asılın
Sin tulgaçı,-dip idé,
Anda eytté Kiñ Canbay:
Ey haniyem, haniyem!
Sin de bélmes éş iken,
Min de bélmes éş iken,
Nugay ile tapmastay
Bu bér avır töş iken.
Altı sunıñ buyında,
Kamaday başı kaşkargan,
Kondızday tösé sargaygan,
Azavlar tösé sargaygan,
Çübin ayak at méngen,
Yeşlégénde ir bulgan,
Suday bulat beylegen,
Arıslan, kaplan avlagan,
Citméş cidé il gizgen,
Yöz tuksan biş yeşegen,
Sosar büriklé, sup tunlı,
Subra digen yırav bar,
Kobogılnıñ asılın
Ul bélmese, kém bélér?
Anı eytép Kiñ Canbay,
Tegzim itép tuktadı.
Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,
Hanga monı digende,
-Yırav hezér bulsın!- dip,
Han boyırıgın birgende,
Han çabarı Baymorat

Sen bir girip söylesene!" dedi,
Möyten'den doğmuş Kıpçak Bey,
Eğilip eve girince,
El kavuşturup, diz çöküp,
Diz altına börk koyup,
Sağ eline bal alıp,
Söylemeye geldiydi,
Kemal'in oğlu Kin Canbay[55]
Kıpçak gibi bahadırı
Geri çekip, ima edip,
Yakadan tutup oturttu.
Toktamış gibi ulu han
Kin Conbay'a şöyle söyledi:
"Sadağını kırk deveye çektiren,
Saltanatını has ipek kumaşla
artıran,[56]
Han önünde at tutan,
Altı yabancı dil bilen
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Aklın fazla bey Canbay.
Danıştıklarımın sonuncususun,
Geniş tulumunun kımız dibisin,
Kıpçak gibi erimi
Geri çekip oturttun,
Kobogıl'ın aslını,
Sen söylesene" dediydi,
O zaman söyledi Kin Canbay:
"Ey Han'ım, benim Han'ım!
Sen de bilmezsin bu işi,
Ben de bilmem bu işi,
Nogay ili bulamaz
Bu bir kâbûs düş imiş.
Altı suyun boyunda,
Su samuru gibi başı ağaran,
Kunduz gibi rengi sararan,
Azı dişi sararan,
Bir ayağı mezarda,
Gençliğinde er olan,
Gerçek çelik kılıç kuşanan,
Arslan, kaplan avlayan,
Yetmiş yedi il gezen,
Yüz doksan beş yıl yaşayan,
Ağaç sansarı börklü, güzel kürklü,
Subra[57] denen yırav var,
Kobogıl'ın aslını
O bilmezse, kim bilir?"
Onu söyleyip Kin Canbay,
Saygı kılıp durdu
Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Han'a böyle deyince,
"Yırav hazır olsun!" diye,
Han buyruğunu verince,
Han ulağı Baymurat

	Сыйпап соры бүрек киеп,	Sıypap sorı bürék kiyép,	Sıvazlayıp boz börkü giyip,
1190	Билен тартып бер буды,	Bilén tartıp bér budı,	Beline kuşağını kuşandı,
	Кыл койрыгын чарт төеп,	Kıl koyrıgın çart töyép,	Kıl kuyruğunu sıkı düğümleyip,
	Чапкын атка бер менде,	Çapkın atka bér méndé,	Koşu atına bir bindi,
	Юрта чаба бер жилде,	Yurta çaba bér cildé,	Koşuverip bir yeldi,
	Алты суның буена	Altı sunıñ buyına	Altı suyun boyuna
1195	Алты көндә бер житте.	Altı könde bér citté.	Altı günde bir vardı.
	Сыпра сынлы суп ерауга	Sıpıra sınlı yıravga	Subra gibi yırava
	Хан боерыгын белдерде.	Han boyırıgın béldérdé.	Han buyruğunu bildirdi
	Алты суның буенда	Altı sunıñ buyında	Altı suyun boyunda
	Йөз туксан биш яшәгән	Yöz tuksan biş yeşegen	Yüz doksan beş yıl yaşamış,
1200	Азаулары какшаган,	Azavları kakşagan,	Azıları sallanmış,
	Мөчәләре йомшаган,	Möçeleré yomşagan,	Azaları yumuşamış,
	Чокчытлары бушаган,	Çokçıtları buşagan,	Çeneleri tutmazmış,
	Төшәр дә торган яңагын	Töşer de torgan yañagın	Sarkık duran yanağını
	Ак ефәк тартып бәйләгән	Ak yéfek tartıp beylegen	Ak ipekle çekip bağlamış
1205	Сыпра сынлы суп ерау -	Sıpıra sınlı sup yırav-	Sıska Subra Yırav'ın
	Атка менәр хәле юк,	Atka méner helé yuk,	Ata binecek hali yok,
	Ерауны алып килә алмый,	Yıravnı alıp kile almıy,	Yıravı alıp gelmeden,
	Кире кайтты Баймурат.	Kiré kaytti Baymorat.	Geri döndü Baymurat.
	Кәмалның улы Кин Жанбай,	Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,	Kemal'in oğlu Kin Canbay
1210	Киңәше өлкен пир Жанбай	Kiñeşé ölken ir Canbay	Tavsiyesi büyük er Canbay,
	Туктамышка аны әйтте,	Tuktamışka anı eytté:	Toktamış'a şöyle söyledi:
	- Әй ханым минем ханым,	-Ey hanım mıném hanım,	"Ey Han'ım, benim Han'ım!
	Супра сынлы суп ерау	Sıpıra sınlı sup yırav	Sıska Subra Yırav
	Сыбай менеп килмәстер,	Sıbay ménép kilmestér,	Ata binemez,
1215	Менсә дә килә белмәстер,	Ménse de kile bélmestér;	Binse de gelemez,
	Алтынлы көйме жиктергел,	Altınlı köyme ciktérgél,	Altınlı araba koştur,
	Арышка сият тактыргыл,	Arışka siyet taktırgıl,	Araba okuna süs taktır,
	Арбага гөлләр түктергел,	Arbaga göller tüktérgél,	Arabaya güller döktür,
	Алты кара ат жиктергел,	Altı kara at ciktérgél,	Altı kara at koştur,
1220	Күп түшәкләр түшәткел,	Küp tüşekler tüşetkél,	Çok döşekler döşet,
	Мамык ястыклар ясаткыл,	Mamık yastıklar yasatkıl,	Pamuk şilteler yaptır,
	Ике яхшы нөгәрең утырткыл,	İké yahşı nögeréñ utırtkıl,	İki iyi nökerini oturt,
	Килмәс булгаймы икән, әй,	Kilmes bulgaymı iken, ey,	Gelmez olur mu imiş, ey,
	Килмәс булгаймы икән, әй!	Kilmes bulgaymı iken, ey!	Gelmez olur mu imiş, ey?!"
1225	Туктамыш хан боерды,	Tuktamış han boyırdı,	Toktamış Han buyurdu,
	Алты кара ат тоттырды,	Altı kara at tottırdı,	Altı kara at tutturdu,
	Алтын көймәсенә жиктерде,	Altın köymeséne ciktérdé,	Altın arabasını koşturdu,
	Арышка сият тактырды,	Arışka siyet taktırdı,	Araba okuna süs taktırdı,
	Арбага гөлләр түктерде,	Arbaga göller tüktérdé,	Arabaya güller döktürdü,
1230	Күп түшәкләр түшәтте,	Küp tüşekler tüşetté,	Çok döşekler döşetti,
	Мамык ястыклар ясатты,	Mamık yastıklar yasattı,	Kuş tüyünden şilteler yaptırdı,
	Ике нөгәрен утыртты,	İké nögerén utırttı,	İki nökerini oturttu,
	Суп ерауга жилдертте,	Sup yıravga cildérttė,	Saf[58] yırava gönderdi.
	Анда барып житкәндә	Anda barıp citkende	Oraya gidip varınca
1235	Әйтеп инде бер нөгәр:	Eytép indé bér nöger:	Söyledi bir nöker:
	- Суп аяклы, суп бүрекле	-Sup ayaklı, sup büréklé	"İnce ayaklı, yüksek börklü,
	Сыпра сынлы суп ерау,	Sıpra sınlı sup yırav,	Sıska Subra Yırav,
	Тимердән азу тешең төшкән,	Timérden azuv téşéñ töşken,	Demirden azı dişin düşmüş,
	Йөз туксан биш яшең житкән,	Yöz tuksan biş yeşéñ citken,	Yüz doksan beş yaşına gelmiş,
1240	Күпне белгән, күпне күргән,	Küpné bélgen, küpné kürgen,	Çoğu bilmiş, çoğu görmüş,
	Кадерләүгә ия карт,	Kadérlevge iye kart,	Kadre layık yaşlı,

Безне сиңа хан жибәрде,
Кадерләүгә ия карт!
Ханым түрәм Туктамыш
Өенә сине чакырды.
Кунак булсаң ни булган?
Ханым белмәгән эштән
Хәбәр бирсең ни булган?
Анда Субра сарауны
Биленә пута будырып,
Яңакларын бәйләтеп,
Азауларын чиратылган
Чи сфәк белән чорматып,
Алтынлы көймәгә менгезеп,
Култыгына жизле таяк сөятеп,
Кулына алмас кундырып,
Күзенә сөнбел сөрттерең,
Үтрек-ялган димәскә
Иман шәһадәтен искәртеп,
Ханга алып киттеләр.

Bézné siña han ciberdé,
Kadérlevge iye kart!
Hanım türem Tuktamış
Öyéne siné çakırdı.
Kunak bulsañ ni bulgan?
Hanım bélmegen éşten
Haber birseñ ni bulgan?
Anda Subra yıravnı
Biléne puta budırıp,
Yañakların beyletép,
Azavların çiratılgan
Çi yéfek bélen çormatıp,
Altınlı köymege méngézép,
Kultıgına cizlé tayak söyetép,
Kulına almas kundırıp,
Küzéne sönbél sörttérép,
Ütrék-yalgan dimeske
İman şehadetén iskertép,
Hanga alıp kittéler.

Bizi sana Han gönderdi,
Kadre layık yaşlı!
Hanım, hükümdarım Toktamış
Evine seni çağırdı.
Konuk olsan ne olacak?
Han'ımın bilmediği işten
Haber versen ne olacak?"
O zaman Subra Yırav'ı
Beline kuşak kuşatıp,
Yanaklarını bağlatıp,
Azılarını düxgünleyen
Ham ipekle sardırıp,
Altınlı arabaya bindirip,
Koltuğuna pirinç dayak koyup,
Eline elmas kondurup
Gözüne sümbül sürdürüp,
Yalan söylemesin için
İman şehadetini hatırlatıp,
Han'a alıp gittiler.

ТУКТАМЫШ ХАННЫҢ СУБРАНЫ ҖЫРЛАТЫП ИДЕГӘЙНЕ СЫНАГАНЫ

TOKTAMIŞ HAN'IN SUBRA'YI SÖYLETİP, EDİGEY'İ SINAMASI

	Сыпра сынлы суп ерау,	Sıpra sınlı sup yırav,	Sıska Subra Yırav
	Алып бер житеп килгәчтән,	Alıp bér citép kilgeçten,	Han'a getirildiğinde,
	Иңкәеп өйгә кергәчтән,	İnkeyép öyge kérgeçten,	Eğilip eve girdiğinde,
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
1265	Ике утырды, бер торды,	İké utırdı, bér tordı,	İki oturdu, bir kalktı,
	Эчке баштан юл бирде.	Éçké baştan yul birdé.	Evin baş köşesinde yer verdi.
	Анда өлкен туй ясап,	Anda ölken tuy yasap,	Orada büyük toy yapıp,
	Күк түбәдәй түбәгә	Kük tübedey tübege	Kük Tübe gibi tepeye
	Ак чатырлар кордырып,	Ak çatırlar kordırıp,	Ak çadırlar kurdurup,
1270	Түрә-картын җыйдырып,	Türe-kartın cıydırıp,	Aksakalları toplattı.
	Хан хәзрәт ала күзен	Han-hezret ala küzén	Han, hazret elâ gözünü
	Як-ягына каратты.	Yak-yagına karattı.	Har tarafa baktırdı.
	Ирдән ирен җыйдырды,	İrden irén cıydırdı,	Bütün eri toplattı,
	Бидән биен җыйдырды.	Biden biyén cıydırdı.	Bütün beyi toplattı.
1275	Кобогылны сыныем дип,	Kobogılnı sınıyım dip,	"Kobogıl'ı sınayım" diye,
	Дәрәҗәгә чигием дип,	Derecege çigiyém dip,	"Dereceye vurayım" diye,
	Анда хәбәр кылдырды.	Anda heber kıldırdı.	O zaman haber verdirdi.
	Чапчагы белән сары бал,	Çapçagı bélen sarı bal,	Fıçısı ile sarı bal,
	Аны да кулдан күтәртеп,	Anı da kuldan kütertép,	Onu da elden taşıtıp,
1280	Ак утауга китертеп,	Ak utavga kitértép,	Ak otağa getirtip,
	Идегәйне аякчыга куйдырды.	İdégeyné ayakçıga kuydırdı.	Edigey'e sakilik yaptırdı
	Сары баллар салдырып	Sarı ballar saldırıp	Sarı ballar doldurup
	Субрадаен ерауга	Subradayın yıravga	Subra gibi yırava
	Өч тустаган бал бирде.	Öç tustagan bal birdé.	Üç kàse bal verdi.
1285	Балны житеп алгачтан,	Balnı citép algaçtan,	Balı ulaştırılıp alınca,
	Алып бер аны салгачтан,	Alıp bér anı salgaçtan,	Alıp bir onu doldurunca,

Чала бурлы булгачтан,
Субра ерау анда әйтте:
- Тим-тим Чуар, Тим Чуар,
Чабылган аттан тир чыгар;
Ак мамыктан бүз чыгар;
Акыллы ирдән сүз чыгар;
Йөз туксан биш яшәгән,
Җаны сөяге какшаган,
Азауларын тездерәп,
Ак ефәк белән бәйләгән
Бер алҗыган картыңмын!-
Миндәй ирдән ни чыгар?
Ни чыгар, ай ни чыгар!
Әйтер идем, телем килмәс,
Әйтмәс идем күңел тынмас;
Коры үләндә дым булмас,
Коры сөяктә май булмас,
Акыл кайткан картларда
Хан тыңлардай сүз булмас,
Хан тотса да халык тотмас;
Халык тотса да хан тотмас;
Халык белән хан бозылышса,
Арадан үтәр юл булмас.
Янәдән әйтеп ни әйтим:
Ни бер чайман авыз карт икән дирләр, әй!
Ни бәлсә шуны әйтә икән дирләр, әй!
Тәстә-тәстә бал бирче!
Сирпелдермн алып килче!
Бал бөйрәккә төшкәндә,
Бал белән бөйрәк пешкәндә,
Күңрәнә биреп әйтием:
Менмәгә бирсәң җәбә бир -
Тибенгедән тир чыкмас
Чөймәгә бирсәң карчыга бир -
Капҗагаңны буш итмәс;
Кимәгә бирсәң кара бир -
Эче тузмый тышы уңмас;
Сөймәгә бирсәң сылу бир -
Ак сарайга сөйкәнеп
Елый калса ким алмас?
Җикмәгә бирсәң атан бир -
Арышы сынмый мыгаймас;
Саумага бирсәң кысрак бир -
Кукрайга тиген суыкка тими суалмас.
Ерау балны эчкәндә,
Бал йөрәккә төшкәндә
Туктамышка янә әйтте:
- Иделдә булды илле хан,
Җаекта булды ялгыз хан,
Ире ханның уагы,
Уак ханның иресе -

Çala burlı bulgaçtan,
Subra yırav anda eytté:
-Tim-tim Çuvar, Tim Çuvar,
Çabılgan attan tir çıgar;
Ak mamıktan büz çıgar;
Akıllı irden süz çıgar;
Yöz tuksan biş yeşegen,
Canı-söyegé kakşagan,
Azavların tézdérép,
Ak yéfek bélen beylegen
Bér alcıgan kartıñmın!-
Mindey irden ni çıgar?
Ni çıgar, ay ni çıgar!
Eytér idém, télém kilmes,
Eytmes idém, küñél tınmas;
Korı ülende dım bulmas,
Korı söyekte may bulmas,
Akıl kaytkan kartlarda
Han tıñlarday süz bulmas,
Han totsa da halık totmas;
Halık totsa da han totmas;
Halık bélen han bozılışsa,
Aradan üter yul bulmas.
Yeneden eytép ni eytim:
Ni bér çayman avız kart iken dirler, ey!
Ni bélse şunı eyte iken dirler, ey!
Teste-teste bal birçé!
Sirpéldérmi alıp kilçé!
Bal böyrekke töşkende,
Bal bélen böyrek péşkende,
Küñrene birép eytiyém:
Ménmege birseñ cebe bir-
Tibéngéden tir çıkmas;
Çöymege birseñ karçıga bir-
Kancagañnı buş itmes;
Kimege birseñ kara bir-
Éçé tuzmıy tışı uñmas;
Söymege birseñ sıluv bir-
Ak sarayga söykenép
Yılıy kalsa kém almas?
Cikmege birseñ atan bir-
Arışı sınmıy mıgaymas;
Savmaga birseñ kısrak bir-
Kukrayga tigen suvıkka timi suvalmas.
Yırav balnı éçkende,
Bal yörekke töşkende
Tuktamışka yene eytté:
-İdélde buldı illé han,
Cayıkta buldı yalgız han,
İré hannıñ uvagı,
Uvak hannıñ irésé-

Kızıllı aklı olunca,
Subra Yırav o zaman söyledi:
"Tim Tim Çuvar, Tim Çuvar,[59]
Koşulan attan ter çıkar;
Ak pamuktan bez çıkar;
Akıllı erden söz çıkar,
Yüz doksan beş yaşamış,
Canı kemiği sarsılmış,
Azılarını dizdirip,
Ak ipek ile bağlayan
Bir bitkin ihtiyarınım!
Benim gibi erden ne çıkar?
Ne çıkar, ay ne çıkar!
Söylesem, dilim gelmez,
Söylemesem gönlüm dinmez;
Kuru otta nem olmaz,
Kuru kemikte yağ olmaz,
Aklı giden ihtiyarlarda
Hana dinleyecek söz olmaz,
Han tutsa da halk tutmaz.
Halk tutsa da han tutmaz;
Halk ile hanın arası bozulsa,
Aradan geçer yol olmaz
Tekrar edip ne söyleyeyim;
Ne çenesi düşük ihtiyar imiş derler, ey!
Ne bilse onu söylüyor derler, ey!
Testi testi bal versene!
Dökmeden getirsene!
Bal böbreğe düşünce,
Bal ile böbrek pişince,
Hınk diyerek söyleyeyim:
Binmeye versen yıllık tay ver,
Ter keçesinden ter çıkmaz;
Uçurmaya versen aladoğan ver,
Heybeni boş etmez;
Giymeye versen kara ver,
İçi yıpranmadan dışı solmaz;
Sevmeye versen güzel ver,
Ak saraya dayanıp
Ağlayıp kalsa, kim almaz?
Koşmaya versen igdiş deve ver,
Oku kırılmadan halsiz düşmez;
Sağmaya versen kısrak ver,
Soğuktan ot kurumadan sütü kesilmez".
Yırav balı içince
Bal yüreğe düşünce
Toktamış'a yine söyledi:
"İdil'de oldu elli han,
Yayık'ta oldu yalnız han,
İri hanın ufağı,
Ufak hanın irisi,

	Карт бабаң да хан иде,	Kart babañ da han idé,	Yaşlı deden de han idi,
	Алымы синнән аз иде,	Alımı sinnen az idé,	Alımı senden az idi,
1340	Биреме синнән күп иде,	Birémé sinnen küp idé,	Verimi senden çok idi,
	Тулга да тулга дисез,	Tulga da tulga diséz,	Söyle de söyle diyorsunuz,
	Җырла да җырла дисез,	Cırla da cırla disiz,	Şarkı söyle de söyle diyorsunuz,
	Ни җырлаек сезләргә?	Ni cırlayık sézlerge?	Ne söyleyelim sizlere?
	Ни бирерсез безләргә?	Ni birérséz bézlerge?	Ne verirsiniz bizlere?
1345	Туктамыш хан анда әйтте:	Tuktamış han anda eytté:	Toktamış Han o zaman söyledi:
	- Ал кара кеш тун бирим	-Al, kara kéş tun birim	"Al, kara samur kürk vereyim
	мин сиңа,	min siña,	ben sana,
	Сайлап алып киер булсаң ераучым,	Saylap alıp kiyer bulsañ, yıravçım,	Seçip alıp giyecek olsan, yıravım,
	Кыңгыраулы күк күргыча бирием,	Kıñgıravlı kük kürgıça biriyém,	Çınçınlı gök aladoğan vereyim,
	Күл кыдырып чәяр булсаң	Kül kıdırıp çöyer bulsañ,	Göl etrafında uçuracak olsan,
1350	ераучым!	yıravçım!	yıravım!
	Алпан да тилпән йөгертеп,	Alpan da tilpen yögértép,	Salına salına koşturup,
	Адымын җиргә куыртып,	Adımın cirge kuvırtıp,	Adımını yere iyi basıp koşan,
	Аргымак ат бирием,	Argımak at biriyém,	Koşu atı vereyim,
	Камчы тартмый менәр булсаң,	Kamçı tartmıy méner bulsañ,	Kamçı çalmadan binecek olsan,
	ераучым.	yıravçım.	yıravım.
	Ханәкәдән артык ару бар,	Hanekeden artık aruv bar,	Haneke'den üstün güzel var,
1355	Көнәкәдән артык сылу бар,	Könekeden artık sıluv bar,	Köneke'den üstün zarif var,
	Аны да алып бирием,	Anı da alıp biriyém,	Onu da alıp vereyim,
	Уң җиренә ултыртып,	Uñ ciréñe ultırtıp,	Sağ yanına oturtup,
	Аркасыннан сөяр булсаң, ераучым!	Arkasınnan söyer bulsañ, yıravçım!	Arkasından sever olsan, yıravım!
	Аякчым булып утырган	Ayakçım bulıp utırgan	Sakim olup oturan
1360	Анау да торган Кобогыл,	Anav da torgan Kobogıl,	İşte orada oturan Kobogıl'ın,
	Аның да нинди ир икәнен	Anıñ da nindi ir ikenén	Onun da nasıl er olduğunu
	Әйтеп те бирер булсаң, ераучым!	Eytép te birér bulsañ, yıravçım!	Söyleyip verecek olsan, yıravım!"
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Субрадаен ерауның	Subradayın yıravnıñ	Subra gibi yıravın
1365	Иңсәсенә кара самур тун бирде,	İñseséne kara samur tun birdé,	Omzuna kara samur kürk verdi,
	Үз кулыннан бер саярак бал бирде.	Üz kulınnan bér sarayak bal birdé.	Öz elinden bir kàse bal verdi,
	Сыпра сынлы суп ерау	Sıpra sınlı sup yırav	Sıska Subra Yırav
	Сараякны алгачтан,	Sarayaknı algaçtan,	Sarı kaseyi alınca,
	Аны авызына алмастан,	Anı avızına almastan,	Onu ağzına değdirmeden,
1370	Идегәй белән Җанбайны	İdégey bélen Canbaynı	Edigey ile Canbay'ı
	Кашына ымлап алдырып,	Kaşına ımlap aldırıp,	Karşısına işaret edip aldırıp,
	Кин Җанбайның йөзенә	Kiñ Canbayınıñ yözéne	Kin Canbay'ın yüzüne
	Сорау биреп аны әйтте:	Sorav birép anı eytté:	Soru sorup şöyle söyledi:
	- Бездән борын заманда	-Bézden borın zamanda	"Bizden evvel zamanda
1375	Тунику[60] атлы хан үтте,	Tuniku atlı han ütté,	Tuniku[60] adlı han geçti.
	Яу булганга - яу булды,	Yav bulganga- yav buldı,	Düşmana düşman oldu,
	Ил булганга - ил булды.	İl bulganga-il buldı.	Dost olana dost oldu.
	Олы ханның уагы,	Olı hannıñ uvagı,	Ulu hanın ufağı,
	Уак ханның олысы,	Uvak hannıñ olısı,	Ufak hanın ulusu
1380	Туникуга баш иде.	Tunikuga baş idé.	Tuniku'ya baş idi.
	Тунику күктән ашканда,	Tuniku kükten aşkanda,	Tuniku göğe aşınca,
	Кытай йортын басканда	Kıtay yortın baskanda	Çin yurdunu basınca
	Аның олы вәзире -	Anıñ olı veziré-	Onun ulu veziri
	Тат торыны Колатай,	Tat torını Kolatay,	Tat[61] torunu Kolatay,
1385	Даладан табып бер бала,	Daladan tabıp bér bala,	Bozkırdan bulup bir çocuk
	Тарун булып үстерде.	Tarun bulıp üstérdé.	Babalık edip büyüttü.
	Югалчы бала ир булды,	Yugalçı bala ir buldı,	Kayıp çocuk er oldu,

Озак үтми яу булды;
Тат торының кузгатып,
Тунукуны каулады.
Тунукуның тәхетенә
Колатайны хан итте.
Хан булган соң Колатай,
Югалчы үскән баланың
Кырсак башын чаптырып,
Тунукуны кайтарды.
Сорау бирәм, олы би,
Кайсы дөрес эшләдс?
Кәмалның улы Кин Җанбай
Җавап бирәп аны әйтте:
- Ак калада уйга бай,
Йорт агасы Субратай,
Йөз туксан биш яшәдең,
Күпне күреп байкадың,
Күпне белеп сөйледең,
Сиңнән кала мин байгыш,
Әйтеп-әйтеп ни әйтим?
Азамат ир Колатай
Яман юлга басмады,
Хан булган соң сарайда
Югалчыны үтереп,
Тунику данын саклады.
Сыпра сынлы Субра
Идегәйгә карап анда әйтте:
-Яу түбәгә баш егет,
Яшең утызга житмәсн
Тугыз йортка дан булдың;
Азамат ир Кобогыл!
Төпчек атың белмимен,
Өч азамат әңгәмәсең
Байкап күрсең ни булгай?
Анда әйтте Идегәй:
- Ак калада уйга бай,
Йорт агасы Субратай.
Йөз туксан биш яшәдең,
Азау тешең ашадың,
Күпне күреп байкадың;
Югалчы үскән батырның
Атын идс Тимертау
Аның атын әйтмәдең,
Йорттан аны яшердең,
Убалын кая куярсың?
Өнәндә булды сигез хан,
Олы ханның уагы,
Уак ханның олысы
Тунукуга баш иде,
Тунику күккә ашкан соң,
Кытай йортын баскан соң,
Үзен күккә ашырган
Йортына кыңгыр карады,

Ozak ütmi yav buldı;
Tat torunın kuzgatıp,
Tunikunı kavladı.
Tunikuniñ tehéténe
Kolataynı han itté.
Han bulgan son Kolatay,
Yugalçı üsken balanıñ
Kırsak başın çaptırıp,
Tunikunı kaytardı.
Sorav birem, olı bi,
Kaysı dörés éşledé?
Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay
Cavap birép anı eytté:
-Ak kalada uyga bay,
Yort agası Subratay,
Yöz tuksan biş yeşedéñ,
Küpné kürép baykadıñ,
Küpné bélép söyledéñ,
Sinnen kala min baygış,
Eytép-eytép ni eytim?
Azamat ir Kolatay
Yaman yulga basmadı,
Han bulgan soñ sarayda
Yugalçını ütérép,
Tuniku danın sakladı.
Sıpra sınlı Subra
İdégeyge karap anda eytté:
-Yav tübege baş yégét,
Yeşéñ utızga citmeyén
Tugız yortka dan buldıñ;
Azamat ir Kobogıl!
Töpçék atıñ bélmimén,
Öç azamat eñgemesén
Baykap kürseñ ni bulgay?
Anda eytté İdégey:
-Ak kalada uyga bay,
Yort agası Subratay.
Yöz tuksan biş yeşedéñ,
Azav téşén aşadıñ,
Küpné kürép baykadıñ;
Yugalçı üsken batırnıñ
Atı idé Timértav,
Anıñ atın eytmedéñ,
Yorttan anı yeşérdéñ,
Ubalın kaya kuyarsıñ?
Önende buldı sigéz han,
Olı hannıñ uvagı,
Uvak hannıñ olısı
Tunikuga baş idé,
Tuniku kükke aşkan soñ,
Kıtay yortın baskan soñ,
Üzén kükke aşırgan
Yortına kıñgır karadı,

Çok geçmeden düşman oldu;
Tat torununu ayaklandırıp,
Tuniku'yu kovaladı.
Tuniku'nun tahtına
Kolatay'ı oturttu.
Han olunca Kolatay,
Kayıp yetişen çocuğun
Fesatçı başını kestirip,
Tuniku'yu döndürdü.
Soru soruyorum, ulu Bey
Hangisi doğru yaptı?
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Cevap verip şöyle söyledi:
"Ак şehirde bilge olan
Yurt ağası Subra Baba,
Yüz doksan beş yaş yaşadın,
Çoğu görüp araştırdın,
Çoğu bilip söyledin,
Sen varken, ben baykuş,
Söyleyip söyleyip ne söyleyeyim?
Azametli er Kolatay
Kötü yola basmadı,
Han olunca sarayda
Kayıp çocuğu öldürüp,
Tuniku şanını sakladı".
Sıska Subra Yırav
Edigey'e bakıp o zaman söyledi:
"Yav Tübe'ye[62] baş olan yiğit,
Yaşın otuza yetmeden
Dokuz yurda şan oldun;
Azametli er Kobogıl!
Asıl adını bilmiyorum,
Üç azametlinin bahsini
Araştırsan ne olacak?"
O zaman söyledi Edigey:
"Ak şehirde bilge olan
Yurt ağası Subra Baba,
Yüz doksan beş yaş yaşadın,
Azı dişini aşındırdın,
Çoğu görüp dolaştın;
Kayıp yetişen bahadırın
Adı idi Timirtav,
Onun adını söylemedin,
Yurttan onu gizledin,
Günahını nereye koyarsın?
Önen'de[63] oldu sekiz han,
Ulu hanın ufağı,
Ufak hanın ulusu
Tuniku'ya baş idi,
Tuniku göğe aşınca,
Çin yurdunu basınca
Kendini göğe aşıran
Yurduna o yanbaktı,

	Йорты фәрван булмады;	Yortı fervan bulmadı;	Yurdu müreffeh olmadı;
	Көчлесе кол биләде,	Köçlésé kol biledé,	Güçlüsü kul sahibi oldu,
	Көчсезе зар иңрәде,	Köçsézé zar iñredé,	Güçsüzü hüngür hüngür ağladı,
	Күккә ашкан Туниқу	Kükke aşkan Tuniku	Göğe aşmış Tuniku
1445	Йортына күзен салмады;	Yortına küzén salmadı;	Yurduna göz atmadı;
	Югалчы үскән Тимертау	Yugalçı üsken Timirtav	Kayıp yetişen Timirtav
	Йортның зарын аңлады;	Yortnıñ zarın añladı;	Yurt gamını anladı:
	Юл тапмаен адашкан	Yul tapmayın adaşkan	Yol bulamadan şaşıran
	Чалпы йортка юл булды.	Çalpı yortka yul buldı.	Bütün yurda yol oldu.
1450	Чалпы йортны кузгатып,	Çalpı yortnı kuzgatıp,	Yığınları ayaklandırıp,
	Туникуны каулады,	Tunikunı kavladı,	Tuniku'yu kovaladı,
	Йортка күзен салмаган	Yortka küzén salmagan	Yurda göz atmayan
	Туникуны каулаучы	Tunikunı kavlavçı	Tuniku'yu kovalayan
	Тимертау дөрес эшләде;	Timértav dörés éşledé;	Timirtav doğru yaptı:
1455	Йортның уен байкамый,	Yortnıñ uyın baykamıy,	Yurdun fikrini sormayıp,
	Тимертау сүзен тыңламый,	Timértav süzén tıñlamıy,	Timirtav'ın sözünü dinlemeyip,
	Сын бетләгән сорандай	Sın bétlegen soranday	Renk almış bukalemun gibi
	Мылжыраң йөрген Колатай,	Mılcırap yörgen Kolatay,	Gevşeyip yürüyen Kolatay,
	Тимертау башын чаптырып,	Timértav başın çaptırıp,	Timirtav'ın başını kestirip,
1460	Убал-ялгыш эшләде,	Ubal-yalgış éşledé,	Günah, yanlış işledi,
	Минем белгәнем шул, -диде.	Miném bélgeném şul, -didé	Benim bildiğim şu" dedi.
	Җавап сүзен алгачтан,	Cavap süzén algaçtan,	Cevap sözünü alınca,
	Сынап бер карап торгачтан,	Sınap bér karap torgaçtan,	Sınayıp bir bakıp durunca,
	Өлкен ерау Субра	Ölken yırav Subra	Büyük Subra Yırav
	Идегәйне җуплап	İdégeyné cüplep	Edigey'yi doğrulayıp
1465	анда әйтте:	anda eytté:	o zaman söyledi:
	-Яшь желектә май була,	-Yeş célékte may bula,	"Genç ilikte yağ olur,
	Акылы уйга бай була:	Akılı uyga bay bula:	Aklı fikri çok olur:
	Җелегенә май тулган,	Célégéñe may tulgan,	İliğine yağ dolmuş,
	Акылын уйга бай булган.	Akılıñ uyga bay bulgan.	Aklın fikrin çok olmuş"
1470	Аны әйтеп Субра,	Anı eytép Subra,	Onu söyleyip Subra,
	Сары балны күтәреп,	Sarı balnı küterép,	Sarı balı kaldırıp,
	Идегәй белән Җанбайга	İdégey bélen Canbayga	Edigey ile Canbay'a
	Тулгай биреп янә әйтте:	Tulgay birép yene eytté:	Yine söyleyiverdi:
	- И сары бал, сары бал,	-İ sarı bal, sarı bal,	"Ey, sarı bal, sarı bal,
1475	Сары балны кем эчәр?	Sarı balnı kém éçer?	Sarı balı kim içer?
	Икең бергә килгәндә	İkéñ bérge kilgende	İkiniz bir arada
	Кайсыгыз батыр ир булса,	Kaysıgız batır ir bulsa,	Hanginiz cesur er olsa,
	Алыпта алып шул эчәр!	Alıp ta alıp şul éçer!	Alıp da alıp şu içer!"
	Субра алай дигәндә,	Subra alay digende,	Subra öyle deyince,
1480	Җанбай уйга килгәндә	Canbay uyga kilgende	Canbay düşünceye dalınca
	Идегәй алып аны эчте.	İdégey alıp anı éçté.	Edigey alıp onu içti.
	Субра ерау анда әйтте:	Subra yırav anda éytté:	Subra Yırav o zaman dedi:
	- Афәрин, батыр икәнсең!	-Aferin, batır ikeñsén!	"Aferin, cesur imişsin!
	Ханга дуслык иткәндә	Hanga duslık itkende	Hana dostluk ederken
1485	Дуслыгың ничек итәрсең?	Duslıgıñ niçék iterséñ?	Dostluğunu nasıl edersin?
	Ханга хаслык иткәндә	Hanga haslık itkende	Hana kastederken
	Хаслыгың ничек итәрсең?	Haslıgıñ niçék iterséñ?	Nasıl kastedersin?"
	Идегәй торып анда әйтте:	İdégey torıp anda eytté:	Edigey kalkıp o zaman söyledi:
	- Ханга дуслык иткәндә	-Hanga duslık itkende	"Hana dostluk ederken
1490	Чыгып кала бозармын,	Çıgıp kala bozarmın,	Çıkıp şehir bozarım,
	Казнадан казна китереп,	Kaznadan kazna kitérép,	Hazineden mal getirip,
	Ханның күңелен табармын.	Hannıñ küñélén tabarmın.	Hanın gönlünü ederim.

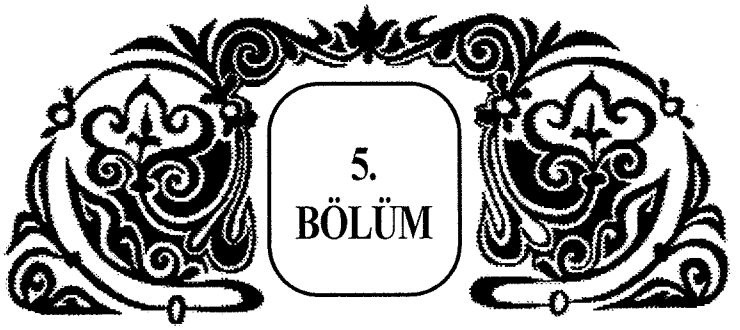
	Ханга хаслык иткәндә	Hanga haslık itkende	Hana kastederken
	Арсайып атка менәрмен,	Arsayıp atka ménermén,	Arsızlanıp ata binerim,
1495	Карчыга булып очармын,	Karçıga bulıp oçarmın,	Aladoğan gibi uçarım,
	Ханны куып басармын,	Hannı kuvıp basarmın,	Hanı kovup basarım,
	Башын канҗагама асармын,	Başın kancagama asarmın,	Başını heybeme asarım;
	Бүленгән куйдай итәрмен,	Büléngen kuyday itermén,	Bölünmüş koyun gibi ederim,
	Бүректәй киеп китәрмен,	Büréktey kiyép kitermén,	Börk gibi giyip giderim,
1500	Казнасын алып илгә,	Kaznasın alıp ilge,	Hazinesini alıp ile,
	Ханлыкны лайык бигә бирермен,	Hanlıknı layık bige birérmén,	Hanlığı layık beye veririm,
	Мин дигәнне кылырмын,	Min digenné kılırmın,	Ben dediğimi yaparım,
	Дигәнемнә кылмасам,	Digenémné kılmasam,	Dediğimi yapmazsam,
	Атамның харам углы булыем!	Atamnıñ haram ugl bulıyım!	Babamın haram oğlu olayım!"
1505	Сыпра сынлы суп ерау	Sıpra sınlı sup yırav	Sıska Subra Yırav
	Идегәй белән Җанбайны	İdégey bélen Canbaynı	Edigey ile Canbay'ı
	Икесен бер сынап күргәчтен,	İkésén bér sınap kürgeçtén,	İkisini bir sınayıp görünce,
	Туктамышка аны әйтте:	Tuktamışka anı eytté:	Toktamış'a şöyle dedi:
	Әй ханиям, ханиям,	-Ey haniyem, haniyem,	"Ey Han'ım, benim Han'ım,
1510	Әйт дисең дә куймыйсың,	Eyt diséñ de kuymıysıñ,	Söyle dersin de bırakmazsın,
	Әйтмәгә авызым бармыйдыр.	Eytmege avızım barmıydır.	Söylemeye dilim varmıyor.
	Бармаса да әйтием:	Barmasa da eytiyém:	Tutulsa da söyleyeyim:
	Кара лачын, Бүз тойгын -	Kara laçın, Büz toygın-	Kara lâçın Boz Toygın
	Икесе ике ояның кошы икән,	İkésé iké oyanıñ koşı iken,	İkisi iki yuvanın kuşu imiş,
1515	Остазларыңа тоттырып,	Ostazlarıña tottırıp,	Ustalarına tutturup,
	Икәвне бер тургачка кундырдың.	İkevné bér turgaçka kundırdıñ.	İkisini bir ağaca kondurdun.
	Кашында торган ике ир:	Kaşında torgan iké ir:	Karşında duran iki er:
	Берәве аның олы угыл,	Bérevé anıñ olı ugıl,	Birisi onun ulu oğul,
	Маңлае чыкык, гүзәл булыр,	Mañlayı çıkık, güzel bulır,	Alnı çıkık, güzel olur,
1520	Батыр булыр шул угыл;	Batır bulır şul ugıl;	Cesur olur şu oğul;
	Җантая бирәп утырган,	Cantaya birép utırgan,	Dayanıverip oturan,
	Җанбай аты аталган.	Canbay atı atalgan.	Canbay adı konulan
	Ирне салкык күренә -	İrné salkık küréne-	Dudağı sarkık görünüyor,
	Җанбаз булыр шул угыл,	Canbaz bulır şul ugıl,	Cambaz olur şu oğul,
1525	Кәмалның улы Киң Җанбай,	Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,	Kemal'in oğlu Kin Canbay,
	Сүзгә чичән ир Җанбай	Süzge çiçen ir Canbay	Söze usta er Canbay,
	Киңәш бирер картларга,	Kiñeş birér kartlarga,	Akıl verir yaşlılara,
	Яуга чыгар атларга,	Yavga çıgar atlarga,	Savaşa çıkar atılarak,
	Безден дәүран үткәндә,	Bézden devran ütkende,	Bizden devran geçince,
1530	Сезгә дәүран житкәндә	Sézge devran citkende	Size devran yetince
	Та кем калды ханнарга!...	Ta kém kaldı hannarga!..	Daha kim kaldı hanlara!..
	Аргы угыл да бирге угыл,	Argı ugıl da birgé ugıl,	O oğul da bu oğul,
	Шул читтәге шул угыл -	Şul çittegé şul ugıl-	Şu kenardaki oğul,
	Кош борынлы Кобогыл,	Koş borınlı Kobogıl,	Kuş burunlu Kobogıl,
1535	Бүре пычым шул угыл,	Büré pıçım şul ugıl,	Kurt biçimli şu oğul,
	Балтыры чуан, кулы үнән,	Baltırı çuvan, kulı ünen,	Baldırı kalın, eli çevik,
	Җай татарга охшый шул угыл;	Cay tatarga ohşıy şul ugıl;	Sakin Tatar'a benziyor şu oğul;
	Ирене юка күренә -	İréné yuka küréne-	Dudağı ince görünüyor.
	Чичән икән Кобогыл,	Çiçen iken Kobogıl,	Çiçen imiş Kobogıl,
1540	Яурыны яссы, муйны озын,	Yavrını yassı, muynı ozın,	Sırtı yassı, boynu uzun,
	Җәй тартмага кулы озын -	Cey tartmaga kulı ozın-	Yay çekmeye kolu uzun,
	Мәргән икән Кобогыл;	Mergen iken Kobogıl;	Nişancı imiş Kobogıl;
	Бармагы жиздәй маешкан -	Barmagı cizdey mayışkan-	Parmağı pirinç gibi sert,
	Чибәр икән Кобогыл;	Çiber iken Kobogıl;	Güzel imiş Kobogıl;
1545	Чәче айдай балкыган-	Çeçé ayday balkıgan-	Saçı ay gibi parlamış,

	Асыл икән Кобогыл;	Asıl iken Kobogıl;	Asıl imiş Kobogıl;
	Бите нурдай түгелгән -	Bité nurday tügélgen-	Yüzünden nur akıyor
	Түрә булыр Кобогыл....	Türe bulır Kobogıl...	Hükümdar olur Kobogıl...
	Сыпра сынлы суп ерау	Sıpra sınlı sup yırav	Sıska Subra Yırav
1550	Тора бирәп тулгайдыр,	Tora birép tulgaydır,	Duruverip söylüyor,
	Тулгай бирәп сарныйлыр!	Tulgay birép sarnıydır!	Söyleyip da şakıyor!
	Сарныйдыр да жырлыйдыр.	Sarnıydır da cırlıydır.	Şakıyıp da söylüyor!
	Бал бөйрәккә төшкәндә,	Bal böyrekke töşkende,	Bal böbreğe düşünce,
	Бал белә йөрәк пешкәндә,	Bal bélen yörek péşkende,	Balla yürek pişince,
1555	Субра аны жырлыйдыр:	Subra anı cırlaydır:	Subra şöyle söylüyor:
	- Мин картыңмын, картыңмын,	-Min kartıñmın, kartıñmın,	"Ben ihtiyarım, ihtiyarım
	Күпне күргән картыңмын.	Küpné kürgen kartıñmın.	Görmüş geçirmiş ihtiyarım,
	Ни күрмәгән картыңмын?	Ni kürmegen kartıñmın?	Ne görmemiş ihtiyarım?
	Башлык та башлык Башлык хан-	Başlık ta başlık Başlık han-	Başkan da başkan Başlık Han,[64]
1560	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
	Аннан соңгы Абыл хан -	Annan soñgı Abıl han-	Ondan sonra Abıl Han,[65]
	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartınmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
	Аннан соңгы Кара хан -	Annan soñgı Kara han-	Ondan sonra Kara Han,[66]
	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
1565	Аннан соңгы Ала хан[18] -	Annan soñgı Ala han-	Ondan sonra Ala Han,[67]
	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
	Олы бабаң Томавыл[19] -	Olı baban Tomavıl-	Ulu deden Tomavıl,[68]
	Аны да күргән картыңмын;	Anı da kürgen kartıñmın;	Onu da görmüş ihtiyarım;
	Унике тотам ук тарткан.	Uniké totam uk tartkan.	On iki tutam ok çeken
1570	Тартканында өзе аткан	Tartkanında öze atkan	Çektiğinde koparıp atan
	Аннары соңгы ир- Чыңгыз -	Annarı soñgı ir - Çıñgız-	Ondan sonraki er Cengiz,
	Мин аны кәргән картыңмын;	Min anı kürgen kartıñmın!	Onu da görmüş ihtiyarım!
	Юклаусыз үткән Яучы хан -	Yuklavsız ütken Yavçı han-	Yassız geçen Yavçı Han,[69]
	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
1575	Бәянду хан, Саен хан -	Beyandu han, Sayın han-	Beyandu Han,[70] Sayın Han,[71]
	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
	Саен ханнар киткәндә	Sayın hannar kitkende	Ulu Han'lar gidince
	Аннан калган картыңмын;	Annan kalgan kartıñmın;	Ondan kalmış ihtiyarım;
	Тартып булат бәйләгән	Tartıp bulat beylegen	Çekip çelik kılıç kuşanan
1580	Бура солтан Бәрки хан[20] -	Bura soltan Berki han-	Buğra Sultan Berke Han,[72]
	Аннан калган картыңмын;	Annan kalgan kartıñmın;	Ondan kalmış ihtiyarım;
	Өзәңгесе өзмә алтын,	Özeñgésé özme altın,	Üzengisi parça parça altın,
	Бер өзмәсе мең алтын,	Bér özmesé méñ altın,	Bir parçası bin altın,
	Үзбәк[21] дигән хан үткән -	Üzbek digen han ütken-	Özbek[73] diye han geçmiş,
1585	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım:
	Тибенгесе тезмә алтын,	Tibéngésé tézme altın,	Ter keçesi dizi altın,
	Тыныйбәк[22] дигән хан үткән -	Tınıybek digen han ütken-	Tınıybek[74] diye han geçmiş,
	Аны да күргән картыңмын;	Anı da kürgen kartıñmın;	Onu da görmüş ihtiyarım;
	Аргымак бавы сум алтын	Argımak bavı sum altın	Atının bağı som altın
1590	Асылбәк[23] дигән хан үткән -	Asılbek digen han ütken-	Asılbek[75] diye han geçmiş,
	Аны мин күргән картыңмын;	Anı min kürgen kartıñmın;	Onu da görmüş ihtiyarım;
	Ябынчасы жәймә алтын,	Yabınçası ceyme altın,	Yaygısı yayılı altın,
	Баш шайманы чын алтын,	Baş şaymanı çın altın,	Tüm koşumu gerçek altın,
	Манарасы кырык колач	Manarası kırık kolaç	Minaresi kırk kulaç
1595	Жанбәк[24] дигән хан үткән -	Canbek digen han ütken-	Canibek[76] diye han geçmiş,
	Аны мин күргән картыңмын;	Anı min kürgen kartıñmın;	Onu da görmüş ihtiyarım;
	Бирдебәк[25] тә хан булган,	Birdébek te han bulgan,	Birdibek[77] de han olmuş,
	Бирәме синнән күп булган -	Birémé sinnen küp bulgan-	Verimi senden çok olmuş,

	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın;	Onu görmüş ihtiyarım;
1600	Олы ханнан тугыз хан,	Olı hannan tugız han,	Ulu handan dokuz hanın,
	Кече ханнан утыз хан,	Kéçé hannan utız han,	Küçük handan otuz hanın,
	Ыгына кергән картыңмын;	Igına kérgen kartıñmın;	Gölgesine girmiş ihtiyarım,
	Карт бабагыз Туктага,	Kart babagız Tuktaga,	Büyük dedeniz Tuktaga,[78]
	Аның углы Туйгужа[26] -	Anıñ uglı Tuyguca-	Onun oğlu Tuyguca,
1605	Аны күргән картыңмын;	Anı kürgen kartıñmın.	Onu görmüş ihtiyarım.
	Әй Туктамыш, Туктамыш,	Ey Tuktamış, Tuktamış,	Ey Toktamış, Toktamış,
	Тик төнә көн син үзең	Tik töne kön sin üzéñ	Daha dünkü gün sen kendin
	Яланаяк, яланбаш	Yalanayak, yalanbaş	Yalın ayak, başı kabak
	Йөреп торган бала идең,	Yörép torgan bala idéñ,	Yürüyüp duran çocuktun,
1610	Бүген син дә хан булдың -	Bügén sin de han buldıñ-	Bugün sen de han oldun,
	Сине дә күрә торамын.	Siné de küre toramın.	Seni de görüp duruyorum.
	Үтерә икәнең беләмен,	Ütére ikenéñ bélemén,	Öldüreceğini biliyorum,
	Үтәрсең җуяр нием бар?	Ütérseñ cuyar niyém bar?	Öldürsen kaybedecek neyim var?
	Ахирәт өйгә барырмын,	Ahiret öyge barırmın,	Ahret evine giderim,
1615	Янә өйгә керермен.....	Yene öyge kérérmén...	Yine eve giderim...
	Әҗәл туры килмәсе,	Ecel turı kilmese,	Ecel denk gelmezse,
	Азраел корык салмаса,	Azrayıl korık salmasa,	Azrail kement salmazsa,
	Әле дә булса Туктамыш,	Elé de bulsa Tuktamış,	Şimdiyedek, Toktamış,
	Синнән калыр картыңмын!	Sinnen kalır kartıñmın!	Senden kalır ihtiyarım!
1620	Янә торып янә әйтсәм:	Yene torıp yene eytsem:	Yine kalkıp yine söylesem:
	Өнәндә үтте ун батыр,	Önende ütté un batır,	Yakında geçti on bahadır,
	Ун батырдан иң батыр	Un batırdan iñ batır	On bahadırdan en bahadır,
	Санас күк соландай,	Sanayı kük solanday,	Yayı gökkuşağı gibi,
	Тартып атса санаен	Tartıp atsa sanayın	Çekip atsa yayını
1625	Күктә йолдыз югалткан,	Kükte yoldız yugaltkan.,	Gökte yıldızı yok eden,
	Күкбатыр дип аталган -	Kük batır dip atalgan-	Gök Bahadır diye adlanan,
	Аны күргән картыңын.	Anı kürgen kartıñmın.	Onu görmüş ihtiyarım.
	Әнҗү белән Бәнҗүдә[27]	Encü bélen Bencüde	İncü ile Bencü[79] de
	Борын үтте биш батыр	Borın ütté biş batır	Evvel geçti beş bahadır
1630	Биш батырдан иң батыр -	Biş batırdan iñ batır-	Beş bahadırdan en bahadır
	Гөрзисе иде биш батман,	Görzisé idé biş batman,	Gürzü idi beş batman,
	Кылычы иде йөз тотам,	Kılıçı idé yöz totam,	Kılıcı idi yüz tutam,
	Сукса тауны җимирде,	Suksa tavnı cimirdé,	Vursa dağları kırardı,
	Чапса яуны юк итте,	Çapsa yavnı yuk itté,	Kesse düşmanı yok ederdi,
1635	Таубатыр дип дан алды -	Tavbatır dip dan aldı-	Tavbatır[80] diye şan aldı,
	Аны күргән картыңмын.	Anı kürgen kartıñmın.	Onu görmüş ihtiyarım
	Җаек белән Идилдә	Cayık bélen İdélde	Yayık ile İdil'de
	Борын үтте дүрт батыр;	Borın ütté dürt batır;	Evvel geçti dört bahadır,
	Дүрт батырдан иң батыр,	Dürt batırdan iñ batır,	Dört bahadırdan en bahadır,
1640	Кулындагы калканы	Kulındagı kalkanı	Elindeki kalkanı
	Аның иде өч батман,	Anıñ idé öç batman,	Onun idi üç batman,
	Иңендәге тимер көбә	İñéndegé timér köbe	Omzundaki demir zırh
	Аның иде дүрт батман.	Anıñ idé dürt batman.	O da idi dört batman.
	Гәвер аткан утчагыр	Gavér atkan utçagır	Gâvurların attığı toplar
1645	Күкрәгенә батмаган,	Kükregéne batmagan,	Göğsüne batmamış
	"Утчагыр алмас" батыр дип,	"Utçagır almas" batır dip,	"Utçagır Almas"[81] Bahadır diye,
	Даны йортка таралган -	Danı yortka taralgan-	Ünü yurdu yayılmış,
	Аны күргән картыңмын.	Anı kürgen kartıñmın.	Onu görmüş ihtiyarım.
	Күп батырны мин күрдем,	Küp batırnı min kürdém,	Çok bahadırı ben gördüm,
1650	Күп батырны мин белдем,	Küp batırnı min béldém,	Çok bahadırı ben bildim,
	Яшем йөз туксанга килгәндә,	Yeşém yöz tuksanga kilgende,	Yaşım yüz doksana gelirken,

	Чыкмаган жан йөргәндә,	Çıkmagan can yörgende,	Çıkmayan can yürürken,
	Миннән дәүран үткәндә,	Minnen devran ütkende,	Benden devran geçerken,
	Сезгә дәүран житкәндә,	Sézge devran citkende,	Size devran yeterken,
1655	Утыз тешем беткәндә,	Utız téşém bétkende,	Otuz dişim biterken,
	Шунча ирләр күргәндә,	Şunça irler kürgende,	Şunca erler görürken,
	Утыз ханның гомерен үткәндә	Utız hannıñ gomérén ütkende	Otuz hanın ömrünü geçerken,
	Кобогылдай ирне мин	Kobogılday irné min	Kobogıl gibi eri ben
	Бер күрмәгән картыңмын!	Bér kürmegen kartıñmın!	Hiç görmeyen ihtiyarım!
1660	Кашларына карасам,	Kaşlarına karasam,	Kaşlarına bakarsam,
	Каләмнән пәйда булгандай,	Kalemnen peyda bulganday,	Kalemden yaradılmış gibi;
	Күзләренә карасам,	Küzleréne karasam,	Gözlerine bakarsam,
	Күгеннән пәйда булгандай;	Kügénnen peyda bulganday;	Gökten yaradılmış gibi;
	Каршыннан торып карасам,	Karşınnan torıp karasam,	Karşısında durup bakarsam,
1665	Каһәрдән пәйда булгадай;	Kaherden peyda bulganday;	Kahırdan yaradılmış gibi;
	Буйларына карасам,	Buylarına karasam,	Boylarına bakarsam,
	Нурдан рәйда булгандай!	Nurdan peyda bulganday!	Nurdan yaradılmış gibi!
	Шул читтәге шул угыл,	Şul çittegé şul ugıl,	Şu kenardaki şu oğul,
	Аргы угылдан бирге угыл,	Argı ugıldan birgé ugıl,	O oğuldan bu oğul,
1670	Уртадагы озын буйлы,	Urtadagı ozın buylı,	Ortadaki uzun boylu,
	Ат жилкәле Кобогыл,	At cilkelé Kobogıl,	At omuzlu Kobogıl,
	Комга беткән коба тал,	Komga bétken koba tal,	Kuma bitmiş çalı çırpı,
	Корык сайлар Кобогыл;	Korık saylar Kobogıl;	Kement seçer Kobogıl;
	Кола-алалы күп елкыңны	Kola-alalı küp yılkıñnı	Kula alalı çok yılkını.
1675	Куып әйдәр Кобогыл;	Kuvıp eyder Kobogıl;	Kovup gider Kobogıl;
	Әйләнмәгән күп йортка	Eylenmegen küp yortka	Gidilmeyen çok yurda
	Билге текәр Кобогыл;	Bilgé téker Kobogıl;	Bayrak diker Kobogıl;
	Боты саурылы көрән ат,	Botı savırlı kören at,	Budu sağırılı boz atı,
	Ботка тартып менәр ат;	Botka tartıp méner at:	Buda çekip biner atı:
1680	Ике саклык турыны	İké saklık turını	İki saklı doruyu
	Олауга жайдак алыр ул;	Olavga caydak alır ul;	Arabaya eyersiz alır o:
	Нугайлының агыр йорт,	Nugaylınıñ agır yort,	Nogaylı'nın[82] ulu yurduna,
	Жәяү яткан хәйран йорт -	Ceyev yatkan heyran yort-	Yayılı yatan hayran yurduna,
	Ач көзәндәй бөгелеп,	Aç közendey bögélép,	Aç kokarca gibi bükülüp,
1685	Ач бүредәй чыйылдап,	Aç bürédey çıyıldap,	Aç kurt gibi uluyup,
	Ач арыслардай үкереп,	Aç arıslanday ükérép,	Aç arslan gibi kükreyip,
	Илсңә тауш салыр ул;	İléñe tavış salır ul;	İline ses verir o;
	Кырык көнлек чүленә	Kırık könlék çüléñe	Kırk günlük çölüne
	Айдынлы булак салыр ул;	Aydınlı bulak salır ul;	Aydın bulak salar o;
1690	Идепнең ике ягы кызыл яр,	İdélnéñ iké yagı kızıl yar,	İdil'in iki yakası kızıl yar,
	Ысбадан савыт салыр ул;	Isbadan savıt salır ul;	Suvarmasını yapar o;
	Иртеш башы Кара Тун,	İrtéş başı Kara Tun,	İrtiş başı Kara Tun,[83]
	Ике арасын куар ул;	İké arasın kuvar ul;	İkisinin arasını kovar o;
	Чиксез кузы сансыз куй,	Çikséz kuzı sansız kuy,	Sayısız kuzu, sayısız koyun,
1695	Күп гаскәре туйсын дип,	Küp gaskeré tuysın dip,	Çok askeri doysun diye,
	Суеп казан асар ул;	Suyıp kazan asar ul;	Kesip kazan kaynatır o;
	Батман, батман балыңны	Batman, batman balınnı	Batman batman balını
	Тартып алып эчәр ул;	Tartıp alıp éçer ul;	Çekip alıp içer o;
	Алтыннан суккан Ак урдаң,	Altınnan sukkan Ak urdañ,	Altından dövülen ak sarayının,
1700	Көмештән суккан ак ишек,	Köméşten sukkan ak işék,	Gümüşten dövülen ak kapısı,
	Төшсе тимер чукмары	Töşse timér çukmarı	Düşse demir topuzu
	Ишегенне ачар ул;	İşégéñné açar ul;	Kapını açar o;
	Кирәгәнне киртәр ул,	Kiregeñné kirter ul,	Kiregeni[84] kırar o;
	Киртеп утын итер ул,	Kirtép utın iter ul,	Kırıp odun eder o,

1705	Кисмә-кисмә сары алтын -	Kisme-kisme sarı altın-	Kesme kesme sarı altın,
	Кисеп улжа итәр ул;	Kisép ulca iter ul;	Kesip ganimet eder o,
	Кашыклап жыйган малыңны,	Kaşıklap cıygan malıñnı,	Kaşıkla topladığın malını,
	Чүмечләп чәчеп бетәр ул.	Çüméçlep çeçép béter ul.	Kepçe ile saçıp bitirir o.
	Бар урдаңны алыр ул.	Bar urdañnı alır ul.	Bütün sarayını alır o,
1710	Тәхетенә бау салыр ул,	Tehétéñe bav salır ul,	Tahtına bağ vurur o.
	Кола чәчен агартып,	Kola çeçéñ agartıp,	Kumral saçını ağartıp,
	Ике күзең кызартып,	İké küzéñ kızartıp,	İki gözünü kızartıp,
	Картайганда иленнән	Kartayganda iléñnen	Kocayınca ilinden
	Сөрән салып куар ул;	Sören salıp kuvar ul;	Bağıra bağıra kovar o,
1715	Табаңыңны теләр ул,	Tabanıñnı téler ul,	Tabanını yarar o,[85]
	Телеп кылын салыр ул;	Télép kılın salır ul;	Yarıp kılını salar o;
	Хур кызыдай күрекле,	Hur kızıday küréklé,	Huri kız gibi güzel,
	Сандугачтай ирекле	Sandugaçtay iréklé	Bülbül gibi hür, özgür
	Ханәкәдәй аруны,	Hanekedey aruvnı,	Haneke gibi güzeli,
1720	Көнәкәдәй сылуны,	Könekedey sıluvnı,	Köneke gibi şirini,
	Йәникәдәй бикәчне	Yenikedey bikeçné	Yenike gibi gelini
	Ат өстенә мендереп,	At östéne méndérép,	At üstüne bindirip,
	Алсу йөзен сулдырып,	Alsu yözén suldırıp,	Al yüzünü soldurup,
	Тиген улжа алыр ул	Tigén ulca kılır ul	Ganimet, olca[86] kılar o.
1725	Камчы тияр муйныңа,	Kamçı tiyer muynıña,	Kamçı değer boynuna
	Кан сорғылыр куйныңа,	Kan sorgılır kuynıña,	Kan sarılır koynuna,
	Такыя олы башыңны	Takıya olı başınnı	Çelenkli ulu başını
	Кисәр булгай шул угыл.	Kiser bulgay şul ogıl.	Kesip alır şu oğul.
	Инде мин кеше танымам,	İndé min kéşé tanımam,	Artık ben kişi tanımam,
1730	Әгәр кеше танысам,	Eger kéşé tanısam,	Eğer kişi tanısam,
	Котлыкыя би улы	Kotlıkıya bi ulı	Kutlukaya Bey oğlu
	Идегәй ул - Кобогыл!..	İdégey ul - Kobogıl!..	Edigey o, Kobogıl!"

ИДЕГӘЙНЕҢ ТУКТАМЫШ ХАН ТАБЫНЫННАН АКСАК ТИМЕРГӘ КАЧЫП КИТКӘНЕ

EDİGEY'İN TOKTAMIŞ HAN SOFRASINDAN AKSAK TİMUR'A KAÇIP GİTMESİ

	Субра моны әйткәндә	Subra monı eytkende	Subra bunu söyleyince,
	Хан җыены зур табын	Han cıyını zur tabın,	Han meclisi büyük sofra
1735	Бер утырды, бер торды.	Bér utırdı, bér tordı.	Bir oturdu, bir kalktı.
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Бер утырды, бер торды.	Bér utırdı, bér tordı.	Bir oturdu, bir kalktı.
	Күңеленә төшкән яхшылар,	Küñéléne töşken yahşılar,	Anlayan iyi kişiler
	Бу ни укыясы булды дип,	Bu ni ukıyası buldı dip,	"Bu nasıl olaydır" diye,
1740	Чыдый алмый жылыйдыр,	Çıdıy almıy cılıydır,	Dayanamayıp ağlıyorlar,
	Күңленә төшмәс яманнар,	Küñléne töşmes yamannar,	Anlamayan kötüler,
	Картайганда бер алҗыган картыбыз	Kartayganda bér alcıgan kartıbız	"Yaşlanmış bitkin bir ihtiyarımız
	Менә әйтеп былчылдый дип,	Méne eytép bılçıldıy dip,	Söyleyip ötüyor" diye,
	Көлә биреп тыңлыйдыр,	Köle birép tıñlıydır.	Güle güle dinliyorlar.
1745	Җантая биреп утырган	Cantaya birép utırgan	Yan gelip oturan
	Җанбай анда моны әйтте:	Canbay anda monı eytté:	Canbay o zaman şöyle söyledi:
	Идегәй андый ир икән,	İdégey andıy ir iken,	"Edigey öyle er imiş,
	Идел йортта бер икән,	İdél yortta bér iken,	İdil-Yurt'ta eşsiz imiş,
	Башыннан башы сау булсын!	Başınnan başı sav bulsın!	Başı her zaman sağlıkta olsun!
1750	Хан сынавын иткәндә,	Han sınavın itkende,	Han sınavı yapınca,
	Дәрәҗәгә чиккәндә,	Derecege çikkende,	Dereceye vurunca,
	Би түрәләр, агалар,	Bi türeler, agalar,	Beyler, hükümdarlar, ağalar,
	Башыннан балны кояек,	Başınnan balnı koyayık,	Başından balı koyalım,
	Идегәй андый ир икән,	İdégey andıy ir iken,	Edigey öyle er imiş,
1755	Бирәр аяк куяек!	Bérer ayak kuyayık!	Birer kase koyalım!"
	Анда табын шау килде.	Anda tabın şav kildé.	O zaman sofra gürledi,

	Хан уңыннан утырып,	Han uñınnan utırıp,	Han'ın sağına oturup,
	Хан ханәшә Йәникә	Han haneşé Yenike	Han hatunu Yenike,
	Туктамышка аны әйтте:	Tuktamışka anı eytté:	Toktamış'a şöyle söyledi:
1760	-Идегәй Котлыкыя улы булганда,	-İdégey Kotlıkıya ulı bulganda,	"Edige, Kutlukaya oğlu olduğunda
	Эчеп эче бертелсен,	Éçép éçé birtélsén,	İçip midesi bulansın,
	Баны моннан чыкмасын,	Başı monnan çıkmasın,	Başı buradan sağ çıkmasın,
	Биләр тоткан ак пычак	Biler totkan ak pıçak	Beylerin tuttuğu ak bıçak
	Би кулыннан төшмәсен!	Bi kulınnan töşmesén!	Bey elinden düşmesin!
1765	Ирене юка сараяк,	İréné yuka sarayak,	Kenarı ince kaseyi,
	Бер аякны баллап бир,	Bér ayaknı ballap bir,	Bir kaseyi ballayıp ver,
	Бер аякны агулап бир!	Bir ayaknı agulap bir!	Bir kaseyi ağulayıp ver!"
	Ханәш аны әйткәндә,	Haneş anı eytkende,	Hatun bunu söylerken,
	Хан хәйләсен иткәндә,	Han heylesén itkende,	Han hilesini yaparken,
1770	Тыңлап торган Тыңгысын	Tıñlap torgan Tıñgısın	Dinleyip duran Tıngısın
	Аңгысына аңдырды,	Añgısınga añdırdı,	Angısın'a işaret etti.
	Аңдып торган Аңгысын	Añdıp torgan Añgısın	Bunu anlıyan Angısın
	Ак утауны калдырды.	Ak utavnı kaldırdı.	Ak otağı bıraktı.
	Бәйдә торган атларның	Beyde torgan atlarnıñ	Bağlı duran atların
1775	Өзенгә бавын кискәләп,	Özeñgé bavın kiskelep,	Üzengi bağını kesip,
	Идегәйнең чуар ат -	İdégeynéñ çuvar at-	Edigey'in ala atını,
	Аны юлга калдырды.	Anı yulga kaldırdı.	Onu yola bıraktı.
	Тыштан килеп ишеккә,	Tıştan kilép işékke,	Dıştan gelip kapıya,
	Идегәйгә аны аңдырды:	İdégeyge anı añdırdı:	Edigey'e bunu işaret etti:
1780	- Туйга барсаң, борын бар,	-Tuyga barsañ, borın bar,	"Toya varsan evvel var,
	Борын барсаң, урын бар,	Borın barsañ urın bar,	Evvel varsan yer var,
	Борын бар да борын кайт,	Borın bar da borın kayt,	Evvel var da evvel dön,
	Атаң белер мәгънәсен!	Atañ bélér megneséñ!	Baban bilir manasını!
	Тимгел Чуар, Тим Чуар,	Timgél Çuvar, Tim Çuvar,	Timgil Çuvar, Tim Çuvar,
1785	Төн катуга көн сиңа,	Tön katuvga kön siña,	Gece bitince gün sana,
	Кара лачын канатыннан	Kara laçın kanatınnan	Kara lâçın kanadından
	Әзерләргә йон сиңа;	Ezérlerge yon siña;	Hazırlamaya tüy sana;
	Миңа вакыт көйләргә,	Miña vakıt köylerge,	Bana şarkı söyleme vakti,
	Сиңа вакыт сөйләргә,	Siña vakıt söylerge,	Sana söz söyleme vakti
1790	Өстендәге камка тун -	Östéñdegé kamka tun-	Üstündeki samur kürk
	Түрдә утырган биләргә.	Türde utırgan bilerge.	Baş köşede oturan beylere.
	Минем атым Аңгысын,	Miném atım Añgısın,	Benim adım Angısın,
	Барлагансың соңысын.	Barlagansıñ soñgısın.	onrakini yoklamışsın "
	Аңгысын аңдып ни әйтсә,	Añgısın añdıp ni eytse,	Angısın işaret edip ne söylese,
1795	Аны белде Идегәй.	Anı béldé İdégey.	Onu bildi Edigey,
	Елкыдаган ак пычак	Yılkıdagan ak pıçak	Pırıldayan ak bıçak
	Биләрнең җиң очында	Bilernéñ ciñ oçında	Beylerin yen ucundan
	Чыгып кайтып тора икән,	Çıgıp kaytıp tora iken,	Çıkıp duruyor imiş,
	Аны күрде Идегәй.	Anı kürdé İdégey.	Onu gördü Edigey.
1800	Агулап салган сары бал	Agulap salgan sarı bal	Ağılanıp konulan sarı balı
	Җанбай тотып килгәндә,	Canbay totıp kilgende,	Canbay tutup gelince,
	- Хан саркытын эч! - диеп,	-Han sarkıtın éç!- diyp,	"Han sarkıtını[87] iç!" diye,
	Идегәйгә биргәндә,	İdegeyge birgende,	Edigey'e verince,
	Агу салган сараяк	Agu salgan sarayak	Ağu konulan sarı kàse,
1805	Борынына килеп тигәндә,	Borınına kilép tigende,	Burnuna gelip deyince,
	-Аһ, борнымны кан кылдың!-дип,	-Ay, bornımnı kan kıldıñ!- dip,	"Hay, burnumu kan kıldın!" diye,
	Борынын басып Идегәй,	Borının basıp İdégey,	Burnunu tutup Edigey,
	Бусагадан атлады.	Busagadan atladı.	Eşikten atladı.
	Токымы толпар яралган	Tokımı tolpar yaralgan	Soyu Tolpar yaradılan

1810	Тимгел Чуар ат икән:	Timgél Çuvar at iken:	Timgil Çuvar at imiş:
	Өзәңгегә бер тиде,	Özeñgége bér tidé,	Üzengiye bir değdi,
	Җирдә яткан садагын	Cirde yatkan sadagın	Yerde yatan sadağını
	Иелеп алып бер киде.	İyélép alıp bér kidé.	Eğilip alıp bir giydi.
	Тим Чуарның янбашы	Tim Çuvarnıñ yanbaşı	Tim Çuvar'ın böğrü
1815	Җиргә ятып бер тиде.	Cirge yatıp bér tidé.	Yere yatıp bir değdi.
	Әйләнеп карап күргәндә,	Eylenép karap kürgende,	Dönüp baktığında
	Идегәй инде юк иде.	İdégey indé yuk idé.	Edigey artık yok idi.
	Сыпра сынлы суп ерау	Sıpra sınlı sup yırav	Sıska Subra Yırav
	Ни булганын аңлады.	Ni bulganın añladı.	Ne olduğunu anladı.
1820	Тулгай биреп сарнады:	Tulgay birép sarnadı:	Söyleyiverip şakıdı!
	- Ай бусага, бусага,	-Ay busaga, busaga,	"Ay, eşik, eşik, eşik.
	Бусаганы бер атлап,	Busaganı bér atlap,	Eşiği bir atlayıp,
	Басар бугай шул угыл:	Basar bugay şul ugıl:	Basar galiba şu oğul,
	Тим Чуарын атланып,	Tim Çuvarın atlanıp,	Tim Çuvar'ına atlanıp,
1825	Качар бугай шул угыл!	Kaçar bugay şul ugıl!	Kaçar galiba şu oğul,
	Исән-аман китсә ул,	İsen-aman kitse ul,	Esen bütün gitse o,
	Иделдән ары үтсә ул,	İdélden arı ütse ul,	İdil'den öte geçse o,
	Шаһ Тимергә җитсә ул,	Şah Timérge citse ul,	Şah Timur'a varsa o,
	Шаһ Тимерне алып килеп,	Şah Timérné alıp kilép,	Şah Timir'u alıp gelip,
1830	Сарайны харап итәр ул!	Saraynı harap iter ul!	Sarayı harap eder o!
	Азамат ир Туктамыш:	Azamat ir Tuktamış:	Azametli er Toktamış
	- Бу ни укыясы булды?-дип,	-Bu ni ukıyası buldı?-dip,	"Bu nasıl olaydır?" diye,
	Тугыз ирен торгызып,	Tugız irén torgızıp,	Dokuz erini kaldırıp,
	Өй алдына чыкканда	Öy aldına çıkkanda	Ev önüne çıkınca
1835	Ни булганын аңлайдыр...	Ni bulganın añlaydır...	Ne olduğunu anladı...
	- Кугын менеп атлан!-дип,	-Kugın ménép atlan!-dip,	"Ata binip koşun!" diye,
	Хан боерыгын биргәндә	Han boyırıgın birgende	Han buyruğunu verince
	Тезгып йөргән тугыз би	Tuzgıp yörgen tugız bi	Tozutup yürüyen dokuz bey
	Тугыз атка килгәндә,	Tugız atka kilgende,	Dokuz ata gelince,
1840	Атланыр ягын тапмады,	Atlanır yagın tapmadı,	Binecek bir şey bulamadı
	Баусыз ияр, бапсыз ат,	Bavsız iyer, bapsız at,	Bağsız eyer, koşumsuz at,
	Көбәсен киеп менгәндә	Köbesén kiyép méngende	Zırhını giyip binince
	Ияреннән ауган батырлар	İyerénnen avgan batırlar	Eyerinden düşen bahadırlar
	Җир басар җир тапмады,	Cir basar cir tapmadı,	Basacak yer bulamadı,
1845	Әйләнеп кире атлады.	Eylenép kiré atladı.	Dönüp geri atladı.
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Суп ерауга аны әйтте:	Sup yıravga anı eytté:	Saf yırava o zaman söyledi:
	-Әле минем акбүз атым,	-Elé miném akbüz atım,	"Hele benim akboz atım
	Акбүз, акбүз дигәнем,	Akbüz, akbüz digeném,	Akboz, akboz dediğim,
1850	Йөгәнен учлап кем барса,	Yögenén uçlap kém barsa,	Dizginini avuçlayıp kim gitse,
	Аныңбулыр икән лә!	Anñ bulır iken le!	Onunki olacaktır!
	Әле минем өем - сарай	Elé miném öyém-saray	Hele benim evim saray
	Асыл таштан салынган.	Asıl taştan salıngan.	Cevher taştan yapılmış.
	Киләчәк өем нигезе	Kileçek öyém nigézé	Gelecekteki evimin temeli
1855	Талдан булыр икән лә!	Taldan bulır iken le!	Söğütten olacaktır!
	Әле минем Ханәкәдәй аруым,	Elé miném Hanekedey aruvım,	Hele benim Haneke gibi güzelim,
	Көнәкәдәй сылуым,	Könekedey sıluvım,	Köneke gibi zarifim,
	Йәникәдәй бикәчем	Yenikedey bikeçém	Yenike gibi hatunum
	Көнендә кем көлә бакса,	Könénde kém köle baksa,	Gününde kim gülüp baksa,
1860	Аныңбулыр икән лә!	Anıñ bulır iken le!	Onunki olacaktır!"
	Субра ерау аны әйтте:	Subra yırav anı eytté:	Subra Yırav şöyle dedi:
	Ялгызы ерак китмәстер,	-Yalgızı yırak kitmestér,	"Tek başına uzağa gidemez,

Иделдән ары үтмәстер,
Тугыз ирне җибәр дә,
Алдап-йолдап кашыңа ал,
Кашыңа ал да башын ал!
Исән-аман китсә ул,
Иделдән ары үтсә ул,
Шаһ Тимергә китәчәк,
Шаһ Тимерне алып килеп,
Сарайны харап итәчәк.
Килмәс булгай микән, әй,
Килмәс булгай микән, әй!
Азамат ир Туктамыш
Гайрәтеннән бузарып,
Кин Җанбайга аны әйтте:
-Кәмалның улы Кин Җанбай,
Киңәшең өлкән ир Җанбай!
Котлыкыя би улы
Идегәйне белгәндә
Серен миннән яшердең,
Кулымнан агу биргәндә,
Борынын сугып качырдың!
Атланып житкел артына,
Алып килгел каршыма!
Тугыз иргә аны әйтте:
-Әй тугыз ир, тугыз ир!
Җанбай белән бара күр!
Алдап-йолдап Идегәйне
Үз кашына ала күр!
Алдап-йолдап кашыңа ал!
Кашыңа ал да башын ал!
Тугыз ир китте зарланып,
Бер алла дип алданып.
Алар куа килгәндә,
Идел кичеп Идегәй,
Бер тел алып китим дип,
Бер байтирәк төбенә
Иярен салып түшәнде.
Идегәй анда ятканда
Җантимернең биш улы
Аңа килеп кушылды.
Алар анда яттылар,
Ятып казан астылар,
Асып ашап яттылар.
Ул төтенне күргәндә,
Тугыз ир житеп килгәндә
Тугызы да туктады,
Кашына барып житмәде,
Сөйләшергә базмады.
Идегәй анда утырып какшаеп,
Тугызыннан курыкмады.
Анда килеп Кин Җанбай,
Идел аша һайкырып,
Идегәйне чакырып,

İdélden arı ütmestér,
Tugız irné ciber de,
Aldap - yoldap kaşına al,
Kaşıña al da başın al!
İsen - aman kitse ul,
İdélden arı ütse ul,
Şah Timérge kiteçek,
Şah Timirné alıp kilép,
Saraynı harap iteçek.
Kilmes bulgay miken, ey,
Kilmes bugay miken, ey!
Azamat ir Tuktamış
Gayreténnen buzarıp,
Kiñ Canbayga anı eytté:
-Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,
Kiñeşéñ ölken ir Carbay!
Kotlıkıya bi ulı
İdégeyné bélgende
Sérén minnen yeşérdéñ,
Kulımnan agu birgende
Borının sugıp kaçırdıñ!
Atlanıp citkél artına,
Alıp kilgél karşıma!
Tugız irge anı eytté:
-Ey tugız ir, tugız ir!
Canbay bélen bara kür!
Aldap - yoldap İdégeyné
Üz kaşına ala kür!
Aldap - yoldap kaşına al!
Kaşına al da başın al!
Tugız ir kitté zarlanıp,
Bér alla dip aldanıp.
Alar kuva kilgende,
İdél kiçép İdégey,
Bér tél alıp kitim dip,
Bér baytirek töbéne
İyerén salıp tüşendé.
İdégey anda yatkanda
Cantimérniéñ biş ulı
Aña kilép kuşıldı.
Alar anda yattılar,
Yatıp kazan astılar,
Asıp aşap yattılar.
Ul töténné kürgende,
Tugız ir citép kilgende
Tugızı da tuktadı,
Kaşına barıp citmedé,
Söyleşérge bazmadı.
İdégey anda utırıp kakşayıp,
Tugızınnan kurıkmadı.
Anda kilép Kiñ Canbay,
İdél aşa haykırıp,
İdégeyné çakırıp,

İdil'den öte geçemez,
Dokuz eri gönder de,
Aldatıp karşına al,
Karşına al da, başını al!
Esen aman gitse o,
İdil'den öte geçse o,
Şah Timur'a gidecek,
Şah Timur'u alıp gelip,
Sarayı harap edecek.
Gelmez olur mu acaba, ey,
Gelmez olur mu acaba, ey".
Azametli er Toktamış
Hiddetinden bozarıp,
Kin Canbay'a şöyle söyledi:
"Kemal'in oğlu Kin Canbay,
Tavsiyen ulu er Canbay!
Kutlukaya Bey oğlu
Edigey'i bilerek
Sırrını benden gizledin.
Elimden ağu verince
Burnuna vurup kaçırdın!
Binip var da ardından,
Alıp getir karşıma!"
Dokuz ere şöyle söyledi:
"Ey, dokuz er, dokuz er!
Canbay'la gidiver!
Aldatıp Edigey'i
Öz karşına alıver!
Aldatıp karşına al!
Karşına al da başını al!"
Dokuz er gitti sızlanıp,
Bir Allah diye avunup.
Onlar kovup gelirken,
İdil'i geçip Edigey,
Bir haber alıp gideyim diye,
Bir baytireğin[88] dibine
Eyerini salıp döşendi.
Edigey orada yatarken
Cantimir'in beş oğlu
Ona gelip katıldı.
Onlar gelip yattılar,
Yatıp kazan astılar,
Asıp, yiyip yattılar.
O dumanı görünce
Dokuz er gelince,
Dokuzu da durdu,
Karşısına varmadılar,
Söyleşmeye cüret edemediler,
Edigey o zaman cesur karşılayıp,
Dokuzundan da korkmadı.
O zaman gelip Kin Canbay,
İdil'den haykırıp,
Edigey'i çağırıp,

Тулгай бирәп аны әйтте:
- Кайт Идегәй, кайтсана!
Ханың-ияң чакырадыр,
Борылып Идел чыксана.
Бездән борын заманда
Туниқу атлы хан үтте.
Югалчыдан үстергән
Таубатыр аны куганда
Тат торының Колатай
Яман юлга басмады -
Туниқу данын саклады,
Кайт, Идегәй, кайтсана!
Идегәй аваз кайтарды:
- Кара елан Киң Жанбай,
Акылың чонтык, тинтәк би,
Туниқу олы хан иде,
Утыз йортка дан иде.
Далада үскән Тимертау
Тат торыным кузгатып,
Туниқу данын юк итте.
Аваз бирде Киң Жанбай:
-Әй, Идегәй, Идегәй,
Юк гоманга син чумган,
Туктамыштай олы хан -
Аңа каршы кем торган?
Яуларың аз, тотылырсың,
Чебен жанлы атаңдай
Канлы күз яшь коярсың!
Кайт, Идегәй, кайтсана!
Тат торуның Яу түбә,
Яу түбәгә баш итеп,
Туктамыштай олы хан,
Идегәй, сиңа куядыр,
Кайтып башчы булсана!
Олы кызы Ханәкә,
Кече кызы Көнәкә,
Икәвсен бердәй бирә лә,
Кайтып киев булсана!
Аваз бирде Идегәй:
-Акылың чонтык Киң Жанбай,
Йорт белмәгән тинтәк би,
Кыбырсынмый ары кит,
Син-бетләгән соран ат!
Тат торуным Яу түбә
Миңа тиңдәш кыз табар,
Тат торуным Яу түбә
Миңа данлы йорт булыр.
Аваз бирде Киң Жанбай:
- Ай калкып акрын туадыр,
Ир егет яуда үләдер,
Яудан качкан-ир булмыйдыр,
Ил алдында көн күрмидер.
Егет булып яу башладың,

Tulgay birép anı eytté:
-Kayt, İdégey, kaytsana!
Hanıñ-iyen çakıradır,
Borılıp İdél çıksana.
Bézden borın zamanda
Tuniku atlı han ütté.
Yugalçıdan üstérgen
Tavbatır anı kuganda
Tat torınıñ Kolatay
Yaman yulga basmadı-
Tuniku danın sakladı,
Kayt, İdégey, kaytsana!
İdégey avaz kaytardı:
-Kara yılan Kiñ Canbay,
Akılıñ çontık, tintek bi,
Tuniku olı han idé,
Utız yortka dan idé.
Dalada üsken Timértav
Tat torunım kuzgatıp,
Tuniku danın yuk itté.
Avaz birdé Kiñ Canbay:
-Ey, İdégey, İdégey,
Yuk gomanga sin çumgan,
Tuktamıştay olı han-
Aña karşı kém torgan?
Yavlarıñ az, totılırsıñ,
Çébén canlı atañday
Kanlı küz yeş koyarsıñ,
Kayt, İdégey, kaytsana!
Tat torunıñ Yav tübe,
Yav tübege baş itép,
Tuktamıştay olı han,
İdégey, siné kuyadır
Kaytıp başçı bulsana!
Olı kızı Haneke,
Kéçé kızı Köneke,
İkevén bérdey bire le,
Kaytıp kiyev bulsana!
Avaz birdé İdégey:
-Akılıñ çontık Kiñ Canbay,
Yort bélmegen tintek bi,
Kıbırsınmıy arı kit,
Sin-bétlegen soran at!
Tat torunım Yav tübe
Miña tiñdeş kız tabar,
Tat torunım Yav tübe
Miña danlı yort bulır.
Avaz birdé Kiñ Canbay :
-Ay kalkıp akrın tuvadır,
İr yégét yavda üledér,
Yavdan kaçkan - ir bulmıydır,
İl aldında kön kürmidér.
Yégét bulıp yav başladıñ,

Söyleyiverip şöyle dedi:
"Dön Edigey, dönsene!
Seni Han'ın-efendin çağırıyor,
Dönüp İdil'den çıksana.
Bizden önceki zamanda
Tuniku adlı han geçti.
Bulunup büyütülen
Tavbatır onu kovunca
Tat boyunun başı Kolatay
Kötü yola girmedi,
Tuniku'nun şanını sakladı,
Dön, Edigey, dönsene!"
Edigey ses verdi:
"Kara yılan Kin Canbay
Aklın kısa, ahmak bey,
Tuniku ulu han idi,
Otuz yurtta şanlıydı.
Bozkırda büyüyen Timirtav
Tat boyunu ayaklandırıp,
Tuniku'nun şanını yok etti".
Ses verdi Kin Canbay:
"Ey, Edigey, Edigey,
Gereksiz şüpheye dalmışsın,
Toktamış gibi ulu han,
Ona karşı kim durmuş?
Ordun az, tutulursun,
Sinek canlı baban gibi
Kanlı gözyaşı dökersin!
Dön, Edigey, dönsene!
Tat boyun, Yav Tübe'ye,
Yav Tübe'ye baş edip,
Toktamış gibi ulu han,
Edigey, seni koyuyor,
Dönüp baş olsana!
Ulu kızı Haneke,
Küçük kızı Köneke,
İkisini birden veriyor,
Dönüp güveyi olsana!"
Ses verdi Edigey:
"Aklın kısa Kin Canbay,
Yurt bilmeyen ahmak bey,
Kıpırdanmadan daha öteye git,
Sen, rengi değişen at!
Tat boyum, Yav Tübe,
Bana denk kız bulur,
Tat boyum, Yav Tübe
Bana şanlı yurt olur.
Ses verdi Kin Canbay:
"Ay çıkıp yavaş doğuyor,
Er yiğit savaşta ölüyor,
Savaştan kaçan: er olmuyor,
İl önünde gün görmüyor.
Yiğit olup savaşa başladın,

	Башладың да ник ташладың?	Başladıñ da nik taşladıñ?	Başladın da niye bıraktın?
1970	Бөркет куган куяндайын	Börkét kugan kuyandayın	Kartalın kovaladığı tavşan gibi
	Идел суын кичеп качтың?	İdél suvın kiçép kaçtıñ?	İdil suyunu geçip kaçtın?"
	Аваз бирде Идегәй:	Avaz birdé İdégey:	Ses verdi Edigey:
	- Ай калкып акын туадыр,	-Ay kalkıp akrın tuvadır,	"Ay çıkıp yavaş doğuyor,
	Ир егет яуны куадыр,	İr yégét yavnı kuvadır,	Er yiğit düşmanı kovuyor,
1975	Ир булсаң, суны үткел -	İr bulsañ, sunı ütkél-	Er olsan, suyu geç,
	Суны үтеп мине тоткыл!	Sunı ütép miné totkıl!	Suyu geçip beni tut!"
	Аваз бирде Кин Җанбай:	Avaz birdé Kiñ Canbay:	Ses verdi Kin Canbay:
	- Көчли илгә син яу ачтың,	-Köçli ilge sin yav açtıñ,	"Güçlü il'e sen savaş açtın,
	Батыр булып алга бастың,	Batır bulıp alga bastıñ,	Cesur olup öne çıktın,
1980	Батырлыгың күрсәт, мордар,	Batırlıgıñ kürset, mordar,	Cesaretini göster, murdar,
	Суны үтеп нигә качтың?	Sunı ütép nige kaçtıñ?	Suyu geçip niye kaçtın?"
	Аваз бирде Идегәй:	Avaz birdé İdégey:	Ses verdi Edigey:
	- Таймам баскан юлымнан,	-Taymam baskan yulımnan,	"Dönmem çıktığım yolumdan,
	Салмам сөңге кулымнан,	Salmam söñgé kulımnan,	Bırakmam mızrağı elimden,
1985	Салмам калкан иңемнән,	Salmam kalkan iñémnen,	Bırakmam kalkanı omzumdan,
	Яу жыярмын илемнән.	Yav cıyarmın ilémnen.	Ordu toplarım ilimden
	Яуга тиңдәш яу җыйсам,	Yavga tiñdeş yav cıysam,	Savaşacak ordu toplasam,
	Идел суын кичәрмен,	İdél suvın kiçermén,	İdil suyunu geçerim,
	Кем батыр да кем куян -	Kém batır da kém kuyan-	Kim cesur da kim tavşan
1990	Шул чагында ил күрер.	Şul çagında il kürér.	O zaman il görür".
	Җакталы тунның эчендә	Caktalı tunnıñ éçénde	İşlemeli elbisenin içinde
	Җак җоннары чәчелеп,	Cak connarı çeçélép,	Kenar tüyleri saçılıp,
	Идел аша чакырып,	İdél aşa çakırıp,	İdil içinden çağırıp,
	Җанбай анда тулгайдыр:	Canbay anda tulgaydır:	Canbay orada söylüyor:
1995	-Идегәй би, дусым ай!	-İdégey bi, dusım, ay!	"Edigey Bey, dostum, ay!
	Идегәй би, дусым ай!	İdégey bi, dusım, ay!	Edigey Bey, dostum, ay!
	Ханың-ияң чакырадыр,	Hanıñ-iyeñ çakıradır,	Han'ın, efendin seni çağırıyor,
	Борылып Идел кичсәнә!	Borılıp İdél kiçsene!	Dönüp İdil'i geçsene!
	Кайтсана, Идегәй, кайтсана!	Kaytsana, İdégey, kaytsana!	Dönsene, Edigey, dönsene,
2000	Каерылып атың башын тартсана	Kayırılıp atıñ başın tartsana!	Çevirip atının başını çeksene!
	Кайтып өең тапсана!	Kaytıp öyéñ tapsana!	Dönüp evini bulsana!
	Иңсәсе биек Бүз Урдага	İñsesé biyék Büz Urdaga	Geniş tepeli boz saraya.
	Иңкәеп сәлам бирсене!	İñkeyép selam birsene!	Eğilip selam versene!
	Ирене юка чынаяк,	İréné yuka çınayak,	Kenarı ince fincanla,
2005	Хан-ияң бал бирәдер,	Han-iyeñ bal biredér,	Han'ın, efendin bal veriyor,
	Ханәшләр тоткан сараяк,	Haneşler totkan sarayak,	Han hatunlarının tuttuğu kâseye
	Сүрәтмәле сөт кымыз	Süretmelé söt kımız	Tulum dolu süt, kımızı
	Кулыннан коеп бирәдер,	Kulınnan koyıp biredér,	Eliyle koyup veriyor,
	Эчсәнә, Идегәй, эчсәнә!	Éçsene, İdégey, éçsene!	İçsene, Edigey, içsene!
2010	Ияренең кашы алтын,	İyerénéñ kaşı altın,	Eyerinin kaşı altın,
	Йөгәненең башы алтын,	Yögenénéñ başı altın,	Dizgininin başı altın,
	Колагын бездәй кадаган,	Kolagın bézdey kadagan,	Kulağını çuvaldız gibi deldiren,
	Кәгелеп кыздай тараган,	Kegélén kızday taragan,	Kakülünü kız gibi tarayan,
	"Чу!" дигәндә очкан кошны	"Çu!" digende oçkan koşnı	"Deh" deyince uçan kuşu
2015	Узып китмәгә яраган,	Uzıp kitmege yaragan,	Geçip gitmeye yarayan,
	Йөргәндә эзен санаган,	Yörgende ézén sanagan,	Yürürken izini sayan,
	Куш йөрәкле яралган,	Kuş yöreklé yaralgan,	Çift yürekli yaradılan,
	Кысыр елан үзәкле,	Kısır yılan üzeklé,	Kısır yılan özlü,
	Култыраудай танаулы,	Kultıravday tanavlı,	Yumruk girer burun delikli,
2020	Сахтияндай иренле,	Sahtiyanday irénlé,	Sahtiyan gibi dudaklı,
	Сарымсактай азулы,	Sarımsaktay azuvlı,	Sarımsak gibi dişli,

	Кыйган камыш колаклы,	Kıygan kamış kolaklı,	Kesilmiş kamış kulaklı,
	Тустаганда́й тояклы,	Tustaganday toyaklı,	Tabak kadar toynaklı,
	Ал өркәче май баскан,	Al örkeçé may baskan,	Ön hörgücünü yağ basan,
2025	Арт өркәчле дөядәй,	Art örkeçlé döyedey,	Art hörgüçlü deve gibi,
	Арысландай күкрәкле,	Arıslanday kükreklé,	Arslan gibi göğüslü,
	Юлбарыстай сөйрәкле,	Yulbarıstay söyreklé,	Kaplan gibi bacaklı,
	Чапкан чакта жил житмәс,	Çapkan çakta cil citmes,	Koştuğu zaman rüzgar yetişemez,
	Табаны ялпак Тарлан бүз	Tabanı yalpak Tarlan büz	Tabanı yassı Tarlan Boz[89]
2030	Ат бирәдер ханиян,	At biredér haniyen,	At veriyor Han'ın,
	Менсәнә, Идегәй, менсәнә!	Ménsene, İdégey, ménsene!	Binsene, Edigey, binsene!
	Якасы алтын, жиңе алтын,	Yakası altın, ciñé altın,	Yakası altın, yeni altın
	Бер күрүе мең алтын,	Bér kürüvé méñ altın,	Bir görmesi bin altın,
	Кара кештән тун бирә,	Kara kéşten tun bire,	Kara samurdan kürk veriyor,
2035	Кисәнә, Идегәй, кисәнә!	Kisene, İdégey, kisene!	Giysene, Edigey, giysene!
	Тотам бавы сум алтын	Totam bavı sum altın	Tutam bağı som altın
	Кыңгыраулы күк карчыга бирәдер,	Kıñgıravlı kük karçıga biredér,	Çıngıraklı gök aladoğan veriyor,
	Күн давылбаз бәйләнеп,	Kün davılbaz beylenép,	Deri davılbaz bağlanıp,
	Күл кыдырып чөйсәнә!	Kül kıdırıp çöysene!	Gölü dolaşıp uçursana!
2040	Балдагы атын уй булат -	Baldagı altın uy bulat-	Kabzası altın ay çelik
	Ханиян кылыч бирәдер,	Haniyeñ kılıç biredér,	Han'ın kılıç veriyor
	Бусана, Идегәй, бусана!	Busana, İdégey, busana!	Kuşansana, Edigey, kuşansana!
	Бер чигесе мең кызылга бетмәгән-	Bér çigesé méñ kızılga bétmegen-	Her bir yanı bin altınla bitmemiş,
	Ханиян көбе бирәдер,	Haniyeñ köbe biredér,	Han'ın zırh veriyor,
2045	Кисәнә, Идегәй, кисәнә!	Kisene, İdégey, kisene!	Giysene, Edigey, giysene!
	Идел белән Жаекта	İdél bélen Cayıkta	İdil ile Yayık'ta
	Утыз тугыз хан иде,	Utız tugız han idé,	Otuz dokuz han idi,
	Туктамыштай юк иде,	Tuktamıştay yuk idé,	Toktamış gibi yok idi,
	Заукыңны анда сөрсәнә!	Zavkıñnı anda sörsene!	Zevkini orada sürsene!
2050	Байталдан байтал бүлеп бирәдер,	Baytaldan baytal bülép biredér,	Baytaldan baytal[90] seçip veriyor,
	Бәйләтеп кымыз эчсәнә!	Beyletép kımız éçsene!	Bağlatıp kımız içsene!
	Байтактан байтак бүлеп бирәдер,	Baytaktan baytak bülép biredér,	Tahttan taht bölüp veriyor,
	Падишаһлык сөрсәнә!	Padişahlık sörsene!	Padişahlık sürsene,
	Ханәкәдән артык ару бар,	Hanekeden artık aruv bar,	Haneke'den de güzel var,
2055	Көнәкәдән артык сылу бар,	Könekeden artık sıluv bar,	Köneke'den de zarif var,
	Аны да алып бирәдер,	Anı da alıp biredér,	Onu da alıp veriyor,
	Уң тезеүе утыртып,	Uñ tézéñe utırtıp,	Sağ dizine oturtup,
	Битләреннән суыртып,	Bitlerénnen suvırtıp,	Yüzlerinden öpüp öpüp,
	Аркасыннан кагып-кагып	Arkasınnan kagıp-kagıp	Arkasından okşayıp okşayıp
2060	сөйсәнә!	söysene!	sevsene!
	Жиң очыннан ялгашып,	Ciñ oçınnan yalgaşıp,	Yen ucundan tutup
	Сөйсәнә, Идегәй, сөйсәнә!	Söysene, İdégey, söysene!	Sevsene, Edigey, sevsene!
	Туктамыштай ханиян	Tuktamıştay haniyeñ	Toktamış gibi Han'ın
	Сиңа үпкә кыладыр,	Siña üpke kıladır,	Sana güceniyordur,
	Үпкә булган сүзенне	Üpke bulgan süzéñné	Güceniklik sözünü
2065	Үз авызыннан әйтсәнә!	Üz avzıñnan eytsene!	Öz ağzından söylesene!
	Кил, Идегәй, дусым, әй,	Kil, İdégey, dusım, ey,	Gel, Edigey, dostum, ey,
	Безнең белән кайтсана!	Béznéñ bélen kaytsana!	Bizimle dönsene!"
	Анда килеп Идегәй	Anda kilép İdégey	O zaman gelip Edigey
	Идел аша аны әйтте:	İdél aşa anı eytté:	İdil'den şöyle söyledi:
2070	-Кайтмам да, Жанбай, кайтмамын,	-Kaytmam da, Canbay, kaytmamın,	"Dönmem de, Canbay, dönmem,
	Каерылып атым башын тартмамын,	Kayırılıp atım başın tartmamın,	Çevirip atımın başını çekmem,
	Инсәсе биек Бүз Урдага	İñsesé biyék Büz Urdaga	Geniş tepeli ak saraya
	Иңкәеп сәлам әйтмәмен,	İñkeyép selam eytmemén,	Eğilip selam veremem,

	Инӗп күренеш итмәмен	İñép kürénéş itmemén	İnip görünüş etmem
2075	Инсәмә имән чукмар тигәндә!	İñseme imen çukmar tigende!	Omzuma meşe topuz değdiğinde!
	Ирене юка чынаяк	İréné yuka çınayak	Kenarı ince fincanla
	Ханиям бал бирсә дә,	Haniyem bal birse de,	Han'ım bal verse de,
	Бал бирсә дә эчмәмен,	Bal birse de éçmemén,	Bal verse de içmem,
	Ханәшләр тоткан сараяк,	Haneşler totkan sarayak,	Han hatunlarının tuttuğu sarı kaseyle,
2080	Сүрәтмәле сөт кымыз,	Süretmelé söt-kımız,	Tulum dolu süt, kımız,
	Коеп бирсә дә татмамын	Koyıp birse de tatmamın	Koyup verse de tatmam
	Иренем җиркә булганда.	İréném cirke bulganda.	Dudağım kuruduğunda.
	Ияренең кашы алтын,	İyerénéñ kaşı altın,	Eyerinin kaşı altın,
	Йөгәненең башы алтын,	Yögenénéñ başı altın	Dizgininin başı altın,
2085	Колагын бездәй кадаган,	Kolagın bézdey kadagan,	Kulağını çuvaldız gibi diken,
	Кәгелен кыздай тараган,	Kegélén kızday taragan,	Kakülünü kız gibi tarayan,
	"Чу!" дигәндә очкан кошны	"Çu!" digende, oçkan koşnı	"Deh" deyince, uçan kuşu
	Узып китмәгә яраган,	Uzıp kitmege yaragan,	Geçip gitmeye yarayan,
	Йөргендә эзен санаган.	Yörégende ézén sanagan,	Yürüdüğünde izini sayan,
2090	Куш йөрәкле яралган,	Kuş yöreklé yaralgan,	Pek yürekli yaradılan,
	Кысыр елан үзәкле,	Kısır yılan üzeklé,	Kısır yılan özlü,
	Култыраудай танаулы,	Kultıravday tanavlı,	Yumruk girer burun delikli,
	Сахтияндай иренле,	Sahtiyanday irénlé,	Sahtiyan gibi dudaklı,
	Сарымсактай азулы,	Sarımsaktay azuvlı,	Sarımsak gibi dişli,
2095	Кыйган камыш колаклы,	Kıygan kamış kolaklı,	Kıyılmış kamış kulaklı,
	Тустаганда тояклы,	Tustaganday toyaklı,	Tabak gibi toynaklı,
	Ал өркәче май баскан,	Al örkeçé may baskan,	Ön hörgücünü yağ basan,
	Арт өркәчле дөядәй,	Art örkeçlé döyedey,	Art hörgüçlü deve gibi,
	Арысландай күкрәкле,	Arıslanday kükreklé,	Arslan gibi göğüslü,
2100	Юлбарыстай сөйрәкле,	Yulbarıstay söyreklé,	Kaplan gibi bacaklı,
	Чапкан чакта җил житмәс,	Çapkan çakta cil citmes,	Koştuğu zaman rüzgar yetişemez,
	Табаны ялпак Тарлан бүз	Tabanı yalpak Tarlan büz	Tabanı yassı Tarlan Boz,
	Ат бирсә дә менә алмам	At birse de méne almam	At verse de binemem
	Аувым котсыз булганда!	Avuvım kotsız bulganda!	Kıçım kutsuz olduğunda!
2105	Якасы алтын, җиңе алтын,	Yakası altın, ciñé altın,	Yakası altın, yeni altın,
	Бер күрүе мең алтын,	Bir kürüvé méñ altın,	Bir görmesi bin altın,
	Кара кештән тун бирә,	Kara kéşten tun birse,	Kara samur kürk verse,
	Кия алмам,Җанбай, кия алмам	Kiye alımam, Canbay, kiye almam	Giyemem, Canbay, giyemem
	Җилкәмә мөез бөткәндә!	Cilkeme möyéz bötkende!	Omzumda boynuz bittiğinde!
2110	Тотам бавы сум алтын	Totam bavı sum altın	Tutam bağı som altın
	Кыңгыраулы күк карчыга бирсә дә,	Kıñgıravlı kük karçıga birse de,	Çıngıraklı gök aladoğan verse de,
	Күн давылбаз бәйләнеп,	Kün davılbaz beylenép,	Deri davılbaz bağlanıp,
	Күл әйләнә чөя алмам,	Kül eylene çöye almam,	Göl dolaşıp uçuramam,
	Канҗагам кансыз булганда!	Kancagam kansız bulganda!	Heybem kansız olduğunda!
2115	Балдагы атын уй булат -	Baldagı altın uy bulat	Kabzası altın ay çelik
	Кылыч бирсә дә буа алмам	Kılıç birse de buva almam	Kılıç verse de kuşanamam,
	Билем котсыз булганда.	Bilém kotsız bulganda.	Belim kutsuz olduğunda!
	Бер чигесе мең кызылга бетмәгән-	Bir çigesé méñ altınga bétmegen	Bir bir yanı bin altınla bitmemiş
	Көбе бирсә дә киеп алмам	Köbe birse de kiye almam	Zırh verse de giyemem,
2120	Буым шыксыз булганда.	Buyım şıksız bulganda.	Boyum çirkin olduğunda
	Байталдан байтал бүлеп бирсә дә	Baytaldan baytal bülép birse de	Genç kısraktan kısrak seçip verse de
	Бәйләтеп кымыз эчә алмам	Beyletép kımız éçe almam	Bağlatıp kımız içemem,
	Эчем котсыз булганда!	Eçém kotsız bulganda!	İçim kutsuz olduğunda!
	Байтактан байтак бүлеп бирсә дә	Baytaktan baytak bülép birse de	Tahttan taht bölüp verse de
2125	Падишаһлык сөрә алмам	Padişahlık söre almam	Padişahlık süremem,
	Алла үземә бирмәсә.	Alla üzéme birmese.	Allah özüme vermese.

	Ханәкәдән артык аруны,	Hanekeden artık aruvnı,	Haneke gibi güzeli,
	Көнәкәдән артык сылуны	Könekeden artık sıluvnı	Köneke gibi zarifi
	Икәвен бердәй бирсә дә,	İkevén bérdey birse de,	İkisini birden verse de,
2130	Уң җиремнән утыртып,	Uñ cirémnen utırtıp,	Sağ yanıma oturtup,
	Чыңгылдашып көлешеп,	Çıñgıldaşıp köleşép,	Şıngırdaşıp gülüşüp,
	Янбашыннан ялгашып,	Yanbaşınnan yalgaşıp,	Yanından kucaklaşıp,
	Чи төбендә серләшеп,	Çi töbénde sérleşép,	Fundalık dibinde sırlarımızı söyleyip,
	Яныма алып сөймәмен,	Yanıma alıp söymemén,	Yanıma alıp sevmem,
2135	Синең тиңсез ханияң	Sinéñ tiñséz haniyeñ	Senin denksiz Han'ın
	Миңа үпкә кылса да	Miña üpke kılsa da	Bana gücenirse de
	Инде иңкәеп бармамын,	İndé iñkeyép barmanın,	Artık eğilip gelmem,
	Үпке-пинә сүземне	Üpke-pine süzémné	Güceniklik sözümü
	Күкне угым аралап әйтмәсә,	Kükné ugım aralap eytmese,	Göğü okum yarıp söylemese,
2140	Үз аузымнан әйтмәмен;	Üz avızımnan eytmemén;	Öz ağzımdan söylemem;
	Ир булып атка менгәчтен,	İr bulıp atka méngeçtén,	Er olup ata binince,
	Бер юл алып йөргәчтен,	Bér yul alıp yörgeçtén,	Bir yol alıp yürüyünce,
	Хатындай булып кайтмамын!	Hatınday bulıp kaytmamın!	Kadın gibi olup dönmem!
	Мин очайым дисәм, канат юк!	Min oçayım disem, kanat yuk,	Ben uçayım desem, kanadım yok,
2145	Кунайым дисәм койрык юк,	Kunayım disem koyrık yuk,	Konayım desem kuyruğum yok,
	Барырыма җирем юк.	Barırıma cirém yuk.	Gitmeye yerim yok.
	Батарыма күлем юк;	Batarıma külém yuk;	Batmaya gölüm yok;
	Алдым биек, артым яр,	Aldım biyék, artım yar,	Önüm yüksek, ardım yar,
	Әйләнәргә җирем тар!	Eylenérge cirém tar!	Dönmeye yerim dar!
2150	Бу киткәннән китәрмен,	Bu kitkennen kitermén,	Bu gidişimde giderim,
	Шаһ Тимергә җитәрмен;	Şah Timérge citermén;	Şah Timur'a varırım;
	Шаһ Тимер миңа кул бирсә,	Şah Timér miña kul birse,	Şah Timur bana el verse,
	Юртар атка юл бирсә,	Yurtar atka yul birse,	Koşan ata yol verse,
	Теләгемне ул бирсә,	Télegémné ul birse,	Dileğimi o verse,
2155	Бу Идел дигән суыңны	Bu İdél digen suvıñnı	Bu İdil denen suyunu
	Каер ком кылып кичәрмен,	Kayér kom kılıp kiçermén,	Kuru kum kılıp geçerim,
	Туктамыштай ханыңны	Tuktamıştay hanıñnı	Toktamış gibi hanını
	Аягыма мөсәххәр итәрмен!	Ayagıma mösehher itermén!	Ayağıma kapanır ederim!"
	Җанбай янә тулгады:	Canbay yene tulgadı:	Canbay yine söyledi:
2160	- Кайтсана, Идегәй, кайтсана,	-Kaytsana, İdégey, kaytsana,	"Dönsene, Edigey, dönsene,
	Каерылып атың башын тартсана!	Kayırılıp atıñ başın tartsana!	Çevirip atının başını çeksene!
	Алганың Ал Гомәр ханның	Alganıñ Al Gomer hannıñ	Aldığın Al Ömer Han'ın
	кызы иде,	kızı idé,	kızı idi,
	Айтулының үзе иде;	Aytulınıñ üzé idé;	Aytulı'nın özü idi;
	Сагынып да саргайып,	Sagınır da sargayır,	Özler de sararır,
2165	Утырып калып картаер,	Utırıp kalıp kartayır,	Oturup kalıp yaşlanır,
	Салкын төшмәй барсана,	Salkın töşmey barsana,	Soğuk düşmeden varsana,
	Ни дигәнен белсәнә!	Ni digenén bélsene!	Ne dediğini bilsene!"
	Идегәй торып аны әйтте:	İdégey torıp anı eytté:	Edigey kalkıp şöyle söyledi:
	- Кайтмам да, Җанбай,	-Kaytmam da, Canbay,	"Dönmem de ile, Canbay,
2170	кайтмамын,	kaytmamın,	dönmem,
	Каерылып атым башын тартмамын	Kayırılıp atım başın tartmamın,	Çevirip atımın başını çekmem,
	Алганым Ал Гомер Ханның	Alganım Al Gomer hannıñ	Aldığım Al Ömer Han'ın
	кызы иде,	kızı idé,	kızı idi,
	Айтулының үзе иде.	Aytulınıñ üzé idé.	Aytulı'nın özü idi.
	Сагынсын да саргайсын,	Sagınsın da sargaysın,	Özlesin de sararsın,
	Утра гына торып картайсын,	Utra gına torıp kartaysın,	Oturup kalıp yaşlansın,
2175	Анда гына минем эшем юк!	Anda gına miném éşém yuk!	Ancak orada benim işim yok!
	Ни дигәнен мин белмәм	Ni digenén min bélmem	Ne dediğini ben bilmem

	Колагым саңгырау булганда!	Kolagım sañgırav bulganda!	Kulağım sağır olduğunda!
	Кәмалның улы Кин Җанбай,	Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay,	Kemal'in oğlu Kin Canbay,
	Киңәше өлкән эт Җанбай!	Kiñeşé ölken ét Canbay!	Tavsiyesi büyük it Canbay!
2180	Арырак торып сөйләче,	Arırak torıp söyleçé,	Daha uzağa gidip söylesene,
	Бирәрек килеп тыңлачы!	Birérek kilép tıñlaçı!	Daha yakına gelip dinlesene!
	Атаң кара кеше иде,	Atañ kara kéşé idé,	Baban avamdan kişi idi,
	Мал биргәннең колы иде,	Mal birgennéñ kolı idé,	Mal verenin kulu idi,
	Анаң кара кеше иде,	Anañ kara kéşé idé,	Anan avamdan kişi idi,
2185	Аш биргәннең күңе иде,	Aş birgennéñ küñé idé,	Aş verenin kulu idi,
	Син дә шундый кешесең:	Sin de şundıy kéşéséñ:	Sen de böyle kişisin:
	Аш биргәннең колысың,	Aş birgennéñ kolısıñ,	Aş verenin kulusun,
	Мал биргәннең улысың!	Mal birgennéñ ulısıñ!	Mal verenin oğlusun!
	Ачма, күзең тишәрмен!	Açma, küzéñ tişermén!	Açma, gözünü deşerim!
2190	Сөйләмә, телең кисәрмен!	Söyleme, téléñ kisermén!	Söyleme, dilini keserim!
	Таңласна тал кыздырып басармын!	Tañlayıña tal kızdırıp basarmın!	Damağına söğüt kızdırıp, basarım!
	Туктамышның тугыз ир,	Tuktamışnıñ tugız ir,	Toktamış'ın dokuz eri,
	Син тугыз да мин ялгыз,	Sin tugız da min yalgız,	Sen dokuz da ben yalnız,
	Дәрманың булса кил туңгыз!	Dermanıñ bulsa kil, tuñgız!	Dermanın olsa gel, domuz!
2195	Камчы тиер муйныңа.	Kamçı tiyer muynıña,	Kamçı değer boynuna,
	Кан сорғылыр куйныңа.	Kan sorgılır kuynıña.	Kan dökülür koynuna.
	Бу киткәннән китмәсәм,	Bu kitkennen kitmesem,	Bu gidişimde gitmesem,
	Киң чүлләрне үтмәсәм,	Kiñ çüllerné ütmesem,	Geniş çölleri geçmesem,
	Ходай миңа юл биреп,	Hoday miña yul birép,	Huda bana yol verip,
2200	Шаһ Тимергә җитмәсәм;	Şah Timérge citmesem;	Şah Timur'a yetmesem;
	Шаһ Тимер миңа кул биреп,	Şah Timér miña kul birép,	Şah Timur bana el verip,
	Теләгемне мул биреп,	Télegémné mul birép,	Dileğimi bol görüp,
	Кырык түбәгә кырык басып,	Kırık tübege kırık basıp,	Kırk tepeye kırk basıp,
	Яу булып килеп җитмәсәм;	Yav bulıp kilép citmesem;	Düşman olup gelip yetmesem;
2205	Нугайлының агыр йорт.	Nugaylınıñ agır yort.	Nogaylının ulu yurduna,
	Җәяү яткан хәйран йорт,	Ceyev yatkan heyran yort,	Yayılıp yatan ulu yurduna,
	Ач көзәндәй бөгелеп,	Aç közendey bögélép,	Aç kokarca gibi bükülüp,
	Ач бүредәй чыелдап,	Aç bürédey çıyıldap,	Aç kurt gibi uluyup,
	Читәнеңнән кыйкулап,	Çitenéñnen kıykulap,	Obandan çığlık atıp,
2210	Ачы сөрән салмасам,	Açı sören salmasam,	Acı acı bağırmasam,
	Кола-алалы күп елкыңны	Kola-alalı küp yılkıñnı	Kula alalı çok yılkını
	Куып әйдәп алмасам;	Kuvıp eydep almasam;	Kovup dehleyip almasam;
	Боты саурлы көрән ат	Botı savırlı kören at	Budu sağırılı boz atı
	Ботка тартып менмәсәм;	Botka tartıp ménmesem;	Buda çekip binmesem,
2215	Икә саклык турыны	İké saklık turını	İki saklı doruyu
	Олауга җайдак алмасам;	Olavga caydak almasam;	Arabaya atlı almasam,
	Алтынлап суккан урдасын,	Altınlap sukkan urdasın,	Altın kaplı sarayını,
	Көмештән суккан ишеген	Köméşten sukkan işégén	Gümüşten yapan kapısını
	Төсе суык чын булат	Tösé suvık çın bulat	Rengi soğuk gerçek pulatın
2220	Очы белән ачмасам,	Oçı bélen açmasam,	Ucu ile açmasam,
	Кирәгәсен киртмәсәм,	Kiregesén kirtmesem,	Kiregesini kırmasam,
	Киртеп утын итмәсәм;	Kirtép utın itmesem;	Kırıp odun etmesem,
	Ханәкәдәй аруны,	Hanekedey aruvnı,	Haneke gibi güzeli.,
	Көнәкәдәй сылуны	Könekedey sıluvnı	Köneke gibi zarifi,
2225	Үз түрендә шул вакыт	Üz türénde şul vakıt	Öz evinin baş köşesinde şu vakit
	Түш астына салмасам,	Tüş astına salmasam,	Döş altına salmasam,
	Туксан башлы[29] Урдага	Tuksan başlı Urdaga	Doksan başlı saraya
	Тунамый ия булмасам	Tunamıy iye bulmasam;	Kolayca sahip olmasam;
	Угланнарны сатуга	Uglannarnı satuvga	Oğlanları satmaya

Бер чигәрә куймасам,
Кырык көнлек юлына,
Кырык көнлек чүленә
Кырык кое каздырып,
Кырык йорт-ям салмасам,
Әйткәнемне кылмасам,
Мин үчемне алмасам,
Баба Төклес бабам биргән
Идегәй атым корысын!
Мин, мин дирмен, мин дирмен-
Юкны димәс ирдермен!
Дусым утын сүндермәм,
Дошманым утын яндырмам!
Үзем димәс намартка
Ап-ак бүз ат мендермәм!
Туксансыз җәбә салдырмам,
Аслын сорамый аш бирмәм,
Атасын сорамый дан бирмәм!
Тауга оялар шоңкармын,
Тау аркылы юртармын!
Торлаксыз үскән коланмын,
Мизгелсез юшап уртлармын,
Яралыштан асаумын,
Бугалак салсаң туктамам!
Карагайдан биекмен,
Давыл өрсә каерылмам;
Кайнашып беткән ботакмын,
Балталаса аерылмам!
Кылтыңлаган көрәнчә ат-
Кыдырауны скканмын,
Якасы алтын кирәүкә,
Якалашып ерткапмын!
Туксан баулы ак көбә,
Тунаган жирдә
кигәнмен,
Якалашып, уклашып,
Күпләр башын игәнмен.
Моннан ары мактанман,
Әгәр дә мин мактансам,
Унике тотам ук тартқан,
Тартканында өзә аткан
Борындагы Чыңгызның
Үзе белән тиңдермен!

Bér çigere kuymasam,
Kırık könlék yulıña,
Kırık könlék çüléñe
Kırık koyı kazdırıp,
Kırık yort-yam salmasam,
Eytkenémné kılmasam,
Min üçémné almasam,
Baba Tökles babam birgen
İdégey atım korısın!
Min, min dirmén, min dirmén-
Yuknı dimes irdérmén!
Dusım utın sündérmem,
Doşmanım utın yandırmam!
Üzém dimes namartka
Ap-ak büz at méndérmem!
Tuksansız cebe saldırmam,
Aslın soramıy aş birmem,
Atasın soramıy dan birmem!
Tavga oyalar şoñkarmın,
Tav arkılı yurtarmın!
Torlaksız üsken kolanmın,
Mizgélséz yuşap urtlarmın,
Yaralıştan asavmın,
Bugalak salsañ tuktamam!
Karagaydan biyékmén,
Davıl örse kayırılmam;
Kaynaşıp bétken botakmın,
Baltalasa ayırılmam!
Kıltıñlagan körençe at-
Kıdıravnı yıkkanmın,
Yakası altın kirevke,
Yakalaşıp yırtkanmın!
Tuksan bavlı ak köbe,
Tunagan cirde
kigenmén,
Yakalaşıp, uklaşıp,
Küpler başın igenmén.
Monnan arı maktanman,
Eger de min maktansam,
Unike totam uk tartkan,
Tartkanında öze atkan
Borındagı Çıñgızniñ
Üzé bélen tiñdérmén!

Bir sınır, son koymasam,
Kırk günlük yoluna,
Kırk günlük çölüne
Kırk kuyu kazdırıp,
Kırk yurt, menzil kurmasam,
Dediğimi yapmasam,
Ben öcümü almasam,
Baba Tökles dedem veren
Edigey adım kurusun!
Ben ben derim, ben derim,
Olmayanı söylemez erim!
Dostum odunu söndürmem,
Düşmanım odunu yandırmam!
Özüm demez namerdi
Ap ak boz ata bindirmem!
Doksandan az ebe yaptırmam,
Aslını sormadan aş vermem,
Babasını sormadan şan vermem!
Dağa yuva yapar sungurum,
Dağ içinden yelerim!
Bukağısız büyüyen yaban atıyım,
Ansızın dişleyip yutarım,
Yaradılıştan yabanım,
Boynuma ip bağlasan durmam!
Çamdan yükseğim,
Bora üflese kopmam;
Reçineli bir dalım,
Baltalasa ayrılmam!
Defalarca kula atı
Kuduruğu yıkmışım,
Yakası altın zırhı
Dövüşürken yırtmışım!
Doksan bağlı ak zırh gömleği,
Ganimet olarak aldığım yerde
giymişim,
Dövüşup ve oklaşıp,
Çoklarının başını eğmişim,
Bundan sonra daha övünmem,
Eğer ben övünsem,
On iki tutam ok çekmiş,
Çektiğinde koparıp çekmiş
Eskideki Cengiz'in
Kendisiyle dengim!"

ИДЕГӘЙНЕҢ ЮЛДА КАРА ТИЕН АЛЫП БЕЛӘН СУГЫШЫП, АКСАК ТИМЕР КЫЗЫ АКБЕЛӘКНЕ һӘМ КЫРЫК КОЛНЫ КОТКАРГАНЫ

EDİGEY'İN YOLDA KARA TİYİN ALP İLE SAVAŞIP, AKSAK TİMUR'UN KIZI AKBİLEK'İ VE KIRK KULU KURTARMASI

	Юнәлде Идегәй, юнәлде,	Yüneldé İdégey, yüneldé,	Yöneldi Edigey, yöneldi,
	Шах Тимергә юл алды,	Şah Timérge yul aldı,	Şah Timur'a doğru yol aldı,
	Тугыз ир базалмый калды,	Tugız ir bazalmıy kaldı,	Dokuz er cüret edemeden kaldı.
2275	Үткәннәргә сыенып,	Ütkennerge sıyınıp,	Geçenlere sığınıp,
	Өзәңгегә сырынып,	Özeñgége sırınıp,	Üzengiye sarılıp,
	Сузылмалы шам кылыч -	Suzılmalı Şam kılıç-	Uzayan Şam kılıcını,[91]
	Шам кылычын кулга алып,	Şam kılıçın kulga alıp,	Şam kılıcını ele alıp,
	Алдан төште Идегәй.	Aldan töşté İdégey.	Öne düştü Edigey.
2280	Идегәй үзе бер иде,	İdégey üzé bér idé,	Edigey'nin kendi tek idi,
	Җантимернең биш улы,	Cantimérnéñ biş ulı,	Cantimir'in beş oğlu,
	Алтынчысы Идегәй;	Altınçısı İdégey;	Altıncısı Edigey;
	Аннан-моннан җыелып,	Annan-monnan cıyılıp,	Oradan buradan toplanıp,
	Бары булды унҗиде,	Barı buldı uncidé.	Hepsi oldu on yedi.
2285	Чокыр-чакыр юлларны	Çokır-çakır yullarnı	Çukur dolu yolları
	Басып китеп барадыр,	Basıp kitép baradır,	Basarak geçmektedirler,
	Аскар-аскар тауларны	Askar-askar tavlarnı	Yüksek yüksek dağları,
	Ашып китеп барадыр,	Aşıp kitép baradır,	Aşarak gitmektedirler,
	Авызлыгын чуар ат	Avızlıgın çuvar at	Ağızlığını ala ata
2290	Бирми китеп барадыр,	Birmi kitép baradır,	Vermeden gitmektedir,
	Барган саен шәбәеп,	Bargan sayın şebeyép,	Gittikçe süratlenip,
	Ярсып китеп барадыр.	Yarsıp kitép baradır.	Coşkunca gitmektedir.
	"Чу" дигәндә чабадыр,	"Çu" digende çabadır,	"Deh" deyince koşmaktadır.
	Авызлык белән алышып,	Avızlık bélen alışıp,	Ağızlıkla vurup,
2295	Камчы тартмый барадыр,	Kamçı tartmıy baradır,	Kamçılamadan gitmektedir.

Очкан кош белән ярышып,
Идегәйнең йөрүе
Андый каты җил икән -
Җиле алмады унҗиде:
Аның капкан тамагы
Җиде көнгә бер икән -
Түзә алмады унҗиде.
Йөдәвләрен күргәндә,
Анда әйтте Идегәй:
Әй унҗиде, унҗиде!
Өчләп салсаң, өч булмас,
Кушлап салсаң, куш булмас,
Бишкә бүлсең, бүленмәс;
Яныгызга яндаш булмасам,
Берең берең иш булмас.
Әй унҗиде, унҗиде,
Унҗидебез бер кеше,
Мин кушылгач унсигез,
Унсигезнең бер эше,
Сусадым дип карыкма,
Ачыктым дип камыкма,
Юл озак дип ялыкма.
Тамагың синең ачыкса,
Тамак табып бирәем,
Киемең синең ертылса,
Кием табып бирәем,
Атың үлсә түләем,
Үзең үлсәң, ни дияем?
Унҗиде дус, син үлсәң,
Женазаңны чыгарып,
Баялычтан ут ягып,
Таза-арулап күмәем.
Ирмен дигән ир егет,
Арысланга тиң егет,
Утка салсаң янмыйдыр,
Суга салсаң, батмыйдыр,
Баргап җирне житмиче,
Юлда үлеп ятмыйдыр,
Ярсн әйтмә, борын әйт,
Мин исәндә үлмәссең!
Үлмәссең дә бөлмәссең,
Авырлыклар күрмәссең,
Арык атың таушалса,
Җайдак алып ыртыек!
Каклап калган елкы ите,
Калҗа кылып уртлаек;
Сәрдә дигән салт үлән -
Аны тапсак утлаек.
Әттек дигән тамыр бар,
Аны да тапсак юшыек!
Яңгыр тулган кызылгат
Аны ширбәт кылып эчиек!

Oçkan koş bélen yarışıp,
İdégeynéñ yörüvé
Andıy katı cil iken-
Cile almadı uncidé:
Anıñ kapkan tamagı
Cidé könge bér iken-
Tüze almadı uncidé.
Yödevlerén kürgende,
Anda eytté İdégey:
-Ey uncidé, uncidé!
Öçlep salsañ, öç bulmas,
Kuşlap salsañ, kuş bulmas,
Bişke bülseñ, büléñmes;
Yanıgızga yandaş bulmasam,
Béréñe béréñ iş bulmas.
Ey uncidé. uncidé,
Uncidébéz bér kéşé,
Min kuşılgaç unsigéz,
Unsigéznéñ bér éşé.
Susadım dip karıkma,
Açıktım dip kamıkma,
Yul ozak dip yalıkma.
Tamagıñ sinéñ açıksa,
Tamak tabıp bireyém,
Kiyéméñ sinéñ yırtılsa,
Kiyém tabıp bireyém,
Atıñ ülse tüleyém,
Üzéñ ülseñ, ni diyeyém?
Uncidé dus, sin ülseñ,
Cénazañnı çıgarıp,
Bayalıçtan ut yagıp,
Taza-arulap kümeyém.
İrmén digen ir yégét,
Arıslanga tiñ yégét,
Utka salsañ, yanmıydır,
Suga salsañ, batmıydır,
Bargan cirné citmiçe,
Yulda ülép yatmıydır.
Yerén eytme, borın eyt,
Min isende ülmesséñ!
Ülmesséñ de bölmesséñ,
Avırlıklar kürmesséñ,
Arık atıñ tavşalsa,
Caydak alıp ırtıyık!
Kaklap kalgan yılkı ité,
Kalca kılıp urtlayık;
Serde digen salt ülen-
Anı tapsak utlayık.
Ették digen tamır bar,
Anı da tapsak yuşıyık!
Yañgır tulgan kızılgat
Anı şirbet kılıp eçiyék!

Uçan kuşla yarışıp.
Edigey'in yürümesi
Öyle sert yel imiş,
Yelemedi on yedi;
Onun ağzına attığı
Yedi günde bir imiş,
Dayanamadı on yedi
Bitkin hallerini görüp,
O zaman dedi Edigey:
"Ey on yedi, on yedi!"[92]
Üçleyip bölsen üç olmaz,
İkileyip bölsen iki olmaz,
Beşe bölsen bölünmez;
Yanınıza yandaş olmasam,
Birbirine eş olmaz.
Ey on yedi, on yedi,
On yedimiz bir kişi,
Ben katılınca on sekiz,
On sekizin bir işi.
Susadım diye hırıldama
Acıktım diye üzülme,
Yol uzun diye üşenme..
Karnın senin acıksa,
Yemek bulup vereyim,
Elbisen senin yırtılsa,
Elbise bulup vereyim,
Atın ölse, ödeyeyim,
Özün ölsen, ne diyeyim?
On yedi dost, sen ölsen,
Cenazeni çıkarıp,
Bayalıçtan[93] od yakıp,
Temizleyip gömeyim.
Erim diyen er yiğit,
Arslana denk yiğit,
Oda salsan, yanmıyor,
Suya salsan, batmıyor,
Gittiği yere varmadan
Yolda ölüp yatmıyor.
Yarın söyleme, şimdi söyle,
Ben sağken ölmezsin!
Ölmezsin de düşmezsin.
Çetinlikler görmezsin!
Zayıf atın yıpransa,
Eyersiz alıp, koşalım!
Kurutulmuş yılkı etini,
Lokma kılıp yutalım;
Keçiayağı denen salt otu,
Onu bulsak otlayalım.
Ettik denen kök vardır,
Onu da bulsak yiyelim!
Birikmiş yağmur sularını
Şerbet kılıp içelim!

Арын әйт дә бирен әйт,
Барын әйтмә, берен әйт:
Унҗиде дус, сөенче,
Тора килеп киенче.
Билеңе кыны буынчы,
Бит - кулыңны юынчы.
Мин бу кичә төш күрдем,
Яхшылык төш ул булса,
Яхшыдыкка юрачы!
Яманлык төш ул булса,
Ул унҗиде кешене
Түгәрәкләп курачы!
Мин бүген кич төшемдә
Алтынлы ияр акбүз ат
Ялыннан тотып менепмен;
Ак шоңкар кош булыпмын,
Күккә табан очыпмын;
Күктә йөзген фирештә -
Аларга барып сөйләшеп,
Аннан аша очыпмын;
Түбәдә йөргән коңгыр каз
Күк өстеннән алыпмын;
Тур тавына куныпмын,
Түш итенә туепмын,
Ул ни булыр, унҗидем?
Унҗиде ир уйлады,
Уланып уйпак тапмады,
Юранып юрау тапмады.
Унҗиде ирнең эчендә,
Бере-күпне күргән карт икән,
Анда торып ул әйтте:
- Әй, Идегәй, Идегәй,
Таяк тайга житкерер,
Тай дүнәнгә житкерер,
Дүнән атка житкерер,
Ат морадка житкерер.
Алтын ияр акбүз ат
Төшендә тотып син менсән,
Ат-морадка житкенең!
Күккә табан син очсаң -
Йорт алдына чыкканың!
Күктә йөзгән фирештә,
Аларга барып сөйләссең -
Ирәннәр култыклап йөргәнең!
Аннан да ашып син очсаң,
Түбәдә йөргән коңгыр каз
Күк өстендә син алсаң,
Тур тавына син кунсаң,
Түш итенә син туйсаң -
Сине йорттан аерган,
Байтак куган Туктамыш
Туксан башлы урдасына

Arın eyt de birén eyt,
Barın eytme, bérén eyt:
Uncidé dus, söyénçé,
Tora kilép kiyénçé.
Biléñe kını buvınçı,
Bit-kulıñnı yuvınçı.
Min bu kiçe töş kürdém,
Yahşılık töş ul bulsa,
Yahşılıkka yuraçı!
Yamanlık töş ul bulsa,
Ul uncidé kéşéné
Tügereklep kuraçı!
Min bügén kiç töşémde
Altınlı iyer akbüz at
Yalınnan totıp ménépmén;
Ak şoñkar koş bulıpmın,
Kükke taban oçıpmın;
Kükte yözgen firéşte-
Alarga barıp söyleşép,
Annan aşa oçıpmın;
Tübede yörgen koñgır kaz
Kük östénnen alıpmın;
Tur tavına kunıpmın,
Tüş iténe tuyıpmın,
Ul ni bulır, uncidém?
Uncidé ir uyladı,
Uylanıp uypak tapmadı,
Yuranıp yurav tapmadı.
Uncidé irnéñ éçénde,
Béré-küpné kürgen kart iken,
Anda torıp ul eytté:
-Ey, İdégey, İdégey,
Tayak tayga citkérér,
Tay dünenge citkérér,
Dünen atka citkérér,
At moradka citkérér.
Altın iyer akbüz at
Töşéñde totıp sin ménseñ,
At-moratka citkenéñ!
Kükke taban sin oçsañ-
Yort aldına çıkkanıñ!
Kükte yözgen firéşte,
Alarga barıp söyleseñ-
İrenner kultıklap yörgenéñ!
Annan da aşıp sin oçsañ,
Tübede yörgen koñgır kaz
Kük östénde sin alsañ,
Tur tavına sin kunsañ,
Tüş iténe sin tuysañ-
Siné yorttan ayırgan,
Baytak kugan Tuktamış
Tuksan başlı urdasına

Orayı söyle burayı söyle,
Hepsini söyleme, birini söyle:
On yedi dost, müjde,
Kalkıverip giyinsene.
Beline kını kuşansana,
Elini yüzünü yıkasana
Ben bu gece düş gördüm,
İyi düş o olsa,
İyiliğe yorsana!
Kötü düş o olsa,
O on yedi kişiyi
Çevirip korusana!
Ben bugün gece düşümde
Altınlı eyer akboz ata
Yelesinden tutup binmişim;
Ak sungur kuşu olmuşum,
Göğe doğru uçmuşum;
Gökte uçan meleğe,
Onlara gidip söyleşip,
Onun yanından uçmuşum
Tepede yürüyen konur kazı
Gök yüzünden almışım;
Tur dağına konmuşum,
Döş etine doymuşum,
Bu nedir on yedim?"
On yedi er düşündü,
Düşünüp ta'bir edemedi,
Yorup yorum bulmadı.
On yeri erin içinde
Biri görmüş geçirmiş yaşlı imiş,
O zaman kalkıp şöyle dedi:
"Ey, Edigey, Edigey,
Dayak taya yetirir,
Tay dünene[94] yetirir,
Dünen ata yetirir,
At murada yetirir.
Altın eyerli akboz ata
Düşünde tutup sen binsen,
At, murada ermendir!
Göğe doğru sen uçsan,
Yurt önüne çıkmandır!
Gökte uçan meleğe,
Onlara gidip söylesen,
Erenler koluna girip yürümendir!
Onu da aşıp sen uçsan,
Tepede yürüyen konur kazı
Gökyüzünden sen alsan,
Tur dağına sen konsan,
Döş etine sen doysan
Seni yurttan ayıran,
Taht tutan Toktamış'ın
Doksan tepeli sarayına

2400	Тунамый ия булырсың,	Tunamıy iye bulırsıñ,	Kolayca sahip olursun,
	Тажын тәхетен алырсың,	Tacın-tehétén alırsıñ,	Tacını, tahtını alırsın,
	Айтулыдай аруны	Aytulıday aruvnı	Aytulı gibi güzeli
	Янә бер житеп кочарсың.	Yene bér citép koçarsıñ.	Yine varıp kucaklarsın".
	Идегәй ир әйтте дир:	İdégey ir eytté dir:	Er Edigey söyledi:
	-Әй унжиде, унжиде!	-Ey uncidé, uncidé!	"Ey on yedi, on yedi!
2405	Атланаек, ятмаек!	Atlanayık, yatmayık!	Atlanalım, yatmayalım!
	Адәм житмәс кола чүл,	Adem citmes kola çül,	Adam geçmez kuru çölden,
	Колач салып атлаек!	Kolaç salıp atlayık!	Geniş adımlarla yürüyelim!
	Туп-туп баскан, туп баскан,	Tup-tup baskan, tup baskan,	Tok tok basan, tok basan,
	Тоягы жирне тумырган,	Toyagı cirné tumırgan,	Toynağı iz bırakan,
2410	Тумырылып яткан юл булса,	Tumırılıp yatkan yul bulsa,	Toynak izli yol olsa,
	Ул юл белән буйлаек,	Ul yul bélen buylayık,	O yol boyunca gidelim,
	Утлы-утлы, утлы учак,	Utlı-utlı, utlı uçak,	Odlu, odlu, odlu ocak,
	Анда житсәк, утлаек,	Anda citsek, utlayık,	Oraya yetsek ısınalım,
	Капкасы калын таш кала,	Kapkası kalın taş kala,	Kapısı kalın taş şehire,
2415	Анда житсәк кунаек.	Anda citsek kunayık.	Oraya varsak geceleyelim".
	Юнәлә бирде унжиде,	Yünele birdé uncidé,	Yöneliverdi on yedi,
	Унсигезенче Идегәй,	Unsigézénçé İdégey,	On sekizinci Edigey,
	Туп-туп баскан, туп баскан,	Tup-tup baskan, tup baskan,	Tok tok basan, tok basan,
	Тоягы жирне тумырган,	Toyagı cirné tumırgan,	Toynağı iz bırakan,
2420	Тумырылып яткан юл күрде,	Tumırılıp yatkan yul kürdé,	Toynak izli yol gördü,
	Ул юл белән юл алды.	Ul yul bélen yul aldı.	O yol ile yol aldı.
	Утлы-утлы, утлы учак,	Utlı-utlı, utlı uçak,	Odlu odlu, odlu ocak,
	Ут урнында көл күрде;	Ut urnında köl kürdé;	Od yerinde kül gördü;
	Капкасы ябык таш кала,	Kapkası yabık taş kala,	Kapısı kapalı taş şehir,
2425	Аны юлда бир күрде,	Anı yulda bir kürdé,	Onu yolda bir gördü,
	Әйләнеп илен тапмады,	Eylenép ilén tapmadı,	Dolaşıp ilini bulmadı,
	Ясанып явын тапмады,	Yasanıp yavın tapmadı,	Silahlanıp ordusunu bulmadı,
	Ачтан карны юрылды,	Açtan karnı yurıldı,	Açlıktan karnı yapıştı,
	Сусыздан бөере борылды,	Susızdan böyéré borıldı,	Susuzluktan böbreği buruldu,
2430	Адәм житмәс кола чүл,	Adem citmes kola çül,	Adam geçemez kuru çölden,
	Янәдән йөреп юл алды.	Yeneden yörép yul aldı.	Yeniden yürüyüp yol aldı.
	Барып бер күрде таш тияк,	Barıp bér kürdé taş tiyek,	Gidip, bir gördü nişan taşını
	Таш тияккә житкәндә,	Taş tiyekke citkende,	Nişan taşına varınca
	Анда тапты соргавыл.	Anda taptı sorgavıl.	Onu buldu sorgavıl[25]
2435	Соргавылны күргәндә	Sorgavılnı kürgende	Sorgavıl'ı görünce
	Идегәй ир аны әйтте:	İdégey ir anı eytté:	Er Edigey şöyle söyledi:
	- Әй соргавыл, соргавыл,	-Ey sorgavıl, sorgavıl,	"Ey sorgavıl, sorgavıl,
	Туп-туп баскан, туп баскан,	Tup-tup baskan, tup baskan,	Tok tok basan, tok basan,
	Тоягы жирне тумырган.	Toyagı cirné tumırgan.	Toynağı iz bırakan,
2440	Тумырылып яткан юл күрдем;	Tumırılıp yatkan yul kürdém;	Toynak izli yol gördüm;
	Утлы-утлы, утлы учак,	Utlı-utlı, utlı uçak,	Odlu, odlu, odlu ocak,
	Анда житсәм, көл күрдем;	Anda citsem, köl kürdém;	Oraya varsam, kül gördüm;
	Капкасы ябык таш кала,	Kapkası yabık taş kala,	Kapısı kapalı taş şehir,
	Аны юлда бир күрдем;	Anı yulda bir kürdém;	Onu yolda bir gördüm;
2445	Әйләнеп илен тапмадым,	Eylenép iléñ tapmadım,	Dolaşıp ilini bulmadım,
	Ясанып явың тапмадым;	Yasanıp yavıñ tapmadım;	Silahlanıp ordunu bulmadım;
	Әй соргавыл, соргавыл,	Ey sorgavıl, sorgavıl,	Ey sorgavıl, sorgavıl,
	Сыргыең бар, соргавыл,	Sırgıyıñ bar, sorgavıl,	Küpen var, sorgavıl,
	Саркытың юк, соргавыл!	Sarkıtıñ yuk, sorgavıl!	Sarkıtın yok, sorgavıl!
2450	Кузалак арба йөрмәстәй	Kuzalak arba yörmestey	Kağnı yürüyemeyecek kadar,
	Каргаулымы иде илегез?	Kargavlımı idé ilégéz?	Kargışlı mı idi iliniz?

Терәкле арба йөрмәстәй
Тиргәвлеме иде илегез?
Гарип бер юлчы килмәстәй
Хәерсезме иде илегез?
Каласын күрдем анда,
Йортын күрдем юлда,
Тияге монда, үзе кайда?
Жир кемнеке, тел кемнеке,
Дин кемнеке, әйт! - диде.
Анда әйтте соргавыл:
-Балта салсаң башы каерылмас,
Болгап кылыч чапсаң, муйны бертелмәс,
Бәһатырлар батыры,
Алпагытлар Алыбы,
Андый ирне бер белсәң,
Кара Тиен Йосынчы ул булыр;
Тумырылып яткан юл күрсәң,
Ул юл белән син килсәң,
Кара Тиен Алыпның
Йөргән юлы ул булыр.
Сыр-Дәрьядан ары Сәмәрканд,
Сәмәркандта утырган
Әмир Бырлас Шаһ Тимер,
Шаһ Тимер кызы Акбеләк,
Акбеләктәй аруны
Аксарайдан аерып,
Ак белеген каерып,
Ат өстенә мендереп,
Алсу йөзен сулдырып,
Аны да көчлеп алып киткән-
Кара Тиен ир булыр.
Каласын күрсәң анда,
Тияген күрсәң монда,
Үзе агар суның буенда,
Кырык бие бәйләтеп,
Кырык кушчы кол куеп,
Кырык дөе әйдәтеп,
Кыз куйнында ятадыр;
Башы беткән артыннан барыр,
Юлы беткән юлыннан батыр,
Күрәсе килгән күреп үлер,
Күрмәген-исән жиләр.
Соргавыл аны әйткәндә
Кара Тиен юлыннан
Жиләбирде Идегәй;
Жиләжитеп килгәндә,
Агар суның буенда
Жиленен жиргә сөйрәткән,
Сыртын көнгә көйрәткән
Утыз башлы ак утау-
Аны күрде Идегәй.
Утыз утау янында

Téreklé arba yörmestey
Tirgevlémé idé ilégéz?
Garip bér yulçı kilmestey
Heyérsézmé idé ilégéz?
Kalasın kürdém anda,
Yortın kürdém yulda,
Tiyegé monda, üzé kayda?
Cir kémnéké, tél kémnéké,
Din kémnéké, eyt!-didé.
Anda eytté sorgavıl:
-Balta salsañ başı kayırılmas,
Bolgap kılıç çapsañ, muynı birtélmes,
Behatırlar batırı,
Alpagıtlar Alıbı,
Andıy irné bér bélseñ,
Kara Tiyén Yosınçı ul bulır;
Tumırılıp yatkan yul kürseñ,
Ul yul bélen sin kilseñ,
Kara Tiyén Alıpnıñ
Yörgen yulı ul bulır.
Sır-Deryadan arı Semerkand,
Semerkandta utırgan
Emir Bırlas Şah Timér,
Şah Timér kızı Akbélek,
Akbélektey aruvnı
Aksaraydan ayırıp,
Ak bélegén kayırıp,
At östéne méndérép,
Alsu yözén suldırıp,
Anı da köçlep alıp kitken-
Kara Tiyén ir bulır.
Kalasın kürseñ anda,
Tiyegén kürseñ monda,
Üzé agar sunıñ buyında,
Kırık biye beyletép,
Kırık kuşçı kol kuyıp,
Kırık döye eydetép,
Kız kuynında yatadır;
Başı bétken artınnan barır,
Yulı bétken yulınnan barır,
Küresé kilgen kürép üler,
Kürmegen-isen ciler.
Sorgavıl anı eytkende
Kara Tiyén yulınnan
Cile birdé İdégey;
Cile citép kilgende,
Agar sunıñ buyında
Cilénén cirge söyretken,
Sırtın könge köyretken
Utız başlı ak utav-
Anı kürdé İdégey.
Utız utav yanında

At arabası yürüyemeyecek kadar
Azarlanmış mı idi iliniz?
Garip bir yolcu gelemeyecek kadar
Hayırsız mı idi iliniz?
Şehrini gördüm orada,
Yurdunu gördüm yolda,
Taşı burda, kendi nerede?
Yer kimin, dil kimin,
Din kimin, söyle!" dedi.
O zaman söyledi sorgavıl:
"Balta vursan başı yarılmaz,
Sallayıp kılıç vursan boynu kesilmez,
Bahadırlar bahadırı,
Alp savaşçılar Alpı,
Öyle eri bir bilsen,
Kara Tiyin Yosınçı odur;
Toynak izli yol görsen,
O yol ile sen gelsen,
Kara Tiyin Alp'ın
Yürüdüğü yol odur.
Sırderya'dan öte Semerkand,
Semerkant'ta oturan
Emir Barlas Şah Timur,
Şah Timur kızı Akbilek,
Akbilek gibi güzeli
Ak saraydan ayırıp,
Ak bileğini koparıp,
At üstüne bindirip,
Al yüzünü soldurup,
Onu da zorla alıp giden
Er Kara Tiyin olur.
Şehrini görsen orada,
Nişan taşını görsen burada,
Kendi akar suyun boyunda,
Kırk kısrak bağlatıp,
Kırk kervancı kul koyup,
Kırk deve ıhtırıp,
Kız koynunda yatıyor;
Başı kesilecek ardından gider,
Yolu kesilecek yolundan gider,
Görmek isteyen görüp ölür,
Görmeyen sağ gider".
Sorgavıl bunu söyleyince
Kara Tiyin yolundan
Koşuverdi Edigey;
Koşuverip gelince,
Akar suyun boyunda
Memesini yerde sürükleyen,
Sırtını güneşlendiren,
Otuz başlı ak otağı,
Onu gördü Edigey
Otuz otağ yanında

Туп-туп бия бәйләгән,
Һу, һу дия әйдәгән,
Кырык кушчы кол икән -
Аны күрде Идегәй.
Унжиде ирен ярга яшереп,
Ялгызы житеп якынлап,
Сәлам биреп Идегәй,
Ул кырыкка аны әйтте:
- Әй кырык ир, кырык ир!
Кырыгың кырык ир булып,
Кырык жирдән жыелып,
Үзәңдәен туфракка
Кара башың кол булып,
Күргән көнең ни икән,
Ни икән, әй, ни икән!
Кырыкның бере Колчура,
Колчура карт аны әйтте:
- Кырыгым кырык ир булып
Кырык жирдән жыелып,
Үземдәен туфракка
Кара башын кол булып,
Күргән көнем ни булсын.
Кол кайгысы-бер качмак,
Би кайгысы-бер чапмак!
Кара Тиен Алыпның
Кулыннан адәм качмак юк.
Бу йосынчы гаверне
Адәм заты чапмак юк!
Башы исән икәндә
Бизгә ирек тапмак юк!
Ятимнәргә-яр булган.
Колчурага-дус булган,
Аты юкка-ат булган,
Чүлләгәнгә су булган,
Адашканга - юл булган,
Ялгызга - яҫак булган,
Жәяүгә таяк булган,
Карны ачканга-тамак булган
Идегәй ир бар икән.
Аны каян алаек?
Колчура карт аны әйткәндә
Ул кырык ир елады.
Идегәйне аянып.
Колчура карт янә әйтте:
- Чәчен айдай күренгән,
Битең нурдай түгелгән
Асыл егет икәнсең;
Бу гавернең юлына
Юл яңылып кергәнсең,
Күрәсе килгән-күреп үләр,
Күрмәген-исән жиләр;
Исән-аман икәнсең,
Ирекле баштан кол булма,

Tup-tup biye beylegen,
Hu, hu diye eydegen
Kırık kuşçı kol iken-
Anı kürdé İdégey.
Uncidé irén yarga yeşérép,
Yalgızı citép yakınlap,
Selam birép İdégey,
Ul kırıkka anı eytté:
-Ey kırık ir, kırık ir!
Kırıgıñ kırık ir bulıp,
Kırık cirden cıyılıp,
Üzéñdeyén tufrakka
Kara başıñ kol bulıp,
Kürgen könéñ ni iken,
Ni iken, ey, ni iken!
Kırıknıñ béré Kolçura,
Kolçura kart anı eytté:
-Kırıgım kırık ir bulıp
Kırık cirden cıyılıp,
Üzémdeyén tufrakka
Kara başım kol bulıp,
Kürgen köném ni bulsın.
Kol kaygısı-bér kaçmak,
Bi kaygısı-bér çapmak!
Kara Tiyén Alıpnıñ
Kulınnan adem kaçmak yuk.
Bu Yosınçı gavérné
Adem zatı çapmak yuk!
Başı isen ikende
Bizge irék tapmak yuk!
Yetimnerge-yar bulgan.
Kolçuraga-dus bulgan,
Atı yukka-at bulgan,
Çüllegenge su bulgan,
Adaşkanga-yul bulgan,
Yalgızga-yasak bulgan,
Ceyevge tayak bulgan,
Karnı açkanga-tamak bulgan
İdégey ir bar iken.
Anı kayan alayık?
Kolçura kart anı eytkende
Ul kırık ir yıladı.
İdégeyné ayanıp,
Kolçura kart yene eytté:
-Çeçéñ ayday küréngen,
Bitéñ nurday tügélgen
Asıl yégét ikenséñ;
Bu gavérnéñ yulına
Yul yañılıp kérgenséñ,
Küresé kilgen-kürép üler,
Kürmegen-isen ciler;
İsen-aman ikenséñ,
İréklé baştan kol bulma,

Tıpır tıpır kısrak bağlayan,
Deh deh deve dehleyen
Kırk kervancı kul imiş,
Onu gördü Edigey.
On yedi erini yara gizleyip,
Tek başına varıp yakından
Selam verip Edigey,
O kırka şöyle söyledi:
"Ey kırk er, kırk er!
Kırkın kırk er olup,
Kırk yerden yığılıp,
Kendin gibi toprağa
Köle olup, kul olup,
Gören günun ne imiş.
Ne imiş, ey, ne imiş!
Kırkın biri Kolçura.
Yaşlı Kolçura şöyle söyledi:
"Kırkım kırk er olup,
Kırk yerden toplanıp,
Özüm gibi toprağa
Köle olup, kul olup,
Gören günüm ne olsun
Kul kaygısı bir kaçmak,
Bey kaygısı bir kesmek!
Kara Tiyin Alp'ın
Elinden adam kaçamaz.
Bu Yosınçı gavuru
Adam zatı kesemez!
Başı esenlikteyken,
Bize özgürlük olamaz!
Yetimlere yar olan
Kolçura'ya dost olan,
Atı yoka at olan,
Çöl gezene su olan,
Şaşırana yol olan,
Yanlıza yardımcı olan,
Yayaya değnek olan,
Karnı acıkana aş olan,
Edigey er var imiş.
Onu nereden alalım?"
Yaşlı Kolçura öyle söyleyince,
O kırk er ağladı,
Edigey'e acınıp,
Yaşlı Kolçura yine söyledi:
"Saçı ay gibi görünen,
Yüzünden nur dökülen
Asil yiğit imişsin;
Bu gavurun yoluna
Yol yanılıp girmişsin,
Görmek isteyen görüp ölür,
Görmeyen, esen eser,
Esen güvende imişsin,
Özgür kal, kul olma,

	Безнең көнгә тарыма,	Béznéñ könge tarıma,	Bizim güne çatma,
	Яр ышыктан үт! - диде.	Yar ışıktan ütl- didé.	Yar kuytudan geç!" dedi.
	Колчура карт әйткәндә	Kolçura kart eytkende	Yaşlı Kolçura söyleyince
	Идегәй ярга инмәде,	İdégey yarga inmedé,	Edigey yara inmedi,
2560	Яр ышыктан үтмәде,	Yar ışıktan ütmedé,	Yar kuytudan geçmedi,
	Ашыкмый басып, ир булып,	Aşıkmıy basıp, ir bulıp,	Acele etmez, er olup,
	Ялгызына сан булып,	Yalgızına san bulıp,	Tek başına şanlı olup,
	Утауга карый юнәлде.	Utavga karıy yüneldé.	Otağa doğru yöneldi.
	Ул утау да бу утау,	Ul utav da bu utav,	O otağ da bu otağ,
	Уртасында ак утау -	Urtasında ak utav-	Ortasında ak otağ,
2565	Аны күрде Идегәй.	Anı kürdé İdégey.	Onu gördü Edigey.
	Чаңырагы киртештән,	Çañıragı kirtéşten,	Çanırağı mamut dişinden
	Уыгы бар көмештән,	Uvıgı bar köméşten,	Uvığı[96] var gümüşten,
	Бусагасын бурлаткан,	Busagasın burlatkan,	Eşiği çelikten,
	Кирәгесән сырлаткан	Kiregesén sırlatkan	Kiregesi oydurulan,
2570	Утауга килде Идегәй.	Utavga kildé İdégey.	Otağa geldi Edigey.
	Үз башыннан ваз кичеп,	Üz başınnan vaz kiçép,	Öz başından vazgeçip
	Чуар атыннан төшеп,	Çuvar atınnan töşép,	Ala atından inip,
	Атының башын күтәртеп,	Atınıñ başın kütertép,	Atının başını kaldırıp,
	Тирәккә тартып бәйләдә.	Tirekke tartıp beyledé.	Kavağa sıkı bağladı
2575	Шам кылычын кулга алып,	Şam kılıçın kulga alıp,	Şam kılıcını ele alıp,
	Кара Тиен Алыпның	Kara Tiyén Alıpnıñ	Kara Tiyin Alp'in
	Кайсындай ир икәнен	Kaysınday ir ikenén	Nasıl er olduğunu
	Үз күзем белән күрим дип,	Üz küzém bélen kürim dip,	Öz gözümle göreyim diye,
	Үлсәм дә алышып үлим дип,	Ülsem de alışıp ülim dip,	Ölsem de çarpışıp öleyim diye,
2580	Ишеге ачык ак утау -	İşégé açık ak utav-	Kapısı açık ak otağa
	Килеп басты Идегәй.	Kilép bastı İdégey.	Gelip bastı Edigey.
	Анда яткан Алыпны	Anda yatkan Alıpnı	Orada yatan Alp'i
	Күре калды Идегәй.	Küre kaldı İdégey.	Görüverdi Edigey.
	Кара Тиен Алыпның	Kara Tiyén Alıpnıñ	Kara Tiyin Alp'in
2585	Андый иде ятышы:	Andıy idé yatışı:	Öyle idi yatışı:
	Туңып калды "бррык..." итеп,	Tuñıp kaldı" brrık..." itip,	Donakaldı "brrık" edip,
	Идегәйдәй Идегәй.	İdégeydey İdégey.	Edigey gibi Edigey.
	Таудай ятып ишелгән,	Tavday yatıp işélgen,	Dağ gibi yatıp yığılan,
	Бүксесе ярдай бүселгән,	Büksesé yarday büsélgen,	Göbeği yar gibi şişmanlayan,
2590	Үзе яман килбәтле,	Üzé yaman kilbetlé,	Kendisi kötü suratlı,
	Кайнаткан тимер сыйфатлы,	Kaynatkan timér sıyfatlı,	Kaynatılan demir sıfatlı,
	Күпердәй ята күкрәге,	Küpérdey yata kükregé,	Köprü gibi yatar göğsü,
	Брадай ята беләге,	Buraday yata bélegé,	Buğra gibi yatar bileği,
	Колаклары калкандай,	Kolakları kalkanday,	Kulakları kalkan gibi,
2595	Куллары бер җобадай,	Kulları bér cobaday,	Elleri bir çuval gibi,
	Аяклары маладай,	Ayakları maladay,	Ayakları mala gibi,
	Йөзенә туры карасаң,	Yözéne turı karasañ,	Yüzüne doğru baksan,
	Туры килгән бәладай;	Turı kilgen beladay;	Rast gelen bela gibi;
	Башы түрде ятыр,	Başı türde yatır,	Başı evin baş köşesinde yatar,
2600	Аягы ишеккә җитеп артыр...	Ayagı işékke citép artır...	Ayağı kapıya ulaşıp artar...
	Андый яткан Алыпны	Andıy yatkan Alıpnı	Öyle yatan Alp'i
	Идегәй күреп сискәндә.	İdégey kürép siskendé.	Edigey görüp irkildi.
	Жаны башына чәчрәде,	Canı başına çeçredé,	Canı ağzına geldi,
	"Әҗәлем шул", - дип уйлады.	"Ecelém şul",-dip uyladı.	"Ecelim bu" diye düşündü.
2605	Яңә торып бер бакса,	Yene torıp bér baksa,	Yine kalkıp bir baksa,
	Ак чыбылдык алдында,	Ak çıbıldık aldında,	Ak perdenin önünde,
	Күк чымылдык авызында,	Kük çımıldık avızında,	Gök perdenin ağzında,

XT98

Ак утауның түрендә,
Тутый коштай таранган,
Аккоштаен ясанган,
Сона коштай сыланган,
Яулыгын кыя салып,
Күргәннең исен алып,
Хур кызыдай утырган
Сылуны күрде Идегәй.
Алтын башлы чаң кубыз
Кыл кубызын чыңгытып,
Елый биреп җырлыйдыр:
Кыз кулында чыңгыйдыр;
- Атам булды Шаһ Тимер
Үзем булдым Акбәләк;
Акбәләкле кыз булдым,
Ак беләгем каерылып,
Бер гаверге кол булдым;
Аягымда йоклаган
Алып баба Йосынчы,
Йосынчыга күң булдым.
Анда әйтте Идегәй:
- Атаң будса Шаһ Тимер,
Үзең булсаң Акбәләк,
Ак беләкле кыз булсаң;
Ак беләгең каерылып,
Бер гаверге кол булсаң,
Шул бабага күң булсаң,
Исән-аман кткарып,
Атаңа сине җиткәрсем,
Атаң миңа ни бирер?
Акбәләк кыз анда әйтте:
- Син Алыпны үтерсәң,
Мине исән коткарып,
Шаһ Тимергә җиткерсәң,
Атам сиңа ат бирер,
Атам сиңа тун бирер,
Байталдан байтал бирер,
Байтактан байтак бирер.
Сине миңа ир кылыр,
Чиргенә баш кылыр,
Ни сорасаң - ул бирер!
Акбәләк кыз янә әйтте:
- Чәчең айдай күренгән,
Битең нурдай түгелгән,
Асыл егет икәнсең;
Бу гавернең юлына
Юл яңылып кергәнсең;
Исән-исән икәндә
Исән-аман кит! -диде.
Анда әйтте Идегәй:
- Тимгел чуар атым бар,
Шул атыма мением,
Шайман таккан сыным бар,

Ak utavnın türénde,
Tutıy koştay tarangan,
Akkoştayın yasangan,
Sona koştay sılangan,
Yavlıgın kıya salıp,
Kürgennéñ isén alıp,
Hur kızıday utırgan
Sıluvnı kürdé İdégey.
Altın başlı çañ kubız
Kıl kubızın çıñgıtıp,
Yılıy birép cırlıydır:
Kız kulında çıñgıydır;
-Atam buldı Şah Timér
Üzém buldım Akbélek;
Ak béleklé kız buldım,
Ak bilegém kayırılıp,
Bér gavérge kol buldım;
Ayagımda yoklagan
Alıp baba Yosınçı,
Yosınçıga küñ buldım.
Anda eytté İdégey:
-Atañ bulsa Şah Timér,
Üzéñ bulsañ Akbélek,
Ak béleklé kız bulsañ;
Ak bélegéñ kayırılıp,
Bér gavérge kol bulsañ,
Şul babaga küñ bulsañ,
İsen-aman kotkarıp,
Ataña siné citkérsem,
Atañ miña ni birér?
Akbélek kız anda eytté:
-Sin Alıpnı ütérseñ,
Miné isen kotkarıp,
Şah Timérge citkérseñ,
Atam siña at birér,
Atam siña tun birér,
Baytaldan baytal birér,
Baytaktan baytak birér.
Siné miña ir kılır,
Çirüvéne baş kılır,
Ni sorasañ- ul birér!
Akbélek kız yene eytté:
-Çeçéñ ayday küréngen,
Bitéñ nurday tügélgen,
Asıl yégét ikenséñ;
Bu gavérnéñ yulına
Yul yañılıp kérgenséñ;
İsen-isen ikende
İsen-aman kit!-didé.
Anda eytté İdégey:
-Timgél çuvar atım var,
Şul atıma méniyém,
Şayman takkan sınım bar,

Ak otağın baş köşesinde,
Tutı kuş gibi taranan,
Kuğu gibi süslenen,
Suna gibi boyanan,
Başörtüsünü eğri bağlayıp,
Görenleri bayıltıp,
Huri kızı gibi oturan
Güzeli gördü Edigey.
Altın başlı çan kopuz
El kopuzunu çınlatıp
Ağlayıp şarkı söylüyor:
Kızın elinde çınlıyor;
"Babam oldu Şah Timur
Özüm oldum Akbilek;
Ak bilekli kız oldum;
Ak bileğim koparılıp,
Bir gàvura kul oldum;
Ayağımda uyuyan
Alp dede Yosınçı,
Yosınçı'ya kul oldum".
O zaman söyledi Edigey:
"Baban olsa Şah Timur,
Özün olsan Akbilek,
Ak bilekle kız olsan;
Ak bileğin koparılıp,
Bir gàvura kul olsan,
Şu dedeye kul olsan,
Sağ salim kurtarıp,
Babana seni ulaştırsam,
Baban bana ne verir?"
Akbilek, o zaman söyledi:
"Sen Alp'i öldürsen,
Beni esen kurtarıp,
Şah Timur'a ulaştırsan,
Babam sana at verir,
Babam sana kürk verir,
Genç kısraktan kısrak verir,
Tahttan taht verir,
Seni bana er kılar,
Ordusuna baş kılar,
Ne istersen onu verir!"
Akbilek yine söyledi:
"Saçın ay gibi görünen,
Yüzünden nur dökülen,
Asil yiğit imişsin,
Bu gàvurun yoluna
Yol yanılıp girmişsin;
Esenlikte, sağlıkta iken,
Sağ ve salim git!" dedi.
O zaman söyledi Edigey:
"Çil alaca atım var,
Şu atıma bineyim,
Zırh giyen bedenim var,

	Шайман тагып килием;	Şayman tagıp kiliyém;	Zırh giyip geleyim;
	Киярелмәле жәямне	Kiyérélmelé ceyemné	Gerilmeli yayımı
	Киереп-тартып күрием;	Kiyérép-tartıp küriyém;	Gerip çekip göreyim;
	Карга йонлы кузымны,	Karga yonlı kuzımnı,	Karga tüylü ok kuyruğumu
	Яурын башак угымны -	Yavrın başak ugımnı-	Geniş başlı okumu,
2665	Аны да тартып килием.	Anı da tartıp kiliyém.	Onu da çekip geleyim.
	Син Алыпның сул кулын	Sin Alıpnıñ sul kulın	Sen Alp'in sol elini
	Күтәреп алып тота тор,	Küterép alıp tota tor,	Kaldırıp alıp tuta dur.
	Жиз түшлеген ача тор,	Ciz tüşlégén aça tor,	Pirinç göğüslüğünü aça dur,
	Кизәп бер атып күрием!	Kizep bér atıp küriyém!	Sallayıp ok atıp göreyim!"
	Идегәй аны дигәндә,	İdégey anı digende,	Edigey öyle deyince
2670	Тим чуарын менгәендә,	Tim çuvarın méngende,	Tim Çuvar'ına binince,
	Шайман тагып килгәндә,	Şayman tagıp kilgende,	Silahlarını takıp gelince,
	Киерелмәле жәясен	Kiyérélmelé ceyesén	Gerilmeli yayını,
	Киереп тартып күргәндә,	Kiyérép tartıp kürgende,	Gerip çekip görünce,
	Карга йонлы кузын,	Karga yonlı kuzın,	Karga tüylü ok kuyruğunu,
2675	Яурын башак угын -	Yavrın başak ugın-	Geniş başlı okunu,
	Аны да тартып килгәндә	Anı da tartıp kilgende	Onu da çekip gelince
	Акбеләк кыз ул ара	Akbélek kız ul ara	Akbilek kız o ara
	Алыпның кулын күтәрде,	Alıpnıñ kulın küterdé,	Alp'in elini kaldırdı,
	Жиз түшлеге ачылды -	Ciz tüşlégé açıldı-	Pirinç göğüslük açıldı,
2680	Ак башлы ирнең түше, дип,	Ak başlı irnéñ tüşé, dip,	Ak başlı erin döşü, diye,
	Тап йөрәкнең өсте, дип,	Tap yöreknéñ östé, dip,	Tam yüreğin üstü, diye,
	Унике тотам сәрпи ук	Üniké totam serpi uk	On iki tutam serpi oku"
	Идегәй төзеп атканда,	İdégey tözep atkanda,	Edigey nişan alıp atınca,
	һавадан килгән серпи ук	Havadan kilgen serpi uk	Havadan gelen kurşun ok
2685	Йөрәген үтеп Алыпның,	Yöregén ütép Alıpnıñ,	Yüreğini geçip Alp'in,
	Астында яткан кара таш,	Astında yatkan kara taş,	Altında yatan kara taşa,
	Кара ташны ярып кадалды.	Kara taşnı yarıp kadaldı.	Kara taşı yarıp saplandı.
	Кара Тиен уянды,	Kara Tiyén uyandı,	Kara Tiyin uyandı,
	Күпердәй яткан күкрәге	Küpérdey yatkan kükregé	Köprü gibi yatan göğsü
2690	Бер калкынып каранды,	Bér kalkınıp karandı,	Bir kalkmak istedi,
	Жибәрмәде серпи ук.	Cibermedé serpi uk.	Bırakmadı kurşun ok
	Бүксәсен тартып ала алмый,	Büksesén tartıp ala almıy,	Göbeğini çekip alamadan,
	Канына батып каралды.	Kanına batıp karaldı.	Kanına batıp karaldı.
	"һай"-дип анда һайкырып,	"Hay!"-dip anda haykırıp,	"Hay!"diye o zaman haykırıp,
2695	Аягын атып бер типте,	Ayagın atıp bér tipté,	Ayağını atıp bir tepti,
	Алтмыш тирәкле ак утау,	Altmış tireklé ak utav,	Altmış direkli ak otağı,
	Алтмыш жирдән кубарып,	Altmış cirden kubarıp,	Altmış yerden koparıp,
	Алтмыш тирәге шарт сынып,	Altmış tiregé şart sınıp,	Altmış direği çat diye kırılıp,
	Бусагасы бер кубып,	Busagası bér kubıp,	Eşiği bir kopup,
2700	Киезе көлдәй тетелеп,	Kiyézé köldey tételép,	Keçesi kül gibi dağılıp,
	Буе-буйдин сүтелеп,	Buyı-buydin sütélép,	Boydan boya sökülüp,
	Башыннан аша актарды,	Başınnan aşa aktardı,	Baştan sona karıştırdı,
	Утау анда "дөрс!" итте.	Utavı anda "dörs!" itté.	Otağı o zaman sarsıldı
	Туп-туп баскан атыңның	Tup-tup baskan atıñnıñ	"Tok tok basan atının
2705	Тубыгыннан тотып карыйм!-дип,	Tubıgınnan totıp karıym!-dip,	Topuğundan tutup bakayım!" diye,
	Бер селтәнде Йосынчы.	Bér séltendé Yosınçı.	Bir sallandı Yosınçı.
	Тубыгы кулга төшмәде,	Tubıgı kulga töşmedé,	Topuğu ele düşmedi,
	Куйрап барган төтендәй	Kuyrap bargan töténdey	Tütüp duran duman gibi,
	Койрыгы озын чуар ат -	Koyrıgı ozın çuvar at-	Kuyruğu uzun ala at,
2710	Койрыгы кулга уралды.	Koyrıgı kulga uraldı.	Kuyruğu eline sarıldı.
	Йосынчы аны жибәрми	Yosınçı anı cibermi	Yosınçı onu bırakmadan,

Тотып артка тартканда
Алып та алып алалмый,
Ал аякка бер торды,
Беркая да баралмый.
Алып та алып чуар ат
Алыпны тартып алмады.
Күпердәй яткан күкрәге
Кара таштан купмады,
Ук суырылып чыкмады.
Кара Тиен Йосынчы
Канына батып аны әйтте:
- Китмә, китмә, Идегәй!
Китә белеп китсәң дә,
Белми китмә, Идегәй!
Өч йөз алтмыш яшь күрдем,
Мең-мең казан аш күрдем,
Иргенә Кундан мин төтем,
Дугадан җәя мин бөктем,
Арыштан булган ук аттым;
Төмән төрле хан күрдем,
Берсен хан дип белмәдем;
Төмен төрле хан күрдем,
Берсен күзгә элмәдем.
Туйгужа улы Туктамыш
Тукыш белән хан булды,
Аны бар дип белмәдем;
Бырлас улы Шаһ Тимер
Шайманы белән шаһ булды,
Аның да кызын күзләдем,
Үзен бар дип белмәдем.
Гүрем кайда - белмәдем,
Үлемем кемнән - белмәдем;
Бакчыдан багым бактырдым,
Фалчыдан фалым ачтырдым,
Сынчыдан сыным сынаттым,
Анда белдем бу эшне:
Мине үтергән ир булсаң -
Ул син икән, Идегәй!
Китмә, китмә, Идегәй:
Йке туган пәри кызы,
Апасыннан мин тусам,
Сеңлесеннән син туган!
Мин дә мин дип масайма,
Син дә тудың пәридән,
Мин дә тудым пәридән -
Агаңны атып үтердең,
Белми китмә, Идегәй!
Ана сөтен туя имсең
Булыр иден миребан,
Баурың каты яралдың,
Илне белми үтердиң,
Белсең, аган мин идем,
Ялгыз калдың, Идегәй!

Totıp artka tartkanda
Alıp ta alıp alalmıy,
Al ayakka bér tordı,
Bérkaya da baralmıy.
Alıp ta alıp çuvar at
Alıpnı tartıp almadı.
Küpérdey yatkan kükregé
Kara taştan kupmadı,
Uk suvırılıp çıkmadı.
Kara Tiyén Yosınçı
Kanına batıp anı eytté :
-Kitme, kitme, İdégey!
Kite bélép kitseñ de,
Bélmi kitme, İdégey!
Öç yöz altmış yeş kürdém,
Méñ-méñ kazan aş kürdém,
İrgéne Kundan min tötém,
Dugadan ceye min böktém,
Arıştan bulgan uk attım;
Tömen törlé han kürdém,
Bérsén han dip bélmedém;
Tömen törlé han kürdém,
Bérsén küzge élmedém.
Tuyguca ulı Tuktamış
Tukış bélen han buldı,
Anı bar dip bélmedém;
Bırlas ulı Şah Timér
Şaymanı bélen şah buldı,
Anıñ da kızın küzledém,
Üzén bar dip bélmedém.
Gürém kayda- bélmedém,
Ülémém kémnen- bélmedém;
Bakçıdan bagım baktırdım,
Falçıdan falım açtırdım,
Sınçıdan sınım sınattım,
Anda béldém bu éşné:
Méne ütérgen ir bulsañ-
Ul sin iken, İdégey!
Kitme, kitme, İdégey:
İké tugan peri kızı,
Apasınnan min tusam,
Séñlésénnen sin tugan!
Min de min dip masayma,
Sin de tudıñ periden,
Min de tudım periden-
Agañnı atıp ütérdéñ,
Bélmi kitme, İdégey!
Ana sötén tuya imseñ
Bulır idén miréban,
Bavrıñ katı yaraldıñ,
İlné bélmi ütérdiñ,
Bélseñ, agañ min idém,
Yalgız kaldıñ, İdégey!

Tutup arda çektiğinde
Almak isteyip alamıyor,
Çifte atıp bir kalktı,
Hiçbir yere gidemiyor.
Alıp da alıp ala at,
Alp'i çekip almadı.
Köprü gibi yatan göğsü
Kara taştan kopmadı,
Ok çekilip çıkmadı.
Kara Tiyin Yosınçı
Kanına batıp şöyle söyledi:
"Gitme, gitme, Edigey.
Gidebilip gitsen de,
Bilmeden gitme, Edigey!
Üç yüz altmış yaş gördüm,
Binlerce kazan aş gördüm,
Ergenekon'dan ben indim,
Boyunduruktan yay ben büktüm,
Araba okundan olan ok attım;
On bin türlü han gördüm,
Hiç birini han diye bilmedim;
On bin türlü han gördüm
Birini göze takmadım.
Tuyguca oğlu Toktamış
Savaş ile han oldu,
Onu var diye bilmedim;
Barlas oğlu Şah Timur
Silahıyla şah oldu,
Onun da kızını gözledim,
Kendisini var diye bilmedim.
Mezarım nerede, bilmedim,
Ölümüm kimden, bilmedim;
Bakıcıdan bakımı baktırdım,
Falcıdan falımı açtırdım,
Bilgiçten büyümü sınattım,
O zaman bildim bu işi:
Beni öldüren er olsan,
O sen imişsin, Edigey!
Gitme, gitme, Edigey!
İki kardeş peri kızı,
Ablasından ben doğsam.,
Küçük kardeşinden sen doğmuşsun!
Ben de ben diye böbürlenme,
Sen de doğdun periden,
Ben de doğdum periden,
Ağanı atıp öldürdün,
Bilmeden gitme, Edigey!
Ana sütünü doyup emsen
Olur idin mihribanlı,
Bağrın sert yaradıldın,
Dostluğu bilmeden öldürdün,
Bilsen ağan ben idim,
Yalnız kaldın, Edigey!"

	Ал иәргә сарылып,	Al iyerge sarılıp,	Ak eyere sarılıp,
2765	Анда әйтте Акбеләк:	Anda eytté Akbélek:	O zaman söyledi Akbilek:
	- Йорт батыры Идегәй!	-Yort batırı İdégey!	"Yurt bahadırı Edigey,
	Айдай йөзле Идегәй!	Ayday yözlé İdégey!	Ay gibi yüzlü Edigey!
	Арысландай күкрәкле,	Arıslanday kükreklé,	Arslan gibi göğüslü,
	Юлбарыстай сөйрәкле,	Yulbarıstay söyreklé,	Kaplan gibi bacaklı,
2770	Йортны таңга калдырган	Yortnı tañga kaldırgan	Yurdu hayrette bırakan,
	Батыр егет Идегәй,	Batır yégét İdégey,	Cesur yiğit Edigey,
	Кулым булсын ястыгың,	Kulım bulsın yastıgıñ,	Kolum olsun yastığın,
	Алтын чәчем - түшәген,	Altın çeçém- tüşegéñ,	Altın saçım:döşeğin,
	Чебен җаным саклап кал-	Çébén canım saklap kal-	Sinek canımı saklayıp kal,
	Үз куйныңа мине ал!	Üz kuynıña miné al!	Öz koynuna beni al!
2775	Асыл егет Идегәй,	Asıl yégét İdégey,	Asil yiğit Edigey,
	Атам сиңа ат бирер,	Atam siña at birér,	Babam sana at verir,
	Атам сиңа тун бирер,	Atam siña tun birér,	Babam sana kürk verir,
	Сине миңа ир кылыр,	Siné miña ir kılır,	Seni bana er kılar,
	Чирүенә баш кылыр,	Çirüvéne baş kılır,	Ordusuna baş kılar,
2780	Китик, китик, Идегәй!	Kitik, kitik, İdégey!	Gidelim, gidelim, Edigey!"
	Идегәйнең чуар ат	İdégeynéñ çuvar at	Edigey'in ala atı
	Үкерә биреп омтылды,	Ükére birép omtıldı,	Kişneyiverip atıldı,
	Йосынчының кулыннан	Yosınçınıñ kulınnan	Yosınçı'nın elinden
	Үзен тартып ала алмый,	Üzén tartıp ala almıy,	Özünü çekip alamayınca,
2785	Ал аякка бер торды,	Al ayakka bér tordı,	Çifte atıp bir kalktı,
	Беркая да бара алмый.	Bérkaya da bara almıy.	Hiçbir yere gidemiyor
	Гырлый бирде Йосынчы:	Gırlıy birdé Yosınçı:	Hırladı Yosınçı:
	-Китмә, китмә, Идегәй!	-Kitme, kitme, İdigey!	"Gitme, gitme,Edigey!
	Китә белеп кетсең дә,	Kite bélép kétseñ de,	Gidebilip gitsen de,
2790	Белми китмә, Идегәй!	Bélmi kitme, İdégey!	Bilmeden gitme, Edigey!
	Туганда кара туганны	Tuganda kara tugannı	Doğuştan kara doğanı
	Сабынлап юсаң, агармас	Sabınlap yusañ, agarmas	Sabunlayıp yıkasan, ağarmaz.
	Туганда кыек туганны	Tuganda kıyık tugannı	Doğuştan eğri doğanı
	Тубыкка салсаң, тураймас;	Tubıkka salsañ, turaymas;	Kalıba vursan, doğrulmaz;
2795	Туктамыштан җик күреп,	Tuktamıştan cik kürép,	Toktamış'tan azap çekip,
	Шаһ Тимергә барсаң да,	Şah Timérge barsañ da,	Şah Timur'a varsan da,
	Ул да сиңа тураймас!	Ul da siña turaymas!	O da sana doğrulmaz!
	Йортыңны талап кан эчеп,	Yortıñnı talap kan éçép,	Yurdunu soyup kan içip,
	Токымыңны кол итеп,	Tokımıñnı kol itép,	Neslini kul edip,
2800	Йортың йорттан күчереп,	Yortıñ yorttan küçérép,	Yurdunu yurttan geçirip,
	Илеңне җирдән аерып,	İléñne cirden ayırıp,	İlini yerden ayırıp,
	Үз кулың белән кол итеп,	Üz kulıñ bélen kol itép,	Öz elinle kul edip,
	Мең хәйләгә юл итәр,	Méñ heylege yul iter,	Bin hileye yol eder,
	Ул да синдәй була алмас,	Ul da sindey bula almas,	O da senin gibi olamaz,
2805	Аны да белеп кит, Идегәй!	Anı da bélép kit, İdégey!	Onu da bilip git, Edigey!
	Каргышым ат кыючтан очкыдыр,	Kargışım atkıyuçtan oçkıdır,	Kargışım atkıyuçtan[28] sivridir,
	Кара таштан үтәдер,	Kara taştan ütedér,	Kara taştan geçedir,
	Сине каргап нитием?	Siné kargap nitiyém?	Seni kargıyıp ne edeyim?
	Каргамый ак китием;	Kargamıy ak kitiyém;	Kargımadan ak gideyim;
2810	Инанмасаң сүземә,	İnanmasañ süzéme,	İnanmazsan sözüme,
	Бер билгесен әйтием:	Bér bilgésén eytiyém:	Bir belirtisini söyleyeyim:
	Синең балаң Норадын,	Sinéñ balan Noradın,	Senin çocuğun Noradın,
	Һич бирмәсен морадың!	Hiç birmesén moradıñ!	Hiç vermesin muradın!
	Балаң белән ызгышып,	Balañ bélen ızgışıp,	Çocuğunla dalaşıp,
2815	Уң күзең чыксын, Идегәй!	Uñ küzéñ çıksın, İdégey!	Sağ gözün çıksın, Edigey!"

	Кара Тиен Йосынчы	Kara Tiyén Yosınçı	Kara Tiyin Yosınçı
	Аны әйткәндә жан бирде.	Anı eytkende can birdé.	Bunu söyleyince can verdi.
	Жанын кулдан жибәрсә дә,	Canın kuldan ciberse de,	Canını elden bıraksa da,
	Чуар атның койрыгын	Çuvar atnıñ koyrıgın	Ala atın kuyruğunu
2820	Жибәрмәде кулыннан.	Cibermedé kulınnan.	Bırakmadı elinden.
	Идегәй атын типкәндә	İdégey atın tipkende	Edigey atını tepince
	Тимгел-тимгел Тим Чуар	Timgél-timgél Tim Çuvar	Çil alaca Tim Çuvar
	Анда алай омтылды,	Anda alay omtıldı,	O zaman öyle atıldı,
	Анда болай омтылды,	Anda bolay omtıldı,	O zaman böyle atıldı,
2825	Беркая да баралмый,	Bérkaya da baralmıy,	Hiç bir yere gidemiyor,
	Ал аякта бер торды.	Al ayakta bér tordı.	Çifte atıp bir kalktı.
	Идегәй аны күргәндә	İdégey anı kürgende	Edigey onu görünce
	Сузылмалы шам кылыч,	Suzılmalı şam kılıç,	Uzayan Şam kılıcı,
	Суырып алып кыныннан	Suvırıp alıp kınınnan	Çekip alıp kınından
	Киерелеп артка бер чапты.	Kiyérélép artka bér çaptı.	Gerilip arkaya bir savurdu.
2830	Чуар атның койрыгын	Çuvar atnıñ koyrıgın	Ala atın kuyruğunu
	Анда чабып өзде дә	Anda çabıp özdé de	O zaman kesip kopardı da
	Ычкынып китте кулыннан.	Içkınıp kitté kulınnan.	Sıyrılıverdi elinden.
	Кара Тиен Алыпның	Kara Tiyén Alıpnıñ	Kara Tiyin Alp'in
	Үлгәнен житеп күргәндә	Ülgenén citép kürgende	Öldüğünü görünce
2835	Яр артына яшеренгән	Yar artına yeşérengen	Yar ardına gizlenen
	Унжиде ир житеп килгәндә	Uncidé ir citép kilgende	On yedi er gelince
	Йосынчының ирләре:	Yosınçınıñ irleré:	Yosınçı'nın erleri:
	Ясавылдан ясавыл,	Yasavıldan yasavıl,	Bütün yasavıl,[99]
	Токтавылдан токтавыл,	Toktavıldan toktavıl,	Bütün totkavıl,[100]
2840	Иравылдан иравыл,	İravıldan iravıl,	Bütün iravıl,[101]
	Чагдавылдан чагдавыл,	Çağdavıldan çağdavıl,	Bütün çagdavıl,[102]
	Бөкәвелдән бөкәвел -	Bökevélden bökevél-	Bütün bökevil,[103]
	Башына дөнбя тар булды,	Başına dönya tar buldı,	Başına dünya daraldı,
	Атланып чүлгә таралды.	Atlanıp çülge taraldı.	Atlanıp çöle dağıldı.
2845	Туп-туп бие бәйләгән	Tup-tup biye beylegen	Tıpır tıpır kısrak bağlayan
	Кырык кушчы - кырык ир,	Kırık kuşçı - kırık ir,	Kırk kervancı kul, kırk er,
	Кырыгы бердән жыелып,	Kırıgı bérden cıyılıp,	Kırkı birden toplanıp,
	Идегәйгә йөгенде.	İdégeyge yögéndé.	Edigey'e diz çöktü.
	Колчура карт анда әйтте:	Kolçura kart anda eytté:	Yaşlı Kolçura o zaman söyledi:
2850	- Кара Тиен Йосынчы -	-Kara Tiyén Yosınçı-	"Kara Tiyin Yosınçı
	Ир коллаган ир икән,	İr kollagan ir iken,	Er kullanan er imiş.
	Андый ирне үтердең;	Andıy irné ütérdéñ;	Öyle eri öldürdün;
	Мондый кыен күргәндә,	Mondıy kıyın kürgende,	Böyle zorluk görürken,
	Безгә ирек китердең!	Bézge irék kitérdéñ!	Bize hürriyet getirdin,
2855	Аты юкка - ат булган,	Atı yukka- at bulgan,	Atı yoka at olan,
	Чүлләгенгә - су булган,	Çüllegenge- su bulgan,	Çöl gezene su olan,
	Адашканга - юл булган,	Adaşkanga- yul bulgan,	Şaşırana yol olan,
	Идегәй ир син икән!	İdégey ir sin iken!	Edigey er sen imişsin,
	Юлында тузан булыек,	Yulıñda tuzan bulıyık,	Yolunda toz olalım,
2860	Юл догасын кылыек:	Yul dogasın kılıyık :	Yol duasını edelim;
	Юыртканда юлың булсын,	Yuvırtkanda yulıñ bulsın,	Koşarken yolun olsun,
	Юлдашың Хозыр булсын,	Yuldaşıñ Hozır bulsın,	Yoldaşın Hızır olsun.
	Бәлаң качык булсын,	Belañ kaçık bulsın,	Belan uzak olsun,
	Юлың ачык булсын, -	Yulıñ açık bulsın,-	Yolun açık olsun,
2865	Бездән теләк ул булсын!-дип,	Bézden télek ul bulsın!- dip,	Bizden dilek bu olsun!" diye,
	Анда теләк бирде кырык ир.	Anda télek birdé kırık ir.	O zaman dilek verdi kırk er,
	Кырык ирдән теләк житеп,	Kırık irden télek citép,	Kırk erden dilek ulaşıp,

	Идегәй анда ир булды,	İdégey anda ir buldı,	Edigey o zaman er oldu,
	Елкы малга пир булды;	Yılkı-malga pir buldı;	Yılkı mala pir oldu;
2870	Койрыгы кисек чуар ат-	Koyrıgı kisék çuvar at-	Kuyruğu kesik ala atın
	Яңадан койрык үсмәде,	Yañadan koyrık üsmedé,	Yeniden kuyruğu bitmedi,
	Үскәне дә чак булды,	Üskené de çak buldı,	Bittiği de biraz oldu,
	Әле дә булса чуар ат	Elé de bulsa çuvar at	Şimdiyedek ala at
	Идегәйнең чапкан билгесе -	İdégeynéñ çapkan bilgésé-	Edigey'in damgalı belgesi
2875	Койрыгы чонтык ат булды.	Koyrıgı çontık at buldı.	Kuyruğu kısa at oldu.
	Анда калып Идегәй,	Anda kalıp İdégey,	Orada kalıp Edigey,
	Кырык атын жиктереп,	Kırık atın ciktérép,	Kırk atını koşturup,
	Кырык колачлы кыл аркан -	Kırık kolaçlı kıl arkan -	Kırk kulaçlı kıl urganı
	Кырык үгез тактырып,	Kırık ügéz taktırıp,	Kırk öküze bağlatıp,
2880	Кара Тиен Алыпны	Kara Tiyén Alıpnı	Kara Tiyin Alp'i
	Киезге салып тарттырып,	Kiyézge salıp tarttırıp,	Keçeye salıp çektirip,
	Агар суның буена	Agar sunıñ buyına	Akar suyun boyuna
	Гүр казытып күмдерде.	Gür kazıtıp kümdérdé.	Sin kazdırıp gömdürdü.
	Гүре корган тау булды.	Güré korgan tav buldı.	Sin'i kurgan dağ oldu

ИДЕГӘЙНЕҢ АКБЕЛӘК КЫЗ БЕЛӘН АКСАК ТИМЕРГӘ БАРГАНЫ

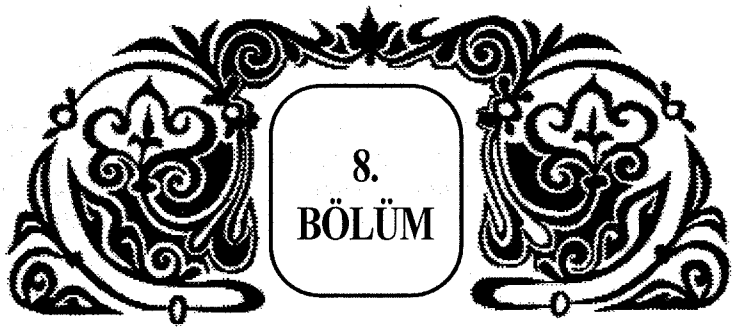
EDİGEY'İN AKBİLEK KIZ İLE AKSAK TİMUR'A VARMASI

2885	Кырык кушчы - кырык ир,	Kırık kuşçı- kırık ir,	Kırk hizmetkar, kırk er,
	Кырык тулпар ат менеп,	Kırık tulpar at ménép,	Kırk kanatlı ata binip,
	Шаһ Тимергә юнәлде.	Şah Timérge yüneldé.	Şah Timur'a yöneldi.
	Кырык ир житеп килгәчтен,	Kırık ir citép kilgeçtén,	Kırk er gidip varınca,
	Иңкәеп сәлам биргәчтен,	İñkeyép selam birgeçtén,	Eğilip selam verince,
2890	Шаһ Тимергә аны әйтте,	Şah Timérge anı eytté:	Şah Timur'a şöyle söyledi:
	-Әй Шаһ Тимер, сөянче!	-Ey Şah Timér, söyénçé!	"Ey Şah Timur, müjde!
	Балта салсаң башы каерылмас,	Balta salsañ, başı kayırılmas,	Balta salsan, başı koparılmaz,
	Болгап кылыч чапсаң, муйны	Bolgap kılıç çapsañ, muynı	Sallayıp kılıç vursan, boynu
	биртелмәс,	birtélmes,	kesilmez,
2895	Бәһатырлар батыры,	Behatırlar batırı,	Bahadırlar batırı,
	Алпагытлар Алыбы	Alpagıtlar Alıbı	Alpagutlar Alpı
	Кара Тиен Йосынчы	Kara Tiyén Yosınçı	Kara Tiyin Yosınçı
	Ир коллаган ир булса,	İr kollagan ir bulsa,	Er kullanan er olsa,
	Кызың булган Акбеләк,	Kızıñ bulgan Akbélek,	Kızın olan Akbilek,
2900	Акбеләктәй аруны	Akbélektey arunı	Akbilek gibi güzeli
	Ак сарайдан аерып,	Ak saraydan ayırıp,	Ak saraydan ayırıp,
	Ак беләген каерып,	Ak bélegén kayırıp,	Ak bileğini koparıp,
	Ат өстенә мендереп,	At östéne méndérép,	At üstüne bindirip,
	Алсу йөзен сулдырып,	Alsu yözén suldırıp,	Al yüzünü soldurup,
2905	Зурлык белән алган ул булса,	Zurlık bélen algan ulbulsa,	Güç ile alan o olsa,
	Ялгызга - ясак булган,	Yalgızga- yasak bulgan,	Yalnıza hukuk olan,
	Җәяүгә - таяк булган,	Ceyevge- tayak bulgan,	Yayaya değnek olan,
	Аты юкка - ат булган	Atı yukka- at bulgan	Atı yoka at olan
	Идегәй дигән ир чыгып,	İdégey digen ir çıgıp,	Edigey denen er çıkıp,
2910	Кара Тиен Алыпны	Kara Tiyén Alıpnı	Kara Tiyin Alp'ı
	Бер атуда үтереп,	Bér atuda ütérép,	Bir atışta öldürüp,

	Кызыңны кулдан коткарып,	Kızıñını kuldan kotkarıp,	Kızını elden kurtarıp,
	Безне колдан коткарып,	Bézné koldan kotkarıp,	Bizi kulluktan kurtarıp,
	Акбеләктәй кызыңны	Akbélektey kızıñını	Akbilek gibi kızını
2915	Айлык җирдән алып килер.	Aylık cirden alıp kilér.	Aylık yerden alıp gelir."
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur,
	Акбеләк килә дигәндә	Akbélek kile digende	"Akbilek geliyor" denince,
	Айлык юлдан каршылап	Aylık yuldan karşılap	"Aylık yoldan karşılayıp
	Идегәй белән кызымны,	İdégey bélen kızımnı,	Edigey ile kızımı,
2920	Көнгә, җилгә тигезми	Könge, cilge tigézmi	Güne, yele değdirmeden
	Кашыма алып килиең, дип,	Kaşıma alıp kiliyéñ, dip,	Karşıma alıp gelin" deyip,
	Өч сан илче җибәрде.	Öç san ilçé ciberdé.	Otuz bin elçi gönderdi.
	Ул дәрья да бу дәрья,	Ul derya da bu derya,	O derya da bu derya,
	Бу дәрьядан Сыр-Дәрья,	Bu deryadan Sır-Derya,	Bu deryadan Sırderya,
2925	Сыр-Дәрьядан ары Сәмәрканд;	Sır-Deryadan arı Semerkand;	Sırderya'dan öte Semerkant;
	Өч ай ун көн дигәндә	Öç ay un kön digende	Üç ay on gün derken,
	Җитеп килде Идегәй.	Citép kildé İdégey.	Yetip geldi Edigey.
	Шаһ Тимердәй олы ир,	Şah Timérdey olı ir,	Şah Timur gibi ulu er,
	Утыз биен уңга алып,	Utız biyén uñga alıp,	Otuz beyini sağa alıp,
2930	Илле биен сулга алып,	İllé biyén sulga alıp,	Elli beyini sola salıp,
	Дәрвазадан чыгып каршы алды.	Dervazadan çıgıp karşı aldı.	Şehir kapısından çıkıp karşıladı,
	Ир өстенә ир көргән	İr östéne ir kürgen	Er üstüne er gören
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер,	Emir Bırlas Şah Timér,	Barlas emiri Şah Timur,
	Идегәйдәй бер ирнең	İdégeydey bér irnéñ	Edigey gibi bir erin
2935	Килешенә карады.	Kiléşéne karadı.	Gelişine baktı.
	Тимгел Чуар, Тим Чуар,	Timgél Çuvar, Tim Çuvar,	Timgil Çuvar, Tim Çuvar,
	Тим Чуары - астында,	Tim Çuvarı- astında,	Tim Çuvar'ı altında,
	Салтанатлы ай бүрек	Saltanatlı ay bürék	Saltanatlı ay bürk
	Бөркет кыяк башында,	Börkét kıyak başında,	Kartal kanat başında,
2940	Ал караука ак алтын	Al karavka ak altın	Kıymetli zırh ak altın
	Кигән туны өстендә;	Kigen tunı östénde;	Giyen giyimi üstünde;
	Унҗиде ире кашында;	Uncidé iré kaşında;	On yedi eri karşısında,
	Яурыны киң олпатлы,	Yavrını kiñ olpatlı,	Omzu geniş heybetli,
	Суймырыктай сымбатлы,	Suymırıktay sımbatlı,	Simurg gibi boylu poslu,
2945	Арбадан киң күкрәге,	Arbadan kiñ kükregé,	Arabadan geniş göğsü,
	Арыслан юан беләге.	Arıslan yuvan bélegé.	Arslan gibi kalın bileği.
	Тим Чуарын уйнатып,	Tim Çuvarın uynatıp,	Tim Çuvar'ını oynatıp,
	Ашыкмый мәйдан буйлатып,	Aşıkmıy meydan buylatıp,	Telaş etmeden meydanı geçip,
	Шаһ Тимергә килгәндә,	Şah Timérge kilgende,	Şah Timur'a gelince,
2950	Каршылап атын туктатып,	Karşılap atın tuktatıp,	Karşılayıp atını durdurup,
	Иялеп сәлам биргәндә,	İyélép selam birgende,	Eğilip selam verince,
	Яндаш җирен ат менгән,	Yandaş ciren at méngen,	Yandaki al donlu at binen,
	Айдай йөзе балкыган,	Ayday yözé balkıgan,	Ay gibi yüzü ışıldayan,
	Көндәй йөзе салкыган,	Köndey yözé salkıgan,	Gün gibi yüzü dolgunlaşan,
2955	Акбеләк кыз килгәндә,	Akbélek kız kilgende,	Akbilek kız gelince,
	Атыннан кызны индереп,	Atınnan kızını iñdrép,	Atından kızı indirip,
	Кул очыннан җитәкләп,	Kul oçınnan citeklep,	El ucundan tutarak götürüp,
	Акбеләкне Идегәй	Akbélekné İdégey	Akbilek'i Edigey,
	Шаһ Тимергә кулдан биргәндә	Şah Timérge kuldan birgende	Şah Timur'a elden verince
2960	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
	Иләкләп көмеш чәчтерде.	İleklep altın çeçtérdé,	Elek elek altın saçtırdı,
	Көрәкләп алтын чәчтерде.	Köreklep köméş çeçtérdé.	Kürek kürek gümüş saçtırdı.
	Идегәйне Шаһ Тимер	İdégeyné Şah Timér	Edigey'i Şah Timur
	Корбагына чакыртты,	Korbagına çakırttı,	Çadırına çağırttı,

2965	Ике чыртан яктырды,	İké çırtan yaktırdı,	İki ocak od yaktırdı,
	Идегәйне йөгентеп,	İdégeyné yögéntép,	Edigey'yi diz çöktürtüp,
	Арасыннан үткәрде.	Arasınnan ütkerdé.	Arasından geçirdi.
	Сырнай-көрнай уйнатып,	Sırnay-körnay uynatıp,	Zurna, korna[104] çaldırıp,
	Чаң-чалгылар чалдырып,	Çañ-çalgılar çaldırıp,	Çan çalgılar[105] çaldırıp,
2970	Күң давылбаз дыңкытып,	Kün davılbaz dıñkıtıp,	Deri davılbaz gümbürdetip,
	Дум-думбаклар ордырып,	Dum-dumbaklar ordırıp,	Davullar vurdurup,
	Туй-тамаша кылдырып,	Tuy-tamaşa kıldırıp,	Toy temaşa kıldırıp,
	Каласына юнәлде,	Kalasına yüneldé.	Şehirine yöneldi.
	Шаһ Тимернең сансыз кол -	Şah Timérnéñ sansız kol-	Şah Timur sayısız kulunun
2975	Барын-югын жыйдырды,	Barın-yugın cıydırdı,	Varını yokunu toplattı,
	Ту бияләр суйдырды,	Tu biyeler suydırdı,	Doğurmamış kısraklar kestirdi,
	Утыз көн уен кылдырды,	Utız kön uyın kıldırdı,	Otuz gün oyun kıldırdı,
	Кырык көн туен кылдырды.	Kırık kön tuyın kıldırdı.	Kırk gün toyun kıldırdı.
	Кырык беренче көнендә	Kırık bérénçé könénde	Kırk birinci gününde
2980	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
	Идегәйне алдырып,	İdégeyné aldırıp,	Edigey'i çağırtıp,
	Кайсындай ир икәнен сорады.	Kaysında y ir ikenén soradı.	Nasıl bir er olduğunu sordu.
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
	- Әнҗү дәрьяң-киң дәрья,	-Encü deryañ- kiñ derya,	"İncü deryan geniş derya,
2985	Бәнҗү дәрьяң-сай дәрья.	Bencü deryañ- say derya.	Bencü deryan sığ derya,
	Жаектан үтми тар түбә,	Cayıktan ütmi tar tübe,	Yayık'tan geçmeden dar tepe,
	Тат торуным яу түбә;	Tat torunım yav tübe;	Tat boyum, Yav Tübe;
	Идел белән Жаекта,	İdél bélen Cayıkta,	İdil ile Yayık'ta,
	Бөктәргәле Адырдан,	Böktergélé Adırdan,	Üsküflü doğanlı Adır'dan,
2990	Саралтын суккан Сарайдан,	Saraltın sukkan Saraydan,	Sarı altın basan Saray'dan,
	Әзгәри суккан Болгардан,	Ezgeri sukkan Bolgardan,	Ezgeri[106] basan Bulgar'dan,
	Нугайның нурлы йортыннан	Nugaynıñ nurlı yortınnan	Nogay'ın nurlu yurdundan
	Чыгып килә ятырмын.	Çıgıp kile yatırmın.	Çıkıp gelmekteyim.
	Үз атамны сорасаң,	Üz atamnı sorasañ,	Öz babamı sorsan,
2995	Котлыкыя би иде,	Kotlıkıya bi idé,	Kutlukaya Bey idi,
	Туктамыш хан чапканда	Tuktamış han çapkanda	Toktamış Han kesince
	Ул атамнан аерылдым.	Ul atamnan ayırıldım.	Öz babamdan ayrıldım.
	Идел эче имин йорт -	İdél éçé imin yort-	İdil içi emin yurt,
	Иделемнән аерылдым,	İdélémnen ayırıldım,	İdil'imden ayrıldım,
3000	Үз илемнән аерылдым,	Üz ilémnen ayrıldım,	Öz ilimden ayrıldım,
	Ир Норадын улымнан,	İr Noradın ulımnan,	Er Noradın oğlumdan,
	Күз нурымнан аерылдым.	Küz nurımnan ayırıldım.	Göz nurumdan ayrıldım.
	Инде кабул күрмәсәң,	İndé kabul kürmeseñ,	Artık kabul görmesen,
	Кайлардан кая китием?	Kaylardan kaya kitiyém?	Nereden nereye gideyim?
3005	Арбакаш булып су ташып,	Arbakaş bulıp su taşıp,	Arabacı olup su taşıyıp,
	Әүкатемне итием.	Evkatémné itiyém.	Erzağımı bulayım".
	Анда әйтте Шаһ Тимер:	Anda eytté Şah Timér:	O zaman söyledi Şah Timur:
	- Өнәндә булган олы хан;	-Önende bulgan olı han;	"Önen'de olan ulu han,
	Тат торуның яу түбә,	Tat torunıñ yav tübe,	Tat boyun Yav Tübe,
3010	Олы ханга баш ими,	Olı hanga baş imi,	Ulu hana baş eğmeden,
	Тимүчиге баш игән;	Timüçige baş igen;	Timuçin'e[107] baş eğen,
	Олы атан Елкыбайдай	Olı atanYılkıbayday	Ulu baban Yılkıbay[108] gibi
	Туктамышка баш ими,	Tuktamışka baş imi,	Toktamış'a baş eğmeden,
	Чын тарханым син булып,	Çın tarhanım sin bulıp,	Gerçek tarkanım sen olup,
3015	Корбым булсаң ни булгай?	Korbım bulsañ ni bulgay?	Yakınım olsan ne olur?
	Минем өчен чабылган	Miném öçén çabılgan	Benim için kesilen
	Котлыкыя ир иде,	Kotlıkıya ir idé,	Kutlukaya er idi,

	Аннан калган бер угыл	Annan kalgan bér ugıl	Ondan kalan bir oğul
	Ул син икән, Идегәй,	Ul sin iken, İdégey,	O sen imişsin, Edigey,
3020	Синдәй ирне санламый,	Sindey irné sanlamıy,	Senin gibi eri sanlamadan,
	Туктамыштай каба хан	Tuktamıştay kaba han	Toktamış gibi kaba han
	Үзе миңа биргәндә,	Üzé miña birgende,	Kendisi bana verince,
	Үз янымда кал, - диде.-	Üz yanımda kal,-didé.-	Benim yanımda kal dedi,
	Ягасы алтын, җиңе зәр	Yagası altın, ciñé zer	Yakası altın, yeni zer
3025	Хасыятле кара тун,	Hasıyetlé kara tun,	Haysiyetli kara kürkü,
	Аны өстенә ки, - диде. -	Anı östéñe ki,-didé.-	Onu üstüne giy" dedi,
	Син булырсың би, - диде. -	Sin bulırsıñ bi,-didé.-	"Sen olursun bey" dedi,
	Дау булганын өз, - диде. -	Dav bulganın öz,-didé.-	"Dava olanı kopar" dedi,
	Яу булганын кыр, -диде. -	Yav bulganın kır,-didé.-	"Düşman olanı kır" dedi
3030	Йосынчыны үтереп,	Yosınçını ütérép,	"Yosınçı'yı öldürüp,
	Акбеләктәй кызымны	Akbélektey kızımnı	Akbilek gibi kızımı,
	Коткарып калган син икән -	Kotkarıp kalgan sin iken-	Kurtarıp alan sen imişsin,
	Аны да сиңа бирием,	Anı da siña biriyém,	Onu da sana vereyim,
	Кабул күреп ал, - диде.	Kabul kürép al,-didé.	Kabul gösterip al" dedi,
3035	Анда торып Идегәй,	Anda torıp İdégey,	Orada durup Edigey,
	Шаһ Тимер ни бирсе, аны алды.	Şah Timér ni birse, anı aldı.	Şah Timur ne verse, onu aldı.
	Идегәй анда би булды,	İdégey anda bi buldı,	Edigey orada bey oldu,
	Шаһ Тимер аңа ил булды,	Şah Timér aña il buldı,	Şah Timur ona dost oldu,
	Әмма Идегәй үзе кем? -	Emma İdégey üzé kém?-	Ama Edigey kendi kim?
3040	Анысын белмәс ир булды.	Anısın bélmes ir buldı.	Onu bilmez er oldu.

ТУКТАМЫШ ХАННЫҢ НОРАДЫННЫ МӘСХӘРӘЛӘП СӨРГӘНЕ

TOKTAMIŞ HAN'IN NORADIN'I MASKARA EDİP SÜRMESİ

	Идегәйнең көнен белгәнгә	İdégeynéñ könén bélgenge	Edigey'in gününü bilince
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli Er Toktamış
	Көннәрдән бер көн әйтте дир:	Könnerden bér kön eytté dir:	Günlerden bir gün dedi:
	-Әзәлдән дошман Идегәй -	-Ezelden doşman İdégey-	"Ezelden düşman Edigey
3045	Ул да миннән качты, күр!	Ul da minnen kaçtı, kür!	O da benden kaçtı, gör!
	Тугыз ирем базалмый,	Tugız irém bazalmıy,	Dokuz erim cüret edemeden
	Әйләнәп кире кайтты, күр!	Eylenép kiré kayttı, kür!	Geri döndü, gör!
	Сәмәркандта утырган	Semerkandta utırgan	Semerkant'ta oturan
	Аягы чонтык Шаһ Тимер	Ayagı çontık Şah Timér	Ayağı aksak Şah Timur
3050	Елдан елга яу булды,	Yıldan yılga yav buldı,	Yıldan yıla düşman oldu,
	Мин дә аңа яу булдым.	Min de aña yav buldım.	Ben de ona düşman oldum.
	Асылсыздан туган Тимер би	Asılsızdan tugan Timér bi	Asılsızdan doğan Timur Bey
	Сәмәркандка шаһ булса,	Semerkandka şah bulsa,	Semerkant'a şah olsa,
	Уникә йортка баш булса,	Üniké yortka baş bulsa,	On iki yurda baş olsa,
3055	Янә мин шах дип белмимен.	Yene min şah dip bélmimén.	Yine ben onu şah bilmem
	Ярлыгым белән ал нишанлык тамгамны	Yarlıgım bilen al nişanlık tamgamnı	Yarlığım[109] ile kıymetli mührümü
	Янә бер аңа бирмимен.	Yene bér aña birmimén.	Yine de ona vermem.
	Кәмалның улы Кин Җанбай-	Kemalnıñ ulu Kiñ Canbay-	Kemal'in oğlu Kin Canbay:
3060	Киңәш биргән бием бар;	Kiñeş birgen biyém bar;	Tavsiye veren beyim var;
	Мөйтәннән туган Кыпчак би-	Möytennen tugan Kıpçak bi-	Möyten'den doğan Kıpçak Bey,
	Андый батыр ирем бар;	Andıy batır irém bar;	Öyle cesur erim var;
	Сансыз Татар, урдам бар,	Sansız Tatar, urdam bar,	Sayısız Tatar ordum var,
	Алтын сагач тәхетем бар,	Altın yıgaç tehétém bar,	Altın ağaç tahtım var;
	Шаһ Тимер янә яу булса,	Şah Timér yene yav bulsa,	Şah Timur yine düşman olsa,
3065	Алышырга дәртем бар!	Alışırga dertém bar!	Çarpışmaya şevkim var!
	Әзәлдән дошман Идегәй -	Ezelden doşman İdégey-	Ezelden düşman Edigey,

	Ул да миннән киткәндә,	Ul da minnen kitkende,	O da benden gidince,
	Сәмәркандка җиткәндә,	Semerkandka citkende,	Semerkant'a varınca,
	Асылсыздан туган Шаһ Тимер	Asılsızdan tugan Şah Timér	Asılsızdan doğan Şah Timur
3070	Шатланып кабул иткәндә,	Şatlanıp kabul itkinde,	Sevinip kabul edince,
	Идегәй белән янә бер булса,	İdégey bélen yene bér bulsa,	Edigey ile yine bir olsa,
	Янә миңа яу булса,	Yene miña yav bulsa,	Yine bana düşman olsa,
	Чыңгыздан булган затыма	Çıñgızdan bulgan zatıma	Cengiz'den olan zatıma
	Икесе бер тиңалмас.	İkésé bér tiñalmas.	İkisi bir denkleşmez.
3075	Ике яман берекмәс,	İké yaman bérékmes,	İki kötü bir araya gelmez,
	Берексә дә ил алмас,	Bérékse de il almas,	Gelse de il alamaz,
	Идеге көн Идегәй	İndégé kön İdégey	Şimdiki günde Edigey
	Шаһ Тимергә би икән,	Şah Timérge bi iken,	Şah Timur'a bey imiş,
	Аның да калган ялгызы -	Anıñ da kalgan yalgızı-	Onun da yalnız tek kalan
3080	Норадын дигән углы бар,	Noradın digen ugli bar,	Noradın denen oğlu var,
	Ул угылын нитием?	Ul ugılın niteyém?	O oğlunu ne edeyim?"
	Ул араның эчендә	Ul aranıñ éçénde	O arada
	Үсә бирдә Норадын,	Üse birdé Noradın,	Büyüyüverdi Noradın,
	Бүз угланлар янында	Büz uglanlar yanında	Genç oğlanlar yanında
3085	Йөрә бирде Норадын,	Yöre birdé Noradın,	Yürüyüverdi Noradın,
	Токымы Чыңгыз угланлар	Tokımı Çıñgız uglanlar	Soyu Cengiz oğlanlar
	Норадынны күргәндә,	Noradınnı kürgende,	Noradın'ı görünce
	Буйларын басып буй үскән	Buyların basıp buy üsken	Boylarını basıp boya giden,
	Ир буласын белгәндә,	İr bulasın bélgende,	Er olacağını bilince,
3090	Ачуыннан агарып,	Açuvınnan agarıp,	Öfkesinden ağarıp,
	Көнчелектән күгәреп,	Könçélékten kügerép,	Kıskançlığından göğerip,
	Йәникә ханәш сүз алды:	Yenike haneş süz aldı:	Yenike Hatun söz aldı:
	- Ханыбыздан баш тартып,	-Hanıbızdan baş tardıp,	"Han'ımızdan yüz çevirip
	Казак киткән Идегәй -	Kazak kitken İdégey-	Kaçkın giden Edigey,
3095	Аның углы Норадын	Anıñ ugli Noradın	Onun oğlu Noradın
	Арабызда көн итә:	Arabızda kön ite :	Aramızda gün görüyor:
	Ханәкәгә кул сала,	Hanekege kul sala,	Haneke'ye el atıyor,
	Хан ыруын тиң итә;	Han ıruvın tiñ ite;	Han boyuna denk ediyor;
	Көнәкәгә кул сала,	Könekege kul sala,	Köneke'ye el atıyor,
3100	Кыз жуанга мәел итә;	Kız cuvanga meyél ite;	Genç kızlara meylediyor;
	Туктамыштай зур ханнан	Tuktamıştay zur hannan	Toktamış gibi büyük handan
	Бабамның канын алсам дип,	Babamnıñ kanın alsam dip,	Dedemin kanını alsam diye,
	Атамның өчен алсам дип,	Atamnıñ üçén alsam dip,	Babamın öcünü alsam diye,
	Урынна хан булсам дип,	Urnına han bulsam dip,	Yerine han olsam diye,
3105	Үтенеп алып ут ягып,	Üténép alıp ut yagıp,	Arzusuyla yanarak,
	Кан йөргәсен бәүге итәр.	Kan yörgesén beygé iter.	Kan yolu yarış eder".
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Норадынны чакыртты,	Noradınnı çakırttı,	Noradın'ı çağırttı,
	Чакыртып алып аны әйтте:	Çakırtıp alıp anı eytté:	Çağırtıp alıp şöyle söyledi:
3110	- Бай баласы байга охшар,	-Bay balası bayga ohşar,	"Bay çocuğu baya benzer,
	Би баласы бигә охшар,	Bi balası bige ohşar,	Bey çocuğu beye benzer,
	Хан баласы ханга охшар,	Han balası hanga ohşar,	Han çocuğu hana benzer,
	Балабан шоңкар кошка охшар;	Balaban şoñkar koşka ohşar;	Yavru balaban sungur kuşa benzer;
	Идегәй мининән баш тартып,	İdégey minnen baş tartıp,	Edigey benden yüz çevirip,
3115	Шаһ Тимергә киткәндә,	Şah Timérge kitkende,	Şah Timur'a gidince,
	Аннан калган Норадын, -	Annan kalgan Noradın,-	Ondan kalan Noradın,
	Аның көне кемгә охшар?	Anıñ köné kémge ohşar?	Onun günü kime benzer?"
	Анда әйтте Норадын:	Anda eytté Noradın:	O zaman söyledi Noradın:
	- Әй ханнам, ханнам!	-Ey, haniyem, haniyem!	"Ey Han'ım, benim Han'ım!

3120	- Бай баласы байга охшар,	Bay balası bayga ohşar,	Zengin çocuğu zengine benzer,
	Бәйләнми үскән тайга охшар,	Beylenmi üsken tayga ohşar,	Bağlanmadan büyüyen taya benzer;
	Би баласы бигә охшар,	Bi balası bige ohşar,	Bey çocuğu beye benzer,
	Биек - биек тауга охшар;	Biyék-biyék tavga ohşar;	Yüksek yüksek dağa benzer;
	Хан баласы ханга охшар,	Han balası hanga ohşar,	Han çocuğu hana benzer,
3125	Ояда шоңкар кошка охшар;	Oyada şoñkar koşka ohşar;	Yuvada sungur kuşa benzer;
	Туктамыш хан барында	Tuktamış han barında	Toktamış Han var iken,
	Җисер хатын, ятим ул,	Cisér hatın, yetim ul,	Dul kadın, yetim oğul,
	Аксак, гарип, ярлы кол -	Aksak, garip, yarlı, kol-	Aksak, garip, yoksul, kul:
	Аларның көнә кемгә охшар?	Alarnıñ köné kémge ohşar?	Onların günü kime benzer?
3130	Йортны бозды йорт бием,	Yortnı bozdı yort biyéñ,	Yurdu bozdu Yurt beyin,
	Илне бозды ил бием,	İlné bozdı il biyéñ,	İli bozdu İl beyin,
	Бозгынлыкта калган ил -	Bozgınlıkta kalgan il-	Bozgunlukta kalan il:
	Аның көнс кемгә охшар?	Anıñ köné kémge ohşar?	Onun günü kime benzer?
	Кичәге киткән атамның	Kiçegé kitken atamnıñ	Dün giden babamın
3135	Менгәне-кеше аты икән,	Méngené- kéşé atı iken,	Bindiği kişi atı imiş,
	Сауганы-кеше биясе,	Savganı- kéşé biyesé,	Sağdığı kişi kısrağı,
	Җиккәне-кеше дөясе.	Cikkené- kéşé döyesé.	Koştuğu kişi devesi.
	Алты айлык агыр йортыңнан	Altı aylık agır yortıñnan	Altı aylık ulu yurdundan
	Урын тапмый, атамның	Urın tapmıy, atamnıñ	Yer bulamadan, babamın
3140	Киселеп китте көясе,	Kisélép kitté cöyesé,	Kopuverdi soy ağacı,
	Аның көнс кемгә охшар?	Anıñ köné kémge ohşar?	Onun günü kime benzer?
	Әй ханиям, ханиям!	Ey haniyem, haniyem!	Ey Han'ım, benim Han'ım!
	Маңлайдан чыккан ачы тир	Mañlaydan akkan açı tir	Alından akan acı ter
	Табанга җитсә тоз булыр;	Tabanga citse toz bulır;	Tabana yetse tuz olur;
3145	Колакка төшкән суык сүз	Kolakkka töşken suvık süz	Kulağa düşen soğuk söz
	Йөрәккә җитсә боз булыр;	Yörekke citse boz bulır;	Yüreğe yetse buz olur;
	Агач башын җил борыр,	Agaç başın cil borır,	Ağaç başını yel burur,
	Адәм башын сүз борыр;	Adem başın süz borır;	Adam başını söz burur;
	Бар мактанса - табылыр,	Bar maktansa- tabılır,	Var övünse bulunur,
3150	Юк мактанса чабылыр.	Yuk maktansa- çabılır.	Yok övünse kesilir.
	Би бигә ялынып,	Bi bige yalınır,	Bey beye yalvarır,
	Бинең күңеле алыныр,	Binéñ küñélé alınır,	Beyin gönlü alınır,
	Аның көнс кемгә охшар?	Anıñ köné kémge ohşar?	Onun günü kime benzer?
	Көнем сиңа төшкәндә,	Köném siña töşkende,	Günüm sana düşünce,
3155	Минем көнем кемгә охшар?	Miném köném kémge ohşar?	Benim günüm kime benzer?
	Әй ханиям, ханиям!	Ey haniyem, haniyem!	Ey Han'ım, benim Han'ım!
	Кол сагышын би белмәс,	Kol sagışın bi bélmes,	Kul hasretini bey bilmez,
	Би сагышын хан белмәс;	Bi sagışın han bélmes;	Bey hasretini han bilmez;
	Ярлы көнен бай белмәс,	Yarlı könén bay bélmes,	Yoksul gününü bay bilmez,
3160	Яуның серен яу белмәс;	Yavnıñ sérén yav bélmes;	Düşmanın sırrını düşman bilmez;
	Ач кадерен тук белмәс,	Aç kadérén tuk bélmes,	Aç kadrini tok bilmez,
	Сырхау кадерен сау белмәс;	Sırhav kadérén sav bélmes;	Hasta kadrini sağ bilmez;
	Ым белмәгән тел белмәс;	Im bélmegen tél bélmes;	İma bilmeyen dil bilmez,
	Тел белмәгән ил белмәс;	Tél bélmegen il bélmes;	Dil bilmeyen dostluk bilmez;
3165	Зур кадерен зирәкләр беләр;	Zir kadérén zirekler bélér;	Altının değerini akıllılar bilir,
	Ир кадерен ирәнләр белер;	İr kadérén irenler bélér;	Er kadrini erenler bilir;
	Күп яшәгән ни белер,	Küp yeşegen ni bélér,	Çok yaşayan ne bilir,
	Күп кыдырган ул белер!	Küp kıdırgan ul bélér!	Çok dolaşan çok bilir![11]
	Норадын алай дигәндә	Noradın alay digende	Noradın öyle deyince
3170	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Икс утырды, бер торды;	İké utırdı, bér tordı;	İki oturdu, bir kalktı;
	Янына алып Җанбайны,	Yanına alıp Canbaynı,	Yanına alıp Canbay'ı,

	Анда киңәш-уй кылды:	Anda kiñeş- uy kıldı:	O zaman istişare etti:
	-Котлыкыя би икән -	-Kotlıkıya bi iken-	"Kutlukaya Bey imiş,
3175	Аның башын чапканда,	Anıñ başın çapkanda,	Onun başını kesince,
	Идегәйне чабып чабалмый,	İdégeyné çabıp çabalmıy,	Edigey'i kesemeden,
	Бер башыма бәла алдым;	Bér başıma bela aldım;	Bir başıma bela aldım;
	Кобогыл дип белгәнем -	Kobogıl dip bélgeném-	Kobogıl diye bildiğim
	Ул Идегәй булганда,	Ul İdégey bulganda,	O Edigey olunca,
3180	Җитеп башын алйм дип,	Citép başın aldım dip,	Varıp başını alayım diye,
	Үз башыма яу алдым.	Üz başıma yav aldım.	Öz başıma düşman aldım.
	Идегәйнең ир углы	İdégeyném ir ugl ı	Edigey'in er oğlu
	Инде калды Норадын,	İndé kaldı Noradın,	Artık kaldı Noradın,
	Норадыннан куркамын.	Noradınnan kurkamın.	Noradın'dan korkuyorum.
3185	Бүгенне таңдагысы бар,	Bügénnéñ tañdagısı bar,	Bugünün yarını var,
	Таңдагының кыямәте бар,	Tañdagının kıyameté bar,	Yarının kıyameti var,
	Җисер хатын, ятим ул,	Cisér hatın, yetim ul,	Dul kadın, yetim oğul,
	Аксак, гарип, ярлы кол -	Aksak, garip, yarlı, kol-	Aksak, garip, yoksul, kul:
	Шуларның бер шәре бар;	Şularnıñ bér şeré bar;	Şunların bir şerri var;
3190	Норадынга кул салсам,	Noradınga kul salsam,	Noradın'a el sürsem,
	Шул шәреннән куркамын.	Şul şerénnen kurkamın.	Bu şerrinden korkuyorum.
	Шаһ Тимердәй явым бар,	Şah Timérdey yavım bar,	Şah Timur gibi düşmanım var,
	Ул явымнан курыкмыймын:	Ul yavımnan kurıkmıymın :	O düşmanımdan korkmuyorum:
	Идегәй белән давым бар,	İdégey bélen davım bar,	Edigey ile davam var,
3195	Ул давымнан куркамын;	Ul davınnan kurkamın;	Onun davasından korkuyorum;
	Баласын исән калдырсам,	Balasın isen kaldırsam,	Çocuğunu esen bıraksam,
	Бу давыннан куркамын.	Bu davınnan kurkamın.	Bunun davasından korkuyorum".
	Җанбай анда моны әйтте:	Canbay anda monı eytté:	Canbay o zaman şöyle söyledi:
	-Норадынга кул салсаң,	-Noradınga kul salsan,	"Noradın'a el sürsen
3200	Идегәй сиңа яу булыр,	İdégey siña yav bulır;	Edigey sana düşman olur;
	Норадын башын буш куйсаң,	Noradın başın buş kuysañ,	Noradın'ın başını boş bıraksan,
	Үз башыңа дау булыр.	Üz başıña dav bulır.	Öz başına davacı olur.
	Аның башын алмагын,	Anıñ başın almagın,	Onun başını almadan,
	Йортыңда да тотмагын,	Yortıñda da totmagın,	Yurdunda da tutmadan,
3205	Атаңа миннән кит, дисең,	Ataña minnen kit, diyép,	Babana benden git, diye,
	Исән-аман жит, дисең,	İsen-aman cit, diyép,	Sağ salim var, diye,
	Жабага тайга мендереп	Cabaga tayga méndérép,	Yıllık taya bindirip,
	Чүл далага озаткыл;	Çül-dalaga ozatkıl;	Çöl, bozkıra uğurla;
	Сау калса үзеннән,	Sav kalsa üzénnen,	Sağ kalsa kendinden;
3210	Сау калмаса синнән калмыйдыр.	Sav kalmasa, sinnen kalmıydır.	Sağ kalmasa, senden bilinmez".
	Җанбай алай дигәндә	Canbay alay digende	Canbay öyle deyince
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Уникә бием чакыртты:	Uniké biyém çıkarttı:	On iki beyini çağırttı:
	-Алты айлык йортымны	-Altı aylık yortımnı	"Altı aylık yurdumu
3215	Бер каләмнән үткәргән	Bér kalemnen ütkergen	Tek kalemden geçiren
	Диван бием Байназар,	Divan biyém Baynazar,	Divan beyim[110] Baynazar,
	Тиң кордашым кош бием,	Tiñ kordaşım koş biyém,	Denk yaşıtım Kuş beyim,[111]
	Кушагың алтын Кушназар,	Kuşagıñ altın Kuşnazar,	Kuşağın altın Kuşnazar,
	Норадындай баланың	Noradınday balanıñ	Noradın gibi çocuğun,
3220	Киемнәрен сез бирең!	Kiyémnerén séz biréñ!	Giyimlerini siz verin!
	Алаңгасар Алман би,	Alañgasar Alman bi,	Havai Alman Bey,
	Айбалталы Дөрмән би,	Aybaltalı Dörmen bi,	Ay baltalı Dörmen Bey,
	Норадындай баланың	Noradınday balanıñ	Noradın gibi çocuğun
	Бар шайманын сез бирең!	Bar şaymanın séz birén!	Bütün teçhizatını siz verin!
3225	Кенәгәсле Кәрим би,	Kénegeslé Kerim bi,	Kinigisli Kerim Bey,

	Уймавытта Үмәр би,	Uymavıtta Ümer bi,	Uymalıt'ta Ömer Bey,
	Норадындай баланың	Noradınday balanıñ	Noradın gibi çocuğun
	Дирбиясен сез бирең!	Dirbiyesén séz biréñ!	Koşumunu siz verin!
	Янгурадай йорт бием,	Yanguraday yort biyém,	Yangura gibi Yurt beyim,
3230	Илтәрәстәй ил бием,	İlterestey il biyém,	İlteres gibi İl beyim,
	Норадындай баланың	Noradınday balanıñ	Noradın gibi çocuğun
	Менәренә аты юк,	Méneréne atı yuk,	Binmeye atı yok,
	Качса котылып китәрдәй,	Kaçsa kotılıp kiterdey,	Kaçsa kurtulup giderlik,
	Куганда куып житәрдәй	Kuganda kuvıp citerdey	Kovarken koşarak yetişilirlik,
3235	Аргымак сайлап сез бирең!	Argımak saylap séz biréñ!	Savaş atını seçip siz verin!
	Әйткәнемне тиз бирең!	Eytkenémné tiz biréñ!	Dediğimi tez verin!"
	Хан диваны Байназар,	Han divanı Baynazar,	Han divanı Baynazar,
	Хан кош бие Кушназар,	Han koş biyé Kuşnazar,	Han Kuş beyi Koşnazar,
	Ягасы ярка ямау тун,	Yakası yarka yamav yun ,	Yakası tabaklanmamış yamalı kürk,
3240	Колагы юк колакчын	Kolagı yuk kolakçın	Kulaklıksız eski bürk,
	Норадынга апкилде	Noradınga apkildé	Noradın'a getirdi.
	Алаңгасар Алман би,	Alañgasar Alman bi,	Havai Alman Bey,
	Айбалталы Дөрмән би,	Aybaltalı Dörmen bi,	Ay baltalı Dörmen Bey
	Кынабы юк бер кылыч,	Kınabı yuk bér kılıç,	Kını yok bir kılıcı,
3245	Сабы чыккан бер чукмар	Sabı çıkkan bér çukmar	Sapı çıkan bir topuzu
	Норадынга апкилде.	Noradınga apkildé.	Noradın'a getirdi.
	Кенәгәсле Керим би,	Kénégéslé Kerim bi,	Kinegisli Kerim Bey,
	Уймавытта Үмәр би,	Uymavıtta Ümer bi,	Uymavıt'ta Ömer Bey,
	Киндер аел, бау камчы,	Kindér ayıl, bav kamçı,	Keten kolan, bağ kamçı,
3250	Коешканы юкә жеп,	Koyışkanı yüke cép,	Kuskunu ıhlamur ip,
	Өзәңгәсез бер ияр	Özengéséz bér iyer	Üzengisiz bir eyer
	Норадынга апкилде.	Noradınga apkildé.	Noradın'a getirdi.
	Янгурадай йорт бие,	Yanguraday yort biyé,	Yangura gibi Yurt beyi,
	Илтәрәстәй ил бие,	İlterestey il biyé,	İlteres gibi İl Beyi,
3255	Юкәле нукта кулга алып,	Yükelé nukta kulga alıp,	Ihlamurlu yular ele alıp,
	Өер атка тукталды,	Öyér atka tuktaldı,	Yılkı, at üzerinde durdu,
	Өер атны өркетеп,	Öyér atnı örkétép,	Yılkı, atı ürkütüp,
	Яманына күз салды.	Yamanına küz saldı.	Kötüsüne göz attı.
	Кабактай эче өрелгән,	Kabaktay éçé örélgen,	Kabak gibi içi şişmiş,
3260	Таяктай муйны сузылган,	Tayaktay muynı suzılgan,	Dayak gibi boynu uzanmış,
	Тигәнәк салган яллары	Tigenek salgan yalları	Kelotu sarmış yeleleri
	Кочак-кочак тузылган,	Koçak-koçak tuzılgan,	Kucak kucak hırpalanmış,
	Аяклары аерылган,	Ayakları ayırılgan,	Ayakları ayrılmış,
	Тояклары маерылган,	Toyakları mayırılgan,	Toynakları yamulmuş,
3265	Өер атка ияре алмый	Öyér atka iyeré almıy	Yılkı atı izleyemeyip
	Бара торган ябага -	Bara torgan yabaga-	Yürüyen bir yıllık tay:
	Аңа нукта кидерде.	Aña nukta kidérdé.	Ona yular taktı.
	Янгурасы житәкләп,	Yangurası citeklep,	Yangura'sı tutup,
	Илтәрәсе этәкләп,	İlteresé éteklep,	İlteres'i itekleyip,
3270	Хан кашына апкилде.	Han kaşına apkildé.	Han'ın karşısına getirdi
	Туктамыш хан анда әйтте:	Tuktamış Han anda eytté:	Toktamış Han o zaman söyledi:
	-һай Норадын, Норадын,	Hay Noradın, Noradın,	"Hay, Noradın, Noradın,
	Алла бирсен морадың!	Alla birsén moradıñ!	Allah versin muradın!
	Атаң икән Идегәй;	Atañ iken İdégey;	Baban imiş Edigey;
3275	Башлы урдамнан баш тартып,	Başlı urdamnan baş tartıp,	Baş sarayımdan baş çekip,
	Башын алып киткәндә	Başıñ alıp kitkende	Başını alıp gidince
	Башың исән калдырдым;	Başıñ isen kaldırdım;	Başını esen bıraktım;
	Менәрең ат бирдем,	Méneréñe at birdém,	Binmeye at verdim,

	Кияренә тун бирдем,	Kiyeréñe tun birdém,	Giymeye kürk verdim,
3280	Барыр юлың буш куйдым;	Barır yılıñ buş kuydım;	Gideceği yolunu boş koydum;
	Атың арык, үзең яшь,	Atıñ arık, üzéñ yeş,	Atın zayıf, özün genç,
	Ерак йортка жиләсең,	Yırak yortka cilesén,	Uzak yurda gidersin,
	Атаңна барып житкәндә	Atanña barıp citkende	Babana varınca
	Бездән сәлам диярсең!	Bézden selam diyersén!	Bizden selam söylersin!"
3285	Анда атка менгәндә,	Anda atka méngende	O zaman ata binince
	Уңдан-сулдан "һай" салып,	Uñdan-suldan "hay" salıp,	Sağdan soldan haykırıp,
	Хан янында ялчылар	Han yanında yalçılar	Han yanında ırgatlar
	Ябага тайны органда	Yabaga taynı organda	Yıllık taya vurunca
	Кузгалып китте Норадын.	Kuzgalıp kitté Noradın.	Yola çıktı Noradın.
3290	Чыгып китте каладан,	Çıgıp kitté kaladan,	Çıkıp gitti şehirden,
	Тибенгәсең бер тибең,	Tibéngesén bér tibép,	Ter keçesini bir tepip,
	Саурыга камчы органда	Savrıga kamçı organda	Sağırıya kamçı vurunca
	Алып качты ябага.	Alıp kaçtı yabaga.	Alıp kaçtı yıllık tay.
	Өч көн үткән арада,	Öç kön ütken arada,	Üç gün geçtikten sonra,
3295	Дүртенче көн булганда-	Dürténçé kön bulganda-	Dördüncü gün olunca,
	Идегәй менгән Тим Чуарның	İdégey méngen Tim Çuvarnıñ	Edigey'nin bindiği Tim Çuvar'ın
	Токымы икән бу Сарала!	Tokımı iken bu Sarala!	Tohumu imiş bu Sarala![112]

НОРАДЫННЫҢ АТАСЫНА КИЛГӘНЕ, ИДЕГӘЙНЕҢ АКСАК ТИМЕР БЕЛӘН БЕРЛЕКТӘ ТУКТАМЫШ ХАННЫҢ ӨСТЕНӘ ЙӨРГӘНЕ

NORADIN'IN BABASINA GELMESİ, EDİGEY'İN AKSAK TİMUR İLE BİRLİKTE TOKTAMIŞ HAN ÜSTÜNE YÜRÜMESİ

	Бу дәрья да ул дәрья,	Bu derya da ul derya,	Bu derya da o derya,
	Ул дәрьядан Сыр-Дәрья;	Ul deryadan Sır-Derya;	O deryadan Sırderya,
3300	Сарала атын йөздереп	Sarala atın yözdérép	Sarala'sını yüzdürüp
	Сыр-Дәрьяны чыкканда,	Sır-Deryanı çıkkanda,	Sırderya'dan çıkınca,
	Атның ялы ятканда,	Atnıñ yalı yatkanda,	Atın yelesi yatınca,
	Кабаклары катканда,	Kabakları katkanda,	Önleri kirlenince,
	Атка салган ак башлы ияр	Atka salgan ak başlı iyer	Ata bağlanan ak başlı eyer
3305	Ак күбеккә батканда,	Ak kübékke batkanda,	Ak köpüğe batınca,
	Ай да ун көн дигәндә	Ay da un kön digende	Ay da on gün derken
	Сәмәркандтай шәһәргә	Semerkandtay şeherge	Semerkant gibi şehre
	Җитеп килде Норадын.	Citép kildé Noradın.	Varıverdi Noradın
	Шаһ Тимердәй әмирнең	Şah Timérdey emirnéñ	Şah Timur gibi emirin
3310	Биектән суккан каласы	Biyékten sukkan kalası	Yüksek yaptırdığı şehri
	Бизәкләп суккан капугы	Bizeklep sukkan kapugı	Bezekletip yaptırdığı kapısı
	Монарланып күренде.	Monarlanıp küréndé.	Sis içinde göründü.
	Капуда торган тоткавыл,	Kapuda torgan totkavıl,	Kapıda duran totkavıl,
	Тоткавыллар белән сөйләшеп,	Totkavıllar bélen söyleşép,	Totkavıllar ile söyleşip,
3315	Үтеп керде Норадын.	Ütép kérdé Noradın.	Geçip girdi Noradın.
	Идегәйнең ак сарай -	İdégeynéñ ak saray-	Edige'nin ak saray,
	Җитеп килде Норадын.	Citép kildé Noradın.	Vardı geldi Noradın.
	Азамат ир Идегәй	Azamat ir İdégey	Azametli er Edigey
	Норадынны күргәндә:	Noradınnı kürgende :	Noradın'ı görünce
3320	- Норадын углым, синме? дип,	-Noradın uglım, sinmé? dip,	"Noradın oğlum, sen misin?" diye,
	Атылып килде алдына,	Atılıp kilép aldına,	Atılıp gelip önüne,

Күзләреннән үбеп углының,
Маңлаеннан искәп сөйгәндә:
-Ялгыздан ялгыз киләсең,
Йөргән юлың аманмы?
Алтай язлар аманмы?
Замандашым, тиңдәшем,
Тиң корбылар аманмы? -
Аны да сорап Идегәй,
Хәл-әхвәлен белгәндә,
Анда әйтте Норадын:
-Идел белән Жаектан,
Сарай белән Болгардан,
Нораның кара комыннан,
Уел белән Кыелдан,
Каргалы, Элек буеннан,
Татарның тулы йортыңнан
Сиңа килдем, атаем!
Айтулыдай анамнан,
Комкент дигән каладан,
Сине белгән илеңнен,
Сары тауны жәйләгән
Кәкре кубыз, ай мөез,
Китмән койрык куеңнан,
Маң-маң баскан, маң баскан,
Дүрт аягын тиң баскан,
Өркәчләрен май баскан,
Кабырга озын, карны киң
Каранар дигән дөяңнән
Сөенче әйтеп киләмен.
Анда әйтте Идегәй:
-Идел дигән ирнеңнән,
Илемне күргән күзеңнән,
Уел дигән авызыңнан,
Татарны әйткән телеңнән
Сары Тау дигән сүзеңнән
Миндәй атаң әйләнсен,
Азамат ир Идегәй
Хәл сорашып белгәндә,
Норадынның ат-тунын,
Бар шайманын күргәндә
Туктамышның нияте
Ни булганын аңлады.
Норадынга өй бирде,
Үз кулыннан сый бирде.
Меңәрәнә ат бирде,
Уеннан уен кылдырып,
Норадынга ял бирде.
Айлар-көннәр үткәчтән,
Норадынны чакыртып,
- Газизем, сөйлә, - дигәндә
Ир Норадын аны әйтте:
- Ат сөренми жир танымас,
Ир сөренми ил танымас,

Küzlerénnen übép uglınıñ,
Mañlayınnan iskep söygende:
-Yalgızdan yalgız kileséñ,
Yörgen yulıñ amanmı?
Altay yazlar amanmı?
Zamandaşım, tiñdeşém,
Tiñ korbılar amanmı?-
Anı da sorap İdégey,
Hel-ehvelén bélgende,
Anda eytté Noradın:
-İdél bélen Cayıktan,
Saray bélen Bolgardan,
Noranıñ kara komınnan,
Uyıl bélen Kıyıldan,
Kargalı, Élek buyınnan,
Tatarnıñ tulı yortıñnan
Siña kildém, atayım!
Aytulıday anamnan,
Komkent digen kaladan,
Siné bélgen iléñnen,
Sarı tavnı ceylegen
Kekré kubız, ay möyéz,
Kitmen koyrık kuyıñnan,
Mañ-mañ baskan, mañ baskan,
Dürt ayagın tiñ baskan,
Örkeçlerén may baskan ,
Kabırga ozun, karnı kiñ
Karanar digen döyeñnen
Söyénçé eytép kilemén.
Anda eytté İdégey:
-İdél digen irnéñnen,
İlémné kürgen küzéñnen,
Uyıl digen avızıñnan,
Tatarnı eytken téléñnen
Sarı Tav digen süzéñnen
Mindey atañ eylensén.
Azamat ir İdégey
Hel soraşıp bélgende,
Noradınnıñ at-tunın,
Bar şaymanın kürgende
Tuktamışnıñ niyeté
Ni bulganın añladı.
Noradınga öy birdé,
Üz kulınnan sıy birdé.
Méneréne at birdé,
Uyınnan uyun kıldırıp,
Noradınga yal birdé.
Aylar-könner ütkeçten,
Noradınnı çakırtıp,
-Gazizém, söyle,-digende
İr Noradın anı eytté:
-At sörénmi cir tanımas,
İr sörinmi il tanımas,

Gözlerinden öpüp oğlunun,
Alnından koklayıp sevince:
"Yalnız yalnız geliyorsun,
Yürüdüğün yolun emin mi?
Altı ay yazlar güzel mi?
Çağdaşım, yaşıtım,
Eş dostlarım esen mi?"
Bunu da sorup Edigey,
Hallerini bilince,
O zaman söyledi Noradın:
"İdil ile Yayık'tan,
Saray ile Bulgar'dan,
Nora'nın[113] kara kumundan,
Uyıl[114] ile Kıyıl'dan,[115]
Kargalı,[116] İlek[117] boyundan,
Tatar'ın bütün yurdundan
Sana geldim, babam!
Aytulı gibi anamdan
Komkent denen şehirden,
Seni bilen ilinden,
Sarı Tav'da yaylayan
Eğri kopuz, ay boynuz
Çapa kuyruk koynundan,
Dom dom basan dom basan,
Dört ayağını denk basan,
Hörgüçlerini yağ basan,
Kaburgası uzun, karnı geniş
Karanar denen devenden
Müjde ile geliyorum".
O zaman söyledi Edigey:
"İdil diyen dudağından,
İlimi gören gözünden,
Uyıl diyen ağzından,
Tatar'ı söyleyen dilinden
Sarı Tav diyen sözünden
Benim gibi baban dönsün![118]
Azametli er Edigey
Hal hatır sorup bilince,
Noradın'ın at, kürkünü,
Bütün teçhizatını görünce
Toktamış'ın niyetinin
Ne olduğunu anladı.
Noradın'a ev verdi,
Öz elinden ikram verdi
Binmesi için at verdi,
Oyundan oyununu kıldırıp,
Noradın'a istirahat verdi.
Aylar, günler geçince,
Noradın'ı çağırtıp,
"Azizim, söyle" deyince
Er Noradın şöyle söyledi:
"At sürmeden yer tanımaz,
Er yürümeden il tanımaz,

3375	Иделдәй илем барында	İdéldey ilém barında	İdil gibi ilim varken,
	Шаһ Тимер иле тартмыйдыр,	Sah Timér ilé tartmıydır,	Şah Timur'un ili çekmiyor,
	Хич күңелемә якмыйыр,	Hiç küñéléme yakmıydır,	Hiç gönlümü açmıyor
	Таңы таң булып атмыйдыр,	Tañı tañ bulıp atmıydır,	Tanı tan olup ağarmıyor,
	Суы су булып акмыйдыр.	Suvı su bulıp akmıydır.	Suyu su olup akmıyor".
3380	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey!
	- Әй Норадын, Норадын,	-Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
	Нидер синең морадың?	Nidér sinéñ moradıñ?	Nedir senin muradın?"
	-Әйтсем әйтим морадым :	-Eytsem eytim moradım :	"Söylesem söyleyeyim muradımı:
	Ат та туйган җиренә,	At ta tuygan ciréne,	At da doyduğu yerine,
3385	Ир дә туган җиренә;	İr de tugan ciréne;	Er de doğduğu yerine;
	Кендек каным тамган җир -	Kéndék kanım tamgan cir-	Göbek kanımın damladığı yer:
	Көмеш сулы Идел булганда,	Köméş sulı İdél bulganda,	Gümüş sulu İdil varken;
	Сине дә куган Туктамыш,	Siné de kugan Tuktamış,	Seni de kovan Toktamış,
	Мине дә куган Туктамыш;	Miné de kugan Tuktamış;	Beni de kovan Toktamış;
3390	Бабамның башын чаптырган	Babamnıñ başın çaptırgan	Dedemin başını kestiren
	Әзәлдән яу Туктамыш;	Ezelden yav Tuktamış;	Ezelden düşman Toktamış;
	Туктамышта кигем бар,	Tuktamışta kigém bar,	Toktamış'a öcüm var,
	Кик алганда кине юк,	Kik alganda kine yuk,	Öç alırken ayıp yok,
	Үч алганда үпкә юк;	Üç alganda üpke yuk;	Öç alırken dargınlık yok,
3395	И газизем, и атам,	İ gazizém, i atam,	Hey azizim, hey babam,
	Каерылып атны тартаек,	Kayırılıp atnı tartayık,	Çevirip atı çekelim,
	Ана Иделгә кайтаек,	Ana İdélge kaytayık,	Ana İdil'e dönelim,
	Идел багында ятаек.	İdél bagında yatayık.	İdil bağında yatalım.
	Ул Туктамыш хан икән,	Ul Tuktamış han iken,	O Toktamış Han iken,
3400	Ук-садак билдә булганда	Uk-sadak bilde bulganda	Ok, sadak belde olunca
	Угыбызны анда атаек,	Ugıbızını anda atayık,	Okumuzu orada atalım,
	Ата-ата ятаек!	Ata-ata yatayık!	Ata-ata yatalım!"
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey :	O zaman söyledi Edigey:
	-Әй Норадын, Норадын,	-Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
3405	Сагынсам да илемне,	Sagınsam da ilémné,	Özlesem de ilimi,
	Санласам да санымны,	Sanlasam da sanımnı,	Bilsem de öz şanımı,
	Туктамыштай бер ханны	Tuktamıştay bér hannı	Toktamış gibi bir hanı
	Хан итеп белгән ул илгә	Han itép bélgen ul ilge	Han edip bilen o ile
	Янә бер кире кайтмыймын.	Yene bér kiré kaytmıymın.	Yine bir daha dönmem.
3410	Идеме ул хан булганда	İléme ul han bulganda	İlime o han olunca
	Ил күңелемнә тартмыйдыр,	İl küñélémne tartmıydır,	İl gönlümü çekmiyor,
	Суы су булып акмыйдыр.	Suvı su bulıp akmıydır.	Suyu su olup akmıyor".
	Анда әйтте Норадын:	Anda eytté Noradın :	O zaman söyledi Noradın:
	- Әй газизем, әй атам,	-Ey gazizém, ey atam,	"Ey azizim, ey babam,
3415	Сарай белән Болгарның,	Saray bélen Borgarnıñ,	Saray ile Bulgar'ın,
	Иделдәге илеңнең	İdéldegé iléñnéñ	İdil'deki ilinin
	Халкы ханнан өрке инде,	Halkı hannan örke indé,	Halkı handan ürküyor artık,
	Татарың белән нугайың	Tatarıñ bélen nugayıñ	Tatarlar ile Nogaylar
	Хана каршы купты инде,	Hanga karşı kuptı indé,	Hana karşı koptu artık,
3420	Идегәй безгә кайтсын дип,	İdégey bézge kaytsın dip,	Edigey bize dönsün deyip,
	Башыбызда торсын дип,	Başıbızda torsın dip,	Başımızda dursun deyip,
	Сөт белән юган кылычын	Söt bélen yugan kılıçın	Süt ile yıkanan kılıcını
	Кан белән янә юсын дип,	Kan bélen yene yusın dip,	Kan ile yine yıkasın diye,
	Болгариның Бодай би	Bolgarinıñ Boday bi	Bulgar'daki Buğday Bey
3425	Артымнан куа җитеп	Artımnan kuva citép	Ardımdan koşarak yetişip
	әйтте инде.	eytté indé.	söyledi artık.
	Әй газизем, әй атам,	Ey gazizém, ey atam,	Ey azizim, ey babam,

	Кәерылып аты тартаек,	Kayırılıp atı tartayık,	Çevirip atı çekelim,
	Идел чыгып ятаек!	İdél çıgıp yatayık!	İdil'e çıkıp yatalım!
3430	Ук-садак билдә булганда,	Ul-sadak bilde bulganda,	Ok, sadak belde olunca,
	Ил-халык бергә булганда,	İl-halık bérge bulganda,	İl, halk birlikte olunca,
	Угыбызны анда атаек,	Ugıbızını anda atayık,	Okumuzu orada atalım,
	Ата-ата ятаек!	Ata-atą yatayık!	Ata-ata yatalım!"
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
	- Газизем асыл икәнсең,	-Gazizém, asıl ikenseñ,	"Azizim, asil imişsin,
3435	Рас сөйләрсең, мырза улым.	Ras söylerséñ, mırza ulım.	Doğru söylersin, mırza oğlum.
	Сарай белән Болгарның,	Saray bélen Bolgarnıñ,	Saray ile Bulgar'ın,
	Чулман белән Нократның	Çulman bélen Nokratnıñ	Çulman ile Nokrat'ın[119]
	Халкы ханнан өреккәндә,	Halkı hannan örékkende,	Halkı handan ürkünce,
	Өркеп мине көткәндә	Örkép miné kötkende	Ürküp beni bekleyince,
3440	Без дә анда булаек;	Béz de anda bulayık;	Biz de orada olalım;
	Ил сүзен тоткан-ир булыр,	İl süzén totkan- ir bulır,	İl sözünü tutan: er olur,
	Ил сүзен кабул кылаек!	İl süzén kabul kılayık!	İl sözünü kabul kılalım!"
	Анда килеп Идегәй	Anda kilép İdégey	O zaman gelip Edigey
	Шаһ Тимергә сүз салды:	Şah Timérge süz saldı:	Şah Timur'a söz saldı:
3445	- Атам Котлыкыя би икән -	-Atam Kotlıkıya bi iken-	"Babam Kutlukaya Bey imiş,
	Аны суйган Туктамыш,	Anı suygan Tuktamış,	Onu kesen Toktamış,
	Йортым йорттан күчереп,	Yortım yorttan küçérép,	Hlkımı yurttan göçürüp,
	Аны куган Туктамыш;	Anı kugan Tuktamış;	Onu kovan Toktamış,
	Идел белән Жаектан,	İdél bélen Cayıktan,	İdil ile Yayık'tan,
3450	Бөктәгәле Адырдан,	Böktegélé Adırdan,	Üsküflü doğanlı Adır'dan,
	Саралтын суккан Сарайдан,	Saraltın sukkan Saraydan,	Sarı altın basan Saray'dan,
	Әзгәри суккан Болгардан,	Ezgeri sukkan Bolgardan,	Ezgeri basan Bulgar'dan,
	Татарның тулы йортыннан	Tatarnıñ tulı yortınnan	Tatar'ın bütün yurdundan
	Мине куган Туктамыш;	Miné kugan Tuktamış;	Beni kovan Toktamış,
3455	Индегенең көнендә	İndégénéñ könénde	Şimdiki günde ise
	Норадын углым булганда,	Noradın uglım bulganda,	Noradın oğlum olunca,
	Аны да илдән куганда,	Anı da ilden kuganda,	Onu da ilden kovunca,
	Чулман белән Нократның	Çulman bélen Nokratnıñ	Çulman ile Nokrat'ın
	Халкы ханнан өреккәндә,	Halkı hannan örékkende,	Halkı handan ürkünce,
3460	Өркеп мине көткәндә,	Örkép miné kötkende,	Ürküp beni bekleyince,
	Илендә артык калалмам,	İléñde artık kalalmam,	İlinde fazla kalamam,
	Рөхсәт боер, әй әмир,	Röhset boyır, ey emir,	Ruhsat buyur, ey emir,
	Иделгә кире кайтаем,	İdélge kiré kaytayım,	İdil'e geri döneyim,
	Халкым җыеп алаем,	Halkım cıyıp alayım,	Halkımı toplayıp alayım,
3465	Туктамышның өстенә	Toktamışnıñ östéne	Toktamış'ın üstüne
	Туп туплап ук бараем,	Tup tuplap uk barayım,	Ordu toplayıp varayım.
	Угымны анда атаем,	Ugımnı anda atayım,	Okumu orada atayım,
	Ата биреп ятаем.	Ata birép yatayım.	Atıverip yatayım".
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
3470	Идегәйгә аны әйтте:	İdégeyge anı eytté :	Edigey'e şöyle söyledi:
	- Рас әйтерсең, Идегәй би.	-Ras eytérséñ, İdégey bi.	"Doğru söylersin Edigey Bey.
	Атаң Котлыкыя би иде,	Atañ Kotlıkıya bi idé,	Baban Kutlukaya Bey idi,
	Аны да суйган Туктамыш;	Anı da suygan Tuktamış ;	Onu da kesen Toktamış;
	Йортың йорттан күчереп,	Yortıñ yorttan küçérép,	Halkını yurttan göçürüp,
3475	Сине дә куган Туктамыш;	Siné de kugan Tuktamış;	Seni de kovan Toktamış;
	Норадын углың булганда	Noradın uglıñ bulganda	Noradın oğlun olunca
	Аны да куган Туктамыш;	Anı da kugan Tuktamış ;	Onu da kovan Toktamış;
	Сыр-Дәрьяның сыртындан	Sır-Deryanıñ sırtından	Sırderya'nın sırtından
	Сәмәркандтай калама	Semerkandtay kalama	Semerkant gibi şehrime

3480	Баса килгән Туктамыш;	Basa kilgen Tuktamış ;	Basıp gelen Toktamış;
	Миенм кулдан тай алып,	Miném kuldan tay alıp,	Benim elden tay alıp,
	Атка менгәч мас булган,	Atka méngeç mas bulgan,	Ata binince mestolan,
	Минем кулдан хан жыеп,	Minem kuldan han cıyıp,	Benim elden ekmek toplayıp,
	Такка менгәч мас булган	Takka méngeç mas bulgan	Tahta çıkınca mestolan,
3485	Туйгужа улы Туктамыш	Tuyguca uli Tuktamış	Tuyguca oğlu Toktamış
	Әзәлдән сиңа яу икән,	Ezelden siña yav iken,	Ezelden sana düşman iken,
	Әзәлдән миңа яу булды,	Ezelden miña yav buldı,	Ezelden bana düşman oldu.
	Кайта чапсам көн килде,	Kayta çapsam kön kildé.	Defetme günü geldi.
	Синдәй ирем барында	Sindey irém barında	Senin gibi erim varken
3490	Ул көн миңа бер килде.	Ul kön miña bér kildé.	O gün bana geldi.
	Шул Туктамыш өстенә	Şul Tuktamış östéne	Şu Toktamış'ın üstüne
	Кыргын жыеп бараем,	Kırgın cıyıp barayım,	Savaşçı toplayıp varayım,
	Әзәлдән килгән кигемне	Ezelden kilgen kigémné	Ezelden gelen öcümü,
	Туктамыштан алаем.	Tuktamıştan alayım.	Toktamış'tan alayım".
3495	Аны әйтеп, Шаһ Тимер	Anı eytép, Şah Timér	Bunu söyleyip Şah Timur
	Сырлатып хат яздырды.	Sırlatıp hat yazdırdı.	Nakışlatıp hat yazdırdı.
	Ерагына хат юллап,	Yıragına hat yullap,	Uzağına hat yollayıp,
	Якынына ат юллап,	Yakınına at yullap,	Yakınına at yollayıp,
	Чирүсн жыеп алдырды.	Çirüvén cıyıp aldırdı.	Ordusunu toplayıp aldırdı.
3500	Уң кулында - Ир Каплан,	Uñ kulında- İr Kaplan,	Sağ kolunda Er Kaplan,
	Сул кулында - Кыйгырчак,	Sul kulında- Kıygırçak,	Sol kolunda Kıygırçak,
	Маңлай башы - Идегәй,	Mañlay başı- İdégey,	Öncüleri Edigey,
	Кыргын юлга юнәлде.	Kırgın yulga yüneldé.	Savaşçılar yola yöneldi.
	Боларып яткан күлләрнең	Bolarıp yatkan küllernéñ	Dalgın yatan göllerin
3505	Балыгын алды дулатып,	Balıgın aldı dulatıp,	Balığını aldı haşince,
	Сыланып яткан суларның	Sılanıp yatkan sularnıñ	Beslenip yatan suların
	Суларын эчте болгатып;	Suların éçté bolgatıp;	Sularını içti karıştırtıp;
	Күгәреп үскән күксавыл-	Kügerép üsken küksavıl-	Göğerip biten küksavıl,[120]
	Күксавылны кыдырып,	Küksavılnı kıdırıp,	Küksavılı geçip,
3510	Кыларып үскән кау кылган -	Kılarıp üsken kav kılgan-	Kıl gibi biten kuru pelin,
	Кау кылганны кыдырып,	Kav kılgannı kıdırıp,	Kuru pelini geçip,
	Киле бирде яу кыргып.	Kile birdé yav kırgıp.	Geliverdi kırıp biçip orduyla.
	Алды килеп кунган жиргә	Aldı kilép kungan cirge	Önünün gelip konduğu yere
	Арты килеп куна бирде,	Artı kilép kuna birdé,	Ardı gelip konuverdi,
3515	Иравыллар эчкән судан	İravıllar éçken sudan	İravılların içtiği sudan
	Соргавыллар кана бирде.	Sorgavıllar kana birdé.	Sorgavıllar kanıverdi.
	Кара корттай кыймылдап,	Kara korttay kıymıldap,	Kara kurt gibi kımıldayıp,
	Саранчадай шуылдап,	Sarançaday şuvıldap,	Çekirge gibi cıvıldayıp,
	Бар шайманы шыңгырап,	Bar şaymanı şıñgırap,	Bütün silahları şıngırdayıp,
3520	Бәреп егып аударып,	Berép yıgıp avdarıp,	Vurup yıkıp devirip,
	Кыргып, кырып бара бирде.	Kırgıp, kırıp bara birdé.	Ezip kırıp gidiverdi.
	Чүлләгәнгә су булып,	Çüllegenge su bulıp,	Çölde gezene su olup,
	Адашканга юл булып,	Adaşkanga yul bulıp,	Şaşırana yol olup,
	Арыган юлда калдырмый,	Arıgan yulda kaldırmıy,	Yorulanı yolda bırakmadan,
3525	Аксак атны маермый,	Aksak atnı mayırmıy,	Aksak atı üzmeden
	Сансыз чирү, кара яу -	Sansız çirüv, kara yav-	Sayısız ordu, kara düşman,
	Колавыз булып юл башлап,	Kolavız bulıp yul başlap,	Kılavuz olup yola çıkıp,
	Идегәй аны апкилде.	İdégey anı apkildé.	Edigey onu getirdi.
	Энҗү дәрья-киң дәрья,	Éncü derya- kiñ derya,	İncü derya, geniş derya
3530	Бәнҗү дәрья- сай дәрья.	Bencü derya- say derya.	Bencü derya sığ derya.
	Аннан ары Актүбә,	Annan arı Aktübe,	Ondan öte Aktübe,
	Аннан ары тар Жаек,	Annan arı tar Cayık,	Ondan öte dar Yayık,

Мәкергә оста Шаһ Тимер
Анда килеп туктады.
Чүлдән килгән чирүе
Җаектан килеп су эчте -
Җаек кайтып бер төште
Куышын корып кунышлап,
Кыргын анда мәл тапты.
Җаектан ашу Актүбә,
Актүбәгә менгәндә,
Идел-йортын күргәндә,
Туфрагын үбеп ярсулап,
Идегәй анда тулгады:
-И Идел-йорт, Идел-йорт,
Идел эче имин йорт,
Атам киев булган йорт -
Иелеп тәзем кылган йорт;
Анам килен булган йорт -
Иелеп сәлам әйткән йорт;
Кендегемне кискән йорт,
Керем-коңым юган йорт;
Бие сауган сөтле йорт,
Кымыз эчкән котлы йорт;
Идел-Җаек арасы
Елкы белән тулган йорт,
Казан-Болгар арасы
Кала белән тулган йорт;
Ашлы белән Ибрахим[30]
Ашлык белән тулган йорт,
Ата-бабам тоткан йорт,
Котлы булсын туган йорт!
Айдан якты нәрсә юк
Кара болыт басмаса,
Адәм гарибе шул булыр -
Кайтып илен тапмаса!
Мин барамын, барамын,
Үз илемне аламын;
Агачы айбар күренгән.
Маллары суга иелгән,
Яфраклары калкандай,
Ботагы көмеш алкадай,
Алмасы бар йөрәктәй,
Балтырганы беләктәй,
Син түгелмә туган йорт,
Ач тамагым туйган йорт?
Котлы булсын туган йорт!
Утыра идек жайлашып,
Күк тугайга бие бәйләшеп,
Колын тайдай уйнашып,
Ияләшеп утырып,
Иделдән саба тутырып,
Тиң-кордашка кушылып,
Монда кымыз эчкән без идек.
Яфракларын сарган,

Mekérge osta Şah Timér
Anda kilép tuktadı.
Çülden kilgen çirüvé
Cayıktan kilép su éçté-
Cayık kaytıp bér töşté
Kuvışın korıp kunışlap,
Kırgın anda mel taptı.
Cayıktan aşu Aktübe,
Aktübege méngende,
İdél-yortın kürgende,
Tufragın übép yarsulap,
İdégey anda tulgadı :
-İ İdél-yort, İdél-yort,
İdél éçé imin yort,
Atam kiyev bulgan yort-
İyélép tezém kılgan yort;
Anam kiléп bulgan yort-
İyélép selam eytken yort;
Kéndégémné kisken yort,
Kérém-koñım yugan yort;
Biye savgan sötlé yort,
Kımız éçken kotlı yort;
İdél-Cayık arası
Yılkı bélen tulgan yort,
Kazan-Bolgar arası
Kala bélen tulgan yort;
Aşlı bélen İbrahim
Aşlık belen tulgan yort,
Ata-babam totkan yort,
Kotlı bulsın tugan yort!
Aydan yaktı nerse yuk
Kara bolıt basmasa,
Adem garibé şul bulır-
Kaytıp ilén tapmasa!
Mın baramın, baramın,
Üz ilémné alamın;
Agaçı aybar küréngen,
Malları suga iyélgen,
Yafrakları kalkanday,
Botagı köméş alkaday,
Alması bar yörektey,
Baltırganı bélektey,
Sin tügélmé tugan yort,
Aç tamagım tuygan yort?
Kotlı bulsın tugan yort!
Utıra idék caylaşıp,
Kük tugayga biye beyleşép,
Kolın taydan uynaşıp,
İyeleşép utırıp,
İdélden saba tutırıp,
Tiñ-kordaşka kuşılıp,
Monda kımız éçken béz idék.
Yafraklarıñ sargayıp,

Hilede usta Şah Timur
Oraya gelip durdu.
Çölden gelen ordusu
Yayık'tan gelip su içti,
Yayık'a dönüp bir indi,
Ordu kurup konuşlanıp,
Savaşçılar orada mola verdi.
Yayık'tan aşınca Aktübe,
Aktübe'ye çıkınca,
İdil-Yurt'u görünce,
Toprağını öpüp coşkunlukla,
Edigey orada söyledi:
"Ey İdil-Yurt, İdil-Yurt,
İdil içi emin yurt,
Babamın güvey olduğu yurt,
Eğilip tazim kıldığı yurt;
Anamın gelin olduğu yurt,
Eğilip selam verdiği yurt;
Göbeğimi kesen yurt,
Kirimi yıkayan yurt;
Kısrak sağılan sütlü yurt,
Kımız içilen kutlu yurt;
İdil-Yayık arası
Yılkı ile dolan yurt,
Kazan-Bulgar arası
Şehir ile dolan yurt;
Aşlı[121] ile İbrahim[122]
Tahıl ile dolan yurt,
Ata-babam tutan yurt,
Kutlu olsun ana yurt!
Aydan aydın bir şey yok
Kara bulut basmasa,
Adam garibi şu olur:
Dönüp ilini bulmasa!
Ben varırım, varırım,
Öz ilimi alırım;
Ağacı görkemli görünen,
Malları suya eğilen,
Yaprakları kalkan gibi,
Dalı gümüş küpe gibi,
Elması var yürek gibi,
Baldıranı bilek gibi,
Sen değil mi ana yurt,
Aç karnımı doyuran yurt?
Kutlu olsun doğduğum yurt!
Oturur idik yayılıp,
Gök çayıra kısrak bağlayıp,
Tay gibi oynaşıp,
Sahip olup oturup,
İdilden tulum doldurup,
Denk, yaşıta katılıp,
Burada kımız içen biz idik.
Yaprakların sararıp,

	Күк тугаең каралып,	Kük tugayıñ karalıp,	Gök çayırın kararıp,
	Хан Туктамыш кулында	Han Tuktamış kulında	Han Toktamış elinde
	Син ни булдың, туган йорт?	Sin ni buldım, tugan yort?	Sen ne oldun ana yurt?
	Синдәй илдән аерылган	Sindey ilden ayırılgan	Senin gibi ilden ayrılan
3590	Мин ни булдым, туган йорт?	Min ni buldım, tugan yort?	Ben ne oldum ana yurt?
	Оч-албаты өлкән су	Oç-albatı ölken su	Ucu bucağı büyük su
	Уникe йортны сугарган,	Uniké yortnı sugargan,	On iki yurdu sulayan,
	Суы тәмен салмаган,	Suvı temén salmagan,	Suyu tadını salmayan,
	Эчмәгән жан калмаган	Éçmegen can kalmagan	İçmeyen can kalmayan,
3595	Идел белән Жаегым,	İdél bélen Cayıgım,	İdil ile Yayık'ım,
	Чулман белән Нократым.	Çulman bélen Nokratım,	Çulman ile Nokrat'ım,
	Синдәй йортым булганда	Sindey yortım bulganda	Senin gibi yurdum varken,
	Сине миннән аерган,	Siné minnen ayırgan,	Seni benden ayıran,
	Мине синнән аерган,	Miné sinnen ayırgan,	Beni senden ayıran,
3600	Бай йортымны кол иткән,	Bay yortımnı kol itken,	Zengin yurdumu kul eden.
	Тук йортымны ач иткән	Tuk yortımnı aç itken	Tok yurdumu aç eden
	Туктамышны чабыйм дип,	Tuktamışnı çabıym dip,	Toktamış'ı keseyim diye,
	Үз йортымны алыйм дип,	Üz yortımnı alıym dip,	Öz yurdumu alayım diye,
	Сиңа килдем, туган йорт!	Siña kildém, tugan yort!	Sana geldim ana yurt!"
3605	Идегәй килә ятканда,	İdégey kile yatkanda,	Edigey geldiğinde
	Ябырылып килгән яу кыргын	Yabırılıp kilgen yav kırgın	Akın akın gelen koca ordu
	Жаекта ятып ял тапканда	Cayıkta yatıp yal tapkanda	Yaŷık'ta yatıp dinlendiğinde
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Сараенда ятып төш күрде.	Sarayında yatıp töş kürdé.	Sarayında yatıp düş gördü.
3610	Уянып уйлар бакканда	Uyanıp uylar bakkanda	Uyanıp düşünüp bakınca
	Юранып юрай тапмады.	Yuranıp yuray tapmadı.	Yorup yorum bulamadı.
	Төш юраучы карт хужа	Töş yuravçı kart huca	Düş yorumlayan yaşlı hoca
	Сараенда бар икән,	Sarayında bar iken,	Sarayında var imiş,
	Аны чакырып алдырып,	Anı çakırıp aldırıp,	Onu çağırıp aldırıp,
3615	Туктамыш хан аңа әйтте:	Tuktamış han aña eytté:	Toktamış Han ona söyledi:
	- Әй юраучы, юраучы,	-Ey yuravçı, yuravçı,	"Ey yorumcu, yorumcu,
	Мин бу кичә төш күрдем:	Min bu kiçe töş kürdém :	Ben bu gece düş gördüm:
	Алдымда барган бүз куян,	Aldımda bargan büz kuyan,	Önümde giden boz tavşan,
	Бүз куянны качырдым.	Büz kuyannı kaçırdım.	Boz tavşanı kaçırdım.
3620	Иделнең буе ашлы су,	İdélnéñ buyı aşlı su,	İdil'in boyu aşkın su,
	Ашлы суга ат салдым,	Aşlı suga at saldım,	Aşkın suya at saldım,
	Акбүз атым батырдым.	Akbüz atım batırdım.	Akboz atımı batırdım.
	Бер чак аннан котылдым,	Bér çak annan kotıldım,	Bir zaman ondan kurtuldum.
	Өйгә кайттым-туй бирдем,	Öyge kayttım- tuy birdém,	Eve döndüm, toy verdim,
3625	Тулай йортны жыйнадым.	Tulay yortnı cıynadım.	Bütün yurdu topladım.
	Алтын ләңгәз эчендә	Altın lengez éçénde	Altın leğen içinde
	Оча белән түш итен	Oça bélen tüş itén	Arka ile döş etini
	Мин табынга чыгардым.	Min tabınga çıgardım.	Ben sofraya çıkardım.
	Ул дигәндә, бу дигәй:	Ul digende, bu digey:	O derken bu oldu:
3630	Кыелып төшеп ак кыйгыр,	Kıyılıp töşép ak kıygır,	Ansızın düşüp ak doğan
	Оча елән түш итен	Oça bélen tüş itén	But ile döş etini
	Кагып алды кулымнан.	Kagıp aldı kulımnan.	Kakıp aldı elimden.
	Ишек алдым бай тирәк,	İşék aldım bay-tirek,	Kapı önüm bay-tirek,
	Бай тирәгем егылды,	Baytiregém yıgıldı,	Bay-tireğim yıkıldı,
3635	Туксан икән яфрагы -	Tuksan iken yafragı-	Doksan imiş yaprağı,
	Туксаны да коелды.	Tuksanı da koyıldı.	Doksanı da döküldü.
	Бавлы торган кара кош	Bavlı torgan kara koş	Bağlı duran kara kuş
	Өркеп очты авага.	Örkép oçtı avaga.	Ürküp uçtu havaya

	Далбай алып чакырдым,	Dalbay alıp çakırdım,	Dalbay[123] alıp çağırdım,
3640	Әйләнәп кошым кайтмады,	Eylenép koşım kaytmadı,	Kuşum geri dönmedi,
	Авалап китеп юк булды -	Avalap kitép yuk buldı-	Havalanıp gidip yok oldu,
	Ул ни булыр, әй хуҗам?	Ul ni bulır, ey hucam?	O ne olur, ey Hocam!"
	Төш юраучы карт әйтте:	Töş yuravçı kart eytté :	Düş yoran yaşlı söyledi:
	- Каугалы күл, Ку күлне	-Kavgalı kül, Ku külné	"Kavgalı göl, Kuğu gölünü
3645	Кусыз булыр дип мидең?	Kusız bulır dip midéñ?	Kuğusuz olur der miydin?
	Чагалалы Чалкар күл	Çagalalı Çalkar kül	Martılı Çalkar göl'ü[124]
	Чаңсыз булыр дип мидең?	Çañsız bulır dip midéñ?	Tozsuz olur der miydin?
	Идегәй исән икәндә	İdégey isen ikende	Edigey esen iken
	Жунжыгалы башыңны	Cuncıgalı başıñnı	Taçlı başını
3650	Даусыз булыр дип мидең?	Davsız bulır dip midéñ?	Davasız olur der miydin?
	Ул-күрәсең булмасын!	Ul- küreséñ bulmasın!	O: göreceğin olmasın!
	Алдыңнан качкан бүз куян,	Aldıñnan kaçkan büz kuyan,	Önünden kaçan boz tavşan
	Бүз куянны качырсаң,	Büz kuyannı kaçırsañ,	Boz tavşanı kaçırsan,
	Чыңгыздан калган дәүләтең -	Çıñgızdan kalgan devletéñ-	Cengiz'den kalan devletin,
3655	Ул китәрс булмасын.	Ul kiteré bulmasın.	O gidecek olmasın!
	Иделнең бүе ашлы су,	İdélnéñ buyı aşlı su,	İdil'in boyu aşkın su,
	Тоныk булса-ул кайгы.	Tonık bulsa- ul kaygı.	Duru olsa, o, kaygı
	Акбүз атың батырсаң,	Akbüz atıñ batırsañ,	Akboz atını batırsan,
	Атыңны тоткан балчыгы -	Atıñnı totkan balçığı-	Atını tutan balçığı
3660	Татарның каны булмасын.	Tatarnıñ kanı bulmasın.	Tatar'ın kanı olmasın.
	Төшендә биргән олы туй -	Töşéñde birgen olı tuy-	Düşte verdiğin ulu toy
	Өшендә гауга булмасын.	Önéñde gavga bulmasın.	Gerçeğinde kavga olmasın.
	Оча дигән - Ханәкә,	Oça digen- Haneke,	Arka diyen Haneke,
	Түш ите дигән - Көнәкә,	Tüş ité digen- Köneke,	But eti diyen Köneke,
3665	Кыелып төшкән бүз кыйгыр -	Kıyılıp töşken büz kıygır-	Ansızın düşen genç akdoğan
	Килә җиткән Идегәй:	Kile citken İdégey:	Gelmiş olan Edigey:
	Ике бер тиң кызыңны	İké bér tiñ kızıñnı	Birbirine denk iki kızını
	Тиген улжа кылмасын.	Tigén ulca kılmasın.	Ganimet, ulca kılmasın.
	Айый торган жаным юк,	Ayıy torgan canım yuk,	Aman verilir canım yok,
3670	Әйтсәм янә әйтием:	Eytsem yene eyteyém:	Söylesem yine söyleyeyim;
	Бай тирәгең егылса,	Bay-tiregéñ yıgılsa,	Bay-tireğin yıkılsa,
	Ул бай тирәк- син үзең,	Ul bay-tirek- sin üzéñ,	O bay-tirek, sen özün,
	Туксан яфрак дигәнең -	Tuksan yafrak digenéñ-	Doksan yaprak dediğin
	Туксан башлы урдаңның	Tuksan başlı urdañnıñ	Doksan direkli sarayının
3675	Тусан туы булмасын.	Tuksan tuvı bulmasın.	Doksan tuğu olmasın.
	Өркеп очкан кара кош -	Örkép oçkan kara koş-	Ürküp uçan kara kuş,
	Бер чебендәй жаныгыз,	Bér çébéndey canıgız,	Bir sinek gibi canınız,
	Ул чыгарга булмасын!	Ul çıgarga bulmasın!	O çıkacak olmasın!"
	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
3680	Төш юраучы юрау биргәндә	Töş yuravçı yurav birgende	Düş yoran yorum verince
	Төсе китте, ак булды,	Tösé kitté, ak buldı,	Rengi gitti ak oldu,
	Ак булган соң аны әйтте:	Ak bulgan soñ anı eytté:	Ak olduktan sonra şöyle söyledi:
	- Син - Идегәйнең ире икән,	-Sin- İdégeynéñ iré iken,	"Sen Edigey'in eri imişsin,
	Аның остаз пире икән,	Anıñ ostaz piré iken,	Onun üstadı piri imişsin,
3685	Үле бүренең башы белән	Ülé büréneñ başı bélen	Ölü kurdun başı ile
	Тере атаңны куркытма,	Téré atañnı kurkıtma,	Diri babanı korkutma,
	Токымыңны орасы!	Tokumıñnı orası!	Tohumunu kurutayım!"
	Аны әйтеп Туктамыш,	Anı eytép Tuktamış,	Onu söyleyip Toktamış,
	Жәлладларын чакыртып,	Celladların çakırtıp,	Cellatlarını çağırtıp,
3690	Юраучыны тоттырып,	Yuravçını tottırıp,	Yorumlayanı tutturup,
	Тар зинданга яптырды.	Tar zindanga yaptırdı.	Dar zindana attırdı.

	Идегәй килде дигәндә	İdégey kildé digende	Edigey geldi deyince
	Идел йорттан кот китте.	İdél-yorttan kot kitté.	İdil-Yurt'tan kut gitti
	Кәмалның улы Киң Жанбай	Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay	Kemal'in oğlu Kin Canbay
3695	Киңәшен бирәп килгәндә	Kiñeşén birep kilgende	Fikir verip gelince,
	Туктамышка аны әйтте:	Tuktamışka anı eytté :	Toktamış'a şöyle söyledi:
	- Идегәй андый ир иде -	-İdegey andıy ir idé-	"Edigey öyle er idi,
	Үзеннән бер яшь олыга:	Üzénnen bér yeş olıga:	Özünden bir yaş büyüğe:
	Без тораек, газизем,	Béz torayık, gazizém,	"Biz duralım, azizim,
3700	Сез белерсез, - дип иде;	Séz bélérséz,-dip idé;	Siz bilirsiniz" der idi;
	Үзеннән бер яшь кечегә:	Üzénnen bér yeş kéçége:	Özünden bir yaş küçüğe:
	"Син тора тор, газизем,	"Sin tora tor, gazizém,	"Sen duradur azizim,
	Без белербез" - дир иде.	Béz bélérbéz"- dir idé.	Biz biliriz,"der idi.
	Идегәйнең остазы	İdégeynéñ ostazı	Edigey'nin üstadı
3705	Пир Галәттин ир иде,	Pir Galettin ir idé,	Pir Alâeddin[125] er idi,
	Пирдән узып эш кылмас.	Pirden uzıp éş kılmas.	Pirden uzak iş kılmaz,
	Пирен аңа күндерик,	Pirén añа kündérik,	Pirini ona gönderelim,
	Жаекка килеп ятканда	Cayıkka kilép yatkanda	Yayık'a gelmekte olan
	Явын кире дүндерик,	Yavın kiré dündérik,	Ordusu ile geri döndürelim,
3710	Ул тоткарлап торганда	Ul totkarlap torganda	O oyalayıp dururken
	Урда корып торыек!	Urda korıp toyırık!	Karargah kurup duralım!"
	Азамат ир Туктамыш,	Azamat ir Tuktamış,	Azametli er Toktamış
	Бу киңәшне хуп күреп,	Bu kiñeşné hup kürép,	Bu fikri güzel bulup,
	Пир Галәттин остазын	Pir Galettin ostazın	Pir Alâeddin üstadını
3715	Жаекта яткан Идегәйгә	Cayıkta yatkan İdégeyge	Yayık'ta yatan Edigey'e
	Илче кылып жибәрде.	İlçé kılıp ciberdé.	Elçi kılıp gönderdi.
	Мулладан мулла иәртеп	Mulladan mulla iyertép	Molladan molla alıp
	Пир Галәттин килгәндә	Pir Galettin kilgende	Pir Alâeddin gelince
	Идегәй бик сәламләп,	İdégey bik selamlep,	Edigey pek selamlayıp,
3720	Кулыннан үбеп каршы алды.	Kulınnan übép karşı aldı.	Elinden öpüp karşıladı.
	Куй симезен суйдырып,	Kuy simézén suydırıp,	Koyunun semizini kestirip,
	Тугыз төрле аш биреп,	Tugız törlé aş birép,	Dokuz türlü aş verip,
	Хезмәтендә кол булды.	Hézmeténde kol buldı.	Hizmetinde kul oldu,
	Ахшам ятты, таң атты,	Ahşam yattı, tañ attı,	Akşam yattı, tan attı,
3725	Таң агарып атканда,	Tañ agarıp atkanda,	Tan ağarıp atınca,
	Көн кызарып чыкканда,	Kön kızarıp çıkkanda,	Gün kızarıp çıkınca,
	Муллаларын иәртеп,	Mullaların iyertép,	Mollalarını alıp,
	Пир Галәттин купканда	Pir Galettin kupkanda	Pir Alâeddin kalkınca
	Идегәй аңа йөгенде:	İdégey añа yögéndé:	Edigey ona diz çöktü;
3730	- Без торыек, газизем,	-Béz torıyık, gazizém,	"Biz duralım azizim,
	Сез сөйләгез,- дия торды.	Séz söylegéz,- diye tordı.	Siz söyleyin" diye durdu.
	Пир Галәттин анда әйтте:	Pir Galettin anda eytté:	Pir Alâeddin o zaman söyledi:
	-Әй балам, әй балам,	- Ey balam, ey balam,	"Ey çocuğum, ey çocuğum,
	Илләштермәк - илчедән,	İlleştérmek- ilçéden,	Dost kılmak: elçiden,
3735	Яуларштырмак - яучыдан;	Yavlaştırmak- yavçıdan;	Düşman kılmak: düşmandan,
	Туксан башлы урданың,	Tuksan başlı urdanıñ,	Doksan direkli sarayın,
	Ил эчендә мулланың	İlş éçénde mullanıñ	İl içinde mollanın,
	Рәсүл нәселе Сәетнең,	Resül nesélé Seyétnéñ,	Resul nesli Seyyid'in,
	Туктамыштай патшаның	Tuktamştay patşanıñ	Toktamış gibi padişahın
3740	Ни языгы бар булса,	Ni yazıgı bar bulsa,	Ne günahı var olsa,
	Телән килдем әй балам;	Télep kildém, ey balam;	Dileyip geldim, ey, yavrum!
	Каерылып атың тарт, балам;	Kayırılıp atıñ tart, balam;	Çevirip atını çek, yavrum,
	Бу сәфәрдән кайт, балам;	Bu seferden kayt, balam;	Bu seferden dön, yavrum;
	Бу сәфәрдән кайтмасаң,	Bu seferden kaytmasañ,	Bu seferden dönmesen,

Әүвәлгедәй ил булып,
Туктамышка би булып,
Ак сарайга кайт, балам!
Анда әйтте Идегәй:
-"Илләштермәк - илчедән,
Яулаштырмак - яучыдан;
Яхшы әйттең, остазым!
Йортым йорттан күчереп,
Котлыкыя атамны
Чүң бүкенге чүктереп
Туктамыш хан чапканда,
Пирем, анда кайда идең?
Алты угыллы Жантимер -
Ул да син дәй пир иде.
Атамны жолып ул торды,
Мине жолып ул торды,
Менә ул карт пир иде.
Мин биләвдә ятканда,
Туктамыш мине чапканда,
Жантимер салып үз углын,
Туктамыш аны чапканда,
Гөнаһсыз сабый баланың
Бишектә каны аккында,
Пирем анда кайда идең?
Идел белән Жаектан,
Татарның тулы йортыннан,
Байтак куган жиремнән
Туктамыш хан мине куганда,
Пирем анда кайда идең?
Гөнаһсыз улым Норадын -
Ябага тайга менгезеп,
Ямау тунлар кигезеп,
Туктамыштай олы хан
Аны да чүлгә куганда
Пирем анда кайда идең?
Туктамыш ханның көнендә
Жисер хатын, ятим ул,
Аксак, гарип, зарлы, кол -
Аламыш салган бер ахы
Күк белән жирне тоткында,
Пирем, анда кайда идең?
"Илләштермәк илчедән..."
Илләшер көн булганда,
Пирем, анда кайда идең
"Яулаштырмак яучыдан..."
Яулашыр көн булганда
Туктамыштай ханыңның
Язгы бүген йолынмас,
Теләгең бүген бирелмәс,
Каерылып атың тарт, пирем,
Бу сәфәрдән кайт, пирем!
Аны әйтеп Идегәй,
Остазын кире жибәрде.

Evvelgédey il bulıp,
Tuktamşka bi bulıp,
Ak sarayga kayt, balam!
Anda eytté İdégey:
-"İlleştérmek ilçéden,
Yavlaştırmak yavçıdan",
Yahşı eyttén, ostazım!
Yortım yorttan küçérép,
Kotlıkıya atamnı
Çüñ bükenge çüktérép
Tuktamış han çapkanda ,
Pirém, anda kayda idéñ?
Altı ugıllı Cantimér-
Ul da sindey pir idé.
Atamnı colıp ul tordı,
Miné colıp ul tordı,
Méne ul kart pir idé.
Min bilevde yatkanda,
Tuktamış miné çapkanda,
Cantimér salıp üz uglın,
Tuktamış anı çapkanda,
Gönahsız sabıy balanıñ
Bişékte kanı akkanda,
Pirém, anda kayda idéñ?
İdél bélen Cayıktan,
Tatarnıñ tulı yortınnan,
Baytak kugan cirémnen
Tuktamış han miné kuganda,
Pirém, anda kayda idéñ?
Gönahsız ulım Noradın-
Yabaga tayga méngézép,
Yamav tunnar kigézép,
Tuktamıştay olı han
Anı da çülge kuganda,
Pirém, anda kayda idéñ?
Tuktamış hannıñ könénde
Cisér hatın, yetim ul,
Aksak, garip, zarlı, kol -
Alarnıñ salgan bér ahı
Kük bélen cirné totkanda,
Pirém, anda kayda idéñ?
İlleştérmek ilçéden...
İlleşér kön bulganda,
Pirém, anda kayda idéñ?
"Yavlaştırmak yavçıdan..."
Yavlaşır kön bulganda
Tuktamıştay hanıñnıñ
Yazıgı bügén yolınmas,
Télegéñ bügén birélmes,
Kayırılıp atıñ tart, pirém,
Bu seferden kayt, pirém!
Anı eytép İdégey,
Ostazın kiré ciberdé.

Evvelki gibi dost olup,
Toktamış'a bey olup,
Ak saraya dön, yavrum!"
O zaman söyledi Edigey:
"Dost kılmak elçiden,
Düşman kılmak düşmandan"
İyi söyledin, üstadım!
Halkımı yurttan göçürüp,
Babamı Kutlukaya'yı
Büyük kütüğe çöktürüp
Toktamış Han keserken,
Pirim, o zaman nerede idin?
Altı oğullu Cantimir
O da senin gibi pir idi.
Babamı saklayıp o durdu,
Beni gizleyip o durdu,
İşte o koca pir idi.
Ben kundakta yatarken,
Toktamış beni keserken,
Cantimir koyup öz oğlunu,
Toktamış onu kestiğinde,
Günahsız sabi çocuğun
Beşikte kanı akarken,
Pirim, o zaman nerede idin?
İdil ile Yayık'tan,
Tatar'ın bütün yurdundan,
Hüküm sürdüğüm eden yerimden
Toktamış Han beni kovarken,
Pirim, o zaman nerede idin?
Günahsız oğlum Noradın'ı
Yıllık taya bindirip,
Yamalı elbiseler giydirip,
Toktamış gibi ulu han
Onu da çöle kovarken,
Pirim o zaman nerede idin?
Toktamış Han'ın gününde
Dul kadın, yetim oğul,
Aksak, garip, dertli, kul,
Onların ettiği bir ahı
Gök ile yeri tutarken,
Pirim, o zaman nerede idin?
"Dost kılmak elçiden..."
Dostluk için gün varken,
Pirim, o zaman nerede idin?
"Düşman kılmak düşmandan..."
Düşmanlık günü geldiğinde
Toktamış gibi hanının
Günahı bugün bağışlanmaz,
Dileğin bugün verilmez,
Çevirip atını çek, pirim,
Bu seferden dön, pirim!"
Onu söyleyip Edigey,
Üstadını geri gönderdi.

	Тора килеп урыныннан	Tora kilép urınınnan,	Kalkıp gelip yerinden,
	Шаһ Тимергә аны әйтте:	Şah Timérge anı eytté:	Şah Timur'a şöyle söyledi:
3800	- Идел белән Җаектан,	- İdél bélen Cayıktan,	"İdil ile Yayık'tan,
	Нократ белән Чулманнан,	Nokrat bélen Çulmannan,	Nokrat ile Çulman'dan,
	Әзгәри суккан Болгардан,	Ezgeri sukkan Bolgardan,	Ezgeri basan Bulgar'dan,
	Бөктәргәлә Адырдан,	Böktergélé Adırdan,	Üsküflü doğanlı Adır'dan,
	Нораның кара комыннан,	Noranıñ kara komınnan,	Nora'nın kara kumundan,
3805	Уел белән Кыелдан	Uyıl bélen Kıyıldan	Uyıl ile Kıyıl'dan
	Халыгым кубып килгәндә	Halıgım kubıp kilgende	Halkım kopup gelirken
	Каршы барып алаем;	Karşı barıp alayım;	Karşı varıp alayım;
	Син кузгалып чапканда,	Sin kuzgalıp çapkanda,	Sen kalkıp koşunca,
	Туктамышны басканда	Tuktamışnı baskanda	Toktamış'ı basınca
3810	Мин дә бер сугып багаем,	Min de bér sugıp bagayım,	Ben de bir vurup bakayım,
	Багымны сынап караем,	Bagımnı sınap karayım,	Bahtımı sınayıp bakayım,
	Рөхсәт биргел, әй әмир!	Röhset birgél, ey emir!	Ruhsat ver, ey emir!"
	Аны әйтеп Идегәй,	Anı eytép İdégey,	Onu söyleyip Edigey,
	Углын алып уңына,	Uglın alıp uñına,	Oğlunu alıp sağına,
3815	Кырык ирен алып сулына,	Kırk irén alıp sulına,	Kırk erini salıp soluna,
	Төнгә карый юнәлде.	Tönge karıy yüneldé.	Kuzeye doğru yöneldi.

АКСАК ТИМЕРНЕҢ ТУКТАМЫШ ХАН БЕЛӘН ОРЫШ БАШЛАП ХУР БУЛГАНЫ

AKSAK TİMUR'UN TOKTAMIŞ HAN İLE SAVAŞA BAŞLAYIP REZİL OLMASI

	Пир Галәттин кайткында,	Pir Galettin kaytkanda,	Pir Alâeddin dönünce,
	Идегәйнең җавабын	İdégeyneñ cavabın	Edigey'in cevabını
	Туктамышка әйткәндә	Tuktamışka eytkende	Toktamış'a söyleyince
3820	Туктамыштай олы хан	Tuktamıştay olı han	Toktamış gibi ulu han
	Урдасына яр салды,	Urdasına yar saldı,	Ordusuna emir verdi,
	Ул да атланды каладан,	Ul da atlandı kaladan,	O da atlandı şehirden,
	Бу да атланды каладан,	Bu da atlandı kaladan,	Bu da atlandı şehirden.
	Тугыз батыр агасы	Tugız batır agası	Dokuz bahadır ağası
3825	Мөйтәннән туган Кыпчак би,	Möytennen tugan Kıpçak bi,	Möyten'den doğmuş Kıpçak Bey,
	Исәнтәй улы Ходайбирдe би,	İsentey ulı Hodaybirdé bi,	İsentey oğlu Hodaybirdi Bey,
	Кара Кужа Аргын би,	Kara Kuca Argın bi,	Kara Kuca Argın Bey,
	Кәмалның улы Кин Җанбай,	Kemalmıñ ulı Kiñ Canbay,	Kemal'in oğlu Kin Canbay,
	Янгурадай йорт бие,	Yanguraday yort biyé,	Yangura gibi Yurt beyi,
3830	Илтәрәстәй ил бие,	İlterestey il biyé,	İlteres gibi İl beyi,
	Алаңгасар Алман би,	Alañgasar Alman bi,	Havaî Alman Bey,
	Айбалталы Дөрмән би,	Aybaltalı Dörmen bi,	Ay baltalı Dörmen Bey,
	Байназардай диван би,	Baynazarday divan bi,	Baynazar gibi Divan beyi,
	Кинегесле Керим би,	Kinégéslé Kerim bi,	Kinigisli Kerim Bey,
3835	Уймавыттан Үмер би,	Uymavıttan Ümer bi,	Uymavıt'tan Ömer Bey,
	Тарлавыктан Төмен би,	Tarlavıktan Tömen bi,	Tarlavık'tan Tömen Bey,
	Мең башыннан йөз башы,	Méñ başınnan yöz başı,	Binbaşından yüzbaşı,
	Йөзбашыннан ун башы,	Yözbaşınnan un başı,	Yüzbaşından onbaşı,
	Иравылдан иравыл,	İravıldan iravıl,	Bütün iravıl,
3840	Соргавылдан соргавыл,	Sorgavıldan sorgavıl,	Bütün sorgavıl,

	Ясавылдан ясавыл -	Yasavıldan yasavıl-	Bütün yasavıl
	Бар да атланды каладан.	Bar da atlandı kaladan.	Hepsi atlandı şehirden.
	Алпан-тилпән атлаган	Alpan-tilpen atlagan	Paytak paytak yürüyen,
	Заты Чыңгыз ни ир бар -	Zatı Çıñgız ni ir bar-	Cengiz soylu ne er var:
3845	Бар да атланды сарайдан.	Bar da atlandı saraydan.	Hepsi atlandı saraydan
	Ат менгән дә калмады,	At méngen de kalmadı,	At binen de kalmadı,
	Тай менгән дә калмады,	Tay méngen de kalmadı,	Tay binen de kalmadı,
	Куңалтак киеп күн итек,	Kuñaltak kiyép kün iték,	Yalınayağa giyip deri çizme,
	Жайдак менгән сыбайның,	Caydak méngen sıbaynıñ,	Eyersiz binen atlının,
3850	Жәяүлән төшкән явырның,	Ceyevlep töşken yavırnıñ,	Yaya giden savaşçının,
	Исәбе - саны булмады.	İsebé-sanı bulması.	Hesabı, sayısı olmadı.
	Чыңгыздан килгән кара ту -	Çıñgızdan kilgen kara tu-	Cengiz'den gelen kara tuğu,
	Кара туны күтәртеп,	Kara tunı kütertép,	Kara tuğu kaldırıp,
	Чирүен әйтеп атланып,	Çirüvén eydep atlanıp,	Ordusunu çağırıp atlanıp,
3855	Кара туп сөйрәп, "төрс" итеп,	Kara tup söyrep, "görs" itép,	Kara top çekip, patlatıp,
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Каладан чыгып туктады.	Kaladan çıgıp tuktadı.	Şehirden çıkıp durdu.
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
	Туктамышның хәлен күргәндә	Tuktamışnıñ helén kürgende	Toktamış'ın halini görünce
3860	Хәйләгә талып уй кылды,	Heylege talıp uy kıldı,	Hileye dalıp düşündü,
	Уй кылганда бу диде:	Uy kılganda bu didé :	Düşünüp böyle dedi:
	- Идегәй торып китте инде;	-İdégey torıp kitté indé;	"Edigey kalkıp gitti artık;
	Илеңнән кайта килгәнче	İlénnen kayta kilgençé	İlinden dönüp gelmeden
	Мин дә аны көтмәеп,	Min da anı kötmeyén,	Ben de onu beklemeden,
3865	Эшемне күреп калыем;	Eşémné kürép kalıyım;	İşimi görüp kalayım:
	Туктамыштай тукал хан	Tuktamıştay tukal han	Toktamış gibi sünepe han
	Иделдән кубып килгәндә	İdélden kubıp kilgende	İdil'den kopup gelirken
	Жаектан кубып барыем.	Cayıktan kubıp barıyım.	Yayık'tan kopup gideyim,
	Кизәгемне биргәнчә,	Kizegémné birgençé,	Hamle vermeden,
3870	Кизәнеп сугып калыем,	Kizenép sugıp kalıyım,	İlk hamlede vurup kalayım,
	Йорт-казнасын алыем....	Yort-kaznasın alıyım...	Yurt hazinesini alayım...
	Идегәй кайтып килгәндә	İdégey kaytıp kilgende	Edigey dönüp gelince
	Аны уртакчы итмәеп,	Anı urtakçı itmeyén,	Onu ortakçı etmeden,
	Аның да Идел-йортына	Anıñ da İdél-yortına	Onun da İdil-Yurt'unu
3875	Мин баш булып алаем!	Min baş bulıp alayım!	Ben baş olup alayım!"
	Аны әйтеп Шаһ Тимер,	Anı eytép Şah Timér,	Onu söyleyip Şah Timur,
	Аламанын торгызды.	Alamanın torgızdı.	Askerlerini koydu.
	Уң күл бие Ир Каплан,	Uñ kul biyé İr Kaplan,	Sağ yan beyi Er Kaplan,
	Аны уңнан торгызып,	Anı uñnan torgızıp,	Onu sağa koyup,
3880	Сул күл бие Кыйгырчык,	Sul kul biyé Kıygırçık,	Sol yan beyi Kıygırçık,[126]
	Аны сулдан торгызып,	Anı suldan torgızıp,	Onu sola koyup,
	Алдына филләр тездереп,	Aldına filler tézdérép,	Önüne filler dizdirip,
	Тешe кайраулы ак филне,	Téşé kayravlı ak filni,	Dişi bilenmiş ak fili
	Төшәр юлга куйдырып,	Töşer yulga kuydırıp,	İniş yoluna çıkarıp,
3885	Өстенә чатыр кундырып,	Östéne çatır kordırıp,	Üstüne çadır kurdurup,
	Эченә үзен кундырып,	Éçéne üzén kundırıp,	İçine özünü kondurup,
	Жаектан алып Идегә	Cayıktan alıp İdélge	Yayık'tan alıp İdil'e
	Яу кыргының торгызып,	Yav kırgının torgızıp,	Hücum ordusunu dizdirip,
	Ул да килеп туктады.	Ul da kilép tuktadı.	O da gelip durdu:
3890	Ике чирү кара яу	İké çirüv kara yav	İki ordu kara düşman
	Ике яктан бер килеп,	İké yaktan bér kilép,	İki yönden bir gelip,
	Кылдай мәйдан тартылды.	Kılday meydan tartıldı.	İp gibi meydan çekildi.
	Беравык мәйдан тын булды.	Béravık meydan tın buldı.	Bir vakit meydan sakin oldu,

	Шаһ Тимердән бер батыр -	Şah Timérden bér batır-	Şah Timur'dan bir bahadır:
3895	Уң кул биe Ир Каплан,	Uñ kul biyé İr Kaplan,	Sağ yan beyi Er Kaplan,
	Кигәнe көмеш ак савыт,	Kigené kömeş ak savıt.	Giydiği gümüş ak zırhı
	Көн ярыктай балк итеп,	Kon yarıktay balk itép.	Aydın gün gibi parlayıp.
	Тугыз батман, тугыз теш	Tugız batman, tugız téş	Dokuz batman. dokuz diş
	Туң чукмарын кулга элеп,	Tuñ çukmarın kulga élép,	Katı topuzunu ele alıp,
3900	Ат сикертеп уртага,	At sikértép urtaga,	At zıplatıp koşturup ortaya.
	Мәйдан тотып туктады.	Meydan totıp tuktadı.	Meydana çıkıp durdu.
	Туктамыш хан ягыннан	Tuktamış han yagınnan	Toktamış Han tarafından
	Карагай буе ат менеп,	Karagay buyı at ménép,	Çam boyu at binip,
	Мең чүкечле тимер тун -	Méñ çükéçlé timér tun-	Bin çekiçli demir zırh:
3905	Бигән биккә тарттырып,	Bigén bikke tartırıp,	Zırhın sürgüsünü sürüp,
	Күгән салып каптырып,	Kügen salıp kaptırıp,	Kancalarını da takıp,
	Сиксән сөям сөңгене	Siksen söyem söñgéné	Seksen karış mızrağı
	Сәлтәмәстән кулга алып,	Séltemesten kulga alıp,	Sallamadan ele alıp,
	Мөйтеннән туган Кыпчак би	Möytennen tugan Kıpçak bi	Möyten'den doğmuş Kıpçak Bey
3910	Чыга куйды "төрс" итеп!	Çıga kuydı "görs" itép!	Nârâ atıp çıkıverdi!
	Каршыга килеп бер орды,	Karşıga kilép bér tordı,	Karşıya gelip bir durdu,
	Карагай буе сөңгесен	Karagay buyı söñgésén	Çam boyu mızrağını
	Ир Капланга бер торды;	İr Kaplanga bér ordı;	Er Kaplan'a bir vurdu;
	Органы кәрь итмәде	Organı kâr irmedé	Vurması kâr etmedi,
3915	Сиксән сөям сөңгесе	Siksen söyem söñgésé	Seksen karış mızrağı
	Ак савыттан үтмәде	Ak savıttan ütmedé	Ak zırhtan geçmedi,
	Үтеп тәнгә житмәде	Ütép tenge citmedé	Geçip tene varmadı
	Аван икән Ир Каплан:	Avan iken İr Kaplan:	Çevik imiş Er Kaplan:
	Кармак булып кыешып,	Karmak bulıp kıyışıp,	Olta gibi eğrilip,
3920	Жиз бармагы маешып,	Ciz barmagı mayışıp,	Pirinç parmağı burulup,
	Кыпчак бигә елышып,	Kıpçak bige yılışıp,	Kıpçak Bey'e yanaşıp,
	Туң чукмарын бер- орды.	Tuñ çukmarın bér ordı.	Katı topuzunu bir vurdu.
	Сиксән сөям сөңгене	Siksen söyem söñgéné	Seksen karış mızrağı
	Сындырып күккә кыйратты.	Sındırıp kükke kıyrattı.	Kırıp göğe fırlattı,
3925	Мен чүкечле тимер тун	Mén çükéçlé timér tun	Bin çekiçli demir zırh,
	Чукмар төшеп "шаңк" итте.	Çukmar töşép "şañk" itté.	Topuz düşüp şangırdadı.
	Тугыз батман, тугыз теш	Tugız batman, tugız téş	Dokuz batman, dokuz diş
	Тугыз жирдән батканда	Tugız cirden batkanda	Dokuz yerden batınca,
	Ат саурысы селкенеп,	At savrısı sélkénép,	At sağırısı silkinip;
3930	Сан сөяген тарткында	San söyegén tartkanda	Ten kemiğini çektiğinde,
	Селкенмәди Кыпчак би.	Sélkénmedi Kıpçak bi.	Kıpırdamadı Kıpçak Bey.
	Житеп килеп Ир Каплан	Citép kilép İr Kaplan	Geliverip Er Kaplan
	Жиз якасын бер тотты,	Ciz yakasın bér tottı,	Pirinç yakasını bir tuttu,
	Жиз элмәген бер тартты	Ciz élmegén bér tarttı	Pirinç ilmiğini bir çekti
3935	Карагай буе кола аты	Karagay buyı kola atı	Çam boyu kula atı
	Аелдаен айкалды,	Ayıldayın aykaldı,	Kolan gibi vuruldu,
	Бурадаен чайкалды,	Buradayın çaykaldı,	Buğra gibi sallandı,
	Буралып утырып атына,	Buralıp utırıp atına,	Duvar gibi oturup atına,
	Чайкалмады Кыпчак би.	Çaykalmadı Kıpçak bi.	Sallanmadı Kıpçak Bey.
3940	Утыра бирсп арсаеп,	Utıra birép arsayıp,	Oturuverip arsızlanıp,
	Калканы кулда калкаеп,	Kalkanı kulda kalkayıp,	Kalkanı havaya kaldırıp,
	Ир Капланга бер житеп,	İr Kaplanga bér citép,	Er Kaplan'a bir gelip,
	Инсәсеннән бер тотты.	İñsesénnen bér tottı.	Omzundan bir tuttu.
	Как сөяген каерып,	Kak söyegén kayırıp,	Tam kemiğini kayırıp,
3945	Куйдай итеп маерып,	Kuyday itép mayırıp,	Koyun gibi çevirip,
	Ир Капланны өереп,	İr Kaplannı öyérép,	Er Kaplan'ı evirip,

	Туктамыш хан кашына	Tuktamış han kaşına	Toktamış Han karşısına
	Саугатга алып китерде.	Savgatta alıp kitérdé.	Savaş esiri edip getirdi.
	Анда әйтте Кыпчак би:	Anda eytté Kıpçak bi :	O zaman söyledi Kıpçak Bey:
3950	-Йортым Идел-йорт икән,	-Yortım İdél-yort iken,	"Yurdum İdil-Yurt iken,
	Үзем Кыпчак би икән,	Üzém Kıpçak bi iken,	Özüm Kıpçak Bey iken,
	Йортым яудан чаптырмам,	Yortım yavdan çaptırmam,	Yurdumu düşmana vermem,
	Шаһ Тимергә баш ормам!	Şah Timérge baş ormam!	Şah Timur'a baş eğmem!
	Батыры булса Ир Каплын,	Batırı bulsa İr Kaplan,	Bahadırı olsa Er Kaplan,
3955	Бактырып егып атыннан,	Baktırıp yıgıp atınnan,	Bağırtıp yıkıp atından,
	Баш белән китердем,	Başı bélen kitérdém,	Başı ile getirdim,
	Фәрман синең, ханиям!	Ferman sinéñ, haniyem!	Ferman senin, ey Han'ım!"
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli Er Toktamış
	Анда торып аны әйтте:	Anda torıp anı eytté :	O zaman kalkıp şöyle söyledi:
3960	- Салкын казан, суык су,	-Salkın kazan, suvık su,	"Soğuk kazan, soğuk su,
	Ир йөрәге басылсын -	İr yöregé basılsın-	Er yüreği basılsın,
	Суырып алып йөрәген,	Suvırıp alıp yöregén,	Çıkarıp yüreğini
	Суык суга баса бир;	Suvık suga basa bir;	Soğuk suya basıver,
	Үпкәсе калкып үсмәсен,	Üpkesé kalkıp üsmesén,	Akciğeri kalkıp büyümesin,
3965	Өстенә таш сала бир!	Östéne taş sala bir!	Üstüne taş salıver!"
	Ир Капланны үтереп,	İr Kaplannı ütérép,	Er Kaplan'ı öldürüp,
	Карагай буе ат менеп,	Karagay buyı at ménép,	Çam boyu ata binip,
	Сиксән сөям сөңгене	Siksen söyem söñgéné	Seksen karış mızrağı
	Селтәмәстән кулга алып,	Séltemesten kulga alıp,	Sallamadan ele alıp,
3970	Мөйтеннән туган Кыпчак би	Möytennen tugan Kıpçak bi	Möyten'den doğmuş Kıpçak Bey
	Яңә чыкты "гөрс" итеп,	Yene çıktı "görs" itép,	Yine çıktı nârâ atıp.
	Иртәдән тоткан мәйданын,	İrteden totkan meydanın,	Sabahtan tuttuğu meydanını,
	Кичкә шаен бирмәде.	Kiçke şayın birmedé.	Akşama dek vermedi.
	Уникә сөнге сындырды,	Uniké söñgé sındırdı,	On iki mızrak kırdı,
3975	Уналты балта кыерды.	Unaltı balta kıyırdı.	On altı balta kopardı.
	Ир Капланнан күп өстен	İr Kaplannan küp östén	Er Kaplan'dan çok üstün
	Утыз тугыз пәлванны	Utız tugız pelvannı	Otuz dokuz pehlivanı
	Кайсын алып иңсәдән,	Kaysın alıp iñseden,	Kimini alıp enseden,
	Кайсын алып якадан,	Kaysın alıp yakadan,	Kimini alıp yakadan,
3980	Бакыртып егып атыннан,	Bakırtıp yıgıp atınnan,	Bağırtıp yıkıp atından,
	Баш белән күтәреп,	Başı bélen küterép,	Başı ile kaldırıp,
	Туктамыш хан кашына	Tuktamış han kaşına	Toktamış Han karşısına
	Илтә бирде саугатка.	İlte birdé savgatka.	Getiriverdi savaş esiri edip.
	Теше кайраулы ак филдә	Téşé kayravlı ak fílde	Dişi bilenmiş ak filde
3985	Төшмәенчә утырган	Töşmeyénçe utırgan	İnmeden oturan
	Шаһ Тимердәй әмирнең	Şah Timérdey emirnéñ	Şah Timur gibi emirin
	Башына дөнья тар булды,	Başına dönya tar buldı,	Başına dünya dar oldu,
	Күрә-күрә күр булды,	Küre-küre kür buldı,	Göz göre göre kör oldu,
	Икс күзе кан булды.	İké küzé kan buldı.	İki gözü kan oldu.
3990	Хәйран җиргә дан итеп,	Heyran cirge dan itép,	Hayran ettiği yere şan salan,
	Хан урдасы кордырып,	Han urdası kordırıp,	Han karargahı kurdurup,
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Ал каршында торганда,	Al karşında torganda,	Karşısında dururken,
	Унбиш чура арталмас,	Unbiş cura artalmas,	On beş çura kaldıramaz,
3995	Уникә атан тарталмас,	Uniké atan tartalmas,	On iki iğdiş deve çekemez,
	Чыңгыздан калган кара ту -	Çıñgızdan kalgan kara tu-	Cengiz'den kalan kara tuğu,
	Аны уңнан бастырып,	Anı uñnan bastırıp,	Onu sağdan bastırıp,
	Салкын казан, суык су -	Salkın kazan, suvık su-	Soğuk kazan soğuk suyu,
	Аны сулдан астырып,	Anı suldan astırıp,	Onu soldan astırıp,

4000	Думбак салып органда,	Dumbak salıp organda,	Davul vururken,
	Утыз тугыз пәлванны	Utız tugız pelvannı	Otuz dokuz pehlivanı
	Бер Кыпчак би кырганда,	Bér Kıpçak bi kırganda,	Bir Kıpçak Bey kırarken,
	Тустаганда тулы күз -	Tustaganday tulı küz-	Kâse gibi dolu göz
	Туктамыштай Чыңгыз зат	Tuktamıştay Çıñgız zat	Toktamış gibi Cengiz zat
4005	Калкая биреп утырып,	Kalkaya birép utırıp,	Kibirlenip oturup,
	Кацкая биреп көлгәндә,	Kañkaya birép kölgende,	Sere serpe gülerken,
	Кизәк көткән ирләре	Kizek kötken irleré	Sıra bekleyen erleri
	Кизәнмичүк торганда	Kizenmiçük torganda	Hareketsiz dururken
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
4010	Ирепен тешләп күк булды:	İrénén téşlep kük buldı:	Dudağını dişleyip morardı:
	- Туктамышның бер ире	-Tuktamışnıñ bér iré	"Toktamış'ın bir eri
	Кырык иреме тиң икән,	Kırık iréme tiñ iken,	Kırk erime denk imiş,
	Как башымны күк орды,	Kak başımnı kük ordı,	Tam başımı gök vurdu,
	Туфрагым тарткан җир икән,	Tufragım tartkan cir iken,	Toprağımın çektiği yer bu imiş,[127]
4015	Ни шомлыгым булды? -дип,	Ni şomlıgım buldı?-dip,	Ne şomluğum oldu" diye,
	Иманын әйтеп утырды.	İmanın eytép utırdı.	İmanını söyleyip oturdu.
	Утырганын шул төсле -	Utırganın şul töslé -	Oturması şu biçim:
	Бер утырды, бер торды.	Bér utırda, bér tordı.	Bir oturdu, bir kalktı.
	Көн кызарып батканда,	Kön kızarıp batkanda,	Gün kızarıp batınca,
4020	Ай агарып чыкканда,	Ay agarıp çıkkanda,	Ay ağarıp çıkınca,
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
	Кайтып кунды кунышка.	Kaytıp kundı kunışka.	Dönüp kondu otağa,
	Купып тәгам капмады.	Kunıp tegam kapmadı,	Konup ağzına bir lokma atmadı,
	Уцына торып әйләндә,	Uñına torıp eylendé,	Sağına kalkıp döndü,
4025	Сулына торып әйләндә,	Sulına torıp eylendé,	Soluna kalkıp döndü,
	Башыннан уе китмәде.	Başınnan uyı kitmedé.	Başından düşüncesi gitmedi,
	Бер йокы татмады.	Bér de yokı tatmadı.	Hiç de uyku tutmadı.
	Таң агарып атканда,	Tañ agarıp atkanda,	Tan ağarıp atınca,
	Көн күгәреп чыкканда	Kön kügerép çıkkanda	Gün göğerip çıkınca,
4030	Шәһре Сарай астында,	Şehré Saray astında,	Saray şehrinin altında,
	Айдаланың башында,	Aydalanıñ başında,	Geniş ovanın başında,
	Сансыз татар, кара яу;	Sansız tatar, kara yav;	Sayısız Tatar, kara ordu;
	Хан урдасы корылып,	Han urdası korılıp,	Han karargahı kurulup,
	Кылдай мәйдан тартылып,	Kılday meydan tartılıp,	İp gibi meydan çekilip,
4035	Ун мең казан аш салып,	Un méñ kazan aş salıp,	On bin kazan aş salıp,
	Ун мең төтен ут ягып,	Un méñ tötén ut yagıp,	On bin duman od yakıp,
	Һай-һу тагын башланды.	Hay-hu tagın başlandı.	Hayhuy yine başladı.
	Унбиш чура арталмас,	Unbiş çura artalmas,	On beş çura getiremez
	Уникә атан тарталмас	Uniké atan tartalmas	On iki iğdiş deve çekemez,
4040	Чыңгыздан калган кара ту -	Çıñgızdan kalgan kara tu-	Cengiz'den kalan kara tuğu,
	Аны уңнан бастырып,	Anı uñnan bastırıp,	Onu sağdan bastırıp,
	Салкын казан, суык су -	Salkın kazan, suvık su-	Soğuk kazan soğuk suyu,
	Аны сулдан астырып,	Anı suldan astırıp,	Onu soldan astırıp,
	Алтын башлы чаң кубыз,	Altın başlı çañ kubız,	Altın başlı çan kopuz,
4045	Саз-сорнаен чыңгытып,	Saz-sornayın çıñgıtıp,	Saz, zurnasını çınlatıp,
	Күп давылбаз төйдерәп,	Kün davılbaz töydérép,	Deri davul dövdürüp,
	Дум думбагын ордырып,	Dum dumbagın ordırıp,	Kösünü vurdurup,
	Заты Чыңгыз Туктамыш	Zatı Çıñgız Tuktamış	Zatı Cengiz Toktamış,
	Анда тәхет кордырып,	Anda tehét kordırıp,	Orada taht kurdurup,
4050	Калкая биреп утырды.	Kalkaya birép utırdı.	Dayanıverip oturdu.
	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
	Ак филенә менгәндә,	Ak filéne méngende,	Ak filine binince,

Кыргын явын торгызып,
Каршыдан торып килгәндә,
Күңелле үскән Кыпчак би
Карагай буе ат менеп,
Тагын килеп мәйданга
Чыга куйды "гөрс" итеп!
Әмир Бырлас Шаһ Тимер:
- Мәйданым тоткан кем
калды? - дип,
Уңына торып бер бакты,
Сулына торып бер бакты,
Йөзе сүнеп каралган
Аламанын күргәндә,
Калтырап иман укыган
Муллаларын күргәндә
Эче янып ут булды,
Тышы катып боз булды.
Анда торып моны әйтте:
-Сәмәркандтай шәһәргә
Сырлап мәчет салдырдым.
Бохарадай шәһәргә
Бурлап мәчет салдырдым;
Җитмеш ханны үтердем,
Җитмеш йортны яндырдым,
Җитмеш житеп килгәндә
Явырдан явырым калмады,
Яу башлар ирем калмады,
Йөрәгенә сыймаган
Саф азамат батыр ирләрем
Салкын казан эчендә,
Йөрәге судан шешендә.
Туктамыш чапса, кем калды?
Ни шомлыкка тарыдым? -
Аны әйтеп Шаһ Тимер,
Күмердәй кара киселде.

Kırgın yavın torgızıp,
Karşıdan torıp kilgende,
Küñélé üsken Kıpçak bi
Karagay buyı at ménép,
Tagın kilép meydanga
Çıga kuydı "görs" itép!
Emir Bırlas Şah Timér :
-Meydanım totkan kém
kaldı? - dip,
Uñına torıp bér baktı,
Sulına torıp bér baktı,
Yözé sünép karalgan
Alamanın kürgende,
Kaltırap iman ukıgan
Mullaların kürgende
Éçé yanıp ut bıldı,
Tışı katıp boz buldı.
Anda torıp monı eytté :
-Semerkandtay şeherge
Sırlap meçét saldırdım,
Boharaday şeherge
Burlap meçét saldırdım;
Çitméş hannı ütérdém,
Çitméş yortnı yandırdım,
Çitméş çitép kilgende
Yavırdan yavırım kalmadı,
Yav başlar irém kalmadı,
Yöregéne sıymagan
Saf azamat batır irlerém
Salkın kazan éçénde,
Yöregé sudan şéşéndé.
Tuktamış çapsa, kém kaldı?
Ni şomlıkka tarıdım?-
Anı eytép Şah Timér,
Kümérdey kara kiséldé.

Koca ordusunu dizdirip,
Karşıdan kalkıp gelince,
Gönlü açılan Kıpçak Bey
Çam boyu ata binip,
Bir daha gelip meydana
Çıkıverdi haykırıp!
Bırlas emiri Şah Timur:
"Meydan okur kimim
kaldı?" diye,
Sağına durup bir baktı,
Soluna durup bir baktı,
Yüzü sönüp kararan
Ordusunu görünce,
Titreyip iman tazeleyen
Mollalarını görünce,
İçi yanıp od oldu,
Dışı donup buz oldu.
Orada durup şöyle dedi:
"Semerkant gibi şehire
Sırlayıp cami yaptırdım,
Buhara gibi şehire
Nakışlatıp cami yaptırdım;
Yetmiş hanı öldürdüm,
Yetmiş yurdu yandırdım,
Yaşım yetmişe varırken
Yaverden yaverim kalmadı,
Savaşa başlar erim kalmadı,
Yüreğine sığmayan
Saf azametli bahadır erlerim
Soğuk kazan içinde,
Yüreği sudan şişti.
Toktamış kesse, kim kaldı?
Ne şomluğa uğradım?"
Onu deyip Şah Timur
Kömür gibi kara kesildi.

ИДЕГӘЙНЕҢ ТУКТАМЫШ ХАН УРДАСЫ БЕЛӘН ОРЫШКАНЫ

EDİGEY'İN TOKTAMIŞ HAN'IN ORDUSU İLE SAVAŞMASI

Ул дигәнче бу булды:
Кара болыт якынлап,
Көн урынына төн булды.
Бөркелеп чыккан тузаннан
Җир белән күк бер булды.
Яшенә - уты ялтырап,
Тәңредән ут килде дип,
Күк ярылды, җир ауды,
Бер фәлякәт инде, дип,
Ханлар катып торганда,
Яулар посып торганда,
Анда тузан ачылып,
Илле төрле ту белән,
Илле меңлек яу белән
Җитеп килде Идегәй.
Унҗиде ире каршында,
Кырык ире артында,
Чуар атын уйнатып,
Ашыкмый мәйдан буйлатып
Үтеп керде Идегәй.
Туктамыштай зур ханнар,
Тук богадай тарханнар,
Заты Чыңгыз солтаннар,
Атаның булган баласы,
Аганың булган энесе
Идегәйдәй бер ирнең
Йөрешенә карады.

Ul digençé bu bıldı :
Kara bolıt yakınlap,
Kön urınına tön buldı.
Börkélép çıkkan tuzannan
Cir bélen kük bér buldı.
Yeşéné-utı yaltırap,
Teñréden ut kildé dip,
Kük yarıldı, cir avdı,
Bér felâket iñdé, dip,
Hanlar katıp torganda,
Yavlar posıp torganda,
Anda tuzan açılıp,
İllé törlé tu bélen,
İllé méñlék yav bélen
Çitép kildé İdégey.
Uncidé iré kaşında,
Kırık iré artında,
Çuvar atın uynatıp,
Aşıkmıy meydan buylatıp
Ütép kérdé İdégey.
Tuktamıştay zur hannar,
Tuk bogaday tarhannar,
Zatı Çıñgız soltannar,
Atanıñ bulgan balası,
Aganıñ bulgan énésé
İdégeydey bér irnéñ
Yöréşéne karadı.

O demeden bu oldu:
Kara bulut yakınlaşıp,
Gün yerine tün oldu.
Buram buram çıkan tozdan
Yer ile gök bir oldu.
Şimşeği odu çakıp,
Tanrı'dan od geldi diye.
Gök yarıldı, yer çöktü,
Bir felaket indi diye,
Hanlar donakalırken,
Düşmanlar pusup dururken,
O zaman toz açılıp,
Elli türlü tuğ ile,
Elli binlik ordu ile
Geliverdi Edigey
On yedi eri karşısında,
Kırk eri ardında,
Ala atını oynatıp,
Yavaş yavaş meydan boyunca
Geçip girdi Edigey.
Toktamış gibi büyük hanlar,
Tok boğa gibi tarkanlar,
Zatı Cengiz sultanlar,
Babanın olan çocuğu,
Ağanın olan kardeşi
Edigey gibi bir erin
Yürüyüşüne baktı.

Тимгел Чуар, Тим Чуар,
Тим Чуары - астында,
Салтанатлы ай бүрек
Боркет кыяк башында,
Ал караука ак алтын
Кигән туны өстендә;
Яурыны киң алпатлы,
Суймырыктай сымбатлы,
Арбадан киң күкрәге,
Арыслан юан беләге;
Ашыкмый йөреп атлатып,
Кыпчак бигә килгәндә,
Озактан сәлам биргәндә
Кыпчак бине Идегәйнең
Өрәге басып, агарып,
Буыны бетеп, таралып,
Тыны бетеп, каралып,
Беравык өнсез торгачтан:
- Бүген каста булдым! - дип,
Бакырып качты даладан.
Ялгызы тотып бер мәйдан,
Яу батыры Идегәй
Сузылмалы кылычын
Карман алып сабыннан,
Суырып алып кабыннан,
Оран салып айкады.
Күк кабугы ачылып,
Күз камашып калгандай,
Дала йөзе балк итте.
Чуар атын бер типте,
Тибенгедән тир чыкты;
Каршыда торган кара яу
Туксан башлы урданың
Каршыннан килеп акырып,
Маңласына бер сукты,
Таңласыннан ут чыкты.
Андый итеп бер сукты -
Туксан урда бер купты!
Анда купты бер орыш -
Идегәйнең орышы,
Дөньяларда булмаган
Ир Идегәй сугышы.
Румдан купкан Эскәндәр[31]
Йл да андый орган юк,
Дарап улы Өрестәм[32]-
Ул да андый орган юк,
Юзкәй[33] улы ир Чыңгыз.
Бер сукканда ун суккан,
Ташка сукса, ут чыккан,
Җиргә сукса, су чыккан,
Иргә сукса, кан чыккан,
Канга сукса, җан чыккан,
Ир Идегәй органда

Timgél Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvarı- astında,
Saltanatlı ay bürék
Börkét kıyak başında,
Al karavka ak altın
Kigen tunı östénde;
Yavrını kiñ alpatlı,
Suymırıktay sımbatlı,
Arbadan kiñ kükregé,
Arıslan yuvan bélegé ;
Aşıkmıy yörép atlatıp,
Kıpçak bige kilgende,
Ozaktan selap birgende
Kıpçak biné İdégeynéñ
Öregé basıp, agarıp,
Buvını bétép, taralıp,
Tını bétép, karalıp,
Béravık önséz torgaçtan :
-Bügén kasta buldım!-dip,
Bakırıp kaçtı daladan.
Yalgızı totıp bér meydan,
Yav batırı İdégey
Suzılmalı kılıçın
Karmap alıp sabınnan,
Suvırıp alıp kabınnan,
Oran salıp aykadı.
Kük kabugı açılıp,
Küz kamaşıp kalganday,
Dala yözé balk itté.
Çuvar atın bér tipté,
Tibéngéden tir çıktı;
Karşıda torgan kara yav
Tuksan başlı urdanıñ
Karşınnan kilép akırıp,
Mañlıyına bér suktı,
Tañlayınnan ut çıktı.
Andıy itép bér suktı-
Tuksan urda bér kuptı!
Anda kuptı bér orış-
İdégeynéñ orışı,
Dönyalarda bulmagan
İr İdégey sugışı.
Rumdan kupkan Éskender-
Ul da andıy organ yuk,
Darap ulı Öréstem-
Ul da andıy organ yuk,
Yüzékey ulı ir Çiñgız.
Bér sukkanda un sukkan,
Taşka suksa, ut çıkkan,
Cirge suksa, su çıkkan,
İrge suksa, kan çıkkan.
Kanga suksa, can çıkkan,
İr İdégey organda

Timgil Çuvar, Tim Çuvar.
Tim Çuvar'ı altında,
Saltanatlı ay börk,
Kartal kanat başında,
Kıymetli zırh ak altın
Giydiği zırhı üstünde;
Omzu geniş görünüşlü,
Simurg gibi boylu poslu,
Arabadan geniş göğsü.
Arslan gibi bileği;
Telâş etmeden sürüp,
Kıpçak Bey'e gelince,
Uzaktan selam verince
Kıpçak Bey'i Edigey'in
Ruhu basıp, ağarıp,
Hali bitip dağılıp,
Soluğu tutulup, kararıp,
Bir vakit ürküp durunca:
"Bugün hasta oldum!" diye,
Bağırıp kaçtı bozkırdan.
Tek başına kalıp meydanda,
Savaş bahadırı Edigey
Uzayan kılıcını
Yoklayıp kabzasından
Sıyırıp alıp kınından,
Oran[128] salıp salladı.
Gök kapısı açılıp,
Göz kamaşıp kalmış gibi
Bozkır yüzü parladı,
Ala atı bir tepti,
Ter keçesinden ter çıktı;
Karşıda duran kara düşman
Doksan direkli sarayının
Karşından gelip bağırıp,
Ordunun alnına bir vurdu,
Damağından od çıktı.
Öyle edip bir vurdu,
Doksan direkli otağ bir koptu!
O zaman koptu bir vuruş!
Edigey'nin vuruşu,
Dünyalarda olmayan
Er Edigey savaşı.
Rum'dan kopmuş İskender,
O da öyle vurmamış.
Darap oğlu Rüstem,[129]
O da öyle vurmamış.
Yesukey[130] oğlu er Cengiz
Bir vururken on vurmuş,
Taşa vursa, od çıkmış,
Yere vursa, su çıkmış,
Ere vursa, kan çıkmış,
Kana vursa, can çıkmış;
Er Edigey vururken

	Аннан өстен орышы!	Annan östén orışı!	Ondan üstün vuruşu!
	Шаң-шаң иткән шам кылыч -	Şañ-şañ itken şam kılıç-	Çın çın eden Şam kılıcı,
4170	Идегәйнең кылычы.	İdégeynéñ kılıçı.	Edigey'nin kılıcı.
	Төндә балкыр ут булган,	Tönde balkır ut bulgan,	Geceleyin parlak od olmuş,
	Көнде балкыр су булган,	Könde balkır su bulgan,	Gündüz parlak su olmuş,
	Ут елдырым яшен таш -	Ut yıldırım yeşén taş-	Od yıldırım şimşek taşı,
	Чын булаттан корычы,	Çın bulattan koriçı,	Has pulattan çeliği.
4175	Аждаһадай сулаган	Ajdahaday sulagan	Ejder gibi soluyan
	Ул кылычның сугышы.	Ul kılıçnıñ sugışı.	O kılıcın vuruşu.
	Бер селтәде - бере ауды,	Bér séltedé- béré avdı,	Bir salladı biri devrildi,
	Бере ауганга уны ауды,	Béré avganga unı avdı,	Biri devrildiğinden onu devrildi,
	Ун ауганның җиле бар,	Un avgannıñ cilé bar,	On devrilenin yeli var,
4180	Уны белән йөзе ауды,	Unı bélen yözé avdı,	Onu ile yüzü devrildi,
	Йөзе ауганга меңе ауды.	Yözé avganga méñé avdı.	Yüzü devrildiğinden bini devrildi.
	Караны кара димәде,	Karanı kara dimedé,	Halkı halk demedi,
	Бине күзгә элмәде,	Biné küzge élmedé,	Beyi göze asmadı,
	Үлем дигән казаны	Ülém digen kazanı	Ölüm denen kazayı
4185	Чебендәеп күрмәде.	Çébéndeyén kürmedé.	Sinek kadar görmedi.
	Боркыран чыккан төтенен,	Borkırap çıkkan töténén,	Buram buram çıkan dumanını,
	Кайнап торган казанын,	Kaynap torgan kazanın,	Kaynayıp duran kazanını,
	Корулы торган чатырын,	Koruvlı torgan çatırın,	Toplu duran çadırını,
	Барын бердәй аударып,	Barın bérdey avdarıp,	Hepsini birden devirip,
4190	Үлән ярган бүредәй,	Ülen yargan bürédey,	Ot yaran kurt gibi,
	Адәм егып юл ярып,	Adem yıgıp yul yarıp,	Adam yıkıp yol yarıp,
	Киле бирде Идегәй.	Kile birdé İdégey.	Geliverdi Edigey
	Салкын казан, суык су, -	Salkın kazan, suvık su,-	Soğuk kazan, soğuk su,
	Аны җитеп аударып,	Anı citép avdarıp,	Onu varıp devirip,
4195	Чыңгыздан калган кара ту -	Çıñgızdan kalgan kara tu-	Cengiz'den kalan kara tuğu,
	Аны җитеп аударып,	Anı cıtép avdarıp,	Onu varıp devirip,
	Ат астында калдырып,	At astında kaldırıp,	At altında bırakıp,
	Тоякка салып сындырып,	Toyakka salıp sındırıp,	Toynağa salıp kırıp,
	Юлда барын таптатып,	Yulda barın taptanıp,	Yolda olanı çiğneyip,
4200	Сөрә бирде Идегәй.	Söre birdé İdégey.	Sürüverdi Edigey.
	Идегәй килә дигәндә	İdégey kile digende	Edigey geliyor deyince
	Аны бирден ни ир бар -	Anı bilgen ni ir bar-	Onu bilen ne er var
	Урда бозып таралды.	Urda bozıp taraldı.	Ordu bozulup dağıldı.
	Азамат ир Туктамыш -	Azamat ir Tuktamış-	Azametli er Toktamış,
4205	Уникә ире алдында,	Uniké iré aldında,	On iki eri önünde
	Тугыз ире артында,	Tugız iré artında,	Dokuz eri ardında,
	Туксан башлы урдасын	Tuksan başlı urdasın	Dokuz direkli sarayını
	Тәңре хөкеменә тапшырып,	Teñré hökéméne tapşırıp,	Tanrı hükmüne bırakıp,
	Дәрвазасын яптырып,	Dervazasın yaptırıp,	Şehir kapısını kitletip,
4210	Шәһәренә кереп камалды.	Şeheréne kérép kamaldı.	Şehrine girip kuşatıldı.
	Исәнгерәп калган Шаһ Тимер	İsengérep kalgan Şah Timér	Sersemleyip kalan Şah Timur
	Иссенә килеп турланды.	İséne kilép turlandı.	Kendine gelip doğruldu.
	Идегәйнең эзеннән	İdégeynéñ ézénnen	Edigey'in izinden
	Филләрен сөреп атланды.	Fillerén sörép atlandı.	Fillerini sürüp atlandı
4215	Качкан яуга хатын ир!	Kaçkan yavga hatın ir!	"Kaçan orduya kadın er!"
	Өрекккән куйдай урданы	Örékken kuygay urdanı	Ürkmüş koyun gibi orduyu
	Алаеннан бастырып,	Alayınnan bastırıp,	Alayından bastırıp,
	Тоякка салып таптады.	Toyakka salıp taptadı.	Toynağa salıp çiğnedi.
	Кылычын елан уйнатып,	Kılıçın yılan uynatıp,	Kılıcını yılan gibi oynatıp,
4220	Бара бирде Идегәй.	Bara birdé İdégey.	Gidiverdi Edigey.

Үлесен күзге элмәде,
Терсенә көлмәде,
Туктамышның дәрвазына
Туры барды Идегәй.
Кул яссуы тимердән
Уникe колач дәрваза.
Килеп житеп Идегәй,
Кул табанын бер орды.
Дәрвазасын кубарып,
Авага атып жибәрде.
Ул дигәнче бу булды:
Көн тотылып, төн булды.
Уникe йолдыз, ялгыз ай
Көндез көктә балкытып,
Уникe колач дәрваза
Авалып төшеп шаңк итте
Ул да булып булмады,
Маңлайлары ялтырап,
Тулы кашы калтырап,
Саралатын уйнатып,
Житеп килде Норадын.
Дәрвазадан юл ярып,
Үтеп керде Норадын.
Атадан күргән һөнәрен
Житеп күрде Норадын.
Янтаеп кылыч органда
Әжәллесен үтерде,
Имгәклесен бетерде.
Алаңгасар Алман бине
Акыртып кисте Норадын.
Байназардай диван бине
Бугалак салып муйнына,
Бакыртып кисте Норадын;
Аубалталы Дөрмән бине
Дәрвазага бәйләтеп,
Дулатып кисте Норадын;
Кинегесле Керим бине
Кикертеп кисте Норадын;
Уймавыттан Үмәр бине,
Үкертеп кисте Норадын;
Чакмалы би Чакмагышны
Чалакайтып кисте Норадын;
Янгурадай йорт биен
Яндырып кисте Норадын;
Илтәрәстәй ил биен
Илертеп кисте Норадын.
Ата улны белмәде,
Ана кызны белмәде,
Кем урдасы кем якта,
Явыр явын белмәде.
Азамат ир Туктамыш
Күккә бакты - ут күрде,
Жиргә бакты - кан күрде,

Ülésén küzge élmedé,
Téréséne kölmedé,
Tuktamışnıñ dervazına
Turı bardı İdégey.
Kul yassuvı timérden
Uniké kolaç dervaza.
Kilép citép İdégey,
Kul tabanın bér ordı.
Dervazasın kubarıp,
Avaga atıp ciberdé.
Ul digençe bu buldı:
Kön toltılıp, tön buldı.
İniké yoldız, yalgız ay
Köndéz kükte balkıtıp,
Uniké kolaç dervaza
Avalıp töşép, şañk itté
Ul da bulıp bulmadı,
Mañlayları yaltırap,
Tulı kaşı kaltırap,
Saralatın uynatıp,
Citép kildé Noradın.
Dervazadan yul yarıp,
Ütép kérdé Noradın.
Atadan kürgen hönerén
Citép kürdé Noradın.
Yantayıp kılıç organda
Ecellésén ütérdé,
İmgeklésén bétérdé.
Alañgasar Alman biné
Akırtıp kisté Noradın.
Baynazarday divan biné
Bugalak salıp muynına,
Bakırtıp kisté Noradın;
Aybaltalı Dörmen biné
Dervazaga beyletép,
Dulatıp kisté Noradın;
Kinégéslé Kerim biné
Kikértép kisté Nordan;
Uymavıttan Ümer biné,
Ükértép kisté Noradın;
Çakmalı bi Çakmagışnı
Çalakaytıp kisté Noradın;
Yanguraday yort biyén
Yandırıp kisté Noradın;
İlterestey il biyén
İlértép kisté Noradın.
Ata ulnı bélmedé,
Ana kızını bélmedé,
Kém urdası kém yakta,
Yavır yavın bélmedé.
Azamat ir Tuktamış
Kükke baktı- ut kürdé,
Cirge baktı- kan kürdé,

Ölüsünü göze asmadı,
Dirisine gülmedi,
Toktamış'ın şehir kapısına
Doğru gitti Edigey.
El avucu kadar demirden
On iki kulaç şehir kapısı,
Geliverip Edigey,
El içini bir vurdu.
Kapıyı koparıp,
Havaya atıverdi.
O deyince bu oldu:
Gün tutulup gece oldu.
On iki yıldız, yalnız ay
Gündüz gökte parlatıp,
On iki kulaç şehir kapısı
Yıkılıp düşüp şangırdadı.
O da olup olmadı,
Alınları parlayıp,
Kaşı gözü titreyip,
Sarala atını oynatıp,
Geliverdi Noradın.
Şehir kapısından yol yarıp,
Geçip girdi Noradın.
Babadan gördüğü hünerini
Varıp gördü Noradın.
Eğilip kılıç vurunca
Ecellisini öldürdü,
Sakatını bitirdi.
Havaî Alman Bey'i
Bağırtıp kesti Noradın,
Baynazar gibi Divan Bey'i
İlmikli kapan salıp boynuna,
Bağırtıp kesti Noradın;
Ay baltalı Dörmen Bey'i
Şehir kapısına bağlatıp,
Kudurtup kesti Noradın.
Kinigisli Kerim Bey'i
Geğirtip kesti Noradın;
Uymavıt'tan Ömer Bey'i
Hıçkırtıp kesti Noradın;
Çakmaklı Bey Çakmagış'ı
Yüzükoyun kesti Noradın;
Yangura gibi Yurt beyini
Yandırıp kesti Noradın;
İlteres gibi İl beyini
İnletip kesti Noradın;
Baba oğlunu bilmedi,
Ana kızını bilmedi,
Kimin ordusu kimin yanında,
Savaşçı ordusunu bilmedi.
Azametli er Toktamış
Göğe baktı, od gördü,
Yere baktı, kan gördü,

Ук атканда ук үтмәс,
Сөңге салсаң, сөңге үтмәс,
Тугыз күзле кирәүке
Туктамыш хан кигәндә,
Карагай найза таянып,
Тукмак яллы турыны
Актачыдан тоттырып,
Туктамыш хан менгәндә
Хан ханәше Йәникә
Тезгенгә килеп асылды:
- Чыга күрмә далага,
Кар-каралы башыңны
Кагып алыр Идегәй,
Жунжыгалы башыңны
Егып алыр Идегәй,
Чыга күрмә далага!
Анда килеп Киң Жанбай
Йәникәгә аны әйтте:
- Елама, ханәш, елама,
Күчәрчелек булганга
Катардагы нарга көч;
Яугәрчелек булганда
Уң яктагы кызга көч;
Яу якадан алганда
Бер чебендәй жанга көч;
Баш исәндә жан исән,
Ханның башы калсын, - дип,
Тезген башын кулга алып,
Атның башын каерып,
Йәникәдән аерып,
Ас күчәге юл алды.
Ас күчә дә өс күчә -
Биләр йөргән бүз күчә.
Яшерен бикне ачтырып,
Йөздән артык ир белән
Туктамыштай олы хан
Киң далага юнәлде.

Uk atkanda uk ütmes,
Söñgé salsañ, söñgé ütmes,
Tugız küzlé kirevke
Tuktamış han kigende,
Karagay nayza tayanıp,
Tukmak yallı turını
Aktaçıdan tottırıp,
Tuktamış han méngende
Han haneşé Yenike
Tézgénge kilép asıldı :
-Çıga kürme dalaga,
Kar-karalı başıñnı
Kagıp alır İdégey,
Cuncıgalı başıñnı
Yıgıp alır İdégey,
Çıga kürme dalaga!
Anda kilép Kiñ Canbay
Yenikege anı eytté :
-Yılama, haneş, yılama,
Küçerçélék bulganda
Katardağı narga köç;
Yevgerçélék bulganda
Uñ yaktagı kızga köç;
Yav yakadan alganda
Bér çébéndey canga köç;
Baş isende can isen,
Hannıñ başı kalsın,- dip,
Tézgén başın kulga alıp,
Atnıñ başın kayırıp,
Yenikeden ayırıp,
As küçege yul aldı.
As küçe de ös küçe-
Biler yörgen büz küçe.
Yeşérén bikné açtırıp,
Yözden artık ir bélen
Tuktamıştay olı han
Kiñ dalaga yüneldé.

Ok atınca ok geçmez,
Mızrak salsan, mızrak geçmez,
Dokuz parçalı zırhı
Toktamış Han giyince,
Çam mızrağa dayanıp,
Tokmak yeleli doruyu
Seyisine tutturup,
Toktamış Han binince
Han hatunu Yenike
Dizgine gelip asıldı:
"Aman çıkma bozkıra,
Kanat, tüylü başını
Çakıp alır Edigey,
Taçlı başını
Yıkıp alır Edigey,
Aman çıkma bozkıra!"
O zaman gelip Kin Canbay
Yenike'ye şöyle dedi:
"Ağlama Hatun, ağlama,
Göç eylemek olursa,
Katardaki deveye göç,
Savaşçılık olursa
Sağ yandaki kıza göç;
Düşman yakadan alırken
Bir sinek gibi cana göç;
Baş esen olursa can esen,
Han'ın başı kalsın" deyip,
Dizgin başını ele alıp,
Atın başını çevirip,
Yenike'den ayırıp,
Alt sokağa yol aldı.
Alt sokak da üst sokak,
Beyler yürüyen boz sokak.
Gizli kilidi açtırıp,
Yüzden fazla er ile
Toktamış gibi ulu han
Geniş bozkıra yöneldi.

ТУКТАМЫШ ХАННЫҢ САРАЙДАН КАЧЫП КИТКӘНДӘ ТУЛГАП ӘЙТКӘНЕ
TOKTAMIŞ HAN'IN SARAYDAN KAÇIP GİDERKEN DÖNÜP SÖYLEDİKLERİ

	- Әй егетләр, чуралар!	-Ey yégétler, çuralar!	"Ey yiğitler, çoralar!
	Урманбит би үлгәндә,	Urmanbit bi ülgende,	Urmanbit Bey ölünce,
	Ун сан нугай бөлгәндә,	Un san nugay bölgende,	Yüz bin Nogay batınca,
	Шаһназар батыр яудан	Şahnazar batır yavdan	Şahnazar Bahadır savaştan
4315	Яралы барып килгәндә,	Yaralı barıp kilgende,	Yaralı çıkıp gelince,
	Алач та алач булганда,	Alaç ta alaç bulganda,	Alaç[131] da Alaç olunca,
	Алачадан хан булганда,	Alaçadan han bulganda,	Alt tabakadan han olunca
	Аяз да көннәр монарланып,	Ayaz da könner monarlanıp,	Açık da günler sislenip,
	Гарасат уты янганда,	Garasat utı yanganda,	Arasat odu yanınca,
4320	Бура боздан тайганда	Bura bozdan tayganda	Buğra buzdan kayınca,
	Бутасы баш күтәреп торганда,	Butası baş küterép torganda,	Yavrusu baş kaldırıp durunca,
	Каз очып шоңкар куганда,	Kaz oçıp şoñkar kuganda,	Kaz uçup sungur kovunca,
	Ханнан гайрәт киткәндә,	Hannan gayret kitkende,	Handan gayret gidince,
	Бигә мидәт иңгәндә,	Bige midet iñgende,	Beye medet inince,
4325	Хан качып, би куганда,	Han kaçıp, bi kuganda,	Han kaçıp, bey kovunca,
	Хан йөрүгә төшкәндә,	Han yörüvge töşkende,	Han yürümeye düşünce,
	Идегәй мырза талашып,	İdégey mırza talaşıp,	Edige Mirza dalaşıp,
	Ил соңына төшкәндә,	İl soñına töşkende,	İl sonuna düşünce"
	Хан Туктамыш гарләнеп,	Han Tuktamış garlenép,	Han Toktamış ağlanıp,
4330	Байтагым дип зарланып	Baytagım dip zarlanıp	"Halkım" diye sızlanıp
	Аны әйтеп тулгады:	Anı eytép tulgadı :	Dönüp şöyle söyledi:
	- Әй байтагым, байтагым,	-Ey baytagım, baytagım,	"Ey halkım, halkım,
	Сине алдырдым мин тагын,	Siné aldırdım min tagın,	Seni aldırdım ben artık,
	Дошман талар килгән соң,	Doşman talar kilgen soñ,	Düşman yağmaya geldikten sonra,
4335	Әл - аман бул миннән соң!	El-aman bul minnen soñ!	Esen kal benden sonra!
	Байтагымның эчендә	Baytagımnın éçénde	Halkımın içinde

Әл-аман бул миннән соң! El-aman bul minnen soñ! Esen ol benden sonra!"
Аны әйтеп Туктамыш, Anı eytép Tuktamış, Onu söyleyip Toktamış,
Йөз батырын янга алып, Yöz batırın yanga alıp, Yüz bahadırını, yanına alıp,
Кинҗ Жанбайны уңга алып, Kiñ Canbaynı uñga alıp, Kin Canbay'ı sağa alıp,
Янә юлга юнәлде. Yene yulga yüneldé. Yine yola yöneldi.
Янә бер көн барган соң Yene bér kön bargan soñ Yine bir gün gittikten sonra
Кинҗ Жанбайга аны әйтте: Kiñ Canbayga anı eytté: Kin Canbay şöyle söyledi:
-Бу барганнан барырмын, -Bu bargannan barırmın, "Bu gidişten varırım,
Йөгерекләге сыналган, Yögéréklégé sınalgan, Sür'atı denenen,
Куш йөрәкле яралган Kuş yöreklé yaralgan Çift yürekli yaratılan
Тукмак ялты туратым Tukmak yallı turatım Tokmak yeleli doru atım
Үз астымда булганда, Üz astımda bulganda, Altımda olursa,
Идегәй мине куганда, İdégey miné kuganda, Edigey beni kovaladığında,
Айлык юлым алдан алырмын. Aylık yulım aldan alırmın. Aylık yolumu önce alırım.
Болгардаен калам бар, Bolgardayın kalam bar, Bulgar gibi şehrim var,
Болгар йортын алырмын, Bolgar yortın alırmın, Bulgar-yurdunu alırım.
Болгарда да тынмасам, Bolgarda da tınmasam, Bulgar'da da dinlenmesem,
Куе урманның төбендә Kuyı urmannıñ töbénde Sık ormanın dibinde
Куерып аккан Аҗыт су, Kuyırıp akkan Aşıt su, Bulanıp akan Aşıt suyu,[135]
Кара урманым төбендә Kara urmanım töbénde Deli ormanın dibinde
Каралып аккан Казан суы, Karalıp akkan Kazan suvı, Kararıp akan Kazan suyu,[136]
Казан сунның буенда Kazan sunıñ buyında Kazan suyu boyunda,
Капкасы биек таш Казан, Kapkası biyék taş Kazan, Kapısı yüksek taş Kazan,
Ул каламны алырмын; Ul kalamnı alırmın; O şehrimi alırım,
Инде анда да тынмасам, İndé anda da tınmasam, Artık o zamanda da dinmesem,
Чулманны кайта кичермен, Çulmannı kayta kiçérmén, Çulman'ı dönüp aşarım,
Жүкә Таудан үтәрмен; Cüke Tavdan ütermén; Cüke Tav'dan[137] geçerim,
Жүкә Тавым арыгы - Cüke Tavım aryagı- Cüke Tav'ımın ötesi
Ышыктан аккан Ык суы, Işıktan akkan Ik suvı, Kuytudan akan Ik[138] suyu,
Аның да чыгып башына, Anıñ da çıgıp başına, Onun da çıkıp başına,
Даладан дала үтәрмен. Daladan dala ütermén. Bozkırdan bozkıra geçerim".
Туктамыш аны әйткәндә, Tuktamış anı eytkende, Toktamış öyle söyleyince
Кача бирен киткәндә, Kaça birép kitkende, Kaçıverip gidince,
Илен алды Идегәй. İlén aldı İdégey. İlini aldı Edigey.
Сарай дигән каласы, Saray digen kalası, Saray adlı şehrinin,
Сиксән күчә арасы, Siksen küçe arası, Seksen sokağı vardır,
Сары мәрмәр Атын Таш Sarı mermer Altın Taş Sarı mermerli Altın Taş'a
Туры барды Идегәй. Turı bardı İdégey. Doğru vardı Edigey.
Алтыннан суккан Ак Урда, Altınnan sukkan Ak Urda, Altından yapılan ak sarayın,
Көмештән суккан ак ишек, Kömeşten sukkan ak işék, Gümüşten yapılan ak kapısını,
Төсе суык чын булат Tösé suvık çın bulat Rengi soğuk gerçek çelik kılıcın
Очы белән ачтырып, Oçı bélen açtırıp, Ucu ile açtırıp,
Инә бирде Идегәй. İne birdé İdégey. İniverdi Edigey.
Анда ингән Идегәй, Anda iñép İdégey, Oraya inip Edigey
Шаһ Тимергә аны әйтте: Şah Timérge anı eytté : Şah Timur'a şöyle dedi:
-Сары мәрмәр Алтын Таш- -Sarı mermer Altın Taş- "Sarı mermer Altın Taş
Сарайны саклап торгайсың; Saraynı saklap torgaysıñ; Sarayı saklayıp dur;
Алла үземә биргәндә Alla üzéme birgendé Allah özüme verirken
Туктамышның эзеннән Tuktamışnıñ ézénnen Toktamış'ın izinden
Эз чыгарып алыем, Éz çıgarıp alıyım, İz çıkarıp alayım,
Башына кылыч чабыем; Başına kılıç çabıyım; Başına kılıç vurayım;
Ил күнелен тындырып, İl künélén tındırıp, İl gönlünü dindirip,
Ир күнелен табыем. İr künélén tabıyım. Er gönlünü bulayım"

	Аны әйтеп Идегәй,	Anı eytép İdégey,	Onu deyip Edigey,
	Шаһ Тимердән аерылды.	Şah Timérden ayırıldı.	Şah Timur'dan ayrıldı.
	Норадынны янга алып,	Noradınnı yanga alıp,	Noradın'ı yanına alıp,
4495	Ирәннәрен уңга алып,	İrennerén uñga alıp,	Erenlerini sağa alıp,
	Болгардаен шәһәргә	Bolgardayın şeherge	Bulgar gibi şehire
	Туры барды Идегәй.	Turı bardı İdégey.	Doğru gitti Edigey.
	Килә җитеп Идегәй	Kile citép İdégey	Vara yazıp Edigey
	Болгарны танып танымый,	Bolgarnı tanıp tanımıy,	Bulgar'ı tanıyıp tanıyamayıp,
4500	Хәйран калып туктады:	Heyran kalıp tuktadı :	Şaşırakalıp durdu;
	Алтынлап сүрә яздырган,	Altınlap süre yazdırgan,	Yaldızlayıp sure yazdıran,
	Ал бизәкле айкапу -	Al bizeklé aykapu-	Ay bezekli aykapı,[139]
	Айкапуны тапмады,	Aykapunı tapmadı,	Aykapıyı bulamadı,
	Айкапуның тупсасы,	Aykapuniñ tupsası,	Aykapının eşiği,
4505	Куш манара - ак яңак,	Kuş manara- ak yañak,	Çifte minare, ak pervaz,
	Ак яңакны тапмады.	Ak yañaknı tapmadı.	Ak sökeyi bulamadı
	Калага аяк басканда	Kalaga ayak baskanda	Şehre ayak basınca
	Каерылып яткан таш күрде,	Kayırılıp yatkan taş kürdé,	Koparılıp yatan taş gördü,
	Көйрәп яткан көл күрде,	Köyrep yatkan köl kürdé,	Kor halinde kül gördü,
4510	Адәм заты тапмады.	Adem zatı tapmadı.	Bir tek insan bulamadı.
	Шәһрә Болгар уртасы	Şehré Bolgar urtası	Bolgar şehrinin ortası
	Өсте мәрҗан, асты таш	Östé mercan, astı taş	Üstü mercan altı taş,
	Алтмыш колач манара -	Altmış kolaç manara-	Altmış kulaç minare:
	Күз өстендә гәүһәр каш.	Küz östénde gevher kaş.	Yüzükteki gevher kaş.
4515	Анда җитеп килгәндә,	Anda citép kilgende,	Oraya varınca,
	Төтеннән чатнап ярылган	Töténnen çatnap yarılgan	Dumandan çatlayıp yarılan
	Манараны күргәндә,	Manaranı kürgende,	Minareyi görünce,
	Ул Манара төбендә	Ul manara töbénde	O minare dibinde
	Башын учлап утырган,	Başın uçlap utırgan,	Başını avuçlayıp oturan,
4520	Чәчә чәлдәй агарган	Çeçé çéldey agargan	Saçı çil gibi ağaran
	Бодайбинә күрдә Идегәй.	Bodaybiné kürdé İdégey.	Boday Bey'i gördü Edigey.
	-Көлгә-ташка болганып,	-Kölge-taşka bolganip,	"Küle, taşa bulanıp,
	Болгарын ани булды?	Bolgarıña ni buldı?	Bulgar'ına ne oldu?
	Чәлдәй чәчә агарып,	Çéldey çéçé agarıp,	Kar gibi saçı ağarıp,
4525	Бодайбигә ни булды?	Bodaybige ni buldı?	Boday Bey'e ne oldu?"
	Анда әйтте Бодайби:	Anda eytté Bodaybi :	O zaman söyledi Boday Bey:
	-Көлгә-ташка болганып,	-Kölge-taşka bolganıp,	"Küle-taşa bulanıp,
	Болгарыма ни булгай -	Bolgarıma ni bulgay-	Bolgar'ıma ne olmuş,
	Чыңгыз улы Жучи хан -	Çıñgız ulı Cuçi han-	Cengiz oğlu Cuçi Han,[140]
4530	Ул да ватып ватмаган,	Ul da vatıp vatmagan,	O da kırıp kırmamış,
	Жучи улы Байду хан -	Cuçi ulı Baydu han-	Cuçı oğlu Baydu Han,[141]
	Ул да бозып бозмаган	Ul da bozıp bozmagan	O da bozup bozmamış
	Болгарым бүген бозылды.	Bolgarım bügén bozıldı.	Bolgar'ım bugün bozuldu.
	Талха-Зәбир сәхәбә	Talha-Zebir sehebe	Talha-Zebir[142] sahabenin
4535	Аягын баскан айкапу -	Ayagın baskan aykapu -	Ayağını bastığı aykapı,
	Айкапусы егылды.	Aykapusı yıgıldı.	Aykapısı yıkıldı.
	Чәлдәй чәчем агарып,	Çéldey çeçém agarıp,	Çil gibi saçım ağarıp,
	Бодайби булып ни кыйлыйм?	Bodaybi bulıp ni kıylıym?	Boday Bey olup ne kılayım?
	Син дә булып ир булдың,	Sin de bulıp ir buldıñ,	Sen de olup er oldun,
4540	Баба Төкләс улы пир булдың;	Baba Tökles ulı pir buldıñ;	Baba Tökles oğlu pir oldun;
	Сыенганым син идең,	Sıyınganım sin idéñ,	Sığınağım sen idin,
	Бу җиһанның фетнәсе	Bu cihannıñ fétnesé	Bu cihanın fitnesi
	Аксак Тимер дошманны	Aksak Timér doşmannı	Aksak Timur düşmanı
	Сарайга алып китердең,	Sarayga alıp kitérdéñ,	Saraya alıp getirdin,

4545	Йөз баһадир иреннән	Yöz bahadir irénnen	Yüz bahadır erinden
	Йорт жиреңне бастырдың.	Yort cireñné bastırdıñ.	Yurt yerini bastırdın.
	Әзгәри суккан Әтрәчне[35]	Ezgeri sukkan Etreçné	Ezgeri basan Etreç'i[143]
	Эргәсеннән актарып,	Érgesénnen aktarıp,	Temelinden aktarıp,
	Нократ суккан Болгарны	Nokrat sukkan Bolgarnı	Para basan Bulgar'ı
4550	Нөргәсеннән куптарып,	Nörgesénnen kuptarıp,	Alt kirişinden koparıp,
	Алтын койган учагым	Altın koygan uçagım	Altın döken ocağımın
	Ал кирпечен туздырып,	Al kirpéçén tuzdırıp,	Al kerpicini dağıtıp,
	Көмеш койган учагым	Köméş koygan uçagım	Gümüş döken ocağımın
	Гөл кирпечен туздырып,	Göl kirpéçén tuzdırıp,	Gül kerpicini dağıtıp,
4555	Төнгә үтте Туктамыш.	Tönge ütté Tuktamış.	Kuzeye geçti Toktamış.
	Ул да үтте дигәндә	Ul da ütté digende	O da geçti derken
	Бу күрәсем бар икән:	Bu küresém bar iken:	Bunu göreceğim varmış:
	Урысның бер гавере -	Urısnıñ bér gavéré-	Rus'un bir gâvuru,
	Төлкедәй кызыл чырайлы,	Tölkédey kızıl çıraylı,	Tilki gibi kızıl çehreli,
4560	Авызы төкле княже -	Avızı töklé knyajı-	Ağzı tüylü prens,
	Ул килеп басты йортымны;	Ul kilép bastı yortımnı;	O gelip bastı yurdumu;
	Изге шәһрә Болгарны,	İzgé şehré Bolgarnı,	Kutsal Bolgar şehrini,
	Астаналы Сиварны.	Astanalı Sivarnı.	Evliya mezarı olan Sıvar'ı,[144]
	Капкасы биек Казанны,	Kapkası biyék Kazannı,	Kapısı yüksek Kazan'ı,
4565	Чулмандагы Жүкә Тау,	Çulmandagı Cüke Tav,	Çulman'daki Cüke Tav,
	Урмандагы Сабаны,	Urmandagı Sabanı,	Ormandaki Saba'yı,[145]
	Ашлыгы икселмәс Ашлыны	Aşlıgı iksélmes Aşlını	Aşlığı eksilmez Aşlı'yı
	Яндырып та сындырып,	Yandırıp ta sındırıp,	Yandırıp da kırıp,
	Көрәкләп тәңкә җыйдырып,	Köreklep teñke cıydırıp,	Küreyip para toplatıp,
4570	Күн сахтиян таптырып,	Kün sahtiyan taptırıp,	Deri sahtiyanı ayaklar altına alıp,
	Ундүрт шәһәрле йортымны	Undürt şeherlé yortımnı	On dört şehirli yurdumu
	Көлгә-ташка болгады.	Kölge-taşka bolgadı.	Küle, taşa buladı
	Моннан да ары Бодайби	Monnan da arı Bodaybi	Bundan da öte Boday Bey,
	Чәлдәй булмый ни булсын?	Çéldey bulmıy ni bulsın?	Çil gibi olmayıp ne olsun?"
4575	Аны әйтеп Бодайби	Anı eytép Bodaybi	Onu söyleyip Boday Bey
	Янә башын учлап утырды.	Yene başın uçlap utırdı.	Yine başını avuçlayıp oturdu.
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eyttė İdégey :	O zaman söyledi Edigey:
	- Борлыкма син, Бодайби!	-Borlıkma sin, Bodaybi!	"Elemlenme sen, Boday Bey,
	Болгарыңны болгатып	Bolgarıñnı bolgatıp	Bolgar'ını bulandırıp
4580	Туктамыш хан үткәндә	Tuktamış han ütkende	Toktamış Han geçerken
	Сакалын ала кан итеп,	Sakalın ala kan itép,	Sakalını ala kan edip,
	Аның да башын алыем,	Anıñ da başın alayım,	Onun da başını alayım,
	Урысның бер гавере -	Urısnıñ bér gavéré-	Rus'un bir gâvuru,
	Авызы төкле княже	Avızı töklé knyajé	Ağzı tüylü prensi
4585	Ундүрт шәһәр йортыңны	Undürt şeher yortıñnı	On dört şehirli yurdunu
	Көлгә-ташка болган үткәндә	Kölge-taşka bolgap ütkende	Küle taşa bulandırıp geçmişse,
	Авызын-борынын кан итеп,	Avızın-borının kan itép,	Ağzını burnunu kan edip,
	Аның да башын алыем,	Anıñ da başın alıyım,	Onun da başını alayım,
	Көрәкләп алган тәңкәсен	Köreklep algan teñkesén	Kürekle alınan parasını
4590	Батманда тартып алыем;	Batmanga tartıp alıyım;	Batmana tartıp alayım;
	Ундүрт шәһәреңкөл булса:	Undürt şeheréñ köl bulsa:	On dört şehrin kül olsa:
	Аның да кунын түләтеп,	Anıñ da kunın alıyım,	Onun da bedelini ödetip,
	Урынна шәһәр салаем,	Urnına şeher salıyım,	Yerine şehir kurayım,
	Борлыкма син, Бодайби!	Borlıkma sin, Bodaybi!	Elemlenme sen Boday Bey!"
4595	Аны әйтеп Идегәй,	Anı eytép İdégey,	Onu söyleyip Edigey,
	Туктамышның эзеннән	Tuktamışnıñ ézénnen	Toktamış'ın izinden
	Эз чыгарып юнәлде.	Éz çıgarıp yüneldé.	İz çıkarıp yöneldi

	Куе урманның төбендә	Kuyı urmannıñ töbénde	Sık ormanın dibinde
	Куерып аккан Ашыт су,	Kuyırıp akkan Aşıt su,	Bulanıp akan Aşıt su,
4600	Кара урманның төбендә	Kara urmannıñ töbénde	Deli ormanın dibinde
	Каралып аккан Казан су.	Karalıp akkan Kazan su.	Kararıp akan Kazan su.
	Казан сунын буенда	Kazan sunıñ buyında	Kazan suyu boyunda
	Капкасы биек таш Казан -	Kapkası biyék taş Kazan-	Kapısı yüksek taş Kazan,
	Капкасын янә тапмады,	Kapkasın yene tapmadı,	Kapısını yine bulmadı,
4605	Кыранташ белән көл күрде.	Kırantaş bélen köl kürdé.	Harabe ile kül gördü
	Сабакүлге атлады.	Sabakülge atladı.	Saba Göl'e[46] yürüdü.
	Сабасы зипа Сабакүл -	Sabası zipa Sabakül-	Yatağı düzgün Saba Göl,
	Сабасын татып татмады,	Sabasın tatıp tatmadı,	Saba Göl'den su içmedi.
	Туктамыш белән кнәжнс	Tuktamış bélen knyajné	Toktamış ile prensi
4610	Анда янә тапмады.	Anda yene tapmadı.	Orada bulamadı.
	Анда туктап Идегәй	Anda tuktap İdégey	Orada durup Edigey
	Норадын белән уй кылды.	Noradın bélen uy kıldı.	Noradın ile danıştı.
	Уй кылганда аны әйтте:	Uy kılganda anı eytté :	Danışınca şöyle dedi:
	-Әй Норадын, Норадын,	-Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
4615	Әмир Бырлас Шаһ Тимер	Emir Bırlas Şah Timér	Barlas emiri Şah Timur
	Сараемда торганда	Sarayımda torganda	Sarayımda dururken,
	Әйләнеп анда кайтыем,	Eylenép anda kaytıyım,	Dönüp oraya gideyim,
	Шаһ Тимерне ризалап,	Şah Timérné rizalap,	Şah Timur'u razı edip,
	Үз йортына озатыем.	Üz yortına ozatıyım.	Öz yurduma geçireyim.
4620	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey Noradın, Noradın,
	Чулман буе Жүкә Тау,	Çulman buyı Cüke Tav,	Çulman boyu Cüke Tav,
	Жүкә Тауның аръягы -	Cüke Tavnın aryagı-	Cüke Tav'ın ötesi
	Ышыктан аккан Ык булыр.	Işıktan akkan Ik bulır.	Kuytudan akan Ik olur.
	Аның да чыгып башына,	Anıñ da çıgıp başına,	Onun da çıkıp başına,
4625	Даладан дала үтәрсең;	Daladan dala üterséñ;	Bozkırdan bozkıra geçersin;
	Менгән атың Сарала,	Méngen atıñ Sarala,	Bindiğin at Sarala,
	Саралага атланып,	Saralaga atlanıp,	Sarala'ya atlanıp,
	Ат койрыгын чарт төеп,	At koyrıgıñ çart töyép,	At kuyruğunu sıkı düğümleyip,
	Сүтелгәнче шул койрык	Sütélgençé şul koyrık	Çözülünceye dek şu kuyruk
4630	Туктамышны куа бир;	Tuktamışnı kuva bir;	Toktamış'ı kovuver;
	Хан кашында йөз кеше,	Han kaşında yöz kéşé,	Han yanında yüz kişi,
	Һәммәсе дә сум кеше	Hemmesé de sum kéşé	Hepsi de kötü kişi,
	Зәһәрнең азы да бер, күбе дә бер,	Zehernéñ azı da bér, kübé de bér,	Zehrin azı da bir, çoğu da bir,
	Һәммәсен дә суя бир!	Hemmesén de suya bir!	Hepsini de kesiver!
4635	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey Noradın, Noradın,
	Бу эшемне үтәсең,	Bu éşémné üteseñ,	Bu işimi yaparsan,
	Кабул кылдым морадың.	Kabul kıldım moradıñ.	Kabul kıldım muradın.
	Ханәкәдәй аруны,	Hanekedey aruvnı,	Haneke gibi güzeli,
	Көнәкәдәй сылуны,	Könekedey sıluvnı,	Köneke gibi zarifi,
4640	Йәнекәдәй бикәчнс	Yenikedey bikeçné	Yenike gibi hatunu,
	Тиген улжа кылганда,	Tigén ulca kılganda,	Ganimet, ulca kıldığında,
	Ханәкәдә күңелең бар икән,	Hanekede küñéléñ bar iken,	Haneke'de gönlün var imiş,
	Аны да сиңа саклап торгаймын,	Anı da siña saklap torgaymın,	Onu da sana saklayıp dururum,
	Тынычлап ханны куа бир!	Tınıçlap hannı kuva bir!	Rahatça Han'ı kovuver!"
4645	Аны әйтеп Идегәй,	Anı eytép İdégey,	Onu deyip Edigey,
	Норадыннан аерылып,	Noradınnan ayrılıp,	Noradın'dan ayrılıp,
	Сарайга кайта юнәлде.	Sarayga kayta yüneldé.	Saraya yöneldi.
	Калага житеп килгәндә	Kalaga citép kilgende	Şehire varınca
	Каласын янә тапмады -	Kalasın yene tapmadı-	Şehrini yine bulmadı,
4650	Кыранташ белән көл күрде.	Kırantaş bélen köl kürdé.	Kırık taş ile kül gördü.

	Алтын Ташка атлады.	Altın Taşka atladı.	Altın Taş'a yürüdü
	Хан сарайга килгәндә,	Han sarayga kilgende,	Han sarayına gelince,
	Хансарайның ишеген	Hansaraynıñ işégén	Han sarayın kapısını
	Кәһәр белән ачып кергәндә,	Kaher bélen açıp kérgende,	Kahır ile açıp girince,
4655	Тимердән суккан шаң киеп,	Timérden sukkan şañ kiyép,	Demirden dokunan zırh giyip,
	Вәзирләр белән куршанып	Vezirler bélen kurşanıp	Vezirler ile kuşanıp
	Түрдә утырган Кыйгырчык[36]-	Türde utırgan Kıygırçık	Baş köşede oturan Kıygırçık'ı,
	Аны күрде Идегәй.	Anı kürdé İdégey.	Onu gördü Edigey.
	Идегәй анда ингәндә,	İdégey anda iñgende,	Edigey oraya ince,
4660	- Шаһ Тимер кая? - дигәндә	- Şah Timér kaya?-digende	"Şah Timur nerede?" deyince
	Кыйгырчык хан аны әйтте:	Kıygırçık han anı eytté :	Kıygırçak Han söyledi:
	- Шаһ Тимерне сорасаң,	-Şah Timérné sorasañ,	"Şah Timur'u sorsan,
	Шаһ Тимердәй олы хан	Şah Timérdey olı han	Şah Timur gibi ulu han
	Алтын агач тутый кош	Altın ağaç tutıy koş	Altın ağaçlı, tuti kuşlu
4665	Ал тәхетне алдырып,	Al tehétné aldırıp,	Al tahtı aldırıp,
	Ак филенә мендереп	Ak filéne méndérép	Ak filine bindirip,
	Эченә үзен кундырып,	Éçéne üzén kundırıp,	İçine kendini kondurup,
	Бар казнаны алдырып,	Bar kaznanı aldırıp,	Var hazineyi aldırıp,
	Алы тулы мал белән,	Alı tulı mal bélen,	Önü dolu mal ile,
4670	Арты тулы чаң белән,	Artı tulı çañ bélen	Ardı dolu toz ile,
	Айларлы коллар белән,	Aylarlı kollar bélen	Kaküllü kullar ile
	Толымлы күңләр белән	Tolımlı küñler bélen	Saç örgülü cariyerle ile
	Сәмәркандка юнәлде.	Semerkandka yüneldé.	Semerkant'a yöneldi.
	Идел-йортын аныкы,	İléñ-yortıñ anıkı,	İdil-Yurt'un onunki,
4675	Калгай булып калгаймын;	Kalgay bulıp kalgaymın;	Naip olup kalmışım:
	Мине монда баш кылды,	Miné monda baş kıldı,	Beni burada baş kıldı,
	Кулымны мөһере белән ник кылды;	Kulımnı möhéré bélen nık kıldı;	Elime mührünü verdi;
	Ун мең чиру алаен	Un méñ çirüv alayın	On bin ordu alayını
	Кулыма биреп, хан кылды;	Kulıma birép, han kıldı;	Elime verip, han kıldı;
4680	Бөркет кыяк башыңны	Börkét kıyak başıñnı	Kartal kanat başını
	Буйсынып сал, Идегәй!	Buysınıp sal, İdégey!	Boyun eğip çıkar, Edigey!
	Ай бүрекле башыңны	Ay büréklé başınnı	Ay börklü başını
	Ай кылып сал, Идегәй!	Ay kılıp sal, İdégey!	Ay kılıp çıkar, Edigey!
	Заты Чыңгыз мин икән,	Zatı Çıñgız min iken,	Zatı Cengiz ben iken.
4685	Син дә минем бием булгайсың!	Sin de miném biyém bulgaysıñ!	Sen de benim beyim oluyorsun!"
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey :	O zaman söyledi Edigey:
	-Аягы чонтык әмирең	-Ayagı çontık emiréñ	"Ayağı sakat emirin
	Аямый илне екканда,	Ayamıy ilné yıkkanda,	Acımadan ili yıkınca,
	Идел-йортны бозганда,	İdél-yortnı bozganda,	İdil-Yurt'u bozunca,
4690	Ил казнамны алганда,	İl kaznamnı alganda,	İl hazinemi alınca,
	Заты Чыңгыз син үзең	Zatı Çıñgız sin üzéñ	Zatı Cengiz sen özün
	Тимердән суккан шаң киеп,	Timérden sukkan şañ kiyép,	Demirden dokunan zırh giyip,
	Калгай булып калганда	Kalgay bulıp kalganda	Naip olup kalınca
	Яхшы тукмак булырсың!	Yahşı tukmak bulırsıñ!	İyi tokmak olursun!"
4695	Анда килеп Идегәй,	Anda kilép İdégey,	O zaman gelip Edigey,
	Кыйгырчыкның аягын	Kıygırçıknıñ ayagın	Kıygırçak'ın ayağını
	Сыйрагыннан тотып күтәрде.	Sıyragınnan totıp küterdé.	Baldırından tutup kaldırdı.
	Кыйгырчыкның кигәне	Kıygırçıknıñ kigené	Kıygırçak'ın giydiği
	Тимердән суккан шаң икән.	Timérden sukkan şañ iken.	Demirden dokunan zırhmış.
4700	Аягын кулга сап итеп,	Ayagın kulga sap itép,	Ayağını ele sap edip,
	Башы белән бер орды	Başı bélen bér ordı	Başı ile bir vurdu,
	Уналты вәзир, утыз би	Unaltı vezir, utız bi	On altı vezir otuz bey
	Аллалап төшеп егылды.	Allalap töşép yıgıldı.	"Allah" deyip düşüverdi.

	Кырып атлап Идегәй,	Kırıp atlap İdégey,	Kırıp gezip Edigey,
4705	Хансарайдан чыкканда,	Hansaraydan çıkkanda,	Han sarayından çıkınca,
	Ун мең алай купканда,	Un méñ alay kupkanda,	On bin alay kopunca,
	Барын бердәй өеpeп,	Barın bérdey öyérép,	Hepsini birden yığıp,
	Тукмагы белән чүкерeп,	Tukmagı bélen çükérép,	Tokmağı ile vurup,
	Хәлак кылып ташлады.	Helak kılıp taşladı.	Helak ediverdi
4710	Азамат ир Идегәй	Azamat ir İdégey	Azametli er Edigey
	Анда илгә яр салды:	Anda ilge yar saldı :	Orada il'e buyurdu:
	- Дәвер кемнең дәвере? -	-Devér kémnéñ devéré?-	"Devir kimin devri?
	Идегәйнең дәвере!	İdégeynéñ devéré!	Edigey'in devri!
	Заман кемнең заманы? -	Zaman kémnéñ zamanı?-	Zaman kimin zamanı?
4715	Идегәйнең заманы!	İdégeynéñ zamanı!	Edigey'in zamanı!"
	Яр салдырды калага,	Yar saldırdı kalaga,	Buyruk verdirdi şehire,
	Яр салдырды далага.	Yar saldırdı dalaga.	Buyruk verdirdi bozkıra,
	Туктамышның сансыз кол -	Tuktamışnıñ sansız kol-	Toktamış'ın sayısız kulu var,
	Барын-югын җыйдырды,	Barın-yugın cıydırdı,	Varını, yokunu yığdırdı.
4720	Җыеп азат кылдырды.	Cıyıp azat kıldırdı.	Yığıp azat kaldırdı.
	Угылларны сатуга	Ugıllarnı satuvga	Oğulları satışa
	Бер чигара кылдырды.	Bér çigara kıldırdı.	Bir sınır koydurdu.
	Кисмә-кисмә сары алтын	Kisme-kisme sarı altın	Kesme kesme sarı altın
	Кисеп улжа кылдырды.	Kisép ulca kıldırdı.	Kesip ganimet kıldırdı.
4725	Идел-йортны җыйдырып,	İdél- yortnı cıydırıp,	İdil-Yurt'u yığdırıp,
	Өлкән бер туй кылдырды.	Ölken bér tuy kıldırdı.	Büyük bir toy kıldırdı.
	Агаларны алдырып,	Agalarnı aldırıp,	Ağaları aldırıp,
	Киңәшсез үскән бу йортны	Kiñeşséz üsken bu yortnı	Meclissiz olan bu yurdu
	Киңәшле йорт кылдырды,	Kiñeşlé yort kıldırdı,	Meclisli yurt kıldırdı,
4730	Каланы кайта торгызды,	Kalanı kayta torgızdı,	Şehri yeniden kurdurdu,
	Илне илгә тутырды,	İlné ilge tutırdı,	Barışı ili doldurdu,
	Уртасына ару урда кундырды.	Urtasına aruv urda kundırdı.	Ortasına iyi saray kondurdu.

НОРАДЫННЫҢ ТУКТАМЫШ ХАННЫ ҮТЕРГӘНЕ

NORADIN'IN TOKTAMIŞ HAN'I ÖLDÜRMESİ

Азамат ир Туктамыш
Качып бара ятканда,
Чулманны кайта кичкәндә,
Ыкның башы жим башы,
Жим далага житкәндә
Жиз бүрекле йөз ирем
Жим далада күренер дип,
Йөз ирennән аерылып,
Киң Жанбайны янга алып,
Икәүләп юлга юнәлде.
Янә бер көн баргачтан,
Кәмалның улы Киң Жанбай
Атыннан иңеп торганда,
Колагын жиргә куйганда
Норадын менгән Сарала
Үкерә биреп кешнәде.
Жанда сискәнде,
Туктамыш аны күргәндә
Күңеле боздай бозарып,
Киң Жанбайга аны әйтте:
-Кашымдагы юлдашым
Чыбыр-чыбыр итәдер,
Жанына кыен килгәндә
Мине ташлап китәдер;
Бу баргаппан барырмын,
Төлкелегә барырмын
Төлкеледә курыксам мин,

Azamat ir Tuktamış
Kaçıp bara yatkanda,
Çulmannı kayta kiçkende,
Iknıñ başı-cim başı,
Cim dalaga citkende
Ciz büréklé yöz irém
Cim dalada kürénér dip,
Yöz irénnen ayırılıp,
Kiñ Canbaynı yanga alıp,
İkevlep yulga yüneldé.
Yene bér kön bargaçtan,
Kemanıñ ulı Kiñ Canbay
Atınnan iñép torganda,
Kolagın cirge kuyganda
Noradın méngen Sarala
Ükére birep kéşnedé.
Canbay anda siskendé,
Tuktamış anı kürgende
Küñélé bozday bozarıp,
Kiñ Canbayga anı eytté:
-Kaşımdagı yuldaşım
Çıbır-çıbır itedér,
Canına kıyın kilgende
Miné taşlap kitedér;
Bu bargannan barırmın,
Tölkélége barırmın
Tölkéléde kurıksam min,

Azametli er Toktamış
Kaçıp gidip dururken,
Dönüp Çulman geçince
Ik'ın başı otlu bozkır,
Otlu bozkıra varınca
Pirinç şapkalı yüz erim
Çim bozkırda görünür diye,
Yüz erinden ayrılıp,
Kin Canbay'ı yanına alıp,
İkisi yola yöneldi.
Yine bir gün gidince,
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Atından inip dururken,
Kulağını yere koyarken
Noradın'ın bindiği Sarala
Haykırıverip kişnedi.
Canbay o zaman irkildi,
Toktamış onu görünce
Gönlü buz gibi bozarıp,
Kin Canbay'a şöyle dedi:
"Karşımdaki yoldaşım
Zangır zangır titriyor,
Canına zorluk gelince
Beni bırakıp kaçıyor;
Bu gidişle giderim
Tölkili'ye[147] varırım.
Tölkili'de korksam ben,

	Ку күлленең күлендә	Ku küllénéñ külénde	Kuğu Göllü'nün gölünde
4760	Баса биреп ятармын.	Basa birép yatarmın.	Basıverip yatarım.
	Төләвемне төләп торгайсың,	Télevémné télep torgaysıñ,	Dileğimi dileyip dur,
	Аллам-ият иш булса,	Allam-iyem iş bulsa,	Sahibim Allah eş olsa,
	Унөч ел үтте дигәндә	Unöç yıl ütté digende	On üç yıl geçti derken,
	Янә кайтып килермен.	Yene kaytıp kilérmén	Yine dönüp gelirim".
4765	Аны да әйтеп Туктамыш	Anı da eytép Tuktamış	Onu da söyleyip Toktamış
	Кинҗ Жанбайдан аерылды.	Kiñ Caybaydan ayırıldı.	Kin Canbay'dan ayrıldı.
	Төлкелегә юл тотты;	Tölkélége yul tottı;	Tölkili'ye yol tuttu;
	Төлкеледә кунганда,	Tölkéléde kunganda,	Tölkili'de konarken,
	Колагын жиргә куйганда	Kolagın cirge kuyganda	Kulağını yere koyarken
4770	Норадын менгән Сарала	Noradın méngen Sarala	Noradın'ın bindiği Sarala
	Үкереп янә кешнәде.	Ükérép yene kéşnedé.	Bağırıp yine kişnedi.
	Аны ишетеп Туктамыш,	Anı işétép Tuktamış,	Onu işitip Toktamış,
	Анда жаны бер курыкты,	Anda canı bér kurıktı,	O zaman canı bir korktu,
	Ку күллегә юл тотты.	Ku küllége yul tottı.	Kuğu Gölüne yol tuttu.
4775	Ку күленә барганда,	Ku küléne barganda,	Kuğu Gölüne varırken,
	Жир-сулары калганда,	Cir-suları kalganda,	Yer suları kalırken,
	Тулгай биреп аны әйтте:	Tulgay birép anı eytté:	Söylev verip şöyle dedi:
	-Идәлдән чыккан Ирмешәл,	-İdélden çıkkan İrméşel,	"İdil'den çıkan İrmişel,[148]
	Ирмешәлдән чыккан Колторган	İrméşelden çıkkan Koltorgan,	İrmişel'den çıkan Koltorgan,[149]
4780	Колторганнан аерылдым,	Koltorgannan ayırıldım,	Kotorgan'dan ayrıldım,
	Кошны кайда чөярмен?	Koşnı kayda çöyermén?	Kuşu nerede uçururum?
	Көбәмнең бикләренең	Köbemnéñ biklerénéñ	Zırh gömleğimin yakalarının
	Бавын ничек чишәрмен?	Bavın niçék çişermén?	Kopçalarını nasıl çözerim?
	Колача аттан йөк ауды,	Kolaça attan yök avdı,	Kula attan yük devrildi,
4785	Куышны кая артармын?	Kuvışnı kaya artarmın?	Çadırı nereye yüklerim?
	Сынаулы бүзем егылды,	Sınavlı büzém yıgıldı,	Sınavlı bozum yıkıldı,
	Сынаусыз, ал белмәгән	Sınavsız, al bélmegen	Sınanmamış, eğitilmemiş,
	Бидәүгә ничек базып	Bidevge niçék bazıp	Bedevi atını nasıl utanmadan
	мением?	méniyém?	bineyim?
4790	Сер белмәгән башларга	Sér bélmegen başlarga	Sır bilmeyen başlara
	Серемне ничек түгием?	Sérémné niçék tügiyém?	İçimi nasıl dökeyim?
	Күп нөгәрдән аерылдым,	Küp nögerden ayırıldım,	Çok dosttan ayrıldım,
	Киңәшемне инде кемнән сорармын?	Kiñeşémné indé kémnen sorarmın?	Tavsiyeyi artık kimden sorayım?"
	Туктамыш алай барганда,	Tuktamış alay barganda,	Toktamış öyle giderken
4795	Эченнән эче янганда,	Éçénnen éçé yanganda,	İçin için yanarken,
	Тугыз күзле кирәүкә	Tugız küzlé kirevke	Dokuz parçalı zırh gömleği
	Инсәдән басып барганда,	İñseden basıp barganda,	Ağır gelmeye başlayınca,
	Бүз юшанга житкәндә	Büz yuşanga citkende	Boz peline varınca
	Бигеннән чишеп ул тунын,	Bigénnen çişép ul tunın,	Sürgücünden çözüp o gömleğini,
	Калдырырга уйлады:	Kaldırırga uyladı:	Bırakmayı düşündü:
4800	Бер билгесе юк икән	Bér bilgésé yuk iken	"Bir nişanı yok imiş
	Кирәүкәмне салмага.	Kirevkemné salmaga.	Zırhımı çıkarmaya.
	Карац калыр кара тун	Karañ kalır kara tun	Sahipsiz kalan zırhı
	Бүз юшанга салыем,	Büz yuşanga salıyım,	Boz peline çıkarayım,
	Алла үземә биргәндә	Alla üzéme birgenda	Allah özüme verince
4805	Кайтып синнән алыем,-дип	Kaytıp sinnen alıyım,-dip	Dönüp senden alayım" diye
	Тугыз күзле көбәне	Tugız küzlé köbené	Dokuz parçalı zırhı
	Анда салып калдырды.	Anda salıp kaldırdı.	Orada çıkarıp bıraktı.
	Туктамышның артыннан	Tuktamışnıñ artınnan	Toktamış'ın ardından
	Эзеннән эзен чыгарып	Ézénnen ézén çıgarıp	İzinden izini çıkarıp
4810	Баса килде Норадын.	Basa kildé Noradın.	Basıp geldi Noradın.

Бүз юшанга житкәндә
Караң калган кара тун
Тугыз күзле кирәүкә -
Аны да табып Норадын,
Өстенә киеп корганып,
Ку күленә юнәлде.
Ку күленең күләндә
Кау камышта ятканда
Тукамыштай зур ханның
Дөрселдидер йөрәге.
Ку күленнән курыкканда
Туктамыш аны әйтте:
-"Дөрс-дөрс" итеп, "дөрс" итеп,
Дөрселдәмә сум йөрәк;
Тынычлыкка зар чакта
Дөрселдәвең ник кирәк?
Идегәй дә икәү, мин яңгыз,
Иреккән жирдә тынармын;
Сулкылдама, ак найза,
Суешкан жирдә сынарсың!
Балкылдама, бала усак!
Батырларым биләрем
Бөялешеп килгәндә
Сөңгә сапка кыярлар;
Бала усагың япрагы
Жирдә ятып сулар ла.
Кубалама коба жил,
Тәңредән изен килсә тынармын;
Боркырама коба ком,
Яңгыр яуса ятарсың.
Кыбырсама, тукмак ял,
Яу килгән көн басылырсың;
Көлберәмә, көн ана!-
Болыт килсә батарсың.
Тулыксама тонык су!
Мине өшеткән суык су!
Туксанның бере туса катарсың!
Тыңламасаң сүземне,
Өстенә елкы әйләрмен -
Бер суырса корырсың,
Бер батлавык булырсың,
Кыйкулама, кызгыч кош,
Канатың куш, муйның буш,
Авызың-борының мөгез кош,
Аваздың яман зарлы кош!
Батлавык тулган елкым юк,
Оян таптар малым юк,
Оя тулган йомыркаң
Итәклән алыр углым юк!
Бу катардан жан калса,
Аллам-ням иш булса,
Нугайлының агыр йорт,
Башчы булып мин килсәм,

Büz yuşanga citkende
Karañ kalgan kara tun
Tugız küzlé kirevke-
Anı da tabıp Noradın,
Östéne kiyép korganıp,
Ku küléne yüneldé.
Ku küllénéñ külende
Kav kamışta yatkanda
Tuktamıştay zur hannıñ
Dörséldidér yöregé.
Ku külénnen kurıkkanda
Tuktamış han anı eytté :
-"Dörs-dörs" itép, "dörs" itép,
Dörséldeme sum yörek ;
Tınıçlıkka zar çakta
Dörséldevéñ nik kirek?!
İdégey de ikev, min yañgız,
İrékken cirde tınarmın;
Sulkıldama, ak nayza,
Suyışkan cirde sınarsıñ!
Balkıldama, bala usak!
Batırlarım, bilerém
Böyeléşép kilgende
Söñgé sapka kıyarlar;
Bala usagıñ yapragı
Cirde yatıp sular la.
Kubalama koba cil,
Teñréden izén kilse tınarmın;
Borkırama koba kom,
Yañgır yavsa yatarsıñ.
Kıbırsama, tukmak yal,
Yav kilgen kön basılırsıñ;
Kölbéreme, kön ana!
Bolıt kilse batarsıñ.
Tulıksıma tonık su!
Miné öşétken suvık su!
Tuksannıñ béré tusa katarsıñ!
Tıñlamasañ süzémné,
Östéñe yılkı eyderménBér suvırsa korırsıñ,
Bér batlavık bulırsıñ.
Kıykulama, kızgıç koş,
Kanatıñ kuş, muynıñ buş,
Avızıñ-borınıñ mögéz koş,
Avazıñ yaman zarlı koş!
Batlavık tulgan yılkım yuk,
Oyañ taptar malım yuk,
Oya tulgan yomırkañ
İteklep alır uglım yuk!
Bu katardan can kalsa,
Allam-iyem iş bulsa,
Nugaylınıñ agır yort,
Başçı bulıp min kilsem,

Boz peline varınca
Sahipsiz kalan zırhı,
Dokuz parçalı zırhı:
Onu da bulup Noradın,
Üstüne giyip korunup,
Kuğu Gölü'ne yöneldi.
Kuğu gölü'nün gölünde
Kuru kamışta yatarken
Toktamış gibi büyük hanın
Gümbürdüyor yüreği.
Kuğu gölünden korkunca
Toktamış Han şöyle söyledi:
"Gümbür, gümbür, gümbür edip
Gümbürdeme som yürek;
Huzura muhtaç zaman
Gümbürdemen niye gerek?!
Edigey iki de ben tek
Yorulduğum yerde dinlenirim,
İnleme, ak mızrak,
Kesiştiğin yerde kırılırsın!
Titreme, yavru titrek kavak!
Bahadırlarım, beylerim
Taşkın olup gelince
Mızrak sapı yaparlar,
Yavru titrek kavağının yaprağı
Yerde yatıp solar ha.
Kovalama kuru yel,
Tanrı'dan izin gelse dinerim;
Savrulma, kızgın kum,
Yağmur yağsa yatışırsın.
Kıpırdama, tokmak yele,
Ordu geldiği gün dinersin;
Gülümseme, gün ana!
Bulut gelse batarsın
Dolgalanma, duru su!
Beni üşüten soğuk su!
Kışın bir günü doğsa donarsın!
Dinlemesen sözümü,
Üstüne yılkı sürerim,
Bir içseler kurursun,
Bir bataklık olursun.
Çığlıklar atma, kızkuşu,
Çift kanatlı boşboğazsın,
Ağzın burnun boynuz gibi kuş,
Sesin ah ü zar dolu kuş!
Meralar dolusu yılkım yok,
Yuvanı bozacak malım yok,
Yuva dolusu yumurtanı
Eteğe alır oğlum yok!
Bu seferden can kalsa
Sahibim Allah eş olsa,
Nogaylının ulu yurduna,
Baş olup ben gelsem,

Кара лачын-Төкле Аяк
Өстенә чөеп бер салсам,
Анда бер куркып чумарсың!
Күл иясе сиң булсаң,
Мин күпләрнең иясе,
Баш очымда әйләнеп
Кыйку салып йөрмәче!
Сине күлдән аергач,
Мине илдән аергач
Идегәй улы Норадын
Минемдәен сарган,
Казак чыксын илеңнән!
Садаклары салбыран,
Һич төшмәсен биленнән!
Азамат ир Туктамыш
Янә торып янә әйтте:
-Хан булып ни иткәнмен?
Халыгыма, илемә,
Өлге булган мырзамын.
Арбаны олы күбәлек
Норадыннан качты, күр!
Сары мәрмәр Алтын Таш -
Идегәй аны басты, күр!
Идегәй анда торды ла,
Инеп сөрен салды ла,
Алтын башлы чаң кубыз
Аманлыкта әйбәтлe.
Яу килгән көн тынды ла!
Туралы кошның баласы -
Тумагы күзгә төштe лә!
Минем газиз байтагым
Тубыктан канга батты ла!
Тугыздан үрмә кыл асл
Аргымакка батты ла!
Өзәңгесе өзмә алтын,
Коешканы коёма алтын,
Нукталары сум алтын,
Азавлары бер карым
Аргымаклар бауда катты ла!
Әзәлдән яу Идегәй,
Малымны алып куймадың,
Кәникә кочып туймадың,
Минем башымны кискән көнде
Син тынарсың Идегәй!
Ку күлленең күленә
Норадын житә килгәндә
Туктамыштай зур ханның
Дөрселдидер йөрәге:
Ана кара күрәнгән
Идегәй улы Норадын,
Һич бирмәгән морадын!
Хан улымын, асылмын,
Үлми кулга тотылмам.

Kara laçın- Töklé Ayak
Östéñe çöyép bér salsam,
Anda bér kurkıp çumarsıñ!
Kül iyesé sin bulsañ,
Min küplernéñ iyesé.
Baş oçımda eylenép
Kıyku salıp yörmeçé!
Siné külden ayırgan,
Miné ilden ayırgan
İdégey ulı Noradın
Minémdeyén sargayıp,
Kazak çıksın ilénnen!
Sadakları salbırap,
Hiç töşmesén bilénnen!
Azamat ir Tuktamış
Yene torıp yene eytté :
-Han bulıp ni itkenmén?
Halıgıma, iléme,
Ölgé bulgan mırzamın.
Arbanı olı kübelek
Noradınnan kaçtı, kür!
Sarı mermer Altın Taş -
İdégey anı bastı, kür!
İdégey anda tordı la,
İñép sören saldı la,
Altın başlı çañ kubız
Amanlıkta eybetlé,
Yav kilgen kön tındı la!
Turalı koşnıñ balası-
Tumagı küzge töşté le!
Miném gaziz baytagım
Tubıktan kanga battı la!
Tugızdan ürme kıl ayıl
Argımakka battı la!
Özeñgésé özme altın,
Koyışkanı koyma altın,
Nuktaları sum altın,
Azavları bér karım
Argımaklar bavda kattı la!
Ezelden yav İdégey,
Malımnı alıp kuymadıñ,
Kenike koçıp tuymadıñ,
Miném başımnı kisken könde
Sin tınarsıñ, İdégey!
Ku küllénéñ küléne
Noradın cite kilgende
Tuktamıştay zur hannıñ
Dörséldidér yöregé :
Ana kara küréngen
İdégey ulı Noradın,
Hiç birmegen moradın!
Han ulımın, asılmın,
Ölmi kulga totılmam.

Kara lâçın, Tökli Ayak
Üstüne uçurup bir salsam,
O zamana bir korkup dalarsın!
Göl sahibi sen olsan,
Ben çokların sahibiyim,
Baş ucumda dönüp,
Çığlık koparıp dönmesene!
Seni gölden ayıran,
Beni ilden ayıran
Edigey oğlu Noradın
Benim gibi sararıp,
Kaçak çıksın ilinden!
Sadakları sarksın da,
Hiç düşmesin belinden!"
Azametli er Toktamış,
Yine kalkıp yine söyledi:
"Han olup ne etmişim?
Halkıma, ilime,
Örnek olan mirzayım.
Ağusu güçlü, öçlü kelebek
Noradın'dan kaçtı gör!
Sarı mermerli Altın Taş'ı,
Edigey onu bastı, gör!
Edigey o zaman bir durmuştur,
Bir bağırıp çağırmıştır,
Altın başlı can kopuz
Barışta heybetliydi,
Düşman geldiği gün dinmiştir!
Bağlı kuşun yavrusunun
Tumağı[ISH] göze düşmüştür!
Benim aziz tahtım
Topuğa kadar kana batmıştır!
Dokuz telli kıl kolan
Argımağa battı ki!
Üzengisi parça altın,
Kuskunu külçe altın
Yularları som altın,
Azıları bir karış
Atlar bağlı iken donmuştur!
Ezelden düşman Edigey,
Malımı alıp koymadın,
Cariye kucaklayıp doymadın,
Benim başım kesilen günde
Sen dinersin, Edigey!"
Kuğu Gölü'nün gölüne
Noradın varır iken
Toktamış gibi büyük hanın
Gümbürdiyor yüreği:
"İşte bak görünen
Edigey oğlu Noradın"
Hiç vermeyen muradın!
Han oğluyum, asilim,
Ölmeden ele geçmem.

	Әнә җитте Норадын,	Ene citté Noradın,	İşte geldi Noradın,
	Мин үзем бу көнемдә	Min üzém bu könémde	Ben özüm bu günümde
	Җиргә сеңсәм, котылмам!	Cirge séñsem, kotılmam!	Yere girsem, kurtulmam!"
4920	Килә житеп Норадын	Kile citép Noradın	Geliverip Noradın
	Ку күллене күргәндә	Ku külléné kürgende	Kuğu Göllü'yü görünce
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Качса кача белмәде,	Kaçsa kaça bélmedé,	Kaçsa kaçamadı,
	Куба килеп урыннан,	Kuba kilép urınınnan,	Kopuverip yerinden
4925	Тора килде Туктамыш.	Tora kildé Tuktamış.	Kalkıp geldi Toktamış.
	Бер-беренә сәлам биргәндә	Bér-béréne selam birgende	Birbirine selam verince
	Анда әйтте Туктамыш:	Anda eytté Tuktamış :	Orada söyledi Toktamış:
	- Атның бары тулпар булмас,	-Atnıñ barı tulpar bulmas ,	"Her at küheylan olmaz,
	Кошның бары шоңкар булмас,	Koşnıñ barı şoñkar bulmas,	Her kuş sungur olmaz,
4930	Ишәк дөя булмас,	İşek döye bulmas,	Eşek deve olmaz,
	Сыер бие булмас.	Sıyır biye bulmas.	İnek kısrak olmaz,
	Кошканы юкәдер,	Koyışkanı yükedér,	Kuskunu ıhlamurdur,
	Бинең аты би булыр,	Binéñ atı bi bulır,	Beyin adı bey olur,
	Кошканы көмештер,	Koyışkanı köméştér,	Kuskunu gümüştür,
4935	Колның аты кол булыр;	Kolnıñ atı kol bulır;	Kulun adı kul olur;
	Син ич минем колымсың.	Sin iç miném kolımsıñ.	Sen ya benim kulumsun
	Мин Чыңгызмын,	Min Çıñgızmın,	Ben Cengiz soyundanım, biliyor
	беләмсең,	bélemséñ,	musun,
	Хан улымын, ханыңмын,	Han ulımın, hanıñımın,	Han oğluyum, hanımım,
4940	Үзем үлми кулга тотылмам,	Üzém ülmi kulga totılmam,	Özüm ölmeden ele geçmem,
	Үлтермәмен мин сине,	Ültérmemén min siné,	Öldürmem ben seni,
	Үлтермәссең син мине!	Ültérmessen sin miné!	Öldürmesin sen beni!"
	Анда әйтте Норадын:	Anda eytté Noradın:	O zaman söyledi Noradın:
	- Мин бер колың түгелмен,	Min bér kolıñ tügélmén,	"Ben bir kulun değilim,
4945	Син дә Чыңгыз түгелсең,	Sin de Çıñgız tügélséñ.	Sen de Cengiz soyundan değilsin.
	Мин кымырыска булып та,	Min kımırıska bulıp ta,	Ben karınca olup da,
	Син Сөләйман түгелсең!	Sin Söleyman tügélséñ!	Sen Süleyman değilsin!
	Камчы сабы кайма алтын,	Kamçı sabı kayma altın,	Kamçı sapı döküm altın
	Каныбәк тә хан иде,	Kanıbek te han idé,	Kanıbek de han idi,
	Ул Чыңгызмын дир иде,	Ul Çıñgızmın dir idé,	O Cengiz soyundanım der idi,
4950	Ул да Чыңгыз булмады;	Ul da Çıñgız bulmadı;	O da Cengiz soyundan olmadı:
	Тибәнгесе тезме алтын	Tibéngésé tézme altın	Ter keçesi dizi altın,
	Тыныйбәк тә хан иде,	Tınıybek te han idé,	Tınıybek de han idi,
	Ул Чыңгызмын дир иде,	Ul Çıñgızmın dir idé,	O Cengiz soyundanım der idi,
	Ул да Чыңгыз булмады;	Ul da Çıñgız bulmadı;	O da Cengiz soyundan olmadı;
4955	Өзәңгесе эзмә алтын	Özeñgésé ézme altın	Üzengisi parça altın
	Үзе би дә хан иде,	Üzé bi de han idé,	Üzi Bey de han idi,
	Ул Чыңгызмын димәде,	Ul Çıñgızmın dimedé,	O Cengiz soyundanım demedi,
	Әмма ул Чыңгыз иде!	Emma ul Çıñgız idé!	Ama o Cengiz soyundan idi!
	Мине колым димәче,	Miné kolım dimeçé,	Beni kulum demesene;
4960	Сине беләм димәче!	Siné bélem dimeçé!	Seni biliyorum demesene!
	Минем атым Норадын,	Miném atım Noradın,	Benim adım Noradın,
	Үтергәнче торамын,	Ütérgençé toramın,	Öldürünceye kadar dururum,
	Әйтерецнеәйтеп кал!	Eytéréñne eytép kal!	Söyleyeceğini söyleyip kal,
	Атарыңны атып кал!	Atarıñnı atıp kal!	Diyeceğini deyip kal!
4965	Мин бабамнан сораган:	Min babamnan soragan:	Ben atamdan sormuşum:
	Дүшәмбеңә көнендә,	Düşembéñé könénde,	Pazartesi gününde,
	Сишәбеңә төнендә,	Sişembéñé tönénde,	Salının gecesinde,
	Ай белән көн яурылып,	Ay bélen kön yavrılıp,	Ay ile gün takdir edip,

	Ике нурдан ялгашып,	İké nurdan yalgaşıp,	İki nurdan birleşip,
4970	Чын газиз канның үзеннән	Çın gaziz kannıñ üzénnen	Gerçek aziz kanın özünden
	Пәйда булган мырзамын.	Peyda bulgan mırzamın.	Peyda olan mirzayım.
	Астымдагы ак бүзне	Astımdagı ak büzné	Altımdaki ak bozu
	Мин бабамнан сораусыз	Min babamnan soravsız	Ben atamdan sorgusuz
	Алып менгән мырзамын.	Alıp méngen mırzamın.	Alıp binen mırzayım.
4975	Бурама тимер, сум алтын	Burama timér, sum altın	Burulmuş demir, som altın
	Бөгеп найза такканмын,	Bögép nayza takkanmın,	Büküp mızrak takmışım,
	Гарәп китап укыган	Garep kitap ukıgan	Arapça kitap okuyan
	Галимнән мәгънә сораган	Galimnen megne soragan	Alimden mâna soran
	мырзамын.	mırzamın.	mırzayım.
4980	Сүзе күңелемә ятканда	Süzé küñéléme yatkanda	Sözü gönlüme yatana
	Күз чигемне салганмын,	Küz çigémné salganmın,	Göz nurumu dökmüşüm,
	Үзем гыйлем укымай,	Üzém gıylém ukımay,	Özüm ilim okumadan,
	Гарәичә белгәнмән;	Garebiçe bélgenmén;	Arabîce bilmişim;
	Өч йөз алтмыш пәйгамбәр,	Öç yöz altmış peygamber,	Üç yüz altmış peygamber,
4985	Утыз ике мең сәхәбә -	Utız iké méñ sehebe-	Otuz iki bin sahabe:
	Мин укымый белгәнмен,	Min ukımıy bélgenmén,	Ben okumadan bilmişim,
	Җир белән күкнең арасы	Cir bélen küknéñ arası	Yer ile göğün arası
	Өч мең еллык юлдыр дип,	Öç méñ yıllık yuldır dip,	Üç bin yıllık yoldur diye,
	Акыл белән белгәнмен;	Akıl bélen bélgenmén;	Akıl ile bilmişim;
	Үзгә динле кяфергә	Üzge dinlé kyaférge	Başka dinli kâfire
4990	Үткәрә илче игәнмен,	Ütkere ilçé igenmén,	Çok kere elçi göndermişim,
	Буран сукса чаң йокмас,	Buran suksa çañ yokmas,	Burağan çıksa tòz tutmaz,
	Яфрагым нурдан яралмас,	Yafragım nurdan yaralmas,	Yaprağım nurdan[151] yaradılmış,
	Аргымагымны атланып,	Argımagımnı atlanıp,	Ehil atıma atlanıp,
	Карап Идел кичкәнмен;	Karap İdél kiçkenmén;	Bakıp İdil'i geçmişim;
4995	Казна малым камкага	Kazna malım kamkaga	Hazine[152] malım simli kumaşı
	Өлге салмый печкәнмен;	Ölgé salmıy péçkenmén;	Kalıp koymadan biçmişim;
	Казан белән кантамнан	Kazan bélen kantamnan	Kazan ile maşrapamdan,
	Кара баллар ташытып,	Kara ballar taşıtıp,	Kara ballar taşıtıp,
	Һәрдаим су урынына эчкәнмен;	Herdaim su urınına éçkenmén;	Her daim su yerine içmişim;
5000	Батыр менгән атларны	Batır méngen atlarnı	Bahadırın bindiği atları
	Базарда сатып артык кылганмын;	Bazarda satıp artık kılganımın;	Pazarda satıp fazla kılmışım;
	Батыр кигән туннарны	Batır kigen tunnarnı	Bahadırun giydiği kürkleri
	Балтырыннан кигәнмен;	Baltırınnan kigenmén;	Baldırından giymişim;
	Ялан кылыч кулга алып,	Yalan kılıç kulga alıp,	Yalın kılıcı ele alıp,
5005	Яу кайтарган мырзамын;	Yav kaytargan mırzamın;	Düşmanı püskürten mirzayım;
	Борак сынлы ат менеп,	Borak sınlı at ménép,	Burak boylu at binip,
	Билек сөрген мырзамын,	Bilék sörgen mırzamın,	Beylik süren mirzayım,
	Кыен күргән егетнең	Kıyın kürgen yégétnéñ	Zorluk gören yiğidin,
	Кыйбатын белгән мырзамын;	Kıybatın bélgen mırzamın;	Kıymetini bilen mirzayım;
5010	Эш күрсәткән егетнең	Éş kürsetken yégétnéñ	İş gösteren yiğidin
	Алапасын язган мырзамын.	Alapasın yazgan mırzamın.	Mükâfatını veren mirzayım.
	Билгеле балта кулга алып,	Bilgélé balta kulga alıp,	Baltayı elime alıp,
	Билге чапкан мырзамын;	Bilgé çapkan mırzamın;	Nişan kesen mirzayım;
	Биргән малын кире алмас	Birgen malın kiré almas	Veren malını geri almaz
5015	Белекле газиз улымын.	Béléklé gaziz ulımın.	Bilinçli aziz oğluyum.
	Атасын сорамый нөгәр	Atasın soramıy nöger	Babasını sormadan dost
	ияртмәм,	iyertmem.	izletmem,
	Аслын сорамый мал бирмәм,	Aslın soramıy mal birmem,	Aslını sormadan mal vermem,
	Биргәндә мең дә биш йөз	Birgende méñ de biş yöz	Verirken bin de beş yüz
5020	Сары алтынга туктамам;	Sarı altınga tuktamam;	Sarı altını düşünmem;

	Дусымның утын сүндермәм;	Dusımnıñ utın sündérmem;	Dostumun ocağını söndürmem,
	Дошманым утын яндырмам;	Doşmanım utın yandırmam;	Düşmanımın ocağını yandırmam;
	Шаһ Норадын миндермен,	Şah Noradın mindérmén,	Şah Noradın benim,
	Шушы йөргән Чыңгызның	Şuşı yörgen Çıñgızınıñ	Cengiz soyundan olanın
	Кайсы улыннан кимдермен?	Kaysı ulınnan kimdérmén?	Hangi oğlundan eksiğim var?
5025	Туйгужа улы Туктамыш	Tuyguca ulı Tuktamış	Tuyguca oğlu Toktamış
	Аслы Чыңгыз булса, ни булды?	Aslı Çıñgız bulsa, ni buldı?	Aslı Cengiz olsa, ne oldu?
	Чәчле-төкле Хуҗа Әхмәт,	Çeçlé-töklé Huca Ehmet,	Saçlı tüylü Hoca Ahmet,
	Аннан туган Ир Әхмәт,	Annan tugan İr Ehmet,	Ondan doğmuş Er Ahmet,
	Аннан туган Тимеркыя	Annan tugan Timérkıya	Ondan doğmuş Timirkıya,
5030	Аннан туган Котлыкыя,	Annan tugan Kotlıkıya,	Ondan doğmuş Kutlukaya,
	Аннан туган Идегәй,	Annan tugan İdégey,	Ondan doğmuş Edigey,
	Идегәйдән туган Норадын,	İdégeyden tugan Noradın,	Edigey'den doğmuş Noradın,
	Алла юмарттыр,	Alla yumarttır,	Allah cömerttir,
	Аңа бирде морадын!	Aña birdé moradın!	Ona verdi muradın!
5035	Ант кылычка җиткәндә	Ant kılıçka citkende	Ant kılıca varırken
	Әйтерең булса, әйтеп кал,	Eytéréñ bulsa, eytép kal,	Söyleyeceğin olsa, söyleyip kal,
	Кылырың булса кылып кал.	Kılırıñ bulsa, kılıp kal.	Kılacağın olsa, kılıp kal".
	Анда әйтте Туктамыш:	Anda eytté Tuktamış :	O zaman söyledi Toktamış:
	- Ком җыелып таш булмас,	-Kom cıyılıp taş bulmas,	"Kum yığılıp taş olmaz,
5040	Кол җыелып баш булмас,	Kol cıyılıp baş bulmas,	Kul toplanıp baş olmaz,
	Ачтан туйган ялчымас,	Açtan tuygan yalçımas,	Açtan doyan semirmez,
	Патша булып Идегәй,	Patşa bulıp İdégey,	Padişah olup Edigey,
	Чыңгыз нәселеннән булган	Çıñgız nesélénnen bulgan	Cengiz neslinden olan
	Бу башымны алса да,	Bu başımnı alsa da,	Bu başımı alsa da,
5045	Ул да Чыңгыз булалмас;	Ul da Çıñgız bulalmas;	O da Cengiz soyundan olamaz,
	Нинди түрә бирсә дә,	Nindi türe birse de,	Nasıl hüküm verse de,
	Миндәй түрә бирә алмас;	Mindey türe bire almas;	Benim gibi hüküm veremez;
	Яхшы белән яманның	Yahşı bélen yamannıñ	İyi ile kötünün
	Ул да кадерен белалмас!	Ul da kadérén bélalmas!	O da kadrini bilemez!"
5050	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Җаныннан өмет өзгәндә,	Canınnan ömét özgende,	Canından ümit kesince,
	Кыелып очкан кара кошларга	Kıyılıp oçkan koşlarga	Süzülüp uçan kuşlara
	Баш күтәреп анда әйтте:	Baş küterép anda eytté :	Baş kaldırıp o zaman söyledi:
	- Кыйгышлар да казгышлар,	-Kıygışlar da kazgışlar,	"Kızkuşları, yaban kazları,
5055	Белалмыйсыз, байгышлар	Belalmıysız, baygışlar	Bilemiyorsunuz, baykuşlar,
	- Сезне күлдән аергән,	-Sézné külden ayırgan,	Sizi gölden ayıran,
	Мине илдән аергән	Miné ilden ayırgan	Beni ilden ayıran
	Идегәй улы Норадын.	İdégey ulı Noradın.	Edigey oğlu Noradın.
	Бер алладан сорыек:	Bér alladan sorayık:	Bir Allah'tan soralım:
5060	Һич бирмәсен морадын!	Hiç birmesén moradın!	Hiç vermesin muradın!
	Казак чыгып жиреннән,	Kazak çıgıp cirénnen,	Baş kaldırıp yerinden,
	Садагы төшми билеңнән,	Sadagı töşmi bilénnen,	Sadağı düşmeden belinden,
	Минемдәен аптырап,	Minémdeyén aptırap,	Benim gibi şaşırıp,
	Куркуыннан калтырап,	Kurkuvınnan kaltırap,	Korkusundan titreyip,
5065	Баш куярга жир тапмый,	Baş kuyarga cir tapmıy,	Baş koymaya yer bulamadan,
	Куылып йөрсен илеңнән!	Kuvılıp yörsén ilénnen!	Kovulup yürüsün ilinden!"
	Анда әйтте Норадын:	Anda eytté Noradın :	O zaman söyledi Noradın
	- Андый, андый казгошны,	-Andıy, andıy kazgoşnı,	"Öyle, öyle yaban kazını,
	Анда куып качырттым!	Anda kuvıp kaçırttım!	Orada kovup kaçırdım!
5070	Андый, андый каргышны	Andıy, andıy kargışnı	Öyle, öyle kargışı
	Монда бастым, бакырттым!	Monda bastım, bakırttım!	Burada bastım, bağırttım!
	Жиде тауны яңраттым,	Cidé tavnı yañrattım,	Yedi dağı çınlattım,

XT98

	Каргышың кара башыңа!	Kargışıñ kara başıña!	Kargışın kara başına![153]
	Баш кисәрмен кайгысыз!	Baş kisermén kaygısız!	Baş keserim kaygısız!
5075	Атамны йорттан син кудың!	Atamnı yorttan sin kuvdıñ!	Babamı yurttan sen kovdun!
	Мине йорттан син кудың!	Miné yorttan sin kuvdıñ!	Beni yurttan sen kovdun!
	Казак чыктым илемнән;	Kazak çıktım ilémnen;	Asi çıktım ilimden,
	Илдән илгә күп үттем,	İlden ilge küp üttém,	İlden ile çok geçtim,
	Садагым төшми билемнән.	Sadagım töşmi bilémnen.	Sadağım düşmeden belimden.
5080	Үз кылганың үзеңә кайта,	Üz kılganıñ üzéñe ḳayta,	Öz kıldığın özüne dönüyor,
	Икърар юктыр теленнән!	İkrar yuktır téléñnen!	İkrar yoktur dilinden!
	Арын әйт тә бирен әйт,	Arın eyt te birén eyt,	Orayı söyle de burayı söyle,
	Беренче кизәк кемнеке?	Bérénçé kizek kémnéké?	Birinci sıra kiminki?
	Яшен өлкән ир икән,	Yeşéñ ölken ir iken,	Yaşın büyük er imiş,
5085	Син ат, кизәк синеке!	Sin at, kizek sinéké!	Sen at, sıra senin!"
	Анда килеп Норадын	Anda kilép Noradın	O zaman gelip Noradın
	Каршыдан торып басканда,	Karşıdan torıp baskanda,	Karşıdan durup basınca,
	Азамат ир Туктамыш	Azamat ir Tuktamış	Azametli er Toktamış
	Өч катар угын атканда,	Öç katar ugın atkanda,	Üç sefer okunu atınca,
5090	Атканы карь итмәде,	Atkanı kâr itmedé,	Attığı kâr etmedi,
	Тугыз күзле кирәүкә,	Tugız küzlé kirevke,	Dokuz parçalı zırh gömleğin
	Бер күзеннән үтмәде.	Bér küzénnen ütmedé".	Bir parçasından geçmedi.
	Үз коралыма юлыктым дип,	Üz koralıma yulıktım" dip,	"Öz silahıma rasgeldim" diye,
	Җонжыгалы чал башын	Concıgalı çal başın	Taçlı, ağarmış başını
5095	Сона бирде Туктамыш.	Sona birdé Tuktamış.	Sunuverdi Toktamış.
	Ир Норадын сукканда,	İr Noradın sukkanda,	Er Noradın vurunca,
	Кылычы белән чапканда,	Kılıçı bélen çapkanda,	Kılıcı ile kesince,
	Туктамышның чал башы	Tuktamışnıñ çal başı	Toktamış'ın ağarmış başı
	Җиргә төште "алла" лап.	Cirge töşté "alla" lap.	Yere düştü "Allah" diye.
5100	Кан урынына сөт акты.	Kan urınına söt aktı.	Kan yerine süt aktı.
	Башны житеп артыннан,	Başnı citép artınnan,	Başı varıp ardından,
	Ак пайзага кыстырып,	Ak nayzaga kıstırıp,	Ak mızrağa saplayıp,
	Аны да өскә күтәреп,	Anı da öske küterép,	Onu da yukarı kaldırıp,
	Норадын анда сорады:	Noradın anda soradı :	Noradın o zaman sordu:
5105	- Колдан вәзир куясызмы?	-Koldan vezir kuyasızmı?	"Kuldan vezir koyuyor musunuz?
	Кол теленә инанасызмы?	Kol téléne inanasızmı?	Kul diline inanıyor musunuz?"
	Сөнгедә торган хан башы	Söñgéde torgan han başı	Mızrakta duran han başı
	Телгә килеп анда әйтте:	Télge kilép anda eytté :	Dile gelip o zaman söyledi:
	- И балам, балам, балам,	-İ balam, balam, balam,	"Ey çocuğum, çocuğum,
5110	Колдан вәзир куйсак та,	Koldan vezir kuysak ta,	Kuldan vezir koysak da,
	Колның телен алсак та,	Kolnıñ télén alsak ta,	Kulun dilini alsak da,
	Гәүдә түбәндә калды,	Gevde tübende kaldı,	Gövde aşağıda kaldı,
	Баш әле дә сиңнән югары.	Baş elé de sinnen yugarı.	Baş hâlâ da senden yukarı".
	Норадын башны җиргә атты.	Noradın başnı cirge attı.	Noradın başı yere attı,
5115	Аннан аны янә алды,	Annan anı yene aldı,	Ondan sonra gene aldı,
	Янә алган соң атланды,	Yene algan soñ atlandı,	Gene aldıktan sonra atlandı,
	Сарала атын бер типте,	Sarala atın bér tiptė,	Sarala'sını bir tepti,
	Кайта бирде Норадын.	Kayta birdé Noradın.	Dönüverdi Noradın.

НОРАДЫННЫҢ ҖАНБАЙГА ОЧРАП ӘЙТЕШКӘНЕ, ҖАНБАЙНЫҢ ИДЕГӘЙ БЕЛӘН НОРАДЫННЫ БОЗЫЛЫШТЫРГАНЫ

NORADIN'IN CANBAY'A RASTLAMASI, ONUNLA ATIŞMASI, CANBAY'IN EDİGEY İLE NORADIN'I BOZUŞTURMASI

Юлдашлары кушылып,
Алар юлга киткәндә,
Юлда торган байтирәк,
Байтирәккә төшкәндә,
Кара аргымак каңгарып,
Йоклап яткан берәүне
Күре бирен килгәндә,
Үлтерергә уйлады,
Аннан кулын кире алды:
- Йоклаганны үтергән,
Коралсызга кул салган -
Хатын булыр, ир булмас!
Аны әйтеп Норадын,
Ул адәмне уятты.
Уяна бирен беравык,
Тора килде Кин Жанбай,
Тора килеп сарнады:
- Әй Норадын, Норадын,
Һич бирмәсен морадың!
Тукмак ялды турыны
Кайда мендең, Норадын?
Тугыз күзле кирәүкәм
Кайда кидең, Норадын?
Саурык бие сөте иде.

Yuldaşları kuşılıp,
Alar yulga kitkende,
Yulda torgan baytirek,
Baytirekke töşkende,
Kara argımak kañtarıp,
Yoklap yatkan bérevné
Küre birép kilgende,
Ültérérge uyladı,
Annan kulın kiré aldı:
Yoklagannı ütérgen,
Koralsızga kul salgan-
Hatın bulır, ir bulmas!-
Anı eytép Noradın,
Ul ademné uyattı.
Uyana birép béravık,
Tora kildé Kiñ Canbay,
Tora kilép sarnadı:
-Ey Noradın, Noradın,
Hiç birmesén moradıñ!
Tukmak yallı turını
Kayda méndéñ, Noradın?
Tugız küzlé kirevkem
Kayda kidéñ, Noradın?
Savrık biye söté idé,

Yoldaşları katılıp,
Onlar yola giderken,
Yolda duran büyük direğe,
Baytireğe geldiklerinde,
Kara atı dinlendirip,
Uyuyup yatan birini
Görüverip gelirken,
Öldürmeyi düşündü,
Ondan elini geri çekti
"Uyuyanı öldüren,
Silahsıza el süren,
Kadın olur, er olmaz!"
Onu söyleyip Noradın,
O adamı uyandırdı.
Uyanıverip bir vakit
Kalkıverdi geldi Kin Canbay,
Kalkıverip gelip mırıldandı:
"Ey Noradın, Noradın,
Hiç vermesin muradın!
Tokmak yeleli doruya
Nerede bindin, Noradın?
Dokuz parçalı zırhımı
Nerede giydin, Noradın?
Coşkun kısrak sütü idi,

	Тыныч йортка кот иде	Tınıç yortka kot idé	Sakin yurda kut idi,
	Туктамыштай ханиям -	Tuktamıştay haniyem-	Toktamış gibi hanımı,
5145	Аны ниттең, Норадын?	Anı nittéñ, Noradın?	Onu ne ettin, Noradın?"
	Анда әйтте Норадын:	Anda eytté Noradın:	O zaman söyledi Noradın:
	- Тукмак яллы турыны	-Tukmak yallı turını	"Tokmak yeleli doruya
	Тунаган жирдә менгәнмен;	Tunagan cirde méngenmén;	Ganimet aldığım yerde binmişim;
	Тугыз күзле кирәүкәне	Tugız küzlé kirevkené	Dokuz parçalı zırhı
5150	Үлтергән жирдә кигәнмен!	Ültérgen cirde kigenmén!	Öldürdüğüm yerde giymişim!
	Саурык бие сөте булса,	Savrık biye söté bulsa,	Coşkun kısrak sütü olsa,
	Тыныч йортка кот булса,	Tınıç yortka kot bulsa,	Sakin yurda kut olsa,
	Туктамыштай ханыңны,	Tuktamıştay hanıñnı,	Toktamış gibi hanını,
	Синең якын каныңны,	Sinéñ yakın kanıñnı,	Senin yakın kanını,
5155	Төлкс күлдә эзләнеп,	Tölké külde ézlenép,	Tilkili Göl'de izleyip,
	Эзен чыгарып алганмын;	Ézén çıgarıp alganmın;	İzini çıkarıp almışım;
	Ку күлленең күлендә	Ku küllénéñ külénde	Kuğu Göllü'nün gölüne
	Баса барып житкәнмен,	Basa barıp citkenmén,	Basıp gidip varmışım,
	Уклашып көрешиткән соң,	Uklaşıp köreş itken soñ,	Oklaşıp güreştikten sonra,
5160	Инкәйтеп жанын алганмын.	İnkeytép canın alganmın.	Eğdirip canını almışım.
	Кәмалның улы Кин Жанбай,	Kemalnıñ ulı Canbay,	Kemal'in oğlu Kin Canbay,
	Сине ерау диделәр,	Siné yırav didéler,	Senin için yırav dediler,
	Сине чичән диделәр;	Sine çiçen didéler;	Senin için çiçen dediler;
	Мине мактап чырласаң,	Miné maktap cırlasañ,	Beni övüp söylesen,
5165	Ярлыкармын, Жаныбай,	Yarlıkarmın, Canıbay,	Yarlıgarım, Canbay,
	Үзеңне син мактасаң,	Üzéñné sin maktasan,	Kemdini sen övsen,
	Үлтерермен, Жаныбай.	Ültérérmén, Canıbay.	Öldürürüm, Canbay.
	Башыңны баудай кисәрмен,	Başıñnı bavday kisermén,	Başını bağ gibi keserim,
	Канжагама йөлде ясап буармын!	Kancagama yöldé yasap buvarmın!	Heybeme ödül yapıp bağlarım!"
5170	Анда Жанбай әйтте лә:	Anda Canbay eytté le:	O zaman Canbay söyledi:
	- Аптыраган ахмакмын,	-Aptıragan ahmakmın,	"Şaşıp kalan ahmağım,
	Нинс табып әйтием?	Niné tabıp eytiyém?	Neyi bulup söyleyeyim?
	Мин ераучы түгелмен,	Min yıravçı tügélmén,	Ben bir yırav değilim,
	Мин чичән дә түгелмен;	Min çiçen de tügélmen;	Ben çiçen de değilim;
5175	Ераучылар килгәнче	Yıravçılar kilgençé	Yıravlar gelmeden,
	Чичәннәр сиңа иргәнче	Çiçenner siña irgençé	Çiçenler sana ermeden
	Бсразрак мин синең	Bérazrak min sinéñ	Biraz ben senin
	Күңелең аулап торыем:	Küñéléñ avlap torıyım:	Gönlünü oyalayıp durayım:
	Көерсең, ирнең баласы,	Köyérséñ, irnéñ balası,	Üzülürsün, erin çocuğu,
5180	Көерсең дә янарсың!	Köyerséñ de yanarsıñ!	Üzülürsün de yanarsın!"
	Норадын анда әйтте лә:	Noradın anda eytté le:	Noradın o zaman söyledi:
	- Көер утка янмага	-Köyer utka yanmaga	"Yandırır ateşte yanmağa
	Мин кауданлы жир түгел;	Min kavdanlı cir tügél;	Ben kuru otlu yer değilim,
	Син үзеңнең тапканыңны,	Sin üzénnéñ tapkanıñnı,	Sen özünün bulduğunu,
5185	Жанбай, аны жырлагын!	Canbay, anı cırlagın!	Canbay, onu söylesene!"
	Анда Жанбай әйтте лә:	Anda Canbay eytté le :	O zaman Canbay söyledi:
	- Әй Норадын, Норадын,	-Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
	Һич бирмәсен морадың,	Hiç birmesén moradıñ,	Hiç vermesin muradın,
	Тапканымны жырласам,	Tapkanımnı cırlasam,	Bulduğumu söylesem,
5190	Белгәнемне жырласам,	Bélgenémné cırlasam,	Bildiğimi söylesem,
	Күңелен бераз ауласын:	Küñélén béraz avlansın:	Gönlün biraz oyalansın:
	Түбәгә чыккан дүртәүгә	Tübege çıkkan dürtevge	Tepeye çıkan dört kişiye
	Түрә булыр көн туармы?	Türe bulır kön tuvarmı?	Hükümdar olur gün doğar mı?
	Аркада торган алтауга	Arkada torgan altavga	Arkada duran altı kişiye
5195	Ага булыр көн туармы?	Aga bulır kön tuvarmı?	Ağa olur gün doğar mı?

	Идегәй белән Норадын	İdégey bélen Noradın	Edigey ile Noradın'ın
	Көнe батар көн туармы?	Köné batar kön tuvarmı?	Günü batar gün doğar mı?
	Түбәдәге дүрт йолдыз	Tübedegé dürt yoldız	Tepedeki dört yıldızın
	Таңы атар көн туармы?	Tañı atar kön tuvarmı?	Tanı atar gün doğar mı?
5200	Тубал турат койрыгы	Tubal turat koyrıgı	Sakar doru atın kuyruğu
	Дүрт чалуга килгәнме?	Dürt çaluga kilgenmé?	Dört örgülük olmuş mu?[154]
	Калган-коткан ил булып,	Kalgan-kotkan il bulıp,	Kalıntı il olup,
	Кадыйрбирдe хан булып,	Kadıyrbirdé han bulıp,	Kadirbirdi Han olup,
	Борынгыдай дан булып,	Boringıday dan bulıp,	Eskisi gibi şan alıp,
5205	Ту жилкелдер көн туармы?	Tu cilkélder kön tuvarmı?	Tuğ dalgalanır gün doğar mı?
	Безгә туган шушы көн	Bézge tugan şuşı kön	Bize doğan şu gün
	Сиңа тагын бер туып,	Siña tagın bér tuvıp,	Sana daha bir doğup,
	Чөйдәле балта кулга алып,	Çöydelé balta kulga alıp,	Boyun keser baltayı alıp,
	Чөйдәсенә бер менеп,	Çöydeséne bér ménép,	Ensesine bir vurup,
5210	Түмәнчек күзле бабаңны	Tümencék küzlé babañnı	Çökmüş gözlü babanın
	Түбәләр көн туармы?	Tübeler kön tuvarmı?	Dövüldüğü gün doğar mı?
	Пушлек башы кара урман,	Puşlek başı kara urman,	Püşlek[155] başı deli orman,
	Әүвәлгедәй безнең ту,	Evvelgédey béznéñ tu,	Evvelki gibi bizim tuğ,
	Шунда башкып инсә иде!	Şunda başkıp iñse idé!	Şurada başa çıkıp inse idi!
5215	Түшe шалпык бүз шоңкар	Tüşé şalpık büz şoñkar	Döşü geçmiş boz sungur
	Һавадан түнеп инсә иде!	Havadan tünép iñse idé!	Havadan dönüp inse idi!
	Дүрткә аерылып ак найза	Dürtke ayırılıp ak nayza	Dörde ayrılıp ak mızrak
	Түрә авызына төшсә иде!	Türe avızına töşse idé!	Hükümdarin ağzına düşse idi!
	Дүртәү-бишәү бер булып,	Dürtev-bişev bér bulıp,	Dördü beşi bir olup,
5220	Әүвәлгедәй безнекелер	Evvelgédey béznékéler	Evvelki gibi bizimkiler
	Ту кишәшкә килсә иде!	Tu kiñeşke kilse idé!	Tuğ Meclis'e gelse idi!
	Дүрт болжарның агасы,	Dürt bolcarnıñ agası,	Dört bolcarın[156] ağası,
	Макмал тунның ягасы,	Makmal tunnıñ yagası,	Kadife kürkün yakası,
	Кәмалның улы Кин Жанбай	Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay	Kemal'in oğlu Kin Canbay
5225	Хан Туктамыш чагында	Han Tuktamış çagında	Han Toktamış çağında
	Түрә булып үтсә иде!	Türe bulıp ütse idé!	Hükümdar olup geçse idi!
	Идегәй улы Норадын	İdégey ulı Noradın	Edigey oğlu Noradın
	Әрмәчесез үтсә иде!	Ermeçéséz ütse idé!	Teessüfsüz geçse idi!
	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey Noradın, Noradın,
5230	Һич бирмәсен морадың!	Hiç birmesén moradıñ!	Hiç vermesin muradın!"
	Жанбай алай дигәндә,	Canbay alay digende,	Canbay öyle deyince
	Тау иленең Мәмәткол	Tav ilénéñ Memetkol	Dağ ilinden Memetkul:
	Атлы сөгет килдe лә!	Atlı yégét kildé le!	Atlı yiğit geliverdi!
	Жанбайга атын тибендереп,	Canbayga atın tibéndérép,	Canbay'a atını tepindirip,
5235	Алмас кылыч күтәреп,	Almas kılıç küterép,	Elmas kılıcını kaldırıp,
	Жанбайны чалмак булды ла.	Canbaynı çalmak buldı la.	Canbay'ı kesmek istedi.
	Норадын аны күргәндә	Noradın anı kürgende	Noradın onu görünce
	Аралап торып килдe лә.	Aralap torıp kildé le.	Aralayıp kalkıp geldi.
	Анда Жанбай әйтте лә:	Anda Canbay eytté le:	O zaman Canbay söyledi:
5240	"Карга кунмас карагач,	Karga kunmas karagaç,	"Karga konmaz kara ağaca,
	Каз кундырдың, Норадын;	Kaz kundırdıñ, Noradın;	Kaz kondurdun, Noradın;
	Көзгын кунмас ку агач,	Kozgın kunmas ku agaç,	Kuzgun konmaz kuru ağaca,
	Ку кондырдың, Норадын!	Ku kundırdıñ, Noradın!	Kuğu kondurdun, Noradın!
	Җиргә тамар канымны	Cirge tamar kanımnı	Yere damlayan kanımı
5245	Җиңнән тоттың, Норадын!	Ciñnen tottıñ, Noradın!	Yenden tuttun, Noradın!
	Жилкәмнән төшер башымны	Cilkemnen töşer başımnı	Omzumdan düşen başımı
	Көйләп тоттың, Норадын!	Cöylep tottın, Noradın!	Dikip tuttun, Noradın!
	Сиңа иярген колларга	Siña iyergen kollarga	Senin arkana düşen kullara

Гомер бирдең Норадын!
Җанбай алай сүз әйтеп,
Инде Мәмәтколны сүгәдер:
-Борма-борма башлы кол!
Урыстай сары чәчле кол!
Ач бүредәй тешле кол!
Төлкедәй кызыл йөзле кол!
Әләкләгән әләк кол!
Төркенем белгән түрәм бар,
Башымны белгән патшам бар,
Патшалык кылган иям бар,
Сездәен тау иленең
Чиркәс колларда ни эшем бар?
Ир Норадын анда әйтте:
-Әй Киң Җанбай, Киң Җанбай,
Син үлгән белән җир тулмас
Үлмәген белән күбәймессең!
Сине үтереп ни итием?
Үтерми ак китием.
Туктамыштай ханыңа
Нинди хезмет кылгансың,
Атама да шуны кыла йөр!
Сарайга кайтып житкәндә,
Туктамыштай хан башын
Канҗагасыннан чыгарып,
Идегәйнең алдына
Ташлап әйтте Норадын:
- Төннәр, көннәр куган соң,
Төлке күлдә эз алып,
Төлке күлдән Ку күлгә,
Юнәлгәнмен сүз алып.
Ку күленә барган соң,
Күз йөгертеп алган соң,
Казгышларны кычкыртып,
Тукмак ялны пышкыртып,
Поса-поса баргалап,
Туктамышны тапкан соң,
Ул миңа да мин аңа
Күп сүзләрне әйткән соң,
Иңкәйтеп башын алганмын,
Алдына китереп салганмын!
Анда әйтте Идегәй:
-Әй Норадын, Норадын,
Бу хезмәтем үтәдең,
Кабул кылдым морадың,
Сиңа булсын Ханәкә.
Урда башы Биш Уба,
Җанбай житеп килгәндә,
Биш убада елаган
Ханның кызы Ханәкә,
Җанбай аны күргәндә
Тулгай биреп аны әйтте:
-Елама, Ханәкәм, елама,

Gomér birdéñ, Noradın!
Canbay alay süz eytép,
İndé Memtkolnı sügedér:
-Borma-borma başlı kol!
Urıstay sarı çeçlé kol!
Aç bürédey téşlé kol!
Tölkédey kızıl yözlé kol!
Eleklegen elek kol!
Törkéném bélgen türem bar,
Başımnı bélgen patşam bar,
Patşalık kılgan iyem bar,
Sézdeyén tav iléñéñ
Çirkes kollarda ni éşém bar?
İr Noradın anda eytté:
-Ey Kiñ Canbay, Kiñ Canbay,
Sin ülgen bélen cir tulmas
Ülmegen bélen kübeymesséñ!
Siné ütérép ni itiyém?
Ütérmi ak kitiyém.
Tuktamıştay hanıña
Nindi hézmet kılgansıñ,
Atama da şunı kıla yör!
Sarayga kaytıp citkende,
Tuktamıştay han başın
Kancagasınnan çıgarıp,
İdégeynéñ aldına
Taşlap eytté Noradin :
-Tönner, könner kugan soñ,
Tölké külde éz alıp,
Tölké külden Ku külge
Yünelgennién süz alıp.
Ku küléne bargan soñ,
Küz yögértép algan soñ,
Kazgışlarnı kıçkırtıp,
Tukmak yalnı pışkırtıp,
Posa-posa bargalap,
Tuktamışnı tapkan soñ,
Ul miña da min aña
Küp süzlerné eytken soñ,
İñkeytép başın alganmın,
Aldıña kitérép salganmın!
Anda eytté İdégey :
-Ey Noradın, Noradın,
Bu hézmetém ütedéñ,
Kabul kıldım moradıñ,
Siña bulsın Haneke.
Urda başı Biş Uba,
Canbay citép kilgende,
Bış ubada yılagan
Hannıñ kızı Haneke,
Canbay anı kürgende
Tulgay birép anı eytté:
-Yılama, Hanekem, yılama,

Ömür verdin, Noradın!"
Canbay öyle söz söyleyip
Artık Memetkul'a sövüyor:
"Kıvrım kıvrım başlı kul!
Rus gibi sarı saçlı kul!
Aç kurt gibi dişli kul!
Tilki gibi kızıl yüzlü kul!
Muhbirlik eden muhbir kul!
Aslımı bilen hükümdarim var,
Başımı bilen padişahım var,
Padişahlık kılan sahibim var,
Sizin gibi dağ ilinin
Çerkes kullarında ne işim var?"
Er Noradın o zaman söyledi:
"Ey Kin Canbay, Kin Canbay,
Senin ölmenle yer dolmaz,
Ölmemekle de çoğalmazsın!
Seni öldürüp ne edeyim?
Öldürmeyip ak gideyim.
Toktamış gibi hanına
Nasıl hizmet kılmışsan
Babama da öyle kılagör!"
Dönüp saraya varınca,
Toktamış gibi bir hanın başını
Heybesinden çıkarıp,
Edigey'in önüne
Atıp söyledi Noradın:
"Geceler, günler savınca,
Tilki Göl'de iz alıp,
Tilki Göl'den Kuğu Göl'e
Yönelmişim söz alıp.
Kuğu Gölü'ne varınca,
Göz gezdirip alınca,
Yaban kazları bağırtıp,
Tokmak yeleyi dağıtıp,
Pusa, pusa yürüyüp,
Toktamış'ı bulunca,
O bana, da ben ona
Çok sözleri söyleyince,
Eğdirip başını almışım,
Önüne getirip koymuşum!
O zaman söyledi Edigey:
"Ey Noradın, Noradın,
Bu hizmetimi başardın,
Kabul kıldım muradın,
Senin olsun Haneke.
Saray başı Beş Oba,
Canbay varıp gelince,
Beş Oba'da ağlayan
Hanın kızı Haneke,
Canbay onu görünce,
Söylev verip şöyle dedi:
"Ağlama, Haneke'm, ağlama,

Атаң иде Туктамыш,
Атсыз идем, ат бирде,
Тунсыз идем тун бирде,
Асыл туннар кидерде.
Гарәби атлар мендерде;
Ул көннәр инде безгә юк,
Елама, Ханәкәм, елама!
Туктамыштай ханымны,
Синең дә булган атаңны
Идегәй улы Норадын
Куып та житеп барганда,
Кагып та башын алганда,
Атасының алдына
Аны китәреп салганда,
Бу эшеңә дан итеп,
Сине дә сорап торганда,
Идегәй улы Норадын
Хич бирмәссең морадын!
Әй Ханәкәм, Ханәкәм,
Хансарайга килгәндә
Тар карныңны киңәйтеп,
Киез бәйләп керсәң әй!
Сине дә күреп Норадын,
Ай-көнле дип белсә әй!
"Бу кем кылды?"-дигәндә,
"Атаң кылды", - дисәң әй!
Атасы белән бозылып,
Икәве бердәй түнсә әй!
Алар да китеп тәхеттән,
Синең энең яшь солтан
Кадыйрбирде хан булып,
Әүвәлгедәй дан булып,
Дәүран гомер сөрсә әй!
Җанбай алай дигәндә,
Ханәкә торып килгәндә,
Киез бәйләп карнына,
Хансарайга ингәндә,
Норадын аны күргәндә
-"Бу ни?"- дисп торганда,
Ханәкә солтан аны әйтте:
- Атаң белер мәгънәссең!
Моны ишетеп Норадын,
Күмердәй кара киселде.
Атасын күреп Тәхеттә:
-А! - дип анда жикерде.
Кулындагы думбыра
Кулында түзми сикерде.
Анда чыгып уң күзе,
Күзсез калды Идегәй.

Atañ idé Tuktamış,
Atsız idém, at birdé,
Tunsız idém, tun birdé,
Asıl tunnar kidérdé.
Garebi atlar méndérdé ;
Ul könner indé bézge yuk,
Yılama, Hanekem, yılama!
Tuktamıştay hanımnı,
Sinéñ de bulgan atañnı
İdégey ulı Noradın
Kuvıp ta citép barganda,
Kagıp ta başın alganda,
Atasınıñ aldına
Anı da kitérép salganda,
Bu éşéne dan itép,
Sine de sorap torganda,
İdégey ulı Noradın
Hiç birmesén moradın!
Ey Hanekem, Hanekem,
Hansarayga kilgende
Tar karnıñnı kiñeytép,
Kiyéz beylep kérsen ey!
Siné de kürép Noradın,
Ay-könlé dip bélse ey!"
Bu kém kıldı?"-digende,
Atañ kıldı',-diseñ ey!
Atası bélen bozılıp,
İkevé bérdey tünse ey!
Alar da kitép tehétten,
Sinéñ énéñ yeş soltan
Kadıyrbirdé han bulıp,
Evvelgédey dan bulıp,
Devran gomér sörse ey!
Canbay alay digende,
Haneke torıp kilgende,
Kiyéz beylep karnına,
Hansarayga iñgende,
Noradın anı kürgende
-"Bu ni?"-diyép torganda,
Haneke soltan anı eytté:
-Atañ bélér megnesén!
Monı işétép Noradın,
Kümérdey kara kiséldé.
Atasın kürép tehétte:
-A!-dip anda cikérdé.
Kulındagı dumbıra
Kulında tüzmi sikérdé.
Anda çıgıp uñ küzé,
Küzséz kaldı İdégey.

Baban idi Toktamış,
Atsız idim at verdi,
Kürksüz idim kürk verdi,
Asil kürkler giydirdi,
Arabi atlara bindirdi;
O günler artık bize yok,
Ağlama, Haneke, ağlama!
Toktamış gibi hanımı,
Senin de olan atanı
Edigey oğlu Noradın
Kovup da yetip varınca,
Vurup da başını alınca,
Babasının önüne
Onu da getirip koyunca,
Bunu, işine şan katıp,
Seni de sorup durunca,
Edigey oğlu Noradın,
Hiç vermesin muradın!
Ey Haneke'm, Haneke'm,
Han sarayına gelince
Dar karnını genişletip,
Keçe bağlayıp girsen ey!
Seni de görüp Noradın,
Hamile zannetse ey!
"Bunu kim kıldı?" deyince
"Baban kıldı" desen ey!
Babası ile bozuşup,
İkisi birden dönse ey!
Onlar da gidip tahttan,
Senin kardeşin genç sultan,
Kadirbirdi han olup,
Evvelki gibi şan alıp,
Devran ömür sürse ey!"
Canbay öyle deyince,
Haneke kalkıp gelince,
Keçe bağlayıp karnına,
Han sarayına inince,
Noradın onu görünce,
"Bu ne?" diye sorunca,
Haneke Sultan şöyle dedi:
"Baban bilir manasını!"
Bunu duyup Noradın,
Kömür gibi kara oldu.
Babasını görüp tahtta;
"A!" diye o zaman haykırdı.
Elindeki dombıra
Elinde olmadan fırladı
O zaman çıkıp sağ gözü,
Gözsüz kaldı Edigey.

ИДЕГӘЙНЕҢ НОРАДЫНГА РӘНҖЕП ӘЙТКӘНЕ, НОРАДЫННЫҢ БУЛЕНЕП КИТКӘНЕ

EDİGEY'İN NORADIN'A İNCİNİP SÖYLENMESİ, NORADIN'IN AYRILIP GİTMESİ

Идегәй анда рәнҗеде,
Рәнҗегәндә моны әйтте:
-Норадын да булсаң, булсана!
Бөтткә житкән Нарс тауны
Жилеп үк тә үтсәң үтсәнә!
Таңда чыккан Чулпандай,
Яна да яна торсана!
Шул тәләк белән тудырдым,
Дүрт кырлап учак өйдердем,
Кызылдан бишек кылдырдым,
Алтыннан чүмәк уйдырдым,
Көмештән төбәк койдырдым,
Уен осталардан уйдырдым,
Сырын сыраучылардан сырдырдым;
Әй тумагыр, тумагыр,
Сине каян тудырдым?!
Син туганда, Норадын,
Ту биеләр суйдырдым;
Алты көнләп аш биреп,
Галимнәрне туйдырдым,
Жиде көнләп аш биреп,
Ятимнәрне туйдырдым.
Хан кашында туды дип,
Атыңны Норадын куйдырдым.

İdégey anda rencédé,
Rencégende monı eytté :
-Noradın da bulsañ, bulsana!
Bolıtka citken Nars tavnı
Cilép ük te ütseñ ütsene!
Tañda çıkkan Çulpanday,
Yana da yana torsana!
Şul télek bélen tudırdım,
Dürt kırlap uçak öydérdém,
Kızıldan bişék kıldırdım,
Altınnan çümek uydırdım,
Köméşten töbek koydırdım,
Uyın ostalardan uydırdım,
Sırın sıravçılardan sırdırdım;
Ey tumagır, tumagır,
Siné kayan tudırdım?!
Sin tuganda, Noradın,
Tu biyeler suydırdım;
Altı könlep aş birép,
Galimnerné tuydırdım,
Cidé könlep aş birép,
Yetimnerné tuydırdım.
Han kaşında tudı dip,
Atıñnı Noradın kuydırdım.

Edigey o zaman incindi,
İncinirken böyle söyledi:
"Noradın da olsan, olsana!
Buluta yetmiş Nars dağını[157]
Aşıp da geçsen, geçsene!
Tanda çıkan Çolpan gibi,
Yanıp da yanıp dursana!
Şu dilek ile baba oldum.
Dört taraflı ocak yaptırdım,
Kızılcıktan beşik kıldırdım,
Altından oluk oydurdum,
Gümüşten oturak döktürdüm,
Deliğini ustalara deldirdim,
Oymasını oymacılara oydurdum;
Ey nankör, ey, hayırsız,
Seni nereden doğurttum?!
Sen doğunca, Noradın,
Doğurmamış kısraklar kestirdim;
Altı gün aş verip,
Alimleri doyurdum,
Yedi gün aş verip,
Yetimleri doyurdum.
Hanın yakınında doğdu diye,
Adını Noradın koydurdum.

Әй тумагыр, тумагыр,
Сине каян тудырдым?!
Син яманны тудырып,
Калкай камка түшәттем,
Калкай камка каты дип,
Сосарыма биләттем;
Сосарым суык булыр дип,
Күк тиенгә биләттем,
Күк тиенгә тиң күрми,
Кара кешкә биләттем;
Кара кешнең эчендә
Аначылар хурлар дип,
Бавырыңны күтәртми,
Биденә садак ураттым.
Гарәби китап укыган
Галимнән мәгънә сораттым,
Кочаклап коръән укыган
Муллладан мәгънә сораттым.
Әй колыным, мин сине
Бигә нөгәр алдырдым,
Ханга лаек туды дип,
Ханнан кәбеч алдырдым;
Астың атка кансын дип,
Аргымак сайлап мендердем,
Инең тунга кансын дип,
Атлас сайлап кидердем;
Күкрәген яулы үссен дип,
Качкан яуны кудырдым,
Башлап ханны кудырдым,
Аны да синнән үтерттем,
Картайган да көнемдә
Үз башыма көч иттем!
Биленчек башы биш тирәк,
Билге төйдең, Норадын;
Биш бигә бер колын -
Тилү идең, Норадын;
Казгош кунмас карагач,
Каз кундырдың, Норадын,
Козгын кунмас ку агач,
Ку кундырдың, Норадын,
Адәм житмәс кола чүл,
Ил кундырдың, Норадын!
Кавдын җиргә ут салдың,
Утны кайдан утларсың?
Кара суга кан койдың,
Суны кайдан эсәрсең?
Кара аргымак катырдың,
Атны кайдан менәрсең?
Кара лачын кау иттең,
Кошны кайдан чөярсең?
Катифәне хурладың,
Тунны кайдан киярсең?
Калын нөгәр таркаттың,

Ey, tumagır, tumagır,
Siné kayan tudırdım?!
Sin yamannı tudırıp,
Kalkay kamka tüşettém,
Kalkay kamka katı dip,
Sosarıma bilettém;
Sosarım suvık bulır dip,
Kük tiyénge bilettém,
Kük tiyéngé tiñ kürmi,
Kara kéşke bilettém;
Kara kéşnéñ éçénde
Anaçılar hurlar dip,
Bavırıñnı kütertmi,
Biléñe sadak urattım.
Garebi kitap ukıgan
Galimnen megne sorattım,
Koçaklap kor'en ukıgan
Mulladan megne sorattım.
Ey kolınım, min siné
Bige nöger aldırdım,
Hanga layık tudı dip,
Hannan kebéç aldırdım;
Astıñ atka kansın dip,
Argımak saylap méndérdém,
İñéñ tunga kansın dip,
Atlas saylap kidérdém;
Kükregéñ yavlı üssén dip,
Kaçkan yavnı kudırdım,
Başlap hannı kudırdım,
Anı da sinnen ütérttém,
Kartaygan da könémde
Üz başıma köç ittém!
Bilençék başı biş tirek,
Bilgé töydéñ, Noradın;
Biş biyege bér kolın-
Tilüv idéñ, Noradın;
Kazgoş kunmas karagaç,
Kaz kundırdıñ, Noradın,
Kozgın kunmas ku agaç,
Ku kundırdıñ, Noradın,
Adem citmes kola çül,
İl kundırdıñ, Noradın!
Kavdın cirge ut saldıñ,
Utnı kaydan utlarsıñ?
Kara suga kan koydıñ,
Sunı kaydan éçerséñ?
Kara argımak katırdıñ,
Atnı kaydan ménerséñ?
Kara laçın kav ittéñ,
Koşnı kaydan çöyerséñ?
Katifené hurladıñ,
Tunnı kaydan kiyerséñ?
Kalın nöger tarkattıñ,

Ey nankör, ey hayırsız,
Keşke hiç doğmasaydın!
Sen yaramaz doğunca,
Altınlı simli kumaş döşettim,
Altınlı simli kumaş sert diye,
Sansar kürküne sardırdım.
Sansar kürkü soğuk olur diye,
Gök sincap kürküne sardırdım.
Gök sincabı layık görmeyip,
Kara samura sardırdım.
Kara samurun içinde,
Analıklar horlar diye,
Bağrını kaldırtmadan,
Beline sadak bağlattım.
Arabî kitap okuyan
Alimden mâna sordurdum,
Kucaklayıp Kur'an okuyan
Molladan mâna sordurdum.
Ey, kulunum, ben seni
Beye nöker aldırdım,
Hana layık doğdu diye,
Handan takke aldırdım;
Altın ata alışsın diye,
Binek at seçip bindirdim,
Omzun elbiseye alışsın diye
Atlas seçip giydirdim;
Göğsün güçlü olsun diye,
Kaçan düşmanı kovdurdum,
İlk önce hanı kovdurdum,
Onu da sana öldürttüm,
İhtiyarlık günümde,
Öz başıma güç ettim!
Bilençik[158] başındaki beş kavağa,
Belgi koydun, Noradın;
Beş kısrağa[159] bir tane
Tay idin sen, Noradın;
Yabanî kaz konmaz kara ağaca
Kaz kondurdun, Noradın,
Kuzgun konmaz kuru ağaca
Kuğu kondurdun, Noradın,
İnsan varmaz kuru çöle,
Halk kondurdun, Noradın!
Kuru yere od koydun,
Otu nereden otlarsın?
Kara suya kan koydun,
Suyu nereden içersin?
Kara binek atı öldürdün,
Ata nereden binersin?
Kara lâçını kuruttun,
Kuşu nereden uçurursun?
Kadifeyi horladın,
Kürkü nereden giyersin?
Çok nökeri dağıttın,

	Нөгәр кайдан тотарсың?	Nöger kaydan totarsıñ?	Nökeri nereden tutarsın?
	Ханәкәне алжыттың,	Hanekené alcıttıñ,	Haneke'yi bitirdin,
	Сылу кайдан кочарсың?	Sıluv kaydan koçarsıñ?	Güzeli nereden kucaklarsın?
5435	Кардай чәче агарган,	Karday çeçé agargan,	Kar gibi saçı ağaran,
	Курдай күзе кызарган,	Kurday küzé kızargan,	Kor gibi gözü kızaran,
	Син дигәндә жан аткан	Sin digende can atkan	Senin için can atan,
	Ялгыз атаң мин идем,	Yalgız atañ min idém,	Yalnız baban ben idim,
	Күзем орып чыгардың;	Küzém orıp çıgardın;	Gözümü vurup çıkardın;
5440	Кайда барып уңарсың?	Kayda barıp uñarsıñ?	Nereye gidip onarsın?
	Кайда бер барсаң,тынарсың?	Kayda bér barsañ, tınarsıñ?	Nereye bir gitsen, dinersin?
	Языгы белән гөнаһсын,	Yazıgı bélen gönahsın,	Ayıbın ile günahını
	Кайда ла барып йоларсың?	Kayda la barıp yolarsıñ?	Nereye gidip yok edersin?"
	Ир Норадын анда әйтте:	İr Noradın anda eytté:	Er Noradın o zaman söyledi:
5445	- Биләнчек башы биш тирәк,	-Bilençék başı biş tirek,	"Bilençik başındaki beş kavağa,
	Билге төйсәм, йорт өчен;	Bilgé töysem, yort öçén;	Belgi koysam, yurt için;
	Биш бигә бер колын -	Biş biyege bér kolın-	Beş kısrağa bir tane
	Тилү идем сөт өчен;	Tilüv idém söt öçén;	Tay idim süt için;
	Казгош кунмас карагач,	Kazgoş kunmas karagaç,	Yabanî kaz konmaz kara ağaca
5450	Каз кундырдым, ит өчен;	Kaz kundırdım it öçén;	Kaz kondurdum et için;
	Козгын кунмас ку агач,	Kozgın kunmas ku agaç,	Kuzgun konmaz kara ağaca
	Ку кундырдым кот өчен;	Ku kundırdım kot öçén;	Kuğu kondurdum kut için;
	Адәм житмәс кола чүл,	Adem citmes kola çül,	İnsan varmaz kuru çöle
	Ил кундырдым йорт өчен;	İl kundırdım yort öçén;	İl kondurdum yurt için;
5455	Язгы кавга ут салсам,	Yazgı kavga ut salsam,	Baharki ota od salsam,
	Үртен сайлап утлармын?	Ürten saylap utlarmın;	Anızları yandırırım;
	Кара суга кан койсам,	Kara suga kan koysam,	Kara suya kan koysam,
	Су тоныгын эчәрмен;	Su tonıgın éçermén;	Suyun durusunu içerim;
	Кара аргымак катырсам,	Kara argımak katırsam,	Kara binek atı öldürsem,
5460	Толпар сайлап менәрмен;	Tolpar saylap ménermén;	Küheylan seçip binerim;
	Кара лачын кау итсәм,	Kara laçın kav itsem,	Kara lâçını kurutsam,
	Шоңкар сайлап чөярмен;	Şoñkar saylap çöyermén;	Sungur seçip uçururum;
	Катифәне хурласам,	Katifené hurlasam,	Kadifeyi horlasam,
	Турка сайлап киярмен;	Turka saylap kiyermén.	Çin ipeği seçip giyerim.
5465	Калын нөгәр таркатсам,	Kalın nöger tarkatsam,	Çok nökeri dağıtsam,
	Хан-солтаннан тотармын!	Han-soltannan totarmın!	Han, sultandan tutarım!
	Ханәкәне алжытсам,	Hanekené alcıtsam,	Haneke'yi bitirsem,
	Сылу таңлап кочармын.	Sıluv tañlap koçarmın.	Güzeli hayran olup kucarım.
	Кардай чәче агарган,	Karday çeçé agargan,	Kar gibi saçı ağaran,
5470	Курдай күзе кызарган,	Kurday küze kızargan,	Kor gibi gözü kızaran,
	Мин дигәндә жан аткан	Min digende can atkan	Benim için can atan,
	Ялгыз атам син булсаң,	Yalgız atam sin bulsañ,	Yanlız babam sen olsan,
	Син сүзеңнән тангансың	Sin süzéñnen tangansıñ	Sen sözünden dönmüşsün,
	Киленеңне алгансың	Kilénéñné algansıñ	Gelinini almışsın!
5475	Күзен орып чыгарсам,	Küzéñ orıp çıgarsam,	Gözünü vurup çıkarsam,
	Тәңрә өе Кәгъбәне	Teñré öyé Kegbené	Tanrı evi Kâbe'yi
	Бер әйләнсәм уңармын,	Bér eylensem uñarmın,	Bir dolaşsam onarım,
	Өч әйләнсәм тынармын;	Öç eylensem tınarmın;	Üç dolaşsam dinerim;
	Языгы белән гөнаһсын	Yazıgı bélen gönahsın	Ayıbım ile günahımı
5480	Жидс әйләнсәм, йолармын!	Cidé eylensem, yolarmın!	Yedi dolaşsam, yok ederim!"
	Аны әйткәндә Норадын	Anı eytkende Noradın	Onu söyleyince Noradın
	Елдырым ташлы пычагын	Yıldırım taşlı pıçagın	Yıldırım taşlı bıçağını
	Суырып алды кынаптан.	Suvırıp aldı kınaptan.	Çıkarıverdi kından.
	Кабына сыймый йөрәге	Kabına sıymıy yöregé	Kabına sığmayan yüreği,

5485	Кайтыр микән каһәрем дип,	Kaytır miken kaherém dip,	"Yatışır mı kahrım" diye,
	Атылып чыкты сарайдан.	Atılıp çıktı saraydan.	Atılıp çıktı saraydan.
	Елдырым ташлы пычагын	Yıldırım taşlı pıçagın	Yıldırım taşlı bıçağını
	Кара ташка бер орды,	Kara taşka bér ordı,	Kara taşa bir vurdu,
	Кара ташны как ярды.	Kara taşnı kak yardı.	Kara taşı ortasından yardı
5490	Каһәрс кайтып Норадын,	Kaheré kaytıp Noradın,	Kahrı bitip Noradın,
	Кайтып килде сарайга,	Kaytıp kildé sarayga,	Dönüp geldi saraya,
	Атасына аны әйтте:	Atasına anı eytté:	Babasına şöyle dedi:
	_Уй дигәйдә кыр дигәй,	-Uy digeyde kır digey,	"Çukur derken, kır demiş,
	Уйны баскан мырзамын!	Uynı baskan mırzamın!	Çukuru basan mirzayım!
5495	-Ханнар белән, биләр белән	Hannar bélen, biler bélen	Hanlar ile, beyler ile
	Коемлашкан мырзамын.	Koyımlaşkan mırzamın.	İkramlaşan mirzayım;
	Коемлашым беткән соң	Koyımlaşım bétken soñ	İkramlaşmam bitince
	Алыс-алыс жирләргә,	Alıs-alıs cirlerge,	Uzak uzak yerlere,
	Үзгә теллө илләргә,	Üzge téllé illerge,	Başka dilli illere,
5500	Илче кылып игәнмен.	İlçé kılıp igenmén.	Elçi kılıp göndermiş biriyim.
	Йөлтө белән үссен дип,	Yölté bélen üssén dip,	Ödülle büyüsün diye,
	Япрагы нурдан яралган	Yapragı nurdan yaralgan	Yaprağı nurdan yaratılan
	Байтагымның алдына	Baytagımnıñ aldına	Tahtımın önüne
	Бостанлы тирәк булганмын!	Bostanlı tirek bulganmın!	Bahçede kavak olmuşum!
5505	Ай кашында Зөһрәдәй	Ay kaşında Zöhredey	Ay karşısında Zühre gibi
	Балкый-балкый туганмын;	Balkıy-balkıy tuganmın;	Parlaya parlaya doğmuşum;
	Таң алдында Чулпандай	Tañ aldında Çulpanday	Tan öncesinde Çolpan gibi
	Яна-яна торганмын;	Yana-yana torganmın;	Yana yana durmuşum;
	Сүзле адәмне сөйләтмез	Süzlé ademné söyletmez	Sözlü adamı söyletmez
5510	Инәдән чичән туганмын!	İneden çiçen tuganmın!	Anadan çiçen doğmuşum!
	Тешле адәмне тешләтмәс	Téşlé ademné téşletmes	Dişli adamı dişletmez
	Инәдән тешле туганмын;	İneden téşlé tugammın;	Anadan dişli doğmuşum;
	Булыр жирдән булганмын!	Bulır cirden bulganmın!	Olur yerden olmuşum!
	Арысландай биншәм корышып,	Arıslanday binşem korışıp,	Arslan gibi arkam kuruyup,
5515	Ат ярышта узганмын;	At yarışta uzganmın;	At yarışında geçmişim;
	Кылыгым кемгә яраса,	Kılıgım kémge yarasa,	Kılığım kime yarasa,
	Кысмәтен аның кылганмын!	Kısmetén anıñ kılganmın!	Kısmetini onun kılmışım!
	Китәрмен атам, китәрмен,	Kitermén atam, kitermén,	Giderim, babam, giderim,
	Шаһ Тимергә житәрмен,	Şah Timérge citermén,	Şah Timur'a varırım,
5520	Тимер биргән кирс атны	Timér birgen kiré atnı	Timur'un verdiği kır ata
	Тирләткәнче менәрмен;	Tirletkençé ménermén;	Terletircesine binerim;
	Тимер биргән тимер тун	Timér birgen timér tun	Timur'un verdiği demir gömleği
	Сүтелгәнче киярмен!	Sütélgençé kiyermén!	Sökülürcesine dek giyerim!
	Уникс тотам укларны	Uniké totam uklarnı	On iki tutam okları
5525	Бетергәнче чөярмен!	Bétérgençé çöyermén!	Bitirinceye dek atarım!
	Тимер тун белән антым бар,	Timér bélen antım bar,	Timur ile andım var,
	Тимер белән шартым бар:	Timér bélen şartım bar:	Timur ile şartım var:
	Тимер биргән сылуны	Timér birgen sıluvnı	Timur'un verdiği güzeli
	Алдыма алып сөярмен!	Aldıma alıp söyermén!	Önüme alıp severim!
5530	Алтыннан байса суктырып,	Altınnan baysa suktırıp,	Altından baysa[160] yaptırıp,
	Өгемә шоңкар чөярмен,	Ögéme şoñkar çöyermén,	Puhu kuşuma sungur uçururum,
	Алты арбага ак ябып,	Altı arbaga ak yabıp,	Altı arabaya ak örtüp,
	Алтысына нар жигеп,	Altısına nar cigép,	Altısına erkek deve koşturup,
	Исәнемдә, савымда	İsenémde, savımda	Esenlikte, sağlıkta
5535	Тутыра алтын төярмен.	Tutıra altın töyermén.	Doldurup altın yüklerim."
	Анда торып Норадын,	Anda torıp Noradın,	O zaman kalkıp Noradın
	Атына менеп атланды.	Atına ménép atlandı.	Atına biniverdi.

	Айтулы ару анасы	Aytulı aruv anası	Aytulı, güzel anası,
	Норадынга анда әйтте	Noradınga anda eytté	Noradın'a o zaman söyledi:
5540	-Әй Норадын, Норадын!	-Ey, Noradın, Noradın!	"Ey Noradın, Noradın!
	Каз төшермәс күлләргә	Kaz töşérmes küllerge	Kaz indirmez göllere
	Каз төшереп уйнаттың;	Kaz töşérép uynattıñ;	Kaz indirip oynattın;
	Каздай башын агарткан	Kazday başın agartkan	Kaz gibi başını ağartan
	Атаңны нигә уйлаттың?	Ataññı nige uylattıñ?	Babanı niye üzdün?
5545	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey Noradın, Noradın,
	Ку кундырмас күлләргә	Ku kundırmas küllerge	Kuğu kondurmaz göllere
	Ку кундырып уйнаттың;	Ku kundırıp uynattıñ;	Kuğu kondurup oynattın;
	Кудай башын агарткан	Kuday başın agartkan	Kuğu gibi başını ağartan
	Анаңны нигә уйлаттың?	Anaññı nige uylattıñ?	Ananı niye üzdün?"
5550	Анда әйтте Норадын:	Anda eytté Noradın:	O zaman söyledi Noradın:
	- Әй инәкәм, инәкәм,	-Ey inekem, inekem,	"Ey anneciğim, anneciğim;
	Каз төшермәс күлләргә	Kaz töşérmes küllerge	Kaz indirmez göllere
	Каз төшердем ил өчен,	Kaz töşérdém il öçén,	Kaz indirdim il için,
	Каздай башын агарткан	Kazday başın agartkan	Kaz gibi başını ağartan
5555	Атамны уйлаттым ил өчен!	Atamnı uylattım il öçén!	Babayı üzdüm il için!
	Әй инәкәм, инәкәм,	Ey inekem, inekem,	Ey anneciğim, anneciğim,
	Ку кундырмас күлләргә	Ku kundırmas küllerge	Kuğu kondurmaz göllere
	Ку төшердем йорт өчен!	Ku töşérdém yort öçén!	Kuğu indirdim yurt için,
	Кудай башын агарткан	Kuday başın agartkan	Kuğu gibi başını ağartan
5560	Анамны уйлаттым йорт өчен!	Anamnı uylattım yort öçén!	Anamı üzdüm yurt için!
	Янә әйтте анасы:	Yene eytté anası:	Yine söyledi anası:
	-Әй Норадын, Норадын,	-Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
	Кара суга кан койсаң	Kara suga kan koysañ	Kara suya kan koysan,
	Суны кайдан эчәрсең?	Sunı kaydan éçerséñ?	Suyu nereden içersin?
5565	Халык белән даулашып,	Halık bélen davlaşıp,	Halk ile tartışıp,
	Яхшыны кайдан табарсың?	Yahşını kaydan tabarsıñ?	İyiyi nereden bulursun?
	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey Noradın, Noradın,
	Каулы җиргә ут салып,	Kavlı cirge ut salıp,	Kuru yere od salıp,
	Утны кайдан утларсың?	Utnı kaydan utlarsıñ?	Odu neredem yakarsın?
5570	Халык белән яулашып,	Halık bélen yavlaşıp,	Halk ile tartışıp
	Яхшыны кайдан табарсың?	Yahşını kaydan tabarsıñ?	Iyiyi nereden bulursun?"
	Җаваң бирде Норадын:	Cavap birdé Noradın:	Cevap verdi Noradın:
	- Әй инәкәм, инәкәм,	-Ey inekem, inekem,	"Ey anneciğim, anneciğim,
	Кара суга кан койсам	Kara suga kan koysam,	Kara suya kan koysam,
5575	Балдан ширбәт эчәрмен,	Baldan şirbet éçermén,	Baldan şerbet içerim,
	Халык белән даулашсам,	Halık bélen davlaşsam,	Halk ile tartışsam,
	Йорт яхшысын табармын.	Yort yahşısın tabarmın.	Yurdun iyisini bulurum.
	Әй инәкәм, инәкәм,	Ey inekem, inekem,	Ey anneciğim, anneciğim,
	Каулы җиргә ут салсам,	Kavlı cirge ut salsam,	Kuru yere od salsam.
5580	Ут яхшысын табармын,	Ut yahşısın tabarmın,	Odun iyisini bulurum,
	Халык белән яулашсам,	Halık bélen yavlaşsam,	Halk ile savaşsam,
	Йорт яхшысын табармын!	Yort yahşısın tabarmın!	Yurt iyisini bulurum!"
	Янә әйтте анасы:	Yene eytté anası:	Yine söyledi anası:
	- Әй Норадын, Норадын,	- Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
5585	Идел дигән су килә,	İdél digen su kilér,	İdil diye su gelir,
	Аны ничек кичәрсең?	Anı niçék kiçerséñ?	Onu nasıl geçersin?
	Итегендә ил булыр,	İteğénde il bulır,	Eteğinde il olur,
	Аны ничек үтәрсең?	Anı niçék üterséñ?	Onu nasıl geçersin?
	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey, Noradın, Noradın,
5590	Жаек дигән су килер,	Cayık digen su kilér,	Yayık diye su gelir,

	Аны ничек кичәрсең?	Anı niçék kiçerséñ?	Onu nasıl geçersin?
	Ягасында ил булыр,	Yagasında il bulır,	Yakasında il olur,
	Аны ничек үтәрсең?	Anı niçék üterséñ?	Onu nasıl geçersin?"
	Җавап бирде Норадын:	Cavap birdé Noradın:	Cevap verdi Noradın:
5595	-Әй инәкәм, инәкәм,	-Ey inekem, inekem,	"Ey anneciğim, anneciğim,
	Ике ташны култыклап,	İké taşnı kultıklap,	İki taşı koltuklayıp,
	Идел кичкән улыңмын;	İdél kiçken ulıñmın;	İdil'i geçen oğlunum;
	Икедән яуга төшеп,	İkéden yavga töşép,	İki savaşa girip,
	Исән чыккан улыңмын;	İsen çıkkan ulıñmın;	Esen çıkan oğlunum;
5600	Идел дигән су булса,	İdél digen su bulsa,	İdil diye su olsa,
	Ике чумсам кичәрмен;	İké çumsam kiçermén;	İki dalsam geçerim;
	Итәгендә ил булса,	İtegénde il bulsa,	Eteğinde il olsa,
	Ике орсам үтәрмен!	İké orsam ütermén!	İki vursam geçerim!
	Әй инәкәм, инәкәм,	Ey inekem, inekem,	Ey, anneciğim, anneciğim,
5605	Ялгыз ташны култыклып,	Yalgız taşnı kultıklap,	Bir taşı koltuklayıp,
	Җаек кичкән улыңмын;	Cayık kiçken ulıñmın;	Yayık'ı geçen oğlunum,
	Янгыздан яуга төшеп,	Yangızdan yavga töşép,	Tek başına savaşa girip,
	Исән чыккан улыңмын;	İsen çıkkan ulıñmın;	Esen çıkan oğlunum;
	Җаек дигән су булса,	Cayık digen su bulsa,	Yayık diye su olsa,
5610	Бер чумганда кичәрмен,	Bér çumganda kiçermén,	Bir dalmakla geçerim,
	Ягасында ил булса,	Yagasında il bulsa,	Yakasında il olsa,
	Бер органда үтәрмен!	Bér organda ütermén!	Bir vurmakla geçerim!"
	Янә әйтте анасы:	Yene eytté anası:	Yine söyledi anası:
	-Әй Норадын, Норадын,	- Ey Noradın, Noradın,	"Ey Noradın, Noradın,
5615	Бер агачта мең ботак -	Bér agaçta méñ botak-	Bir ağaçta bin dal,
	Аны кисим дидеңме?	Anı kisim didéñmé?	Onu keseyim dedin mi,
	Берүзеңе мең кеше	Bérüzéñe méñ kéşe	Tek başına bin kişi,
	Аны изим дидеңме?	Anı izim didéñmé?	Onu ezeyim dedin mi?"
	Җавап бирде Норадын:	Cavap birdé Noradın:	Cevap verdi Noradın:
5620	- Әй инәкәм, инәкәм,	- Ey inekem, inekem,	"Ey anneciğim, anneciğim,
	Бер агачта мең ботак,	Bér agaçta méñ botak,	Bir ağaçta bin dal,
	Бер ботактан нисе артык?	Bér botaktan nisé artık?	Bir daldan nesi üstün?
	Атның аттан нисе артык?-	Atnıñ attan nisé artık?-	Atın attan nesi üstün?
	Бер атлаган боты артык!	Bér atlagan botı artık!	Bir yürüyen budu üstün!
5625	Ирнең ирдән нисе артык?	İrnéñ irden nisé artık?	Erin erden nesi üstün?
	Бер сөйләгән сүзе артык!	Bér söylegen süzé artık!	Bir söyleyen sözü üstün!
	Бәйләве юк чичәннән	Beylevé yuk çiçennen	Geveze çiçenden
	Өндәмәгән эшле артык!	Öndemegen éşlé artık!	İşinde gücünde kişi üstün!
	Бәйге алмаган йөгеректән	Beygé almagan yögérékten	Ödül almayan yarış atından
5630	Биле юан бишле артык	Bilé yuvan bişlé artık	Beli semiz beşli[161] üstün!
	Берүземә мең кеше-	Bérüzéme méñ kéşé-	Tek başıma bin kişi,
	Бер кешедән нисе артык?	Bér kéşéden nisé artık?	Bir kişiden nesi üstün?"
	Аны әйтеп Норадын,	Anı eytép Noradın,	Onu söyleyip Noradın,
	Чыгып китте баш тартып.	Çıgıp kitté baş tartıp.	Çıkıp gitti başını alıp.

НОРАДЫННЫҢ КАЙТЫП АТАСЫН КУГАНЫ, ИДЕГӘЙНЕҢ КАЗАК ЧЫГЫП КИТКӘНЕ

NORADIN'IN DÖNÜP BABASINI KOVMASI, EDİGEY'İN KAZAK ÇIKIP GİTMESİ

Идегәй угдын куганда,
Иле берекми торганда,
Хан тәхетенә хан итеп
Шадибәкне куйганда,
Дала буен ду итеп,
Дуадак үтте Норадын.
Бер юнәлде Тимергә,
Бер юнәлде Сыгнакка[37]
Сыгнактан чыкып Сарайчык[38],
Сарайчыктан Аждаркан[39],
Аждарканнан Актүбә,
Актүбәдән Җаекка,
Җаек башы Кырык Чолан,
Идел башы Ирәмәл[40],
Ирәмәлдән Норага,
Норадан чыгып Иртешкә,
Ил кыдырды Нодардын.
Ата белән даулашып,
Халык белән яулашып,
Ил яхшысын тапмады,
Аннан илгә дус булды.
Күчкән күчкә кушылып,
Күчмәләргә баш булып,
Даладан дала кыдырды,

İdégey uglın kuganda,
İlé bérékmi torganda,
Han tehéténe han itép
Şadibekné kuyganda,
Dala buyın duv itép,
Duvadak ütté Noradın.
Bér yüneldé Timérge,
Bér yüneldé Sıgnakka,
Sıgnaktan çıgıp Sarayçık
Sarayçıktan Acdarkan,
Acdarkannan Aktübe,
Aktübeden Cayıkka,
Cayık başı Kırık Çolan,
İdél başı İremel,
İremelden Noraga,
Noradan çıgıp İrtéşke,
İl kıdırdı Noradın.
Ata bélen davlaşıp,
Halık bélen yavlaşıp,
İl yahşısın tapmadı,
Annan ilge dus buldı.
Küçken küçke kuşılıp,
Küçmelerge baş bulıp,
Daladan dala kıdırdı,

Edigey oğlunu kovunca,
İli birikmeden durunca,
Han tahtına han edip
Şadibek'i[162] koyunca,
Bozkır boyunu gürletip,
Kaz gibi geçti Noradın
Bir yöneldi Timur'a,
Bir yöneldi Sıgnak'a,[163]
Sıgnak'tan çıkıp Sarayçık,[164]
Sarayçık'tan Acdarkan,[165]
Acdarkan'dan Ak Tübe,
Ak Tübe'den Yayık'a,
Yayık başı Kırk Çolan,[166]
İdil başı İremel,[167]
İremel'den Nora'ya,
Nora'dan çıkıp İrtiş'e,
İl il dolaştı Noradın.
Ata ile davalaşıp,
Halk ile savaşıp,
İl iyisini bulmadı,
Ondan sonra ile dost oldu.
Göçen göçe katılıp,
Göçebelere baş olup,
Bozkırdan bozkıra gezdi,

	Анда күңелен тындырды.	Anda küñélén tındırdı.	Orada gönlünü dindirdi.
5660	Кәмалның улы Киң Җанбай	Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay	Kemal'in oğlu Kin Canbay,
	Көннән бер көн Идегәйгә	Könnnen ber kön İdégeyge	Günden bir gün Edigey'e
	Бер килмәсе бер килде,	Bér kilmese bér kildé,	Uzun zaman sonra çıkıp geldi,
	Бер килгәндә аны әйтте:	Bér kilgende anı eytté:	Bir geldiğinde şöyle dedi:
	- Идегәй, син таңдагы көн	-İdégey, sin tañdagı kön	"Edigey, sen tandaki gün
5665	Яу өстенә яу килсә,	Yav östéne yav kilse,	Üst üste düşman gelse,
	Яңгыз нигә ярарсын?	Yañgız nige yararsıñ?	Tek başına neye yararsın?
	Дошманың аулай үләрсең;	Doşmanıñ avlay ülerséñ;	Düşmanına avlanıp ölürsün;
	Норадын яман улың түгел иде,	Noradın yaman ulıñ tügél idé,	Noradın kötü oğlun değil idi,
	Кендегеңне борырсын!	Kéndégéñné borırsıñ!	Belki pişman olursun!"
5670	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
	- Яхшы әйттең, жан әкәсе,	-Yahşı eyttéñ, can ekesé,	"Iyi söyledin, can ağası,
	Бик хуш әйттең, яу нәкәсе,	Bik huş eyttéñ, yav nekesé,	Çok hoş söyledin, kişiliksiz!
	Яу өстенә яу килсә,	Yav östéne yav kilse,	Üst üste düşman gelse,
	Яңгыз нигә ярармын?	Yañgız nige yararmın?	Tek başıma neye yararım?
5675	Дошман аулай үләрмен,	Doşman avlay ülermén,	Düşmana avlanıp ölürüm,
	Йә дошманга калырмын.	Ye doşmanga kalırmın.	Ya düşmana kalırım
	Норадын яман углым түгел иде,	Noradın yaman uglım tügél idé,	Noradın kötü oğlum değil idi,
	Кендегеме борырмын!	Kéndégémé borırmın!	Pişman olurum!"
	Норадын дала кичкәндә	Noradın dala kiçkende	Noradın bozkırı geçerken,
5680	Айлар, көннәр үткәндә,	Aylar, könner ütkende,	Aylar, yıllar geçerken,
	Ялгыз углын сагынып,	Yalgız uglın sagınıp,	Yalnız oğlunu özleyip,
	Сагынып та зарыгып,	Sagınıp ta zarıgıp,	Özleyip de hasret çekip,
	Идегәй аны жырлады:	İdégey anı cırladı:	Edigey şöyle okudu:
	- Алыстан кара күренсә,	-Alıstan kara kürénse,	"Uzaktan düşman görünse,
5685	Әйләнешкән мырза углым,	Eylenéşken mırza uglım,	Savaşa giren mirza oğlum,
	Юыктан кара күренсә,	Yuvıktan kara kürénse,	Yakından çeri görünse,
	Тулганышкан мырза углым,	Tulganışkan mırza uglım,	Durduran mirza oğlum,
	Бурай-бурай кар яуса,	Buray-buray kar yavsa,	Savrula savrula yağan kar gibi
	Бүз киерешкән мырза углым,	Büz kiyéréşken mırza uglım,	Savaşa giren mirza oğlum,
5690	Бура сынлы ук килсә,	Bura sınlı uk kilse,	Bora gibi ok[168] yağsa,
	Булат калкан-мырза углым!	Bulat kalkan-mırza uglım!	Çelik kalkan mirza oğlum!
	Читтә солтан булудан	Çitte soltan buluvdan	Gurbette sultan olmaktan
	Илдә олтан булу артык;	İlde oltan buluv artık;	İlde taban olmak üstün!
	Күктә чулпан булудан	Kükte çulpan buluvdan	Gökte Çolpan olmaktan
5695	Суда чуртан булу артык.	Suda çurtan buluv artık.	Suda turna balığı olmak üstün.
	Әй Норадын, улым, әй,	Ey Noradın, ulım, ey,	Ey Noradın, oğlum, ey,
	Сагындырды мине артык!	Sagındırdı miné artık!	Bana çok özlettirdn!"
	Анда торып Идегәй,	Anda torıp İdégey,	O zaman kalkıp Edigey,
	Ил өлкәне биләргә	İl ölkené bilerge	İl büyüğü beylere
5700	Киңәш-уңаш иткән соң,	Kiñeş-uñaş itken soñ,	İstişare edince,
	Норадынны чакыртып,	Noradınnı çakırtıp,	Noradın'ı çağırmaya,
	Илчеләрен жибәрде.	İlçélerén ciberdé.	Elçilerini gönderdi.
	Илчеләр житеп килгәндә	İlcéler citép kilgende	Elçiler gelince,
	Норадынга аны әйтте:	Noradınga anı eytté:	Noradın'a şöyle söyledi:
5705	- Кәмалның углы Җанбайдан,	-Kemalnıñ uglı Canbaydan,	"Kemal'in oğlu Canbay'dan,
	Сорагантай углы Субрадан,	Soragantay uglı Subradan,	Soragantay oğlu Subra'dan,
	Аргының углы Кара Кужадан,	Argınnıñn uglı Kara Kucadan,	Argın'ın oğlu Kara Kuca'dan,
	Акның углы Булаттан,	Aknıñ uglı Bulattan,	Ak'ın oğlu Bulat'tan,
	Алчагыр углы Мырзадан,	Alçagır uglı Mırzadan,	Alçagır oğlu Mirza'dan,
5710	Исән углы Ходайбирдедән,	İsen uglı Hodaybirdéden,	Esen oğlu Hodaybirdi'den,
	Иректе ир атаңнан	İréklé ir atañnan	"Erkli er"[169] babandan

Өндәү килде "Кайтсын!"-дип,
Кугын килде "Кайтсын!"-дип,
Үпкәләсә үпкә сүзен
әйтсен, дип,
Ике канат, бер койрык,
Инеп шоңкар чөйсен, дип;
Ирнәве алтын сараяк,
Ир саркытын эчсен, дип;
Ай кашында бер йолдыз
Зөһрә балкый торсын дип;
Таң алдында бер йолдыз,
Чулпан балкый торсын, дип;
Кызыл канлы кылычын
Ак сөт белән юсын, дип,
Иргә сәлам биргәндә
Иңкәеп тәгъзим кылсын, дип,
Асыраган атасын
Ата диеп белсен, дип,
Аз гына гаебе булса да,
Анасы аша кичсен, дип.
Анда әйтте Норадын:
- Кәмал углы Жанбайдан,
Сорган тай углы Субрадан,
Аргынның углы Кара Кужадан,
Акның углы Булаттан,
Алчагыр углы Мырзадан,
Исән углы Ходайбирдедән,
Ирекле ир атамнан
Өндәү килсә дә кайтмасмын;
Үпкәләсәм дә әйтмәсмен.
Ике канат, бер койрык,
Инеп шоңкар чөймәсмен.
Ирнәве алтын сараяк,
Ир саркытын эчмәсмен;
Иргә сәлам бирмәсмен,
Иңкәеп тәгъзим кылмасмын.
Ирнең күнле ефәктәй -
Бер төйнәлсә чишелмәс,
Таразуга салсаң тиңелмәс,
Мыскалга салсаң ким имәс.
Норадын алай дигәндә,
Илчеләренең муллысы
Пир Галәттин аны әйтте:
- Бер дигәч тә ни яман?
Ходаны белмәс - ул яман.
Икенчеләй ни яман?
Фарыз укымас-ул яман.
Өченчеләй ни яман?
Өзелеп чыгар жан яман.
Дүртенчеләй ни яман?
Төркене юк кыз яман;
Бишенчеләй ни яман?
Бишектәгеләр елашып,

Öndev kildé "Kaytsın!"-dip,
Kugın kilde "Kaytsın!"-dip,
Üpkelese üpke süzén
eytsén, dip,
İké kanat, bér koyrık,
İñép şoñkar çöysén, dip;
İrnevé altın sarayak,
İr sarkıtın éçsén, dip;
Ay kaşında bér yoldız
Zöhre balkıy torsın, dip;
Tañ aldında bér yoldız,
Çulpan balkıy torsın, dip;
Kızıl kanlı kılıçın
Ak söt bélen yusın, dip.
İrge selam birgende
İñkeyép tegzim kılsın, dip,
Asıragan atasın
Ata diyép bélsén, dip,
Az gına gayébé bulsa da,
Anısı aşa kiçsén, dip.
Anda eytté Noradın:
-Kemal ugli Canbaydan,
Sorgantay ugli Subradan,
Argınnıñ ugli Kara Kucadan,
Aknıñ ugli Bulattan,
Alçagır ugli Mırzadan,
İsen ugli Hodaybirdéden,
İréklé ir atamnan
Öndev kilse de kaytmasmın;
Üpkelesem de eytmesmén.
İké kanat, bér koyrık,
İñép şoñkar çöymesmén.
İrnevé altın sarayak,
İr sarkıtın éçmesmén;
İrge selam birmesmén,
İñkeyép tegzim kılmasmın.
İrnéñ künlé yéfektey-
Bér töynelse çişélmes,
Tarazuga salsañ tiñelmes,
Mıskalga salsañ kim imes.
Noradın alay digende,
İlçélernéñ mullası
Pir Galettin anı eytté:
-Bér digeç te ni yaman?
Hodanı bélmes- ul yaman.
İkénçéley ni yaman?
Farız ukımas-ul yaman.
Öçénçéley ni yaman?
Özélép çıgar can yaman.
Dürténçéley ni yaman?
Törkéné yuk kız yaman;
Bişénçéley ni yaman?
Bişéktegéler yılaşıp,

Çağrı geldi "Dönsün!" deyip,
Ulak geldi "Dönsün!" deyip,
"Darılmışsa dargınlık sözünü
söylesin, deyip,
İki kanat, bir kuyruk,
İnip sungur uçursun, deyip,
Kenarı altın sarı kaseden,
Er şarkıtını içsin, deyip;
Ay karşısında bir yıldız
Zühre parlayıp dursun, deyip,
Tan öncesinde bir yıldız,
Çulpan ışıldayıp dursun, deyip;
Kızıl kanlı kılıcını
Ak süt ile yusun, deyip,
Ere selam verirken
Eğilip tazim kılsın, deyip,
Büyütüp yetiştiren babasını
Baba diye bilsin, deyip,
Azıcık suçu olsa da,
Anasından ötürü[170] affetsin" deyip.
O zaman söyledi Noradın:
"Kemal oğlu Canbay'dan,
Sorgantay oğlu Subra'dan,
Argın'ın oğlu Kara Kuca'dan,
Ak'ın oğlu Bulat'tan,
Alçagır oğlu Mirza'dan,
Esen oğlu Hodaybirdi'den,
"Erkli er" babamdan
Çağrı gelse de dönmem;
Darılsam da söylemem.
İki kanat bir kuyruk,
İnip sungur uçurmam;
Kenarı altın sarı kaseden
Er sarkıtını içmem;
Ere selam vermem,
Eğilip tazim kılmam.
Erin gönlü ipek gibi,
Bir düğümlense çözülmez,
Teraziye koysan denkleşmez,
Kantara koysan eksik değil."
Noradın öyle deyince,
Elçilerin mollası
Pir Alâeddin şöyle dedi:
"Birincisi ne kötü?
Huda'yı bilmez: o kötü.
İkincisi ne kötü?
Farzı yapmaz: o kötü.
Üçüncüsü ne kötü?
Kopup çıkar can kötü.
Dördüncüsü ne kötü?
Akrabası yok kız kötü;
Beşincisi ne kötü?
Beşiktekiler ağlaşıp,

Атасыз калса-ул яман,
Алтынчылай ни яман?
Атадан яңгыз туган
ул яман.
Җиденчеләй ни яман?
Җитәкләшеп ятимнәр
Елый калса ул яман.
Сигезенчеләй ни яман?
Ир кулыннан сирпелеп
Дәүләт тайса-ул яман.
Тугызынчылай ни яман?
Тур бала, кош баласы
Ояда елый калса-ул яман.
Унынчылай ни яман?
Утырган жире жофарлы,
Ун бармагы кыналы,
Төнбоектай күкрәге
Күпереп өскә калкыган
Ханәкәдәй арулар,
Көнәкәдәй туталар
Елый калса - ул яман,
Илчеләр алай дигәндә
Кайтып килде Норадын,
Кашка көрән ат менеп,
Ата-анасын үз санап,
Үзгәләрне ят белеп,
Чаба кайтты Норадын,
Атасына ялынып,
Языгы белән гөнаһсы
Үз муйнына алынып.
Идегәй аны күргәндә,
Маңгаен искәп сөйгәндә,
Норадынга аны әйтте:
- Уяу, батыр баламсың,
Уяныклы мырза угдым!
Күркәм күрек баламсың
Кәргәр иткән мырза углым!
Бүз аргымак баласыдай
Буйлы-сынлы мырза углым!
Алсу-кара битле углым!
Иплеләргә ипле углым!
Авадан очкан алты аккош,
Уң канаты сырлы углым!
Пәйгамбернең кияве
Галидаен нурлы углым!
Фирештедәй битле углым!
Биек рәүгә төсле углым!
Шаталы ефәк тун кисә,
Ярашыклы мырза углым!
Садагың алтын, ук алтын,
Самырган әйткән сүз алтын,
Саф азамат мырза углым!
Ямәннән кеше жыйсам,

Atasız kalsa- ul yaman,
Altınçılay ni yaman?
Atadan yañgız tugan
ul yaman.
Cidénçéley ni yaman?
Citekleşép yetimner
Yılıy kalsa-ul yaman.
Sigézénçéley ni yaman?
İr kulınnan sirpélép
Devlet taysa-ul yaman.
Tugızınçılay ni yaman?
Tur bala, koş balası
Oyada yılıy kalsa-ul yaman.
Unınçılay ni yaman?
Utırgan ciré cofarlı,
Un barmagı kınalı,
Tönboyıktay kükregé
Küpérép öske kalkıgan
Hanekedey aruvlar,
Könekedey tutalar
Yılıy kalsa-ul yaman,
İlçéler alay digende
Kaytıp kildé Noradın,
Kaşka kören at ménép,
Ata-anasın üz sanap,
Üzgelerné yat bélép,
Çaba kayttı Noradın,
Atasına yalınıp,
Yazıgı bélen gönahsı
Üz muynına alınıp.
İdégey anı kürgende,
Mañgayın iskep söygende,
Noradınga anı eytté:
-Uyav, batır balamsıñ,
Uyanıklı mırza uglım!
Kürkem kürék balamsıñ
Kerger itken mırza uglım!
Büz argımak balasıday
Buylı-sınlı mırza uglım!
Alsu-kara bitlé uglım!
İplélerge iplé uglım!
Avadan oçkan altı akkoş,
Uñ kanatı sırlı uglım!
Peygambernéñ kiyevé
Galidayén nurlı uglım!
Firéştedey bitlé uglım!
Biyék revge töslé uglım!
Şatalı yéfek tun kise,
Yaraşıklı mırza uglım!
Sadagıñ altın, uk altın,
Samırgap eytken süz altın,
Saf azamat mırza uglım!
Yemennen kéşé cıysam,

Babasız kalsa: o kötü;
Altıncısı ne kötü?
Babadan yalnız doğmuş
oğul kötü,
Yedincisi ne kötü?
Kucaklaşıp yetimler
Ağlaya kalsa: o kötü.
Sekizincisi ne kötü?
Er elinden serpilip
Devlet gitse, o kötü.
Dokuzuncusu ne kötü?
Eğitilmemiş kuş yavrusu
Yuvada ağlaya kalsa, o kötü.
Onuncusu ne kötü?
Oturan yeri mis kokulu,
On parmağı kınalı,
Ak nilüfer gibi göğsü
Köpürüp üste kalkan,
Haneke gibi güzeller,
Köneke gibi hanımlar
Ağlaya kalsa: o kötü."
Elçiler öyle deyince
Dönüp geldi Noradın,
Kaşkalı haki dorusu ata binip,
Baba anasını öz sayıp,
Başkaları yad bilip,
Koşup döndü Noradın,
Babasına yalvarıp,
Ayıbı ile günahı
Öz boynuna alıp.
Edigey onu görünce
Alnını koklayıp sevince,
Noradın'a şöyle söyledi:
"Uyanık bahadır çocuğumsun,
Uyanık mırza oğlum!
Güzel kürk gibi çocuğumsun,
Güzelden güzel mırza oğlum!
Boz at yavrusu gibi
Boy boslu mirza oğlum!
Al kara yüzlü oğlum!
Uslulara uslu oğlum!
Havadan uçan altı kuğu,
Sağ kanadı sırlı oğlum!
Peygamber'in damadı
Ali gibi nurlu oğlum!
Melek gibi yüzlü oğlum!
Büyük akçaağaç[171] gibi oğlum!
Simli kumaştan ipek kürk giyse,
Yakışıklı mirza oğlum!
Sadağın altın, okun altın,
Gönülsüz söylediği sözün altın,
Saf azametli mirza oğlum!
Cümlesinden[172] kişi toplasam,

Уртага агач тексәм,
Сине дәрәҗәгә чиксәм,
Саф алтынсың, мырза углым!
Идегәй алай әйткәндә,
Дәрәҗәгә чиккәндә,
Ир азамат Норадын
Хан булам дип уйлады,
Атасы хан итмәде,
Үзе дә хан булмады.
Норадын моны күргәндә
Каһәреннән кайналды,
Идегәйгә анда әйтте:
- Әйткәнеңнең барысын
Кылганың хак, и ата!
Әйткәнеңнең берсен дә
Кылганым юк, и ата!
Тирлегем алтын булмады:
Тәгем минәр булмады.
Хан җыены би улы
Норадын хан булмады,
Хан булганның нисе артык?
Үзебездән соңгыга
Өлгеләп өлге булмады.
Йә син үзең хан булгын,
Йә син мине хан кылгыл!
Йә син мине үтергел,
Йә мин сине үтерим!
Йә күземә күренмә
Казак чыгып кит!-диде
Анда әйтте: Идегәй:
-Әй Норадын, Норадын,
Аңламыймын морадың!
Туктамышның иленде,
Туган-үскән җиремдә,
Ач бүредәй караштым,
Эт мешәктәй талаштым.
Биле саурылы көрәнне
Боракка охшаш менгәнмен,
Тамгасыз углы Баракган
Ирәксез алу алганмын.
Сорымкан углы Чыңгызга
Сорамый барып иңгәнмен,
Байкаусыз башын кискәнмен;
Алтын тауга барганмын,
Түрә булып алганмын,
Халкын җыеп алып килеп,
Ак Урдага салганмын.
Урда өчен тырышкан,
Ягалашып орышкан,
Батырларның кайберен
Ил нөгәрә кылганмын:
Минем белән бер булып,
Халык өчен тартышкан,

Urtaga agaç téksem,
Siné derecege çiksem,
Saf altınsıñ, mırza uglım!
İdégey alay eytkende,
Derecege çikkende,
İr azamat Noradın
Han bulam dip uyladı,
Atası han itmedé,
Üzé de han bulmadı.
Noradın monı kürgende
Kaherénnen kaynaldı,
İdégeyge anda eytté:
-Eytkenéñnéñ barısın
Kılganım hak, i ata!
Etykenéñéñ bérsén de
Kılganıñ yuk, i ata!
Tirlégém altın bulmadı:
Tegém miner bulmadı.
Han cıyını bi ulı
Noradın han bulmadı,
Han bulgannıñ nisé artık?
Üzébézden soñgıga
Ölgélep ölgé bulmadı.
Ye sin üzéñ han bulgın,
Ye sin miné han kılgıl!
Ye sin miné ütérgél,
Ye min siné ütérim!
Ye küzéme kürénme
Kazak çıgıp kit!-didé
Anda eytté İdégey :
-Ey Noradın, Noradın,
Añlamıymın moradıñ!
Tuktamışnıñ ilénde,
Tugan-üsken cirémde,
Aç bürédey karaştım,
Ét méşektey talaştım.
Bilé savırılı körenné
Borakka ohşaş méngenmén,
Tamgasız uglı Baraktan
İrekséz aluv alganmın.
Sorımkan uglı Çıñgızga
Soramıy barıp iñgenmén,
Baykavsız başın kiskenmén;
Altın tavga barganmın,
Türe bulıp alganmın,
Halkın cıyıp alıp kilép,
Ak Urdaga salganmın.
Urda öçén tırışkan,
Yagalaşıp orışkan,
Batırlarnıñ kaybérén
İl nögeré kılganmın:
Miném bélen bér bulıp,
Halık öçén tartışkan,

Ortaya ağaç diksem,
Seni mihenge vursam,
Saf altınsın, mırza oğlum!"
Edigey öyle söyleyince,
Mihenge vurunca,
Er azametli Noradın
Han olacağım diye düşündü,
Babası han etmedi,
Özü de han olmadı,
Noradın bunu görünce
Kahrından köpürdü
Edigey'e o zaman söyledi:
"Söylediğinin hepsini
Kıldığım hak, ey baba!
Söylediğimin hiç birini
Kıldığın yok, ey baba!
Ter keçem altın olmadı,
Aslım bezek olmadı;
Han yeğeni, bey oğlu gibi
Noradın han olmadı,
Han olanın nesi üstün?
Özümüzden sonraya
Örnekleyip örnek olmadı.
Ya sen özün han ol,
Ya sen beni han kıl!
Ya sen beni öldür,
Ya ben seni öldüreyim!
Ya gözüme görünme,
Kaçak çıkıp git!" dedi.
O zaman söyledi Edigey:
"Ey Noradın Noradın,
Anlamıyorum muradın!
Toktamış'ın ilinde,
Doğup büyüdüğüm yerimde,
Aç kurt gibi bakıştım,
İt, kedi gibi dalaştım.
Beli sağrılı koyu kestane dorusu atı
Burak'a benzetip binmişim
Tamgasız[173] oğlu Barak'tan[174]
Zorla haraç almışım.
Sorımkan oğlu Cengiz'e
Sormadan gidip inmişim,
Bakıp durmadan başını kesmişim;
Altın Dağ'a[175] varmışım,
Hükümdar olup almışım,
Halkını toplayıp alıp gelip,
Ak Orda'ya salmışım.
Orda için çalışan,
Yakaya yapışıp vuruşan,
Bahadırların bazısını
İl nökeri kılmışım;
Benim ile bir olup,
Halk için çekişen,

Ягалашып көрәшеп,
Дошманнар белән чәнешкән
Ырыуларның батырын
Кайсын бием кылганмын,
Кайсын ханын кылганмын,
Нинди юан булса да
Яңгыз агач өй булмас;
Нинди ятыш булса да
Яңгыз егет би булмас;
Нинди ятыш булса да
Яңгыз егет би булмас.
Хан булаем димәче,
Дан булыем димәче,
Ялгыз башың халыксыз
Сан булыем димәче.
Әй Норадын, Норадын,
Нидер синең морадың?
Идегәй аны әйткәндә,
Ир Норадын моны әйтте:
-Фирештәдәен атам!
Һер эште данм атам!
Нигә мине хурлыйсың?
Нигә мине жырлыйсың?
Жырласаң мине, атам,
Жырлавыңа чыдамам!
Хурласаң мине атам,
Хурлавыңа чыдамам!
Буранлы көн туганмын,
Борыч бирсең еламам,
Борычтан яман ачымам,
Шикәр түксең төчемәм;
Булаттан мин катымын.
Сөткә салсаң агармам!
Арыслан булып туганмын,
Төрткәнеңе коламам;
Буралкы аттан ярышмын,
Бугалак салсаң туктамам!
Буторгактан катымын,
Бидаяктан очкырмын,
Бушансам, сона коткармам!
Йә сиң үзең хан булгын!
Йә сиң үзең хан иткел!
Йә күземә күренмә,
Казак чыгып кит!-диде,
Норадын алай дигәндә
Азамат ир Идегәй,
Жиде кат күктәй күкрәде,
Авазы калкып, яңгырап,
Норадынга аны әйтте:
-Кузагачтан биекмен,
Болытка житми тынмасмын;
Башымнан давыл өрсә дә.
Мин аңардан сынмасмын!

Yagalaşıp köreşép,
Doşmannar bélen çenéşken
Iruvlarnıñ batırın
Kaysın biyém kılganmın,
Kaysın hanım kılganmın,
Nindi yuvan bulsa da
Yañgız agaç öy bulmas;
Nindi yatış bulsa da
Yañgız agaç öy bulmas;
Nindi yatış bulsa da
Yañgız yigit bi bulmas.
Han bulayım dimeçé,
Dan bulıyım dimeçé,
Yalgız başıñ halıksız
San bulıyım dimeçé.
Ey Noradın, Noradın,
Nidér sinén moradıñ?
İdégey anı eytkende,
İr Noradın monı eytté:
-Firéştedeyén atam!
Her éşte daim atam!
Nige miné hurlıysıñ?
Nige miné cırlıysıñ?
Cırlasañ miné, atam,
Cırlavıña çıdamam!
Hurlasañ miné atam,
Hurlavıña çıdamam!
Buranlı kön tuganmın,
Borıç birseñ yılamam,
Borıçtan yaman açımam,
Şiker tükseñ töçémem;
Bulattan min katımın.
Sötke salsañ agarmam!
Arıslan bulıp tuganmın,
Törtkenéñe kolamam;
Buralkı attan yarışmın,
Bugalak salsañ tuktamam!
Butorgaktan katımın,
Bidayaktan oçkırmın,
Buşansam, sona kotkarmam!
Ye sin üzéñ han bulgın!
Ye sin üzéñ han itkél!
Ye küzéme kürénme,
Kazak çıgıp kit!-didé,
Noradın alay digende
Azamat ir İdégey,
Cidé kat küktey kükredé,
Avazı kalkıp, yañgırap,
Noradınga anı eytté:
-Kuzagaçtan biyékmén,
Bolıtka citmi tınmasmın;
Başımnan davıl örse de.
Min añardan sınmasmın!

Yakaya yapışıp güreşip,
Düşmanlar ile sancışıp,
Urukların bahadırını
Kimini beyim kılmışım,
Kimini hanım kılmışım.
Nasıl iri olsa da
Yalnız ağaç ev olmaz;
Nasıl boylu boslu olsa da
Yalnız yiğit bey olmaz.
Nasıl iri olsa da
Yalnız yiğit bey olmaz
Han olayım demesene,
Şan bulayım demesene,
Yanlız başın halksız
Ordu olayım demesene.
Ey Noradın, Noradın,
Nedir senin muradın?"
Edigey öyle söyleyince,
Er Noradın böyle söyledi:
"Melek gibi babam!
Her işte daim babam!
Niye beni horluyorsun?
Niye bana şiir yakıyorsun?
Şiir yaksan bana, babam,
Şiir yakmana dayanmam,
Horlasan beni, babam,
Horlamana dayanamam!
Boranlı günde doğmuşum,
Biber versen ağlamam,
Biberden kötü acımam,
Şeker döksen tatlılaşmam;
Çelikten ben katıyım.
Süte salsan ağarmam!
Arslan olup doğmuşum,
Dürttüğünde yıkılmam;
Sahipsiz gezen attan kızgınım,
Kement salsan da durmam!
Akçaağaçtan katıyım,
Bidayaktan uçkunum,
Boşalsam sunayı kurtarmam!
Ya sen özün han ol!
Ya sen beni han et!
Ya gözüme görünme,
Kaçak çıkıp git!" dedi.
Noradın öyle deyince,
Azametli er Edigey,
Yedi kat gök gibi gürledi,
Sesi yükselip, çınlayıp,
Noradın'a şöyle söyledi:
"Kozağaçtan yükseğim,
Buluta varmadan dinmem;
Başımdan fırtına esse de
Ben ondan kırılmam!

Гөрелдәсем, сугар яшенмен,
Көлсәм мин бер чуакмын;
Киреләнсем, йокың бозармын,
Көрәшсәм, сине егармын
Йөгерсәм, сине узармын;
Әй Норадын, Норадын,
Уңмастайны даулама;
Уңмастайны даулашып,
Казак кит дип каулама.
Каргышым кара таштан үтәдер,
Аһым җирне-күкне тотадыр,
Күтәрә алмассың Норадын!
Анда Идегәй аһ орды,
Норадын артка егылды,
Авызы-борыны кыйшайды.
Анда әйтте Кин Җанбай:
-Норадын бердәнбер баландыр,
Каргыш итмә, Идегәй,
Алкыш иткәл углына!
Анда углын аяды,
Алкыш бирде Идегәй.
Норадын янә терелде,
Авызы-йөзе төзәлде.
Тора килеп Норадын,
Идегәйгә янә әйтте:
-Кисәкчә чыккан болытмын,
Яумасынча таркалмам,
Анадан кара туганмын,
Сабынлап юсаң агармам!
Атадан аеры туганмын,
Би үткәрсең ныгаймам,
Болытган кыеш чыкканмын,
Алдыма алсаң, төз булмам!
Йә син үзең хан булгын!
Йә син миңе хан иткәл!
Йә күземә күренмә,
Казак чыгып кит!-диде.
Анда торып Идегәй,
Норадынга аны әйтте:
-"Ялгыз баланың кылыгы
Яудан яман",-дисе,
бу булгай,
Җанбайдаен жанбазның,
Языгын алып муйныңа,
Жаның исән калдырдың,
Яныңа яучы алдырдың!
Ул да житәр бер көн жаныңа!
Сорымкан углы Чыңгызны,
Кала бозган Калтайны,
Төкле авызлы княжне
Мин кәсрылып чапканда,
Яфанга чыгып яу жыйдың,
Яудан тынган йортымны

Göréldesem, sugar yeşénmén,
Kölsem min bér çuvakmın;
Kirélensem, yokıñ bozarmın,
Köreşsem, siné yıgarmın
Yögérsem, siné uzarmın;
Ey Noradın, Noradın,
Uñmastaynı davlama;
Uñmastaynı davlaşıp,
Kazak kit dip kavlama.
Kargışım kara taştan ütedér,
Ahım cirné-kükné totadır,
Kütere almassıñ Noradın!
Anda İdégey ah ordı,
Noradın artka yıgıldı,
Avızı-borını kıyşaydı.
Anda eytté Kiñ Canbay:
-Noradın bérdenbér balañdır,
Kargış itme, İdégey,
Alkış itkél uglıña!
Anda uglın ayadı,
Alkış birdé İdégey.
Noradın yene téréldé,
Avızı-yözé tözeldé.
Tora kilép Noradın,
İdégeyge yene eytté:
-Kisekçe çıkkan bolıtmın,
Yavmayınca tarkalmam,
Anadan kara tuganmın,
Sabınlap yusañ agarmam!
Atadan ayırı tuganmın,
Bi ütkerseñ nığaymam,
Bolıttan kıyış çıkkanmın,
Aldıña alsañ, töz bulmam!
Ye sin üzén han bulgın!
Ye sin miné han itkél!
Ye küzéme kürénme,
Kazak çıgıp kit!-didé.
Anda torıp İdégey,
Noradınga anı eytté:
-"Yalgız balanıñ kılıgı
Yavdan yaman",-dise,
bu bulgay,
Canbaydayın canbazınıñ
Yazıgın alıp muynıña,
Canın isen kaldırdıñ,
Yanıña yavçı aldırdıñ!
Ul da citer bér kön canıña!
Sorımkan uglı Çıñgızını,
Kala bozgan Kaltaynı,
Töklé avızlı knyajné
Min kayırılıp çapkanda,
Yafanga çıgıp yav cıydıñ,
Yavdan tıngan yortımnı

Gürüldesem, vurur şimşeğim,
Gülsem açık bir günüm,
İnat etsem, uykunu bozarım,
Güreşsem, seni yıkarım,
Koşsam, seni geçerim;
Ey Noradın, Noradın,
Olmayacağı dava etme,
Olmayacağı dava edip,
Kaçak git diye kovma
Kargışım kara taşı deler,
Ahım yeri, göğü tutar,
Kaldıramazsın, Noradın!"
O zaman Edigey ah etti,
Noradın sırt üstü yığıldı,
Ağzı burnu çarpıldı.
O zaman söyledi Kin Canbay:
"Noradın biricik çocuğundur.
Kargış etme, Edigey,
Alkış et oğluna!"
O zaman oğluna merhamet etti,
Alkış verdi Edigey.
Noradın yine dirildi,
Ağzı burnu düzeldi.
Kalkıp gelip Noradın,
Edigey'e yine söyledi:
"Ansızın çıkan bulutum,
Yağmadan dağılmam,
Anadan kara doğmuşum,
Ssabunlayıp yıkasan ağarmam!
Babadan farklı doğmuşum.
Bey etsen de adam olmam:
Buluttan eğri çıkmışım,
Önüne alsan, düz olmam!
Ya sen özün han ol!
Ya sen beni han et!
Ya gözüme görünme,
Kazak çıkıp git!" dedi.
O zaman kalkıp Edigey,
Noradın'a şöyle söyledi:
""Yanlız çocuğun huyu,
Düşmandan kötüdür" sözü
doğrulandı.
Canbay gibi cambazın
Günahını alıp boynuna,
Canını esen bıraktın,
Yanına düşman aldırdın!
O da yetişir bir gün canına!
Sorımkan oğlu Cengiz'i,
Şehir bozan Kaltay'ı,
Tüylü ağızlı prensi
Ben sallayıp vurup kesince,
Bozkıra çıkıp ordu topladın,
Düşmandan dinen yurdumu

	Яу астында калдырдың,	Yav astında kaldırdıñ,	Düşman altında bıraktın,
5975	Атаң корган каланы	Atan korgan kalanı	Babanın kurduğu şehri
	Күчмәләрдән алдырдың!	Küçmelerden aldırdıñ!	Göçebelere bıraktın![176]
	Яу өстенә яу килсә,	Yav östéne yav kilse,	Üst üstü düşman gelse,
	Ул да житер бер көн башыңа!	Ul da citer bér kön başıña!	O da yeter bir gün başına!
	Алыс белән юыкны-юырткан белер,	Alıs bélen yuvıknı- yuvırtkan bélér,	Uzak ile yakını: koşan bilir,
5980	Яхшы белән яманны күргән	Yahşı bélen yamannı	İyi ile kötüyü
	белер;	kürgen bélér;	gören bilir;
	Яхшы-йөргән жиренә кент салыр,	Yahşı-yörgen ciréne kent salır,	İyi: yürüdüğü yere kent kurar,
	Яман-йөргән жиренә үр салыр.	Yaman-yörgen ciréne ürt salır.	Kötü: yürüdüğü yeri oda verir.
	Көн батса да куйга сукмак	Kön batsa da kuyga	Gün batsa da koyuna,
	табылыр;	sukmak tabılır;	yol bulunur;
5985	Бер төкергән-ни итәр,	Bér tökérgen- ni iter,	Bir tüküren: ne eder,
	Күп төкерсә күл итәр.	Küp tökérkse kül iter.	Çok tükürse göl eder.
	Күп белән эшең төшмесең,	Küp bélen éşéñ töşmesén,	Çok ile işin düşmesin,
	Күп-эшеңне чүкерер!	Küp-eşéñné çükérér!	Çok işini çöktürür!
	Әй Норадын, Норадын,	Ey Noradın, Noradın,	Ey Noradın, Noradın,
	Эшем кулай килгәндә,	Éşém kulay kilgende,	İşim kolay gelince,
5990	Буракан углы Тимергә,	Burakan ugli Timérge,	Burakan oğlu Timur'a
	Бураканның үзе әмергә	Burakannıñ üzé emirge	Burakan'ın özü emire
	Аягының астында	Ayagınıñ astında	Ayağının altında
	Дап-дарки булып утырдым;	Dap-darki bulıp utırdım;	İltifatsız oturdum;
	Эшем кулай килгәндә	Éşém kulay kilgende	İşim kolay gelince
5995	Бер көндә биш йөз кеше үтердем;	Bér könde biş yöz kéşé ütérdém;	Bir günde beş yüz kişi öldürdüm;
	Бер мең кешегә житкәндә	Bér méñ kéşége citkende	Bir bin kişiye yetince,
	Кара Тиен дигән алынны,	Kara Tiyén digen alınnı,	Kara Tiyin denen alpı
	Языда ялгыз үтердем.	Yazıda yalgız ütérdém.	Yazıda yalnız öldürdüm.
	Тимернең кызы Акбәләк	Timérnéñ kızı Akbélek	Timur'un kızı Akbilek'i,
6000	Алла үземә биргәндә,	Alla üzéme birgende,	Allah özüme verince,
	Тиген улжа китердем.	Tigén ulca kitérdém.	Ganimet, ulca getirdim.
	Газазил булмый ни булгай?	Gazazil bulmıy ni bulgay?	Azazil olmadan ne olsun?
	Колыным, ялгыз калыр икәнсең.	Kolınım, yalgız kalır ikeñséñ.	Kulunum, yalnız kalır imişsin.
	Күземнең яше коргамас	Küzémnéñ yeşé korgamas	Gözümün yaşı kurumaz
6005	Кысыр мәдәт теләдем.	Kısır medet téledém.	Kısır medet diledim.
	Хатәм-Тайдай[42] юмартсың,	Hatem-Tayday yumartsıñ,	Hâtem-i Ta'î[177] gibi cömertsin,
	Арысландай адусың.	Arıslanday adusıñ.	Arslan gibi sertsin
	Хәмзәдәен[43] пәлвансың,	Hemzedeyén pelvansıñ,	Hamza gibi pehlivansın,
	Галинең Гали[44] углысың,	Galinéñ Gali uglısıñ,	Ali'nin âlî oğlusun,
6010	Кардай башы агарган	Karday başı agargan	Kar gibi başı ağaran
	Карт атаңа яу булдың,	Kart ataña yav buldıñ,	Yaşlı babana düşman oldun.
	Арыслансың, мырза углым!	Arıslansıñ, mırza uglım!	Arslansın, mirza oğlum!
	Урый чабып, кисә үткән	Urıy çabıp, kise ütken	Dolaşıp koşup, kesip geçen,
	Ун бармагың мырза углым;	Un barmagıñ mırza uglım;	On parmağın mirza oğlum,
6015	Түбәле туры ат менгән,	Tübelé turı at méngen,	Tepeli doru ata binen,
	Яуга чапкан мырза углым;	Yavga çapkan mırza uglım;	Savaşa koşan mirza oğlum;
	Кисмә-кисмә сары алтын,	Kisme-kisme sarı altın,	Parça parça sarı altın,
	Бер ибенә килгәндә,	Ber ibéne kilgende,	Yeri geldiğinde,
	Кисми биргән мырза углым	Kismi birgen mırza uglım;	Parçalamadan veren mirza oğlum;
6020	Кымтыганы хатасыз	Kımtıganı hatasız	Yakalaması hatasız
	Карчыгадай мырза углым;	Karçıgaday mırza uglım;	Aladoğan gibi mirza oğlum;
	Кауласаңың мин булсам,	Kavlaganıñ min bulsam,	Kovaladığın ben olsam,
	Мин качаем, син каула,	Min kaçayım, sin kavla,	Ben kaçayım, sen kovala,
	Һәрбәр көндә дошманың	Herbér könde doşmanıñ	Her zaman düşmanın

Миндәй качсын, мырза углым!
Заман ахыр булганда,
Газраил дигән бер мәләк
Күктән үзе хәбәр биргәндә
Ак кәфенгә чолганып,
Гарешкә чыгар атаңны
Син кауладың, мырза углым!
Һиндә белән Ямәннән,
Хива белән Бохардан
Барча осталар җыелса,
Уртага булат сандал кордырса,
Чәкән белән суктырса,
Тәразуга салып чиктәрсә,
Зиеңнән хич тә бакыр табылмас,
Саф алтынсың, мырза углым!
Каулаганың мин булсам,
Мин качаем, син каула,
Һәрбәр көндә дошманың
Миндәй качсын мырза углым!
Анда торып Идегәй янә әйтте:
Торымтайдан елгыр кош булмас,
Тургай да тибеп кош алмас!
Аткыдан йөгерек ук булмас,
Атса көбә бозалмас.
Һөнәрсез сине күрә алмас.
Илдән илгә жилеп үтсән дә,
Бу дөньялар сиңа да калмас!
Аны әйтеп Идегәй,
Идәлдән чыгып юнәлде,
Тулгай биреп моны әйтте:
"Тауга йөргән бүре идем,
Талчыгыма тайлы биеш идем;
Уйга төшеп куй булдым,
Куцкылдашкан күп ямаңга
хур булдым".

Mindey kaçsın, mırza uglım!
Zaman ahır bulganda,
Gazrail digen bér melek
Kükten üzé heber birgende,
Ak kefenge çolganıp,
Garéşke çıgar atannı
Sin kavladın, mırza uglım!
Hindé bélen Yemennen,
Hive bélen Bohardan
Barça ostalar cıyılsa,
Urtaga bulat sandal kordırsa,
Çeken bélen suktırsa,
Terazuga salıp çikterse,
Ziyeñnen hiç te bakır tabılmas,
Saf altınsıñ, mırza uglım!
Kavlaganın min bulsam,
Min kaçayım, sin kavla,
Herbér könde doşmanıñ
Mindey kaçsın, mırza uglım!"
Anda torıp İdégey yene eytté:
"Torımtaydan yılgır koş bulmas,
Turgay da tibép koş almas!
Atkıdan yögérék uk bulmas,
Atsa köbe bozalmas.
Hönerséz siné küre almas,
İlden ilge cilép ütsen de,
Bu dönyalar siña da kalmas!"
Anı eytép İdégey,
İdélden çıgıp yüneldé,
Tulgay birép monı eytté:
"Tavda yörgen büré idém,
Talçıgıma taylı biye ciyér idém;
Uyga töşép kuy buldım,
Kuñkıldaşkan küp yamanga
hur buldım".

Benim gibi kaçsın. mirza oğlum!
Zaman sona erince,
Azrail denen bir melek
Gökten özü haber verince,
Ak kefene sarılıp,
Arşa çıkacak babanı
Sen kovaladın, mirza oğlum!
Hindistan ile Yemen'den,
Hiva ile Buhara'dan
Bütün ustalar yığılsa,
Ortaya çelik örs kurdursa,
Çekiç ile vurdursa,
Teraziye koyup çektirse,
Zihninde hiç de bakır bulunmaz,
Saf altınsın, mirza oğlum!
Kovaladığın ben olsam,
Ben kaçayım, sen kovala,
Her gün düşmanın
Benim gibi kaçsın, mirza oğlum!"
O zaman kalkıp Edigey yine söyledi:
"Torımtay'dan[178] çevik kuş olmaz,
Turgay da tepip kaz alamaz!
Atkıyuçtan hızlı ok olmaz,
Atsa zırhı delemez,
Hünersiz seni göremez,
İlden ile yelip geçsen de,
Bu dünya sana da kalmaz!"
Bunu söyleyip Edigey,
İdil'den çıkıp yöneldi,
İrticalen böyle söyledi:
"Dağda yürüyen kurt idim,
Taylı kısrak yer idim,
Çukura düşüp koyun oldum,
Vakvaklayan çok kötüye
horlandım."

НОРАДЫННЫҢ КАДЫЙРБИРДЕ КУЛЫНА ТОТСАК БУЛГАНЫ
NORADIN'IN KADİRBİRDİ ELİNE TUTSAK OLMASI

	Идел йорт ике булганда,	İdél yort iké bulganda,	İdil-Yurt iki olunca,
	Ил берекми торганда,	İl bérékmi torganda,	İl birikmeden durunca,
	Идегәй белән Норадын	İdégey bélen Noradın	Edigey ile Noradın
	Ике яры булганда,	İké yarı bulganda,	İki yarı olunca,
6065	Ир Норадын ил-йорттан	İr Noradın il-yorttan	Er Noradın il-yurttan
	Үз атасын куганда,	Üz atasın kuganda,	Öz babasını kovunca,
	Хансарайда Норадын	Hansarayda Noradın	Han sarayında Noradın
	Хан булдым дип торганда,	Han buldım dip torganda,	Han oldum diye durunca,
	Кадыйрбирде яшь солтан	Kadıyrbirdé yeş soltan	Kadirbirdi genç sultan
6070	Бу хәлләрне күргәндә.	Bu hellerné kürgende,	Bu halleri görünce,
	Минем дә көнем житте дип,	Miném de köném citté dip,	Benim de günüm geldi deyip,
	Яу-ярагын торгызды.	Yav-yaragın torgızdı.	Ordu, silahını hazırladı.
	Калган-коткан ирләрен	Kalgan-kotkan irlerén	Döküntü erlerini
	Үз янына җыйдырды.	Üz yanına cıydırdı.	Öz yanına toplattı.
6075	Анда житеп яз килде,	Anda citép yaz kildé,	O zaman bahar geldi,
	Чирүле күлгә кош килде	Çirülé külge koş küldé	Çirüli Göl'e kuş geldi.
	Кадыйрбирде яшь солтан	Kadıyrbirdé yeş soltan	Kadirbirdi genç sultan
	Чирүен алып алдына,	Çirüvén alıp aldına,	Ordusunu alıp önüne,
	Чирүле күлгә күндырды.	Çirüvlé külge kundırdı.	Çirüli Göl'e kondurdu.
6080	Алтын сарай, хансарай,	Altın saray, hansaray,	Altın saray, han sarayı,
	Хан сарае ак ишек,	Han sarayı ak işék,	Han sarayı ak kapı,
	Ир Норадын килгәндә,	İr Noradın kilgende,	Er Noradın gelince,
	Ал тәхеткә менгәндә,	Al tehétke méngende,	Al tahta çıkınca,
	Ал тәхетнең аркасы	Al tehétnéñ arkası	Al tahtın arkası
6085	Алтын агач тутый кош	Altın yıgaç tutıy koş	Altın ağaçta tutî kuş
	Сайрап телгә килгәндә,	Sayrap télge kilgende,	Ötüp dile gelince,
	Азамат ир Норадын	Azamat ir Noradın	Azametli er Noradın

Кин Җанбайга анда әйтте:
-Әй Кин Җанбай, Кин Җанбай!
Син дә минем би икән,
Мин синең хан икән,
Чирүле ау юкмы,
Барып байка!-дип иде,
Кәмалның улы Кин Җанбай:
-Ул да бездән булды,-дип,
Аргымагын атланды,
Чирүле күлгә килгәндә
Кадыйрбирде солтанның
Посулы яткан чирүе,
Корык ташлап артыннан,
Җанбайны егып атыннан,
Кулын анда каерып,
Тотсак итеп маерып,
Кадыйрбирде солтанның
Чатырына апкилде,
Кадыйрбирде анда әйтте:
Нугайлының агыр йорт-
-Туктамыштай атаның
Байтак куган жире иде:
Тугыз солтан атасы
Туктамышның бие идең,
Бүген кемгә би булдың?
Алтын ташлы тәхетемә
Бүген кем углын мендердең?
Анда әйтте Кин Җанбай:
- Тулай йортның иясе
Туктамыш хан көнендә
Мин дә аның бие идем;
Туктамыштай хан улы
Кадыйрбирде син идең...
Бүген син дә ни булдың?
Бүген мин дә ни булдым?
Кадыйрбирде солтаным,
Бер каныk каным багышла,
Идегәй улы Норадынны
Кулына китереп бирием!
Җанбай сүзен биргәндә
Кадыйрбирде яшь солтан
Аны кулдан жиберде;
Кайта килеп Кин Җанбай,
Норадынга аны әйтте:
-Әй Норадын хания!
Мин дә бүген би икән,
Син дә бүген хан икән,
Багыңнан багың сынасаң,
Сыярлыгың бар икән,
Ау лачының ала йөр,
Чирүле күлдә ау икән...
Атланыек, ханиям!
Җанбай алай дигәндә,

Kiñ Canbayga anda eytté:
-Ey Kiñ Canbay, Kiñ Canbay!
Sin de miném bi iken,
Min de sinéñ han iken,
Çirüvlé av yukmı,
Barıp bayka!-dip idé,
Kemalnıñ ulı Kiñ Canbay:
-Ul da bézden buldı,-dip,
Argımagın atlandı,
Çirüvlé külge kilgende
Kadıyrbirdé soltannıñ
Posulı yatkan çirüvé,
Korık taşlap artınnan,
Canbaynı yıgıp atınnan,
Kulın anda kayırıp,
Totsak itép mayırıp,
Kadıyrbirdé soltannıñ
Çatırına apkildé
Kadıyrbirdé anda eytté:
Nugaylınıñ agır yort-
-Tuktamıştay atamnıñ
Baytak kugan ciré idé;
Tugız soltan atası
Tuktamışnıñ biyé idéñ,
Bügén kémge bi buldıñ?
Altın taşlı tehtéme
Bügén kém uglın méndérdéñ?
Anda eytté Kiñ Canbay:
-Tulay yortnıñ iyesé
Tuktamış han könénde
Min de anıñ biyé idém;
Tuktamıştay han ulı
Kadıyrbirdé sin idéñ...
Bügén sin de ni buldıñ?
Bügén min de ni buldım?
Kadıyrbirdé soltanım,
Bér kaşık kanım bagışla,
İdégey ulı Noradınnı
Kulıña kitérép biriyém!
Canbay süzén birgende
Kadıyrbirdé yeş soltan
Anı kuldan ciberdé;
Kayta kilép Kiñ Canbay,
Noradınga anı eytté:
-Ey Noradın haniye!
Min de bügén bi iken,
Sin de bügén han iken,
Bağıñnan bagıñ sınasañ,
Sıyarlıgıñ bar iken,
Av laçınıñ ala yör,
Çirüvlé külde av iken...
Atlanıyık, haniyem!
Canbay alay digende,

Kin Canbay'a o zaman söyledi:
"Ey Kin Canbay, Kin Canbay!
Sen de benim beyimsin,
Ben de senin hanımım,
Çirüli'de av yok mu,
Gidip araştır!" dedi,
Kemal'in oğlu Kin Canbay:
"Baş üstüne" diye,
Binek atına atlandı,
Çirüli Göl'e gelince
Kadirbirdi Sultan'ın
Pusuda yatan ordusu
Kement atıp ardından,
Canbay'ı düşürüp atından,
Elini ardına bağlayıp,
Tutsak edip sürüyüp,
Kadirbirdi Sultan'ın
Çadırına getirdi.
Kadirbirdi o zaman söyledi:
"Nogaylının ulu yurdu
Toktamış gibi babamın
Taht koyduğu yer idi;
Dokuz sultanın babası
Toktamış'ın beyi idin,
Bugün kime bey oldun?
Altın taşlı tahtıma
Bugün kimin oğlunu çıkardın?"
O zaman söyledi Kin Canbay:
"Bütün yurdun sahibi
Toktamış Han'ın gününde
Ben de onun beyi idim;
Toktamış gibi han oğlu
Kadirbirdi sen idin...
Bugün sen de ne oldun?
Bugün ben de ne oldum?
Kadirbirdi Sultan'ım,
Bir kaşık kanımı bağışla,
Edigey oğlu Noradın'ı
Eline getirip vereyim!"
Canbay söz verince
Kadirbirdi, genç sultan
Onu elden bıraktı;
Dönüp gelip Kin Canbay,
Noradın'a şöyle söyledi:
"Ey Noradın Han efendi!
Ben de bugün bir beyim,
Sen de bugün bir hansın,
Bahtını sınayıp baksam,
Bahtiyarlığın var imiş,
Av lâçınını al yürü
Çirüli Göl'de av varmış...
Atlanalım, ey Han efendim!"
Canbay öyle deyince,

Норадын белән икәүләп,
Чирүлегә килгәндә
Күз ачып күз күргәндә
Жанбай анда юк булды,
Идегәй улы Норадынның
Әйләнәсе яу булды.
Күз ачып күз йомганчы
Корык ташлап артыннан,
Норадын, авып атыннан,
Аягы - кулы бау булды;
Төшкән жирен караса,
Бер карацгы баз булды,
Базына таш ябылды.
Кадыйрбирде яшь солтан,
Анда сырнай чалдырып,
Чыңгызларын жыйдырды,
Олыс бие Барынны,
Орыш бие Шырынны,
Төмен башы Туйбакны,
Аждарканнан Мулайны,
Мөйтәннән туган Кыпчакны,
Кәмалның углы Жанбайны,
Тугыз ирен янга алып,
Анда киңәш кылдырды:
-Әзәлдән дошман Норадын
Такка менгән көнендә
Тагыннан базга егылды,
Инде аның да атасы
Идегәйне каян тотыек?
Туйлап киңәш иткән соң,
Тугыз чыңгыз-тугыз ир,
Тугызы да уллы икән,
Тугыз улын торгызып,
Тугыз илче кылдырып,
Иделне үтс кичереп,
Идегәйгә жибәрде.
Тугыз илче-тугыз ул,
Идегәйгә житеп килгәндә,
Тугыздан бере аны әйтте:
-Синең углың Норадын
Тәхетеннән язып хур булды,
Кулыбызда тотсак кол булды,
Аны да колып алмагың
Әле синең хәендә,
-Углын кунын бирерсең;
Кадыйрбирде солтанга
Безнең белән килерсең;
Углың ясак, башың сау булыр,
Ясагына күнмәсәң,
Үлтерелер Норадын.
Тугыз илче тугыз ул
Идегәйгә аны дигәндә
Ул тугызның жидәвен

Noradın bélen ikevlep,
Çirüvlége kilgende
Küz açıp küz kürgende
Canbay anda yuk buldı,
İdégey ulı Noradınnıñ
Eylenesé yav buldı.
Küz açıp küz yomgançı
Korık taşlap artınnan,
Noradın, avıp atınnan,
Ayagı-kulı bav buldı;
Töşken cirén karasa,
Bér karañgı baz buldı,
Bazına taş yabıldı.
Kadıyrbirdé yeş soltan,
Anda sırnay çaldırıp,
Çıngızların cıydırdı,
Olıs biyé Barınnı,
Oriş biyé Şırınnı,
Tömen başı Tuybaknı,
Acdarkannan Mulaynı,
Möytennen tugan Kıpçaknı,
Kemalnıñ uglı Canbaynı,
Tugız irén yanga alıp,
Anda kiñeş kıldırdı:
-Ezelden doşman Noradın
Takka méngen könénde
Tagınnan bazga yıgıldı,
İndé anıñ da atası
İdégeyné kayan totıyık?"
Tuylap kiñeş itken soñ,
Tugız çıñgız-tugız ir,
Tugızı da ullı iken ,
Tugız ulın torgızıp,
Tugız ilçé kıldırıp,
İdélné üte kiçérép,
İdégeyge ciberdé.
Tugız ilçé-tugız ul,
İdégeyge citép kilgende,
Tugızdan béré anı eytté:
-Sinéñ uglıñ Noradın
Tehéténnen yazıp hur buldı,
Kulıbızda totsak kol buldı,
Anı da colıp almagıñ
Elé sinéñ hedéñde,
-Uglın kunın birérséñ;
Kadıyrbirdé soltanga
Béznéñ bélen kilérséñ;
Uglıñ yasak, başıñ sav bulır,
Yasagına künmeseñ,
Ültérélér Noradın.
Tugız ilçé tugız ul
İdégeyge anı digende
Ul tugızıñ cidevén

Noradın ile ikisi,
Çirüli'ye gelince,
Göz açıp göz görünce
Canbay o anda yok oldu,
Edigey oğlu Noradın'ın
Çevresi düşman doldu.
Göz açıp göz yumunca
Kement atıp ardından,
Noradın, devrilip atından
Ayağı kolu bağlandı;
Düştüğü yere baksa,
Bir karanlık çukur oldu,
Çukuruna taş örüldü.
Kadirbirdi genç sultan,
Orada zurna çaldırıp,
Cengiz soyunu toplattı
Ulus Beyi Barın'ı,[179]
Vuruş beyi Şırın'ı,[180]
Tümen başı Tuybak'ı,
Acdarkan'dan Mulay'ı,
Möyten'den doğan Kıpçak'ı,
Kemal'in oğlu Canbay'ı,
Dokuz erini yanına alıp,
Orada istişare kıldı:
"Ezelden düşman Noradın
Tahta çıktığı günde
Tahtından çukura yıkıldı,
Artık onun da babası
Edigey'i nereden tutalım?"
Toylayıp istişare ettikten sonra,
Cengiz soylu dokuz er,
Dokuzu da oğullu imiş,
Dokuz oğlunu kaldırıp,
Dokuz elçi kıldırıp,
İdil'i geçirip,
Edigey'e gönderdi
Dokuz elçi, dokuz oğul,
Edigey'e varınca
Dokuzdan biri şöyle söyledi:
"Senin oğlun Noradın
Tahtını yitirip horlandı,
Elimizde tutsak kul oldu,
Onu kurtarıp alman
Daha senin elinde,
Oğlunun fidyesini verirsin;
Kadirbirdi Sultan'a
Bizim ile gelirsin;
Oğlun haraç, başın sağ olur,
Haracına razı olmasan,
Öldürülür Noradın."
Dokuz elçi, dokuz oğul
Edigey'e öyle deyince
O dokuzun yedisini

Идегәй анда торып бәйләттe
Икәвен кйата җибәрде:
-Кадыйрбыирде солтанга
Кайта җитеп әтегез:
Норадынны нитсә дә-
Анда үзе белгән эш,
Монда калган җидәүнең
Җидәвен дә юк кылам!
Ул тугызның икәвe
Кайта җитеп килгәндә,
Җиденең җиде атасы
Каыйрбирде солтанның
Аягына егылды:
-Җидебез дә чыңгызлар,
Җидебезнең җиде угыл,
Җидәвен дә коткаргыл!
Киңәш-уңаш кылган соң
Кадыйрбирде Идегәйгe
Кайтадан илче күндерде:
"Тотсак иткән җиденне:
Җидәвен дә кайтаргыл.
Норадындай балаңны
Мин дә сиңа кайтарыйм".
Илче кылып игән соң
Кадыйрбирде анда әйтте:
- Кулга төшкән дошманны
Кайтадан буш күндәрсәк,
Безге лаек эш булмас,
Бер хәйләсен кылыйк,-дип,
Норадынны баздан алдырды.
Аягын анда салдырып,
Ялангачка калдырып,
Тимер чөй чаккан кара идән-
Кара идәнгә бастырды.
Норадын анда кергәндә
Ни булганын аңлады.
Буй-буй такта, буй такта,
Тимер чөй каккан буй такта,
Пычаклап суккан урындык;
Ир Норадын курыкмады,
Басып атлап узганда
Бер йөзен дә чытмады,
Пычаклап суккан урынга
Тайчанмастан утырды.
Кадыйрбирде сорыйдыр:
-Акрадан күчкән алты арба,
Алтавы да казна арба,
Аны ниттең Норадын?
Җавап бирде Норадын:
- Аркадан күчкән алты арба,
Алтавы да казна арба,
Тулгашканда мин аны,
Адашканым бардыр, дип,

İdégey anda totıp beyletté
İkevén kayta ciberdé:
-Kadıyrbirdé soltanga
Kayta citép eytégéz:
Noradınnı nitse de-
Anda üzé bélgen éş,
Monda kalgan cidevnéñ
Cidevén de yuk kılam!
Ul tugıznıñ ikevé
Kayta citép kilgende,
Cidénéñ cidé atası
Kadıyrbirdé soltannıñ
Ayagına yıgıldı:
-Cidébéz de çıñgızlar,
Cidébéznéñ cidé ugıl,
Cidevén de kotkargıl!
Kiñeş-uñaş kılgan soñ,
Kadıyrbirdé İdégeyge
Kaytadan ilçé kündérdé:
"Totsak itken cidéñné:
Cidevén de kaytargıl.
Noradınday balañnı
Min de siña kaytarıym".
İlçé kılıp igen soñ
Kadıyrbirdé anda eytté:
-Kulga töşken doşmannı
Kaytadan buş kündersek,
Bézge layık éş bulmas,
Bér heylesén kılıyk,-dip,
Noradınnı bazdan aldırdı.
Ayagın anda saldırıp,
Yalangaçka kaldırıp,
Timér çöy kakkan kara iden-
Kara idenge bastırdı.
Noradın anda kérgende
Ni bulganın añladı.
Buy-buy takta, buy takta,
Timér çöy kakkan buy takta,
Pıçaklap sukkan urındık;
İr Noradın kurıkmadı,
Basıp atlap uzganda
Bér yözén de çıtmadı,
Pıçaklap sukkan urınga
Tayçanmastan utırdı.
Kadıyrbirdé soruydır:
-Arkadan küçken altı arba,
Altavı da kazna arba,
Anı nittéñ, Noradın?
Cavap birdé Noradın:
-Arkadan küçken altı arba,
Altavı da kazna arba,
Tulgaşkanda min anı,
Adaşkanım bardır, dip,

Edigey o zaman tutup bağlattı.
İkisini bıraktı:
Kadirbirdi Sultan'a
"Dönüp varıp söyleyiniz:
Noradın'ı ne etse de
Orada işini kendi bilir.
Burada kalan yedinin
Yedisini de yok kılacağım!"
O dokuzun ikisi
Dönüverip gelince,
Yedinin yedi babası
Kadirbirdi Sultan'ın
Ayağına kapandı:
"Yedimiz de Cengiz soyundan,
Yedimizin yedi oğul,
Yedisini de kurtar!"
İstişare kılınca,
Kadirbirdi Edigey'e
Yeniden elçi gönderdi:
"Tutsak olan yedinin
Yedisini de salıver.
Noradın gibi çocuğunu
Ben de sana geri vereyim."
Elçi gönderdikten sonra
Kadirbirdi orada söyledi:
"Ele düşen düşmanı
Yeniden boş göndersek,
Bize layık iş olmaz,
Bir hilesini kılalım," diye,
Noradın'ı çukurdan aldırdı.
Ayağını orada çıkartıp,
Çıplak bıraktırıp,
Demir çivi çakılan kara döşemeye,
Kara döşemeye bastırdı.
Noradın oraya girince
Ne olduğunu anladı.
Boy boy tahta, boy tahta,
Demir çivi çakılan boy tahta,
Bıçaklı sandalye;
Er Noradın korkmadı.
Basıp yürüyüp geçince
Yüzü hiç bozuntuya vermedi,
Bıçak olan yere
Sakınmadan oturdu.
Kadirbirdi soruyor:
"Arkadan geçen altı araba,
Altısı da hazine araba,
Onu ne ettin, Noradın?"
Cevap verdi Noradın:
"Arkadan geçen altı araba,
Altısı da hazine araba,
Karıştığında ben onu,
Şaşırdığım vardır, diye.

169

шда мин аны
ым белән садака итеп
оргәнмен!
Кадыйрбирде сорыйдыр:
-Тугай-тугай йөгергән,
Йөгергәндә жир бавырын кыдырган,
Тустаган күзле турыны
Аны нитттең, Норадын?
Жавап бирде Норадын:-
-Тугай-тугай йөгергән,
Йөгергәндә жир бавырын кыдырган,
Тустаган күзле турыны
Тукын иткән көннәрдә
Үз астыңнан менгәнмен....
Менеп алып, сугышта
Үзеңә каршы йөргәнмен!
Кадыйрбирде сорыйдыр:
-Бер-бер ягы уникс шаймән
юнаган
Бусагасы булат өйләрне,
Аны да нитттең, Норадын?
Жавап бирде Норадын:
-Бер-бер ягы уникс шаймән
юнаган
Бусагасы булат өйләрне,
Моңайганым китсен дип,
Ирекканем килсен дип,
Оран утка яккапмын!
Кадыйбирде сорыйдыр:
-Сигез жирдән чигелгән,
Тугыз жирдән тукылган,
Кара кештән тегелгән
Туннь нитттең, Норадын?
Тугыз кызлык, мең куйлык
Нургыба атлы көбәмне
Аны нитттең, Норадын?
Жавап бирде Норадын:
-Сигез жирдән чигелгән,
Тугыз жирдән тукылган,
Кара кештән тегелдән
Туннь тәңре биргән соң
Сыртыма салып йөргәнмен;
Тугыз кызлык, мең куйлык
Нургыба атлы көбәне,
Тәңре үземә биргән соң,
Бөктәр тышлап кигәнмен,
Кигән соңын сугышып,
Үзеңә каршы килгәнмен!
Анда утырып Киң Жанбай,
Норадынга аны әйтте:
-Тулгамалы айбалта,
Аны нитттең, Норадын?
Тугыз солтан атасы,

Adaşkanda min anı
Üz kulım bélen sadaka itép
birgeymén!
Kadıyrbirdé soruydır:
-Tugay-tugay yögérgen,
Yögérgende cir bavırın kıdırgan,
Tustagan küzlé turını
Anı nittéñ, Noradın?
Cavap birdé Noradın:-
-Tugay-tugay yögérgen,
Yögérgende cir bavırın kıdırgan
Tustagan küzlé turını
Tukış itken könnerde
Üz astıñnan méngenmén...
Ménép alıp, sugışta
Üzéñe karşı yörgenmén!
Kadıyrbirdé soruydır:
-Bér-bér yagı uniké şaymen
yunagan
Busagası bulat öylerné,
Anı da nittéñ, Noradın?
Cavap birdé Noradın:
-Bér-bér yagı uniké şaymen
yunagan
Busagası bulat öylerné,
Moñayganım kitsén dip,
İrékkeném kilsén dip,
Oran utka yakkanmın!
Kadıyrbirdé soruydır:
-Sigéz cirden çigélgen,
Tugız cirden tukılgan,
Kara kéşten tégélgen
Tunnı nittéñ, Noradın?
Tugız kızlık, méñ kuylık
Nurgıba atlı köbemné
Anı nittéñ, Noradın?
Cavap birdé Noradın:
-Sigéz cirden çigélgen,
Tugız cirden tukılgan,
Kara kéşten tégélden
Tunnı teñré birgen soñ
Sırtıma salıp yörgenmén;
Tugız kızlık, méñ kuylık
Nurgıba atlı köbené,
Teñré üzéme birgen soñ,
Bökter tışlap kigenmén,
Kigen soñın sugışıp,
Üzéñe karşı kilgenmén!
Anda utırıp Kiñ Canbay,
Noradınga anı eytté:
-Tulgamalı aybalta,
Anı nittéñ, Neoradın?
Tugız soltan atası,

Şaşırırken ben onu
Öz elim ile sadaka edip
vermişim!"
Kadirbirdi soruyor:
"Çayırdan çayıra koşan,
Koşarken yerin kalbini kızdıran,
Fincan gözlü doruyu,
Onu ne ettin Noradın?"
Cevap verdi Noradın:"
Çayırdan çayıra koşan,
Koşarken yerin kalbini kızdıran,
Fincan gözlü doruyu
Muharebe günlerinde
Elinden alıp binmişim...
Biniverip, savaşta,
Sana karşı yürümüşüm!"
Kadirbirdi soruyor:
"Her bir yanı on iki aletle
yontulan
Eşiği çelik evleri,
Onu da ne ettin, Noradın?"
Cevap verdi Noradın:
"Her bir yanı on iki aletle
yontulan
Eşiği pulat evleri,
Üzüntüm gitsin diye,
Özlemim gitsin diye,
Verip oda yakmışım!"
Kadirbirdi soruyor:
"Sekiz yerden işlenmiş,
Dokuz yerden dokunmuş,
Kara samurdan dikilmiş
Kürkü ne ettin, Noradın?
Dokuz kızlık, bin koyunluk
Nurgıba adlı zırhımı,
Onu ne ettin, Noradın?"
Cevap verdi Noradın:
"Sekiz yerden işlenmiş,
Dokuz yerden dokunmuş,
Kara samurdan dikilmiş
Kürkü Tanrı verdikten sonra
Sırtıma salıp yürümüşüm;
Dokuz kızlık, bin koyunluk
Nurgıba atlı zırhını
Tanrı özüme verdikten sonra,
Beleş edip giymişim,
Giydikten sonra savaşıp,
Özüne karşı gelmişim!"
Orada oturup Kin Canbay,
Noradın'a şöyle söyledi:
"Dönebilen ay baltayı,
Onu ne ettin, Noradın?
Dokuz sultan babası,

	Тулай йортның иясе,	Tulay yortnıñ iyesé,	Bütün yurdun sahibi,
6305	Туктамыштай хан ирне	Tuktamıştay han irné	Toktamış gibi han eri,
	Аны ниттең, Норадын?	Anı nittéñ, Noradın?	Onu ne ettin, Noradın?
	Кыннан чыкса, сынайган	Kınnan çıksa, sınaygan	Kından çıksa titreyip duran,
	Туры чалсаң баш кискән	Turı çalsañ baş kisken	Hedefe çalsa baş kesen
	Алҗасман дигән кылычны	Alcasman digen kılıçnı	Alcasman denen kılıcı
6310	Аны да ниттең, Норадын?	Anı da nittéñ, Noradın?	Onu da ne ettin, Noradın?
	Ханәкәдәй күрекленe,	Hanekedey kürékléné,	Haneke gibi güzeli,
	Көнәкәдәй сылуны	Könekedey sıluvnı	Köneke gibi zarifi
	Аны ниттең, Норадын?	Anı nittéñ, Noradın?	Onu ne ettin, Noradın?
	Кисмә-кисмә сары алтын,	Kisme-kisme sarı altın,	Parça parça sarı altın,
6315	Мөһер суккан саф алтын	Möhér sukkan sap altın	Mühürlenen saf altın,
	Энҗе-гәүһәр, якутны	Éncé-gevher, yakutnı	İnci, gevher, yakutu
	Аны ниттең, Норадын?	Anı nittéñ, Noradın?	Onu ne ettin, Noradın?"
	Җавап бирде Норадын:	Cavap birdé Noradın:	Cevap verdi Noradın:
	-Тулгамалы айбалтаң,	-Tulgamalı aybaltañ,	"Dönebilen ay baltanı,
6320	Тукыш иткән жирләрдә	Tukış itken cirlerde	Muharebe yerlerinde
	Уң кулыма алганмын,	Uñ kulıma alganmın,	Sağ elime almışım,
	Алып кайрап салганмын,	Alıp kayrap salganmın,	Alıp bileyip salmışım,
	Карны юан биләрнең,	Karnı yuvan bilernéñ,	Karnı şişman beylerin,
	Иңкәйтеп башын алганмын!	İñkeytép başın alganmın!	Eğip başını almışım!
6325	Тугыз солтан бабасы,	Tugız soltan babası,	Dokuz sultan atası,
	Тулай йортның иясе,	Tulay yortnıñ iyesé	Bütün yurdun sahibi
	Туктамыштай хан ирне	Tuktamıştay han irné	Toktamış gibi han eri
	Төнәй-төнәй куганмын!	Töney-töney kuganmın!	Gece gündüz kovmuşum!
	Иртеш башы Кара Тунда[45]	İrtéş başı Kara Tunda	İrtiş başı Kara Tun'da[181]
6330	Куа барып житкәнмен;	Kuva barıp citkenmén;	Kovuverip varmışım;
	Кыннан чыкса, сынайган	Kınnan çıksa sınaygan,	Kından çıksa titreyip duran
	Туры чалсаң таш кискән	Turı çalsañ taş kisken,	Doğru çalsan taş kesen,
	Каерып чалсаң баш кискән,	Kayırıp çalsañ baş kisken,	Sallayıp çalsan baş kesen,
	Алҗасман дигән кылыч белән	Alcasman digen kılıç bélen	Alcasman denen kılıç ile
6335	Туктамыштай хан ирнең,	Tuktamıştay han irnéñ,	Toktamış gibi han erin,
	Сакалын ала кан итеп,	Sakalın ala kan itép,	Sakalını ala kana bulayıp,
	Башын кисеп алганмын....	Başın kisép alganmın...	Başını kesip almışım...
	Сөяге тездә калыр дип,	Söyegé tézde kalır dip,	Kemiği dizde kalır deyip,
	Сөйрәгеннән тишкәнмен,	Söyregénnen tişkenmén,	Bacağından delmişim,
6340	Канлы башын атаңның	Kanlı başın atañnıñ	Kanlı başını babanın
	Канжагама такканмын,	Kancagama takkanmın,	Heybeme koymuşum,
	- Канжагама такканда,	Kancagama takkanda,	Heybeme koyunca,
	Карындыкка сарганмын,	Karındıkka sarganmın,	Karın zarına sarmışım,
	Атам алдына китереп салганмын,	Atam aldına kitérép salganmın,	Babamın önüne getirip atmışım.
6345	Хан сөяге кие дип,	Han söyegé kiye dip,	Han kemiği meş'um diye,[182]
	Ханнарны куйган Сарайчык:	Hannarnı kuygan Sarayçık:	Hanların gömüldüğü Sarayçık'a:
	Атаңның башын мин анда	Atañnıñ başın min anda	Babanın başını ben oraya
	Алып килеп куйганмын!	Alıp kilép kuyganmın!	Alıp gelip koymuşum
	Ханәкәдәй күрекленe,	Hanekedey kürékléné,	Haneke gibi güzeli,
6350	Көнәкәдәй сылуны	Könekedey sıluvnı	Köneke gibi zarifi
	Тәңре үзе миңа биргәндә,	Teñré üzé miña birgende,	Tanrı bana verince,
	Тиген улжа кылганмын.	Tigén ulca kılganmın.	Ganimet, ulca kılmışım.
	Кисмә-кисмә сары алтын,	Kisme-kisme sarı altın,	Parça parça sarı altın,
	Мөһер суккан саф алтын	Möhér sukkan saf altın,	Mühürlenen saf altın,
6355	Энҗе-гәүһәр, якутны	Éncé-gevher, yakutnı	İnci, gevher, yakutu
	Халкыма мин барын	Halkıma min barın	Halkıma ben hepsini

	Кисеп улжа кылганмын!	Kisép ulca kılganmın!	Kesip ganimet kılmışım!
	Кәмал углы Киң Җанбай,	Kemal ugli Kiñ Canbay,	Kemal'in oğlu Kin Canbay,
	Кирс сүзгә эт Җанбай!	Kiré süzge et Canbay!	Ters sözlü it Canbay!
6360	Арырак китеп сөйлә син,	Arırak kitép söyle sin,	Oraya gidip konuş sen,
	Бирерәк килеп тыңла син!	Birérek kilép tıñla sin!	Buraya gelip dinle sen!
	Колан коега төшкәндә	Kolan koyıga töşkende	Yaban atı kuyuya düşünce
	Корбага айгырлык кылыр;	Korbaga aygırlık kılır;	Kurbağası aygırlık eder;
	Норадын турга төшкендә	Noradın turga töşkende	Noradın ipe düşünce
6365	Җанбай аударлык кылыр!	Canbay avdarlık kılır!	Canbay dilmaçlık kılar!
	Ачма күзең, тишәмен,	Açma küzéñ, tişermén,	Açma gözünü, delerim,
	Сөйләмә, телең кисәрмен!	Söyleme, téléñ kisermén!	Konuşma, dilini keserim!
	Эченә кереп мин синең,	Éçéñe kérép min sinéñ,	İçine girip ben senin,
	Кара жылан булып гизәрмен!	Kara cılan bulıp gizermén!	Kara yılan olup gezerim!
6370	Аш биргәннең улысың,	Aş birgennéñ ulısıñ,	Aş verenin oğlusun,
	Мал биргәннең колысың!	Mal birgennéñ kolısıñ!	Mal verenin kulusun,
	Коллык кылып жиде балаң,	Kollık kılıp cidé balañ,	Kulluk kılıp yedi çocuğun
	Жиде буының корысын!	Cide buvınıñ korısın!	Yedi neslin kurusun!
	Мин рамазан аенда,	Min ramazan ayında,	Ben Ramazan ayında,
6375	Айның унбиш көнендә,	Aynıñ unbiş könénde,	Ayın on beşinci gününde,
	Пәйшәмбә көн, Жома акшам,	Peyşembe kön, coma akşam,	Mübarek gün, Cuma akşamı,
	Айның тулы төнендә	Aynıñ tulı tönénde	Ayın dolu tününde,
	Ай-көн бергә йөргәндә	Ay-kön bérge yörgende	Ay, gün birlikte yürürken
	Асылдан пәйда булганмын!	Asıldan peyda bulganmın!	Asil soydan doğmuşum!
6380	Кадыйрбирдс яшь солтан,	Kadıyrbirdé yeş soltan,	Kadirbirdi genç sultan,
	Норадынны өнсез табып торасың;	Noradınnı önséz tabıp torasıñ;	Noradın'ı sessiz bulup duruyorsun;
	Озын угы, киң жае	Ozın ugı, kiñ cayı	Uzun oku, geniş yayı
	Төше куйса кулына,	Töşe kuysa kulına,	Düşüverse eline,
	Синдәй әйткән солтанны	Sindey eytken soltannı	Senin gibi söyleyen sultanı
6385	Жибәрмәс миде ир үзе	Cibermes midé ir üzé	Göndermez miydi kendisi
	Атаң барган "кайтмас	Atañ bargan "kaytmas	Babanın gittiği "dönülmez
	йорт"ның юлына?	yortnıñ yulına?	yurd"un yoluna?
	Алчылар белән алдатып,	Alçılar bélen aldatıp,	Aldatıcılar ile aldatıp,
	Садак-савыт ташлатып,	Sadak-savıt taşlatıp,	Sadak, zırh bıraktırıp,
6390	Хәйлә белән кулга алып,	Heyle bélen kulga alıp,	Hile ile ele düşürüp,
	Кадыйрбирдс яшь солтан,	Kadıyrbirdé yeş soltan,	Kadirbirdi, genç sultan,
	Чөй үткәреп торасың;	Çöy ütkerép torasıñ;	Çivi geçirip duruyorsun;
	Заманында белеп әйткән	Zamanında bélép eytken	Zamanında bilip söyleyen
	үкенмәс;	ükénmes;	pişman olmaz;
	Кузагачтан биекмен,	Kuzagaçtan biyékmén,	Kozağaçtan uluyum,
6395	Болытка тисәм бөгелмәм,	Bolıtka tisem bögélmem,	Buluta değsem bükülmem.
	Кайнашып беткән ботакмын,	Kaynaşıp bétken botakmın,	Reçineli bir dalım,
	Өсрмә сукса, иелмәм;	Öyérme suksa, iyélmem;	Kasırga vursa, eğilmem;
	Буралкы аттан ярсумын,	Buralkı attan yarsumın,	Sahipsiz attan kızgınım,
	Бугалак салсаң, туктамам;	Bugalak salsañ, tuktamam;	Kement salsan, ele geçmem;
6400	Ботаргактан катымын,	Botırgaktan katımın,	Akçaağaçtan katıyım,
	Борынъма чөй үткәрсең, чыдармын.	Borınıma çöy ütkerseñ, çıdarmın.	Burnuma çivi çaksan aldırmam
	Бусгынчыктан кыешмын,	Busgınçıktan kıyışmın,	Busgınçaktan[183] eğriyim,
	Тезгә салсаң, төз булмам;	Tézge salsañ, töz bulmam;	Kalıba vursan düz olmam;
	Ак диңгездән ачымын,	Ak diñgézden açımın,	Ak denizden acıyım,
6405	Шикәр түксең, төчемәм,	Şiker tükseñ, töçémem,	Şeker döksen, tatlı olmam,
	Тулай байтак иясе	Tulay baytak iyesé	Bütün yurdun sahibi
	Туктамыш атлы атаңны	Tuktamış atlı ataññı	Toktamış adlı babanı
	Кисә кырыккан арысланмын!	Kise kırıkkan arıslanmın!	Kesip parçalamış arslanım!

	Йөрәгемә пычак тыксаң да	Yöregéme pıçak tıksañ da	Yüreğime bıçak saplasan da
6410	Әйтермен, һич курыкмамын;	Eytérmén, hiç kurıkmamın;	Söylerim, hiç korkmam;
	Коралсызларны кыйнау,	Koralsızlarnı kıynav,	Silahsızları dövmek,
	Йоклаганны үтерү-	Yoklagannı ütérüv-	Uyuyanı öldürmek
	Көчсез кеше эше ул,	Köçséz kéşé éşé ul,	Güçsüz kişi işidir,
	Юнсез кеше эше ул!	Yünséz kéşé éşé ul!	Alçak kişi işidir!"
6415	Норадын алай дигәндә,	Noradın alay digende,	Noradın öyle deyince,
	Пычаклап суккан урындык	Pıçaklap sukkan urındık	Bıçaklı sandalye
	Ботын ярып кергәндә,	Botın yarıp kérgende,	Budunu yarıp girince,
	Аягыннан кан саркып,	Ayagınnan kan sarkıp,	Ayağından kan sızıp,
6420	Йөзлегенә иңгәндә,	Yözlégéne iñgende,	Döşemeye sızınca,
	Кымшанмастан утырып,	Kımşanmastan utırıp,	Kımıldamadan oturup,
	Турыдан җавап биргәндә,	Turıdan cavap birgende,	Doğrudan cevap verince,
	Кадыйрбирде яшь солтан	Kadıyrbirdé yeş soltan	Kadirbirdi, genç sultan
	Норадынга таң калды:	Noradınga tañ kaldı:	Noradın'a hayran kaldı:
6425	- Андый батыр ир булдың,	-Andıy batır ir buldıñ,	"Öyle bahadır er oldun,
	Атаңа миннән сау юнәл-	Atañа minnen sav yünel-	Babana benden sağ salim git",
	Аны әйтеп яшь солтан,	Anı eytép yeş soltan,	Onu söyleyip genç sultan,
	Норадынның кулын чиштерде,	Noradınnıñ kulın çiştérdé,	Noradın'ın elini çözdürdü,
	Эчерге, ияр салдыртмый,	Éçérgé, iyer saldırtmıy,	Keçe, eyer koydurmadan,
6430	Меңәренә ат бирде,	Méneréne at birdé,	Binmesi için at verdi,
	Җайдак атка мендерде,	Caydak atka méndérdé,	Eyersiz ata bindirdi,
	Иделгә туры китерде.	İdélge turı kitérdé.	İdil'e doğru getirdi.
	Тирләп килгән атыннан	Tirlep kilgen atınnan	Terleyip gelen atından
	Ярасына үтеп кара тир,	Yarasına ütép kara tir,	Yarasına geçip kara ter,
6435	Ягыр булып Норадын,	Yagır bulıp Noradın,	Yarasını azdırıp Noradın,
	Торалмаслык булсын дип,	Toralmaslık bulsın dip,	Kalkamaz olsun diye,
	Атны кызу җилдерде.	Atnı kızuv cildérdé.	Atı hızlı koşturdu.
	Иделгә килгән Идегәй	İdélge kilgen İdégey	İdil'e gelen Edigey
	Идел аша кычкырды:	İdél aşa kıçkırdı:	Karşı tarafa bağırdı:
6440	-Каны, углым Норадын?	-Kanı, uglım Noradın?	"Hani oğlum Noradın?
	Аны миңа жибәрсең,	Anı miña cibersén,	Onu bana göndersin,
	Бу җидәүне жибәрим!	Bu cidevné ciberim!	Bu yediyi göndereyim!"
	Кадыйрбирде бу яктан	Kadıyrbirdé bu yaktan	Kadirbirdi bu yandan
	Норадынны салга артлап,	Noradınnı salga artlap,	Noradın'ı sala yatırıp,
6445	Идел үте жибәрде.	İdél üte ciberdé.	İdil'e bıraktı.
	Ике яктан ике сал	İké yaktan iké sal	İki yandan iki sal
	Икәве бергә килгәндә,	İkevé bérgé kilgende,	İkisi birden gelince,
	Арыдан торып Идегәй,	Arıdan torıp İdégey,	Oradan durup Edigey,
	Норадынга тулгап аны әйтте:	Noradınga tulgap anı eytté:	Noradın'a yönelip söyledi:
6450	-Җиде кичә берсә,	-Cidé kiçe bérénse,	"Yedi gece birleşse,
	Җир ялгышмас мырза углым!	Cir yalgışmas mırza uglım!	Yer yanılmaz mirza oğlum!
	Җиде дәрья кушылып,	Cidé derya kuşılıp,	Yedi derya kavuşup,
	Котырынып ташканда,	Kotırınıp taşkanda,	Kudurup taşınca,
6455	Җил каектай умравын	Cil kayıktay umravın	Yelken gibi göğsünü
	Җилгә биреп ашканда,	Cilge birép aşkanda,	Yele verip aşınca,
	Ташкын тирән дәрьяны	Taşkın tiren deryanı	Taşkın derin deryayı
	Болыттай үткән мырза углым!	Bolıttay ütken mırza uglım!	Bulut gibi geçen mirza oğlum!
	Кола саргыл баласын	Kola sargıl balasın	Al sarımsı kuş yavrusunu
6460	Куга чөйгән мырза углым!	Kuga çöygen mırza uglım!	Kuğuya uçuran mirza oğlum!
	Ку канатын сал итеп,	Ku kanatın sal itép,	Kuğu kanadını sal edip,
	Идел кичкән мырза углым!	İdél kiçken mırza uglım!	İdil'i geçen mirza oğlum!
	Каз канатын сал итеп,	Kaz kanatın sal itép,	Kaz kanadını sal edip,

	Җаек кичкән мырза углым!	Cayık kiçken mırza uglım!	Yayık'ı geçen mirza oğlum!
6465	Салны салга бәйләче!	Salnı salga beyleçé!	Salı sala bağlasana!
	Сал эчендә җидәүне	Sal éçénde cidevné	Sal içinde yediyi
	Яхшы уңгарчы, мырза углым!	Yahşı uñgarçı, mırza uglım!.	Iyi "onarsana", mirza oğlum!"
	Идегәй алай дигәндә,	İdégey alay digende,	Edigey öyle deyince,
	Салар салга килгәндә,	Sallar salga kilgende,	Sallar yan yana gelince,
	Норадын салны сөздерәп,	Noradın salnı sözdérép,	Noradın salı yana çektirdi,
6470	Салны салга бәйләде.	Salnı salga beyledé.	Salı sala bağlattı.
	Салда утырган җиде угыл-	Salda utırgan cidé ugıl-	Salda oturan yedi oğulun
	Җидәвен дә үтереп,	Cidevén de ütérép,	Yedisini de öldürüp,
	Ана Иделгә колатты.	Ana İdélge kolattı.	Ana İdil'e bıraktı.
	Иделне кичеп Норадын,	İdélné kiçép Noradın,	İdil'i geçip Noradın,
6475	Идегәйгә килгәндә,	İdégeyge kilgende,	Edigey'e gelince,
	Гозер-гафу үтенеп,	Gozér-gafu üténép,	Özür ve af dileyip,
	Кулыннан үбеп йөгендә.	Kulınnan übép yögéndé.	Elinden öpüp, diz çöktü.
	Ярасына үтеп кара тир,	Yarasına ütép kara tir,	Yarasına geçip kara ter,
	Ягыр булып Норадын	Yagır bulıp Noradın	Yarası azan Noradın
6480	Ул сәгатьтә егылды.	Ul segatte yıgıldı.	O saatte yıkıldı.

КАДЫЙРБИРДЕ СОЛТАННЫҢ УРДА ТОРГЫЗЫП ИДЕГӘЙ ӨСТЕНӘ БАРГАНЫ, ИДЕГӘЙНЕҢ ОРЫШТА ҮЛГӘНЕ

KADİRBİRDİ SULTAN'IN ORDUSU İLE EDİGEY'İN ÜSTÜNE GİTMESİ, EDİGEY'İN SAVAŞTA ÖLMESİ

Кадыйрбирдс яшь солтан
Анда утырып яр салды:
-Дәүран сөргән көнемдә
Идегәй исән икәндә.
Идел йорт миңа ил булмас,
Күргән көнем көн булмас,
Йә Идегәй, йә дә мин!
Атланыек, ятмаек!
Аны әйтеп яшь солтан,
Оран салып атланып,
Бар урдасын жыйдырды.
Атадан калган кара ту
Сынган икән, сап куеп,
Аны уңнан бастырып,
Дум думбагын ордырып,
Хан урдасын торгызды.
Кәмал улы Кинҗ Жанбай
Кадыйрбирдс солтанга
Киңәшеп биреп, анда әйтте:
-Тулыксыган ана Идел
Тулкына биреп ятканда
Иделдән чирү күчерү
Кыен булыр. солтаным.
Идел туңсын, боз тотсын,

Kadıyrbirdé yeş soltan
Anda utırıp yar saldı:
-Devran sörgen könémde
İdégey isen ikende,
İdél yort miña il bulmas,
Kürgen köném kön bulmas,
Ye İdégey, ye de min!
Atlanıyık, yatmıyık!
Anı eytép yeş soltan,
Oran salıp atlanıp,
Bar urdasın cıydırdı.
Atadan kalgan kara tuv
Sıngan iken, sap kuyıp,
Anı uñnan bastırıp,
Dum dumbagın ordırıp,
Han urdusın torgızdı.
Kemal ulı Kiñ Canbay
Kadıyrbirdé soltanga
Kiñeşén birép, anda eytté:
-Tulıksıgan ana İdél
Tulkına birép yatkanda
İdélden çirüv küçérüv
Kıyın bulır, soltanım.
İdél tuñsın, boz totsın,

Kadirbirdi, genç sultan
O zaman oturup buyurdu:
"Devran sürdüğüm günümde
Edigey esen iken,
İdil-Yurt bana il olmaz,
Gördüğüm günüm gün olmaz,
Ya Edigey, ya da ben!
Atlanalım, yatmayalım!"
Onu söyleyip genç sultan,
Oran salıp binip,
Bütün ordusunu toplattı.
Babadan kalan kara tuğ
Kırılmış imiş, sap koyup,
Onu sağa astırıp,
Davulunu çaldırıp,
Han ordusunu kaldırdı.
Kemal'in oğlu Kin Canbay
Kadirbirdi Sultan'a
Akıl verip, o zaman söyledi:
"Dalgalanan ana İdil
Dalgalanıp yatarken
İdil'den ordu geçirmek
Çetin olur, Sultan'ım;
İdil donsun, buz tutsun,

Юл ачылсын, солтаным;
Идегәй инде карыган,
Алтмышыннан яше узган,
Куя торсаң, ни булыр?
Җанбай алай дигәндә,
Кадыйрбирде солтанга
Ул сүз анда якмады,
Үз уеннан кайтмады:
Идел туңса, кем кичмәс?
Идегәй үлсә, кем алмас?
Иделне туңмас борын кичмәк кирәк,
Идегәйне үлмәс борын алмак кирәк.
Һәй моңайман, биләрем!
Кайта чапсам, көн килде!
Каерып чапсам, баш килде!
Идегй улы Норадын
Ягыр булып калганда,
Идегәйнең урдасы
Иген-тару алганда
Ул көн миңа бер килде!
Атланыек, ятмаек!
Тулыксыган Иделнең
Туңмас борын кичиек!
Үләр булса Идегәй,
Үлмәс борын алыек!
Кадыйрбирде алай дигәндә
Алты йорты юк булган
Алты йорттан алты би,
Жиде углы юк булган
Жиде ырудан жиде би,
Ярлыгыннан аерылган
Ярты тархан, ярты би,
Жир-суыннан аеылган
Ярты вәзир, ярты би,
-Рас әйтерсең ханым!-дип,
Аның сүзен жөпләде
Аттан атын жыйдырды,
Ирдән ирен жыйдырды.
Кадыйрбирде яшь солтан
Чирүен әйдәп кузгатып,
Ана Иделгә китерде,
Иделне аша кичерде.
Кадыйрбирде килгәндә,
Идегәй аны сизгәндә,
Тора биреп корганып,
Яндашларын янга алып,
Ул да купты урыннан.
Яу килгәнен белгән соң,
Күп чирүне күргән соң
Тарлан Бүзне атланып,
Сугышка дип барадыр,
Гайрәте судай ташадыр,
Ачуы чиктән ашадыр.

Yul açılsın, soltanım;
İdégey indé karıgan ,
Altmışınnan yeşé uzgan,
Kuya torsañ, ni bulır?
Canbay alay digende,
Kadıyrbirdé soltanga
Ul süz anda yakmadı,
Üz uyınnan kaytmadı:
İdél tuñsa, kém kiçmes?
İdégey ülse, kém almas?
İdélné tuñmas borın kiçmek kirek,
İdégeyné ülmes borın almak kirek.
Hey noñaymañ, bilerñm!
Kayta çapsam, kön kildé!
Kayırıp çapsam, baş kildé!
İdégey ulı Noradın
Yagır bulıp kalganda,
İdégeynéñ urdası
İgén-taruv alganda
Ul kön miña bér kildé!
Atlanıyık, yatmıyık!
Tulıksıgan İdélné
Tuñmas borın kiçiyék!
Üler bulsa İdégey,
Ülmes borın alıyık!
Kıdıyrbirdé alay digende
Altı yortı yuk bulgan
Altı yorttan altı bi,
Cidé uglı yuk bulgan
Cidé ıruvdan cidé bi,
Yarlıgınnan ayırılgan
Yartı tarhan, yartı bi,
Cir-suvınnan ayırılgan
Yartı vezir, yartı bi,
-Ras eytérsén, hanım!-dip,
Anıñ süzén cöpledé
Attan atın cıydırdı,
İrden irén cıydırdı.
Kadıyrbirdé yeş soltan
Çirüvén eydep kuzgatıp,
Ana İdélge kitérdé,
İdélné aşa kiçérdé.
Kadıyrbirdé kilgende,
İdégey anı sizgende,
Tora birép korganıp,
Yandaşların yanga alıp,
Ul da kuptı urınınnan.
Yav kilgenén bélgen soñ,
Küp çirüvné kürgen soñ
Tarlan Büzné atlanıp,
Sugışka dip baradır,
Gayreté suday taşadır,
Açuvı çikten aşadır.

Yol açılsın, Sultan'ım;
Edigey artık kocamış,
Yaşı altmışını geçmiş,
Koyup dursan, ne olacak?
Canbay öyle deyince:
Kadirbirdi Sultan'a
O sözü o zaman beğenmedi,
Öz fikrinden dönmedi:
"İdil donsa kim geçmez?
Edigey ölse, kim almaz?
İdil'i donmadan geçmek gerek,
Edigey'i ölmeden almak gerek."
Hey, üzülmeyin, beylerim!
Defetme günü geldi!
Sallayıp kesmeye baş geldi!
Edigey oğlu Noradın
Yaralı halde iken,
Edigey'in ordusu
Ekinlerle uğraşırken
Tam hücum günü geldi!
Atlanalım, yatmayalım!
Dalgalanan İdil'i
Donmadan geçelim!
Ölecek olsa Edigey
Ölmeden alalım!"
Kadirbirdi öyle deyince
Altı yurdu yok olan
Altı yurttan altı bey,
Yedi oğlu yok olan
Yedi boydan yedi bey,
Yarlığından ayrılan
Yarı tarkan, yarı bey,
Yer, suyundan ayrılan
Yarı vezir,[184] yarı bey,
"Doğru söylersin, Han'ım", diye,
Onun sözünü onayladı.
Bütün atını yığdırdı,
Bütün erini yığdırdı.
Kadirbirdi genç sultan
Ordusunu çağırıp, yürütüp,
Ana İdil'e getirdi,
İdil'i geçirdi.
Kadirbirdi gelince,
Edigey onu sezince,
Duruverip korunup,
Yandaşlarını yanına alıp,
O da koptu yerinden.
Düşmanın geldiğini öğrenince,
Koca orduyu görünce
Tarlan Boz'a atlanıp,
Savaşa diye gidiyor,
Gayreti su gibi taşıyor,
Öfkesi haddi aşıyor.

	Атына камчы салган соң,	Atına kamçı salgan soñ,	Atını kamçıladıktan sonra,
	Яуны килеп басадыр,	Yavnı kilép basadır,	Düşmanı gelip basıyor,
6560	Кайда садак тартадыр,	Kayda sadak tartadır,	Kâh sadaktan ok çekiyor,
	Кайда мылтык атадыр,	Kayda mıltık atadır;	Kâh tüfek atıyor,
	Кайда кылыч селтәләп,	Kayda kılıç séltelep,	Kâh kılıç sallayıp,
	Кайда сөңге белән барадыр.	Kayda söñgé bélen batadır.	Kâh mızrağı saplıyor.
	Ул читеннән керәдер,	Ul çiténnen kéredér,	Bir yanından giriyor,
6565	Бу читеннән чыгадыр,	Bu çiténnen çıgadır,	Bir yanından çıkıyor,
	Куйга кергән бер бүре,	Kuyga kérgen bér büré,	Sürüye giren bir kurt,
	Бүре куйны кырадыр,	Büré kuynı kıradır,	Kurt koyunu kırıyor.
	Ирте булды, кич булды,	İrte buldı, kiç buldı,	Sabah oldu, akşam oldu,
	Калын сугыш-эш булды,	Kalın sugış-éş buldı,	Büyük savaş vakti geldi.
6570	Көн тотылып чаң булды,	Kön totılıp çañ buldı,	Gün tutulup toz yükseldi,
	Ике чирү бер килеп,	İké çirüv bér kilép,	İki ordu karşılaşınca,
	Ике Иделнең арасы	İké İdélnéñ arası	İki İdil'in[185] arası
	Икесенә тар булды.	İkéséne tar buldı.	İkisine dar oldu.
	Аттан тояк калмады,	Attan toyak kalmadı,	Atta toynak kalmadı,
6575	Баштан колак калмады,	Baştan kolak kalmadı,	Başta kulak kalmadı,
	Тапталып яткан үлекнең	Taptalıp yatkan ülékñéñ	Çiğnenip yatan ölünün
	Исәбе-саны булмады.	İsebé-sanı bulmadı.	Hesabı sayısı olmadı.
	Сансыз татар кара яу	Sansız tatar kar yav	Sayısız Tatar, kara ordu
	Якадан якага алышып,	Yakadan yakaga alışıp,	Yakadan yakaya yapışıp,
6580	Берсенә-берсе капланып,	Bérséne-bérsé kaplanıp,	Birbirine düşüp,
	Теш-тырнагын актарып,	Téş-tırnagın aktarıp,	Dişi tırnağıyla deşip,
	Бугазга-бугаз чәйнәшеп,	Bugazga-bugaz çeyneşép,	Boğaz boğaza kapışıp,
	Ни булганын белмәде.	Ni bulganın bélmedé.	Ne olduğunu bilmedi.
	Кайсы башын актарды,	Kaysı başın aktardı,	Kimisinin başı delik deşik,
6585	Кайсы җирдә тапталды,	Kaysı cirde taptaldı,	Kimisi yerde çiğnendi,
	Кич булганда шул булды-	Kiç bulganda şul buldı-	Akşam olunca şu oldu:
	һәр ике як аз калды.	Her iké yak az kaldı.	Her iki taraf az kaldı
	Идегәй андый ир булды:	İdégey andıy ir buldı:	Edigey öyle er oldu:
	Үлем, үлем дигәндә,	Ülém, ülém digende,	Ölüm, ölüm deyince,
6590	Үлем килеп йөзенә	Ülém kilép yözéne	Ölüm gelip yüzüne,
	Үле тынын өргәндә	Ülé tının örgende	Ölü nefesini üflerken
	Чигенмәде Идегәй.	Çigénmedé İdégey.	Çekinmedi Edigey.
	Үлем, үлем дигәндә,	Ülém, ülém digende,	Ölüm, ölüm deyince,
	Ун мең төмен сан кеше	Un méñ tömen san kéşé	On bin: bir tümen kişi
6595	Үлемгә баш игәндә	Ülémge baş igende	Ölüme baş eğerken
	Иелмәде Идегәй.	İyélmedé İdégey.	Eğilmedi Edigey.
	Кадыйрбирде солтанга	Kadıyrbirdé soltanga	Kadirbirdi Sultan'a
	Җанбай анда моны әйтте:-	Canbay anda monı eytté:-	Canbay o zaman şöyle söyledi:
	-Алтмыштагы Идегәй	-Altmıştagı İdégey	"Altmıştaki Edigey
6600	Хәлдән хәле киткәндә,	Helden helé kitkende,	Halden hale geçerken,
	Ике чирү бер килеп,	İké çirüv bér kilép,	İki ordu karşılaşıp,
	Кан заяга киткәндә,	Kan zayaga kitkende,	Kan boşa akarken,
	Бермә-бергә бер чыгып,	Bérme-bérge bér çıgıp,	Teke tek çıkıp
	Бер чүкерсәң, ни булыр?	Bér çükérseñ, ni bulır?	Bir vuruşsan nasıl olur?"
6605	Җанбай алай дигәндә	Canbay alay digende	Canbay öyle deyince
	Кадыйрбирде яшь солтан	Kadıyrbirdé yeş soltan	Kadirbirdi, genç sultan
	Гайрәте килеп, анда әйтте:-	Gayreté kilép, anda eytté:-	Gayrete gelip şöyle söyledi:
	-Идегәй андый ир икән,	-İdégey andıy ir iken,	"Edigey öyle er imiş,
	Идел-йортта бер икән,	İdél-yortta bér iken,	İdil-Yurt'ta bir imiş,
6610	Ирекле кеше ул булып,	İréklé kéşé ul bulıp,	"Erkli kişi "o olup,

	Илне тоткан ир икән,	İlné totkan ir iken,	İli tutan er imiş;
	Идегәй илде бер икән,	İdégey ilde bér iken,	Edigey ilde bir imiş,
	Ир сыртланы ир икән;	İr sırtlanı ir iken;	Er sırtlanı er imiş;
	Бүре булып барыем,	Büré bulıp barıyım,	Kurt olup varayım,
6615	Бурбаеннан алыем!	Burbayınnan alıyım!	Baldırından kapayım!
	Арыслан булып барыем,	Arıslan bulıp barıyım,	Arslan olup varayım,
	Арвагын басып алыем!	Arvagın basıp alıyım!	Basıp ruhunu alayım!
	Бер давыл булып барыем,	Bér davıl bulıp barıyım,	Bir fırtına olup varayım,
	Бер чүкереп багыем!	Bér çükérép bagıyım!	Bir çökertip göreyim!
6620	Атагы өлкән ул булса,	Atagı ölken ul bulsa,	Şanı büyük o olsa,
	Аның да булган атагын,	Anıñ da bulgan atagın,	Onun da olan şanını
	Үземә тартып алыем!	Üzéme tartıp alıyım!	Özüme çekip alayım!"
	Аны әйтеп яшь солтан,	Anı eytép yeş soltan,	Öyle söyleyince genç sultan,
	Суырып алып кылычын,	Suvırıp alıp kılıçın,	Sıyırıp alıp kılıcını,
6625	Чаба килеп ул анда	Çaba kilép ul anda	Koşup gelip o anda
	Идегәйгә тулгады:-	İdégeyge tulgadı:-	Edigey'e söyledi:
	-Түбәдәге дүрт йолдыз[46],	-Tübedegé dürt yoldız,	"Tepedeki dört yıldızın
	Таңы атар көн тугандыр!	Tañı atar kön tugandır!	Tanı atacak gün doğmuştur!
	Көрен туры ат койрыгы	Kören turı at koyrıgı	Kestane dorusu atın kuyruğu,
6630	Дүрт чалуга тулгандыр[47]!	Dürt çaluvga tulgandır!	Dört örgülük olmuştur!
	Калган-коткан ил булып,	Kalgan-kotkan il bulıp,	Kalıntı bir il olup,
	Кадыйрбирде хан булып,	Kadıyrbirdé han bulıp,	Kadirbirdi'nin han olup,
	Элгәргедәй дан булып,	Élgergédey dan bulıp,	Eskisi gibi şan alıp,
	Яшер көннәр тугандыр!	Yeşer könner tugandır!	Yaşayacağı günler doğmuştur!
6635	Көбәләр белән корганып,	Köbeler bélen korganıp,	Zırhlarla korunup,
	Чөйдәле балта кулга алып,	Çöydelé balta kulga alıp,	Boyun keser baltayı ele alıp,
	Чөйдәгезгә бер менеп,	Çöydegézge ber menep,	Ensenize bir indirip,
	Чабар көннәр тугандыр!	Çabar könner tugandır!	Kesecek günler doğmuştur!
	Анда әйтте Идегәй:	Anda eytté İdégey:	O zaman söyledi Edigey:
6640	- Түбәдәге дүрт йолдыз,	-Tübedegé dürt yoldız,	"Tependeki dört yıldızın,
	Таңы атар көн туалмас!	Tañı atar kön tuvalmas!	Tanı atacak gün doğamaz!
	Көрен туры ат койрыгы	Kören turı at koyrıgı	Kestane dorusu atın kuyruğu,
	Дүрт чалуга тулалмас!	Dürt çaluvga tulalmas!	Dört örgülük olamaz!
	Калган-коткан ил булып,	Kalgan-kotkan il bulıp,	Kalıntı bir il olup,
6645	Кадыйр бирмәс хан булып,	Kadıyr birmes han bulıp,	Kadir vermez han olup,
	Туктамыштай дан булып	Tuktamıştay dan bulıp	Toktamış gibi şan bulup,
	Яшәр көннәр туалмас!	Yeşer könner tuvalmas!	Yaşayacak günler doğamaz!
	Көбәләр белән корганып,	Köbeler bélen korganıp,	Zırhlar ile korunup,
	Чөйдәле балта кулга алып,	Çöydelé balta kulga alıp,	Boyun keser baltayı ele alıp,
6650	Кадыйрбирде, чөйдәмә	Kadıyrbirdé, çöydeme	Kadirbirdi'nin boynumu
	Чабар көннәр туалмас!	Çabar könner tuvalmas!	Keseceği günler doğamaz!"
	Кадыйрбирде тагы әйтте:-	Kadıyrbirdé tagı eytté:-	Kadirbirdi daha söyledi:
	-Кантарда яуган болыттай,	-Kantarda yavgan bolıttay,	"Aralıkta yağan bulut gibi,
	Зәһәрле суык төсем бар,	Zeherlé suvık tösém bar,	Zehir gibi soğuk rengim var,
6655	Эзләп килдем үзеңне,	Ézlep kildém üzéñné,	İzleyip geldim seni,
	Суеша торган эщем бар!	Suyışa torgan éşém bar!.	Savaşa duracak işim var!"
	Җавап бирде Идегәй:-	Cavap birdé İdégey:-	Cevap verdi Edigey:
	-Кабагыннан кар явып,	-Kabagınnan kar yavıp,	"Kapağına kar yağıp,
	Керпегенә боз туңып,	Kérpégéne boz tuñıp,	Kirpiğine buz donup,
6660	Эзләп килгән Кадыйр белән	Ézlep kilgen Kadıyr bélen	İzleyip gelen Kadir ile
	Ярышырга көчем бар.	Yarışırga köçém bar.	Yarışmaya gücüm var.
	Аны да бел, Кадырау,	Anı da bél, Kadıyrav,	Onu da bil Kadirav,[186]
	Арыслан хәлдән тайса да,	Arıslan helden taysa da,	Arslanın hali kalmasa da,

Бер сарыклык көче бар!
Анда алай әйтешеп,
Ике таудай ике ир,
Типке биреп атына,
Беренә бере юнәлде.
Җиз көбәсе шаңгырап,
Калканы чыгып калкаеп,
Беренә бере "шаңк" итте.
Җир селкенде, ярылды,
Ярылганнан аз калды:
Алатау белән Колатау
Беренә бере бәрелде,
Бәрелгәндәсау калды!
Алты батман чукмарын
Идегәй тулгап алганчы,
Чөйдәле балта кулга алып,
Кадыйрбирде бер сукты-
Идегәйнең калканы
Анда шыңлап ярылды.
Идегәй анда чукмарын
Янә бер тулгап алганда
Аван куллы Кадыйрбирде
Янә килеп бер сукты-
Көбәсе сынып, кан чыкты.
Янә бер сугыйм дигәндә,
Анда инде Идегәй,
Алты батман чукмарын
Өч тулгады, бер сукты,
Андый итеп бер сукты,
Ат саурысы "чырк" итте.
Кадыйрбирде бер чүкте,
Түбәсеннән кан чыкты,
Кан чыкканда жан чыкты!
Ул атыннан ауганда,
Биләр шаша калганда,
Атын сөреп Идегәй,
Кача бирде арадан!
Барын мырза аны әйтте:-
-Әй Туктамыш биләре!
Туктамыш буыны киселде.
Хан булыр хан калмады.
Ханнан калган карышкы,
Карышкысын кем алыр?
Хан тагына кем менәр?
Тулай йортны кем биләр?
Идегәй исән калганда,
- Халкын жыеп алганда,
Иңсез яткан Идел-йорт-
Ил Идегәйгә калганда,
Туктамышның биләре
Би булыр көн бер тумас!
Әй Туктамыш биләре!
Хан тагына кем менәр?

Bér sarıklık köçé bar!
Anda alay eytéşép,
İké tavday iké ir,
Tipké birép atına,
Béréne béré yüneldé.
Ciz köbesé şañgırap,
Kalkanı çıgıp kalkayıp,
Béréne béré "şañk" itté.
Cir silkéndé, yarıldı,
Yarılgannan az kaldı:
Alatav bélen Kolatav
Béréne béré beréldé,
Berélgende sav kaldı!
Altı batman çukmarın
İdégey tulgap algançı,
Çöydelé balta kulga alıp,
Kadıyrbirdé bér suktı-
İdégeynéñ kalkanı
Anda şıñlap yarıldı.
İdégey anda çukmarın
Yene bér tulgap alganda
Avan kullı Kadıyrbirdé
Yene kilep bér suktı-
Köbesé sınıp, kan çıktı.
Yene bér sugıym digende,
Anda indé İdégey,
Altı batman çukmarın
Öç tulgadı, bér suktı,
Andıy itép bér suktı,
At savrısı "çırk" itté.
Kadıyrbirdé bér çükté,
Tübesénnen kan çıktı,
Kan çıkkanda can çıktı!
Ul atınnın avganda,
Biler şaşa kalganda,
Atın sörép İdégey,
Kaça birdé aradan!
Barın mırza anı eytté:-
-Ey Tuktamış bileré!
Tuktamış buvını kiséldé.
Han bulır han kalmadı.
Hannan kalgan karışkı,
Karışkısın kém alır?
Han tagına kém méner?
Tulay yortnı kém biler?
İdégey isen kalganda,
Halkın cıyıp alganda,
İñséz yatkan İdél-yort-
İl İdégeyge kalganda,
Tuktamışnıñ bileré
Bi bulır kön bér tumas!
Ey, Tuktamış bileré!
Han tagına kém méner?

Bir koyunluk gücü var!"
Orada öyle atışıp,
İki dağ gibi iki er,
Tepiverip atını,
Teke tek yöneldi.
Pirinç zırhı şıngırdayıp,
Kalkanı çıkıp çarpışıp,
Birine biri "şank" etti,
Yer silkindi, yarıldı,
Yarılmasına az kaldı;
Alatav ile Kolatav[187]
Birbiriyle çarpıştı,
Çarpışınca sağ kaldı!
Altı batman topuzunu
Edigey sallayıp almadan,
Boyun keser baltayı ele alıp,
Kadirbirdi bir vurdu,
Edigey'in kalkanı
O zaman şıngırdayıp yarıldı.
Edigey o zaman topuzunu
Yine bir sallayıp alırken
Çabuk elli Kadirbirdi
Yine gelip bir vurdu,
Zırhı kırılıp, kan çıktı.
Yine bir vurayım derken,
O zaman artık Edigey,
Altı batman topuzunu
Üç salladı, bir vurdu,
Öyle edip bir vurdu,
At sağırısı çatırt etti.
Kadirbirdi bir çöktü,
Tepesinden kan çıktı,
Kan çıkarken can çıktı!
O atından devrilince,
Beyler şaşa kalınca,
Atını sürüp Edigey,
Kaçıverdi aradan!
Barın Mirza şöyle söyledi:
"Ey Toktamış beyleri!
Toktamış nesli kesildi.
Han olacak han kalmadı.
Handan kalan hanlık asası,
Asasını kim alır?
Han tahtına kim çıkar?
Bütün yurda kim hükmeder?
Edigey esen kalırken,
Halkını yığıp alırken,
Yayılıp yatan İdil-Yurt,
İl Edigey'e kalırken,
Toktamış'ın beyleri
Bey olacağı gün bir daha doğmaz!
Ey Toktamış beyleri!
Han tahtına kim çıkar?

Идегәйне кем җитсә,
Җитеп башын кем алса-
Хан тагына ул менәр!
Җәт булыек, биләрәм!
Эзеннән баса барыек;
Ярты җаны киткәндә,
Ярты җаны калганда,
Калганын да алыек!
Барын аны әйткәндә
Унике түрә, алты би
Идегәйне эзләп төшкәндә,
Ары чабып карады,
Бире кабып карады,
Кергән җирне айкады,
Чыккан җирне байкады,
Якыннан тота алмады,
Ерактан күрә алмады.
Унике түрә, алты би
Эзеннән эзен чыгарып,
Куа килеп артыннан,
Күлгә җитеп туктады,
Камышлыкка килгәндә,
Тояк эзен күргәндә
Биләр аны карады:
Чыккан эзен тапса да,
Кергән эзен тапмады.
Унике түрә, алты би,
Идегәй янә булмады дип,
Әйләнеп китмек булганда,
Барын мырза аны әйтте:-
-Һәй, алданмыйк, биләрем!
Инде киткән юлы юк,
Ат чиктереп камышка
Арты белән кергәндер!
Моннан ары бармыек!
Идегәй исән ир булса,
Шул камыштан алыек.
Җавап бирми булмастыр,
Тулгап сорап карыек.
Камышлыкка якынлап,
Барын анда тулгады:-
-Идегәй өлкән ир иде!
Идегәй өлкән ир иде!
Идегәйнең менгән аты
- Авызы Актап Кир иде;
Идегәй андый ир иде,
Олыларча йөр иде.
Үзеннән бер яшь кечеге:
"Син тора тор, газизем,
Мин атыем",- дир иде.
Үзеннән бер яшь олыга:
"Мин торыем, газизем,
Син атсанчы", дир иде....

İdégeyné kém citse,
Citép başın kém alsa-
Han tagına ul méner!
Cet bulıyık, bilerem!
Ézénnen basa barıyık;
Yartı canı kitkende,
Yartı canı kalganda,
Kalganın da alıyık!
Barın anı eytkende
Uniké türe, altı bi
İdégeyné ézlep töşkende,
Arı çabıp karadı,
Biré kabıp kardı,
Kérgen cirné aykadı,
Çıkkın cirné baykadı,
Yakınnın tota almadı,
Yıraktan küre almadı.
Uniké türe, altı bi
Ézénnen ézén çıgarıp,
Kuva kilép artınnan,
Külge citép tuktadı,
Kamışlıkka kilgende,
Toyak ézén kürgende
Biler anı karadı:
Çıkkan ézén tapsa da,
Kérgen ézén tapmadı.
Uniké türe, altı bi,
İdégey yene bulmadı dip,
Eylenép kitmek bulganda,
Barın mırza anı eytté:-
-Hey, aldanmıyk, bilerém!
İndé kitken yulı yuk,
At çiktérép kamışka
Artı bélen kérgendér!
Monnan arı barmıyık!
İdégey isen ir bulsa,
Şul kamıştan alıyık.
Cavap birmi bulmastır,
Tulgap sorap karıyık.
Kamışlıkka yakınlap,
Barın anda tulgadı:-
-İdégey ölken ir idé!
İdégey ölken ir idé!
İdégeynéñ méngen atı
Avızı Aktap Kir idé;
İdégey andıy ir idé,
Olılarça yör idé.
Üzénnen bér yeş kéçége:
"Sin tora tor, gazizém,
Min atıyım", -dir idé.
Üzénen bér yeş olıga:
"Min torıyım, gazizém,
Sin atsañçı", -dir idé...

Edigey'e kim yetse,
Yetişip başını kim alsa
Han tahtına o çıkar!
Çabuk olalım, beylerim!
İzini sürüp varalım;
Yarı canı giderken,
Yarı canı kalırken,
Kalanını da alalım!"
Barın öyle söyleyince
On iki hükümdar, altı bey
Edigey'i izleyip inince,
Oraya koşup baktı,
Buraya düşüp baktı,
Girdiği yeri araştırdı,
Çıktığı yeri karıştırdı,
Yakından tutamadı,
Uzaktan göremedi.
On iki hükümdar, altı bey,
İzinden izini çıkarıp,
Kovup gelip ardından,
Göle varıp durdu.
Kamışlığa gelince,
Toynak izini görünce
Beyler ona baktı:
Çıktığı izini bulsa da,
Girdiği izini bulmadı
On iki hükümdar, altı bey,
Edigey yine yok diye
Dönüp gitmek isterken,
Barın Mirza şöyle söyledi:
"Hey aldanmayalım, beylerim!
Artık giden yolu yok,
Atını çekip kamışa
Ardı ile girmiştir!
Bundan ileriye gitmeyelim!
Edigey esen er olsa,
Şu kamıştan alalım.
Cevap vermeden duramaz,
Söyleyip sorup bakalım.
Kamışlığa yakınlaşıp,
Barın o zaman söyledi:
"Edigey büyük er idi!
Edigey büyük er idi!
Edigey'in bindiği at
Avızı Aktap Kir[188] idi;
Edigey öyle er idi,
Ulular gibi yürür idi.
Özünden bir yaş küçüğe:
"Sen duradur azizim,
Ben atayım, der idi.
Özünden bir yaş büyüğe:
"Ben durayım, azizim,
Sen atsana," der idi..."

Барын аны әйткәндә
Калка биреп камыштан,
Идегәй торып аны әйтте:-
Ягасы алтын кирәүкә
Якалашып ертқан соң,
Кылтыңлаган көрәнчә ат -
Кадыйрауны еккан соң,
Сездәен сөлтекләрдән
Курка торган Идегәй юк!
Көтә торың, чыгармын,
Сөңгем канга тыгармын!
Күк күкрәтеп кылычым
Яшен уйнатып сугармын!
Аны әйтеп урыныннан
Куба килде Идегәй.
Шам кылычын кулга алып,
Чыга килде Идегәй.
Сул кулынан кан агып,
Уң кулыннан жан алып,
Калган хәлен бар итеп,
Ора килде Идегәй.
Уникe түрә, алты би -
Идегәй анда камалды
Алар атта, ул жәяү,
Уникe сөңге, алты ук
Идегәйгә кадалды.
Анда булды бер сугыш,
Камыш башын кан алды,
Анда әйтте Идегәй;
-Үлем белән куркытмаң,
Курка торган уем юк!
Үлем туры килә икән,
Котыла торган буем юк.
Илем өчен илсенеп,
Жирем өчен жирсенеп,
Халыгым өчен яхшы уем.
Күкрәк тулып жилсенеп,
Көрәшкәнне халыгым
Аңладымы-бәлалмам!
Аңламаса халыгым
Аңлатмастан үлалмам!
Барын бердәй аралап,
Аттан атын яралап,
Анда батыр Идегәй
Уникe ирне үтерде.
Кан ярасы ачылып,
Идегәй хәле беткәндә,
Барын мырза бер житеп.
Идегәйне бер чапты.
Башы тәненнән аеырылып,
Тәгәри биреп аны әйтте:-
-Барын, сиңа ни кылдым?
Берең ике булмасын!

Barın anı eytkende
Kalka birép kamıştan.
İdégey torıp anı eytté:-
-Yagası altın kirevke
Yakalaşıp yırtkan soñ,
Kıltıñlagan körençe at-
Kadıyravnı yıkkan soñ,
Sézdeyén söltéklerden
Kurka torgan İdégey yuk!
Köte toriñ, çığarmın,
Söñgém kanga tıgarmın!
Kük kükretép kılıçım
Yeşén uynatıp sugarmın!
Anı eytép urınınnan
Kuba kildé İdégey.
Şam kılıçın kulga alıp,
Çıga kildé İdégey.
Sul kulınnan kan agıp,
Uñ kulınnan can alıp,
Kalgan helén bar itép,
Ora kildé İdégey.
Uniké türe, altı bi-
İdégey anda kamaldı
Alar atta, ul ceyev,
Uniké söñgé, altı uk
İdégeyge kadaldı.
Anda buldı bér sugış,
Kamış başın kan aldı,
Anda eytté İdégey;
-Ülém bélen kurkıtmañ,
Kurka torgan uyım yuk!.
Ülém turı kile iken,
Kotıla torgan buyım yuk.
İlém öçén ilsénép,
Cirém öçén cirsénép,
Halıgım öçén yahşı uyım.
Kükrek tulıp cilsénép,
Köreşkenné halıgım
Añladımı-belalmam!
Añlamasa halıgım
Añlatmastan ülalmam!
Barın bérdey aralap,
Attan atın yaralap,
Anda batır İdégey
Uniké irné ütérdé.
Kan yarası açılıp,
İdégey helé bétkende,
Barın mırza bér çitép.
İdégeyné ber çaptı.
Başı tenénnen ayırılıp,
Tegeri birép anı eytté:-
-Barın, siña ni kıldım?
Béréñ iké bulmasın!

Barın öyle söyleyince
Çıkıverip kamıştan,
Edigey kalkıp şöyle söyledi:
"Yakası altın zırh gömleği
Yaka paça yırttıktan sonra,
Oynak kestane dorusu atı:
Kadirav'ı yıktıktan sonra,
Sizin gibi korkuluklardan
Korkup duran Edigey yok!
Bekleyedurun, çıkarım,
Mızrağımı kana saplarım!
Gök gürletip kılıcımı
Şimşek çaktırıp vururum!"
Onu söyleyip yerinden
Kopup geldi Edigey.
Şam kılıcını ele alıp,
Çıkıp geldi Edigey.
Sol elinden kan akıp,
Sağ elinden can alıp,
Kalan halini var edip,
Vurup geldi Edigey.
On iki hükümdar, altı bey,
Edigey orada kuşatıldı
Onlar atlı, o yaya,
On iki mızrak, altı ok,
Edigey'e saplandı.
Orada oldu bir savaş,
Kamış başını kan aldı.
O zaman söyledi Edigey:
"Ölüm ile korkutmayın,
Korkacak halim yok!
Ölüm gelip dururken,
Kurtulacak boyum yok.
Yurdum için tutuşup,
Halkım için can atıp,
Halkım için iyi niyetim.
Göğüs dolusu hırsla,
Mücadelemi halkım
Anladı mı: bilemem!
Anlamadıysa halkım
Anlatmadan ölemem!"
Hepsini bir bir aralayıp,
Bütün atları yaralayıp,
Orada cesur Edigey
On iki eri öldürdü.
Kan yarası açılıp,
Edigey'in hali bitince,
Barın Mirza bir varıp,
Edigey'i bir kesti.
Başı teninden ayrılıp,
Yuvarlanıverip şöyle söyledi:
"Barın, sana ne yaptım?
Birin iki olmasın!

	Йортың-караң калмасын!	Yortïñ-karañ kalmasın!	Yurdun, yerin kalmasın!
	Ханнан ханны мин ектым,	Hannan hannı min yıktım,	Birçok hanı ben yıktım,
	Хан булып син дә калмассың!	Han bulıp sin de kalmassıñ!	Han olup sen de kalmazsın!
6825	Сөт урынына кан койдың,	Söt urınına kan koydıñ,	Süt yerine kan koydun,
	Канымны түгеп ни кылдың?	Kanımnı tügép ni kıldıñ?	Kanımı döküp ne yaptın?
	Казан, Кырым, Аждаркан,	Kazan, Kırım, Acdarkan,	Kazan, Kırım, Astrahan,
	Кунымны сорап купканда,	Kunımnı sorap kupkanda,	Hesabımı sormaya kalkışınca,
	Ни булганын анда күрерсең!	Ni bulganın anda kürérséñ!	Ne olduğunu o zaman görürsün!"
	Идегәй башы аны әйтеп,	İdégey başı anı eytép,	Edigey'in başı öyle söyleyip,
6830	Көнгә табан әйләнде,	Könge taban eylendé,	Güne doğru döndü,
	Әйләнгәндә янә әйтте:	Eylengende yene eytté:	Dönünce yine söyledi:
	-Алдагы көн агырга	-Aldagı kön agırga	"Gelecek ulu günlere
	Без барабыз, ул килмәс!...	Béz barabız, ul kilmes!...	Biz varırız, o gelmez!"
	Аны әйтте дә җан бирде,	Anı eytté de can birdé,	Onu söyledi de can verdi.
6835	Идегәйнең башын кискән	İdégeynéñ başın kisken	Edigey'in başını kesen
	Барын булды,	Barın buldı,	Barın oldu.
	Башын китергән Шырын булды.	Başın kitérgen Şırın buldı.	Başını getiren Şırın oldu.
	Идел-йортны дау алды,	İdél-yortnı dav aldı,	İdil-Yurt'u dava aldı,
	Яу өстенә яу килде,	Yav östéne yav kildé,	Savaş üstüne savaş geldi,
6840	Идегәй әйткән көн килде,	İdégey eytken kön kildé,	Edigey'nin söylediği gün geldi.
	Чыңгызның куйган хан тагы	Çıñgızınıñ kuygan han tagı	Cengiz'den kalan han tahtı
	Кан тагы булып әверелде;	Kan tagı bulıp evéréldé;	Kan tahtına dönüştü;
	Хан сарае камалды.	Han sarayı kamaldı.	Han sarayı kuşatıldı.
	Кырым, Казан, Аждаркан	Kırım, Kazan, Acdarkan	Kırım, Kazan, Astrahan,
	Башлы-башлы ил булды,	Başlı-başlı il buldı,	Ayrı ayrı il oldu,
6845	Алтын Урда таралды.	Altın Urda taraldı.	Altın Ordu dağıldı.

NOTLAR

[1] **Bolgar:** XIII. asrın 30'lu yıllarında Altın Ordu Devleti'nin himayesine giren İdil-Kama Bolgar Devleti'nin Kama nehri aşağısındakı başkenti.
[2] **Saray:** Altın Ordu Devleti'nin başkenti. Bu isimde Saray Batu ve Saray Berke isminde iki tane şehir vardır:
[3] **Yayık:** Ural nehrinin eski adı.
[4] **İdil:** Önemli bir akarsu, Volga nehri; İdil-Yurt: Ülke adı. İdil-Yurt; Bulgar Devleti'nin bir başka adı.
[5] **Altın Ordu:** XIII-XV. asırlardaki devlet.
[6] **Ak Ordu:** Altın Ordu'nun şimdiki İdil boyu, Kazakistan, Sibirya, Kırım vb. topraklarını içine alan kısmı
[7] **Kıpçak:** Cuçi Ulusu'nun ekseriya nüfusunun girmiş olduğu Türk boyları birliği.
[8] **Nogay:** (?-1300): Altın Ordu Devleti'nde nüfuzlu bir mirza.
[9] **Toktamış:** 1376-1395 yıllarında Altın Ordu'yu idare etmiş, bir süre için Coçı ulusunun birliğini yeniden kurabilmiş, ama 1395 yılında Terek nehrinde Aksak Timur tarafından mağlup edilmiştir. Edigey tarafından öldürülmüştür.
[10] **Altın Taş:** Hanın oturduğu yer. Onun altın tahtı taş üstündeymiş. Altın Ordu ve Altın Taş adları, buradan gelmektedir.
[11] **Tökli Ayak:** Doğan türünden bir kuş, lâçinin adı.
[12] **"O derya":** Yayık; "bu derya": İdil, yani, İdil'den öte Yayık, Yayık'tan öte Sırderya.
[13] **Barlas:** Timur'un soyunun geldiği bir Türk-Moğol boyu, Barlas kabilesi.
[14] **Şah Timur:** Aksak Timur (1336-1405): Orta Asya devlet adamı, başbuğ, 1370 yılından itibaren emir; başkenti Semerkant olan devleti kurmuş Altın Orduyu dağıtmıştır, İran'a, Kafkasların ötesine, Hindistan'a, Küçük Asya'ya vb. sefer yapmıştır.
[15] **Ak Tübe:** Aşağı İdil'in bir kolu ve oradaki meskun yer; Cuçi Ulusu'nun, yani Altın Ordu'nun ikinci başkenti Saray Berke şehri de Ak Tübe nehrindeydi.
[16] **"Sana bakan ben olsam":** Timur, Toktamış'ın gençliğinde han olmasına yardım etmişir.
[17] **Cengiz Han (1155-1227):** 1206 yılından itibaren Moğol İmparatorluğu'nun hanı olmuş, Asya'ya ve doğu Avrupa'ya seferler yapmış hükümdür.
[18] **Tuyguca:** (Toy Hoca veya Tuli Huca): Toktamış Han'ın babası, 1376'da öz kardeşi Urus Han tarafından öldürülmüştür.
[19] **Boz Tougun:** Bir çeşit doğan olan Toygunun adı.
[20] **Bidayak:** Doğangillerden bir çesit kuş. Latincesinin "Chettusia gregariya" olduğunu tahmin ediyoruz.
[21] **Kutlukaya:** Tarihçilerin çoğuna göre Ak Mangıt boyundandır; destanda Edigey'in babası olarak geçer.
[22] **"Hansız kalan geniş yurt":** Toktamış Han tahta çıkmadan önce Saray, bir ara hansız kalmıştır.
[23] **Üzi Bey:** Cuçi ulusunun son kuvvetli hükümdarı Özbek'ten söz ediyor olmalı.
[24] **Sarı Dağ:** Şimdiki Rusya Federasyonu'ndaki Saratov şehrinin yerleştiği dağın eski adı.
[25] **"Mangıt soyu bunak Tatar":** Toktamış Han, kendisi Moğol neslinden olduğundan, Kutlukaya Bey'i "Tatar" diye tahkir ediyor. Mangıt, büyük bir kısmı Cuçi ulusuna giren bir Türk-Moğol kabilesi.
[26] **"Periden aldığı kadını":** Edigey'in anası cin kızı, peri veya Şüreli, yani orman devi olduğu yolunda bir çok varyantta efsaneler mevcuttur.
[27] **Çanırak:** Keçe çadırın en yukarı ve en yüksek noktası.
[28] **Baba Tökles Hoca Ahmet:** Jenealojik efsaneye göre, Edigey'nin atası, bazan Baba Tökles olarak adlandırılıyor. Bazı rivayetlerde o, sufî şair Hoca Ahmet Yesevî ile özdeşleştiriliyor
[29] **Salkın Taş:** Ceza meydanının adı.
[30] **Edigey:** (1352-1419): Mangıt kabilesinden olan emir. 20 yıl Altın Ordu'yu yönetmiş, ama Cengiz Han'ın neslinden olmadığından han ünvanını alamamıştır. 1419 yılında Altın Ordu saray aristokrasisine karşı savaşta öldürülmüştür. Tarihte ünlü bir sima, halkın ise efsanevî kahramanıdır.
[31] **Çiçen:** Ozan, aşık; belâgatlı söz sahibi.
[32] **Alpamış:** Masal kahramanı; birçok Türk boyu destanında kahraman.

[33] **Orda:** Bu kelime hem asilzadenin karargahı olan mükellef beyaz obayı, hem de Altın Ordu'yu anlatmaktadır. Metinde anlamına uygun bir şekilde çevirilmiştir.
[34] **Aydala:** Düz, açık bozkır. Özel bir bozkıra ait bir ad da olabilir.
[35] **Tulpar:** Çok iyi cins koşu atı; efsanevî at, gizli kanadı olduğuna inanılır.
[36] **Davılbaz:** Kuş çağırmak için yapılan deri davul.
[37] **Bolgar derisi:** Bolgar Devleti'nde yapılmış olan deri. İdil-Kama Bulgar Devleti, derileriyle ün kazanmıştır.
[38] **Cofar:** Tenha göllerde, ırmak körfezlerinde yaşayan ve sudaki yumuşakçalar, böceklerle beslenen, güzel parlak kürklü hayvan. Onun kuyruk altında tüyünü yağlamak için güzel kokulu sıvı ayrıp çıkaran bezi olur. Latincesi: "Desmana moschata".
[39] **Eldirmiş:** Tataristan'ın Saba ilinde bulunan bir dağ.
[40] **Kazı yal:** Atın yelesi altındaki yağdan yapılan ve bir çok Türk boyunda çok makbul sayılan bir yemek.
[41] **Sarı bal, veya sarı kımız:** Bir çeşit kımızdır. Bu kımızın özelliği: Yaz ortasında, otların iyice büyüdüğü zamanda yapılmaktadır. Havanın sıcaklığı ve göçüp konmalar sebebiyle, çabucak kıvama gelip sararır. Her türlü ot ve çiçek, hayvanlar tarafından yendiği için, hem daha hoş kokulu, hem de daha şifalıdır.
[42] **Kadirbirdi:** Toktamış'ın oğlu. 1419 yılında Edigey tarafından öldürülmüştür.
[43] **Noradın:** Edigey'in oğlu. Varyantlarda Noralın, Moradım, Nurgali, Nurgadil şekillerinde de rastlanır. Tarihî belgelerde Nureddin olarak bilinir. 1419 yılında ölmüştür.
[44] **Karaçı:** Hanın yanındaki daimî bir meclisin üst üyeleri.
[45] **Nöker:** Genellikle, komutanların en yakın yardımcılarıdırlar. Destanda ise hanın maiyeti anlamında kullanılmıştır.
[46] **İrtiş:** Altay ile Kazakistan arasındaki önemli akarsudur.
[47] **Çulman:** Tataristan'da bulunan Kama nehrinin eski adı.
[48] **Yırav:** Âşık, ozan.
[49] **İsfahan kılıcı:** İran'ın İsfahan şehrinde yapılan kılıç. O devirde adı geçen şehrin ustaları iyi çelik dökmeleriyle meşhur imiş.
[50] **Argımak:** En iyi at soyu, koşu atı.
[51] **Argın:** Bir Türk boyu.
[52] **Kara Kuca:** Bu ad, Deşt-i Kıpçakın himayesine giren Türk boylarının başka dstanlarında da yer almakta olan geleneksel tiplerdendir.
[53] **Kıpçak Bey:** Kıpçakların beyi; genel tip.
[54] **Kuşalık:** Çadırın uvıklarının bağlandığı çember.
[55] **Kin Canbay:** Tarihi belgelerden bilinen bir şahıs. Toktamış Han'ın veziri.
[56] Tatar versiyonunda bu tâbir "Saltanatın Ulda belen Vılda'dan arttırgan" diye vefillmiş ve "Ulda" ile "Vılda" "cennette hizmet gösteren Vildan" olarak yanlış izah edilmiştir.
[57] **Subra:** Türk destanlarında, zekiliği, önceden bilmesiyle tanınan âşık tipi. "Sefer" ve "Yırav" kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş bir ad olduğunu tahmin ediyoruz.
[58] **Saf:** Tatar Türkçesi'nde bu söz, Türkiye Türkçesi'ndeki "kurnazlığa aklı ermeyen, kolayca aldatılabilen" anlamı olmamakla beraber, daha geniş ve olumlu anlamdadır. Tatarcada "saf" kelimesi, Türkiye Türkçesi'ndeki "safi"yi de içine almakta ve "katıksız, karışıksız, halis, has, dürüst, samimî, temiz kalpli gibi birçok anlam ifade ettiğinden ve ses ahengini düşünerek, bu kelimeyi olduğu gibi kullanmayı tercih ettik.
[59] **Tim Çuvar:** Edigey'in atının ismi. "Çil Alaca" anlamındadır.
[60] **Tumiku:** Efsanevî Türk-Moğol hanı.
[61] **Tat:** Destanda bazen Tatar anlamında kullanılan bir söz.
[62] **Yav Tübe:** Altın Ordu Devleti'nde kullanılan askerî muhafaza ile ilgili bir terim. Kelimesi kelimesine tercüme edilirse: "Ordu Tepe". Bizim tahminimize göre, devlet sınırlarını korumanın yanı sıra, normal hayatını da sürdüren yerleşim gruplarına verilen ad. Bu söz, yapı bakımından "Ak Tübe" kalıbına uygun bir yer adı (Yayık Tübe) olup, sonradan değişime uğramış ve anlam değişimi geçirmiş de olabilir.
[63] **Önen:** Moğolistan'da bir nehir; tarihte bir ülkenin adı.
[64] **Başlık Han:** Yarı efsanevî bir han adı.
[65] **Abıl Han:** Yarı efsanevî bir han adı.
[66] **Kara Han:** Eski yarı efsanevî hanlarından biri. Folklorda bu söz, büyük han manasını da ifade edebilir.
[67] **Ala Han:** Bu isimde bir han tarihte belli değildir.
[68] **Tomavıl:** Jeniolojik rivayetlere göre, Cengiz Han'ın uzak dedelerinden biri.
[69] **Yavçı Han:** Cuçi Han'ın adının bir varyantı.

[70] **Beyandu Han:** Batu Han'ın sıfatlarından biri.
[71] **Sayın Han:** Batu (Baydu) Han'ın ünvanı.
[72] **Berke Han:** Altın Ordu hanı. Cuçi'nın oğlu. Altın Ordu'yu 1257-1267 yıllarında idare etmiştir.
[73] **Özbek Han:** Giyaseddin Muhammed Özbek Han: (1312-1341): Cuçi Devleti'nin en kuvvetli devrindeki hükümdar.
[74] **Tınıybek:** Altın Ordu hanı, Özbek Han'ın ölümünden sonra, babalarının tahtını dava eden oğullarından biri. Öz kardeşi Canıbek tarafından öldürülmüştür.
[75] **Asılbek:** Altın Ordu hükümdarları arasında böyle bir han yoktur. Destanda bir "Asil Bey" tipinden söz ediliyor olmalı.
[76] **Canbak, Canibek Han:** 1341-1357 yıllarında Altın Ordu'yu yönetmiştir. Onun zamanında Altın Ordu'da derebeylik, parçalanma ve iç savaşlar başlamıştır.
[77] **Birdibek:** Canbek'in oğludur. Tarihçiler onun kötü ve merhametsiz biri olduğunu söylerler. 1357 yılından sonra, kargaşa sırasında han olunca bütün hısım ve akrabasını öldürüp soyunu kurutmuştur. Kendisi 1360'ta Kulna Mirza tarafından öldürülmüştür. Saray kargaşaları ise bu han zamanında başlıyor.
[78] **Tuktaga:** Toktamış Han'ın dedesi
[79] **İncü ile Bencü:** Amuderya ve Sirderya nehirleri.
[80] **Tavbatır:** "Dağ bahadır" anlamına gelen özel bir ad.
[81] **Utçagır Almaz:** "Top tüfek geçmez" anlamına gelen bir lâkâp
[82] **Nogaylı'nın ulu yurt:** Nogay Mirza'dan sonra Altın Ordu Devleti, kendi içinde daha çok "Nogay yurdu" diye adlandırılırdı.
[83] **Kara Tun:** İrtiş nehri boyundaki bir yer adı.
[84] **Kirege:** Çuha çadırın alt parmaklığı.
[85] **Taban yarmak:** Tabanı bıçakla delip yaraya at kılı geçirmek. 0 devrin en merhametsiz cezalarından biridir.
[86] **Ulca:** Savaş ganimeti olan kız veya kadın.
[87] **Sarkıt:** Han içtikten sonra kâsede kalmış olan içecek.Hanım içtiği kaseden birkaç yudum bırakıp birine içmek için vermesi onun saygısı olarak degerlendirilmiştir
[88] **Baytirek:** Günümüzde bu ağaç. "bay": bay, zengin, ve "tirek": kavak kelimelerinden oluşan bu ad, çok büyük yaşlı kavak anlamına gelen bu sözün aynı zamanda "çok büyük söğüt" manasının da olduğu için, metinde bu kelimeyi aynen bırakmayı uygun gördük.
[89] **Tarlan Boz:** At ismi.
[90] **Baytal:** Doğum yapmamış genç kısrak.
[91] **Çam kılıcı:** Çam şehri çeliğinden yapılmış olan kılıç.
[92] **"Ey on yedi, on yedi":** Doğrusu onlar Edigey ile birlikte 17 kişi oluyorlar: Cantimir'in beş oğlu, 11 yiğit ve Edigey.
[93] **Bayalıç:** Tütsü yapılınca kötü ruhlardan koruyacağına inanılan bir tür ot.
[94] **Dünen:** Dört yaşındaki at.
[95] **Sorgavıl:** Ordunun en sonuna bırakılan gözetleyici.
[96] **Uvık:** Keçeden çadırın üst tarafına konan uzun ağaç.
[97] **Serpi ok:** Uzak mesafeden atmak için işe yarayan kurşun ok çeşididir.
[98] **Atkıyuç veya atkıç:** Hafif ok, ucu çok sivri olup, hafifçe atmak için kullanılan hızlı bir ok çeşididir.
[99] **Yasavıl:** Yasavul,: İç nöbetçi; hükümdarın yakını.
[100] **Totkavıl:** Şehir kapılarına bakan, dış nöbetçi.
[101] **İravıl, İrevül:** Ordudaki merkez kol kısmının öncüsü.
[102] **Çagdavıl:** Ordudaki merkez kol kısmının artçısı.
[103] **Bökevil, Bukavul:** Sarayda mutfağa ve yemeklere nezaret eden, yemeklere zararlı şeylerin konulmamasına bakan kişi.
[104] **Kernay, Kerrenay:** Eski Türk çalgılarından uzun boru şeklinde bir tür üflemeli çalgı.
[105] **Çan çalgı:** Bir çeşit tef
[106] **Ezgeri:** Bulgar'da basılan uzunca para.
[107] **Timuçin:** Cengiz Han'ın gerçek adı.
[108] **Yılkıbay:** "At sürülerinin sahibi, çok zengin çiftçi" anlamında efsanevi bir isim olmalı.
[109] **Yarlık:** Han tarafından yazılmış resmi ferman.
[110] **Divan Beyi:** Divan kâtibi.
[111] Kuş Beyi (veya kuşhane emiri): Av hayvanlarının yetiştirildiği kuşhaneye bakan görevli.

[112] **Sarala:** Edigey'in atının ismi. "Sarı"+"ala".
[113] **Nora:** Bir nehir adı.
[114] **Uyıl:** Ural dağlarının güneyinde bir nehir.
[115] **Kıyıl:** Bir nehir adı.
[116] **Kargalı:** Bir kaç yerin ve nehrin adı.
[117] **İlek:** Ural dağlarının güneyindeki bir nehrin adı.
[118] **Benim gibi baban dönsün.:** Sevinçten bir insanın etrafında dönmekten söz ediliyor. Eski şamanizmle alâkalı bir adet.
[119] **Nokrat:** Tataristan'daki Vyatka nehrinin eski adı.
[120] **Küksavıl:** Bozkırda biten sert bir tip ağaç.
[121] **Aşlı:** İdil-Kama-Bulgar Devleti'ndeki bir şehir. İdil'in batısında, Tataristan'ın Tetiş ilinde bulunmaktadır.
[122] **İbrahim:** İdil-Kama-Bulgar Devleti'nde bir şehir. Oka (Uka) nehrinin döküldüğü yerdedir.
[123] **Dalbay:** Kuş çağırmaya yarayan bir tür üflemeli çalgı, düdük.
[124] **Çalkar Göl:** Aral gölü civarında bir göl.
[125] **Alâeddin:** Burada, Saray şehrinde nüfuz kazanmış ilâhiyat alimi.
[126] **Kıygırçık:** Ak Ordu'nun hanı Urus'un oğlu, Toktamış Han tarafından öldürülmüştür.
[127] **"Toprağımın tuttuğu yer bu imiş":** Toprak kültü ile ilgili bir ibaredir.
[128] **Oran:** Parola, şiar, savaşa çağırmak için kullanılan kelime.
[129] **Darap oğlu Rüstem:** Firdevsî'nin Şehname Destanı'nın kahramanı. Babası Zal, oğlu Sühreb ile karıştırılıyor olmalı.
[130] **Yesugay (Yüzikey):** Cengiz Han'in babası. Ölümü: 1155'tir.
[131] **Alaç:** Bir Kıpçak boyu olan Kazak halkı.
[132] **Şahnazar, Urmanbit:** Kazak âlimi Şekerim'in fikirlerine dayanarak, bu mısralarda tarihi karışıklığın olduğunu ileri sürmüştür. Araştırıcıya göre, birinci olarak, Urmanbit Bey, Toktamış Han'dan çok sonraki dönemde yaşamış ve destanda söylendiği gibi sadece Nogay Ordası'na değil, Deşt-i Kıpçak'ın diğer boylarını da hükmetmiş ve 1449 yılında ölmüştür. İkinci olarak, Şahnazar (Aknazar) ise XVI yüzyılda Kazak Hanlığı'nın hanı olmuş ve Toktamış'tan en az 150 sene sonra yasamış bir şahıstır. Bkz.: Şekerim, Türik, Kırgız, Kazak Hem Handar Şejeresi, Orenburg 1911, S. 6; Kanış Satpayev, "Er Edigey, Söz Bası", Er Edigey, Gılım Kitabevi, Almatı 1995, S.17-18.
[133] **Üzen:** Başkurdistan'ın Beloret vilayetindeki bir nehir.
[134] **Altınlı simli kumaşın yırtıldığı yurt:** Burada düğündeki örf âdetlerin birinden söz ediliyor.
[135] **Aşıt Suyu:** Tataristan'da bir nehir.
[136] **Kazan Su:** Ağzında Kazan şehri kurulan nehir.
[137] **Cüke Tav:** Tataristan'da Kama nehri boyunda bir yer adı, eskiden burada aynı isimde İdil-Kama Bolgarlarının bir şehri vardı.
[138] **Ik:** Tataristan'ın doğu sınırında bir nehir.
[139] **Aykapı:** Ay gibi yuvarlak işli kapı.
[140] **Cuçi Han:** Cengiz Han'ın büyük oğlu, 1227'de ölmüştür. Onun payı olan topraklar, oğlu Batu'nun döneminde Çuçi ulusu altındaki bir devlete dönüşür, daha sonra bu devlet Altın Ordu olarak tanınır
[141] **Baydu Han (Batu Han) (1200-1255):** Cengiz Han'ın torunu, babası Çuçi Han'dır. 1243 yılından itibaren Altın Ordu hanlığı yapmıştır.
[142] **Talha-Zebir(Zübeyr):** Tatar rivayetlerine göre, Hz. Muhammed'in sahabeleri, İslâmiyeti İdil-Kama Bolgarları arasında yayan kişiler olarak belirtilse de, aslında böyle bir olay olamiştır. Olay efsane olarak anlatılır. B.k.z.: Mercanî, Şehabeddin, Müstefadü'l-ahbar fi ahvali Kazan ve Bolgar, Kazan 1989, S. 115.
[143] **Etreç:** İdil-Kama Bolgar Devleti'nde bir şehir. Tataristan'ın Tetiş vilayetine bağlıdır. Bu köy hâlâ mevcut olup, bugün Tataristan'ın Tetiş vilayetine bağlı Büyük Etreç köyüdür.
[144] **Sivar:** İdil-Kama Bolgar Devleti'ndeki büyük şehirlerden biri.
[145] **Saba:** Tataristan'da bir yerleşim birimi. Bugün Baylar Sabası adını taşır.
[146] **Saba Göl:** Batı Sibirya'da bir göl. Bugünkü Kurgan bölgesinde bulunmaktadır.
[147] **Tilkili:** Sibirya'nin batısında bir yer adı.
[148] **İrmişel:** İdil'e dökülen bir nehir.
[149] **Koltorgan:** İrmişel nehrine dökülen bir nehir.
[150] **Tumak:** Av kuşlarının başlığına verilen ad.
[151] Bu kelime "külden", yani "gölden" olarak yazılmıştır. Doğrusu "nurdan" olmalı, zira "nurdan" yaratılış Türk

destanları için yaygın bir motif olmanın yanısıra, destan kahramanı birkaç yerde kendisinin "nurdan" yaratıldığı ile övünmektedir.

[152] Bu kelime "Kazan" olarak yazılmıştır. Rusça tercümesine de Kazan şehri olarak geçmiştir. Biz eserin çeşitli varyantlarını araştırarak, bunun "kazna" yani "hazine" olduğu kanaatine vardık.

[153] Toktamış Han'ın kargış etmesinden sonra Noradın'ın "Kargışın kara başına" diye cevaplandırması, kargıştan sonra gelebilecek bir felaketin musallat olmaması için söylenilen bir sözdür. Bu ibare kalıplaşmış bir ibare olup, kargışın etkileyici gücünü yok etmek için kullanılır.

[154] "Tepedeki dört yıldızın
Tanı atar gün doğar mı:
Sakar doru atın kuyruğu
Dört örgülük olmuş mu?"- Canbay'ın bu nükteli sözlerinde Toktamış Han'ın dört oğlu kasdediliyor. "Sakar doru at" Kadirbirdi'nin atıdır; kuyruğu onu takip eden halkı, dört örgü de Altın Ordu'nun dört bölgesini sembolize ediyor.

[155] **Püşlek:** Mahallî bir yer adı

[156] **Bolcar:** Bolcar veya Murçil: Tavacılara, yani askeri toplayan, ordunun nizam ve intizamıyla uğraşan, ganimeti paylaştıran, hükümdar önünde geçit resimlerini de yaptıran geniş nüfuzlu amirlere, askeri toplama emri veren, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmalarını mecbur eden hususî bir tabir.

[157] **Nars Dağı:** Başkurdistan'ın Elşey vilayetinde Dim nehri boyunda bir dağ.

[158] **Bilençik:** Yer adı.

[159] Bu kelime "bige" (yani "beye") olarak yazılmıştır. Doğrusu, "biyege" olmalı, çünkü "kolın" (tay) söz konusu.

[160] **Baysa:** Hukuk alameti olarak hanlar tarafından yazılan altın levha.

[161] **Beşli:** Beş yaşındaki at.

[162] **Şadıbek:** Altın Ordu hanı, 1401-1407 yıllarında hükümdarlık etmiştir.

[163] **Sıgnak:** Ak Ordu'nun başşehri.

[164] **Sarayçık:** Hazar Denizi'nin kuzeyinde bir Altın Ordu şehri.

[165] **Acdarkan:** Astrahan şehri.

[166] **Kırk çolan:** Yer adı.

[167] **İremel:** Başkurdistan'da bir dağ.

[168] Bu kelime "Ut" olarak yazılmıştır. Fakat, Kazak versiyonunda "uk" (ok) olarak geçmekte ve anlama daba uygun oldugu için bu anlamı kullandık. Bkz. : Er Edigey, Gılım Yay., Almatı, S. 70.

[169] **Erkli er:** Edigey'in ünvanı, "hükmetmeye erkli, serbest, hukuklu" manasındadır.

[170] Bu kelime "anısı" olarak yazılmıştır fakat anlam olarak "anası" olmalı.

[171] Bu kelime Tatar edebî dilinde yoktur. Fakat, Mişer Tatarlarında "akçaağaç"a "erge" denmektedir. Destanda "Akçaağaç" birkaç yerde sertlik ve sağlamlık simgesi olarak geçtiğinden ve kelime benzerliginden, buna karar verdik.

[172] Bu kelime araştırıcılar tarafından ülke adı olaram yorumlansa da, büyük bir ihtimalle "cümlesinnen, yümlesinnen" kelimesinin kısaltılmışı olmalı.

[173] **Tamga:** Ticaret ve zanaat ehlinden alınan vergi. Bu vergiden, büyük asilzadeler muaf tutulmuş ve onlara "tam gasız" denilmiştir. Burada, "tamga vergisinden muaf tutulan Barak'tan bile zorla vergi ödetmişim" anlami söz konusudur.

[174] **Barak Han:** 1422-1427 yıllarında Uluğ Muhammed ve başkalanyla mücadele ederek han tahtına oturmuştur.

[175] **Alıtın Dağ:** Efsanevî bir dağdır.

[176] **Göçebelere bırakmak:** Burada, Edigey savaştayken Noradın'ın göçebelerle gelip, Saray'i istilâ etmesinden söz ediliyor.

[177] **Hatem-i Ta'i:** Cömertliği ile efsaneleşmiş bir Arap.

[178] **Torımtay:** Türkçede "turum", "tay"; "torum" ise "deve yavrusu" anlamına gelir. B. Ögel, Rusların "kopçik" veya "kobçik" dedikieri (Falco apivorus) bu atmaca nev'ini zooloji sözlükierinde bulamadığını kaydetmiş, fakat, onun mor kanatlı, mor başlı, küçük bir doğan cinsi olup, ayak ve bacakları kırmızı olup, bilhassa akşamları yapılan avlara çok elverişli bir kuş olduğunu yazmıştır. Bkz.: Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C.: 1, T.T.K. Basımevi, Ankara,S. 359-360.

[179] **Barın:** Argın ve Kıpçak soyuyla birlikte dört kişilik han meclisinde temsilcisi olan soylu bir boy.

[180] **Şırın:** Kıpçak ve Argın ile birlikte han meclisine giren dört soylu kabileden birinin idarecisi.

[181] **Kara Tun:** Biraz önce Toktamış Han'ın Kuğu gölünde öldürüldüğünden bahsedilmişti, bu farklılık, varyant-

ların farklılığından kaynaklanmaktadır.

[182] "İslâmiyetten önceki Türklerin kam'lara karşı olduğu gibi, menşeleri efsanelere karışan kağan (han-töre)lere olan münasebetleri de, hurafelerle dolu olmuş. Hanların kemiği meş'um diyerek bunların ölülerinin cesedleri uğursuzluk getirdiğine inanmışlar, kendisini kam ve hanlardan ayrı sayıp, "kara budun" yahut "kara söyek" (kara kemik) tesmiye eden halk bu kam ve hanların cesedlerini kendilerinkinden ayrı yerlerde gömmüşlerdir "Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, C.: 1, Baski. 3, İstanbul 1981,s. 112.

[183] **Busgınçak:** Bu kelimenin anlamını maalesef açıklayamadık.

[184] Orijinalde bu kelime "nezir" olarak verilmiştir. Doğrusu: "vezir"dir.

[185] **İki İdil, "iki nehir":** İdil ile Yayık arası.

[186] **Kadırav:** Kadirbirdi isminin kısaltılmış şekli

[187] **"Alatav ile Kolatav":** Alatav: Kazakistan'ın güneydoğusundaki dağ, "Kolatav" ise ona kafiye için uydurulmuş olmalı. "Kula"+"dağ" anlamındadır.

[188] **Avızı Aktap Kir:** At ismi. "Ak somaklı, doru" anlamındadır.

ИСКӘРМӘ һӘМ АҢЛАТМАЛАР

[1]*Туктамыш* (? - 1406) - 1380 елдан башлап хакимлек иткән Алтын Урда ханы, Җучи хан нәселе дәвамчысы. Аксак Тимер явында (1389 - 1395) җиңелә, Тимер Котлый хан тарафыннан тар-мар ителә (1398 - 1399).

[2]*Алтын Таш* - Сарай шәһәрендәге хан бистәсе.

[3]*Ул дәрья* дигәне - Җаек, *бу дәрья* дигәне - Идел, ягъни Иделдән ары - Җаек, Җаектан ары Сыр - Дәрья дигән сүз.

[4]*Әмир Бырлас Шаһ Тимер...* - Аксак Тимер, (Тимерләнк, Тимерлан, Тимур, 1336 - 1405), Урта Азия дәүләт әлеклесе, полководец, 1370 елдан - әмир, чыгышыгы белән Бырлас ыруыннан. Башкаласы Сәмәркәнд булган дәүләт төзегән, Алтын Урданы тар-мар иткән, Иранга, Закавказьега, һиндистанга, Кече Азиягә һ.б. талау походлары ясаган.

Ак Түбә - елга һәм түбә исеме. Алтын Урда чорында Иделдән алып Сыр - Дәрьягача булган җирләр Ак Түбә һәм Ак Урда дип йөртелгән.

[6]*Котлыкыя* - тарихчыларның күпчелеге күрсәтүенчә, ак мангыт ыруыннан булган. Мангыт кабиләсенең бер өлеше башлыклары Нугай мирза исемен алып, нугай дип аталып киткән.

[7]*Чыңгыз* - Чыңгыз хан (Тимучи, 1155 - 1227 еллар тирәсе). Ул 1206 елдан Монгол империясенең ханы булган, Азиягә һәм Көнчыгыш Европага яулап алу походлары оештырган.

[8]*Түрәсез калган киң йортның...* - Туктамыш хан тәхеткә килер алдыннан Сарай беркадәр вакыт хансыз тора.

[9]*Мангыттан азган чал татар...* - Туктамыш хан үзе монгол нәселеннән булганлыктан, Котлыкыя бине татар дип хурлый.

[10]*Пәридән булган анасы...* - Идегәйнең анасы җен кызы, пәри яки шүрәле булуы турында бик күп вариантта легендалар бар.

[11]*Идегәй* - легендаларда Идегәйнең табылдык бала булуы әйтәлә, Ул итектән табыла яки итек эчендә үлемнән сакланып кала һәм бу аңа Идегәй исеме бирелүгә бер сылтау итеп күрсәтелә. Идегәй үзе 1419 елда Алтын Урда сарай аристократиясенә каршы сугышта үтерелгән, тарихта билгеле бер шәхес, халыкның легендар батыры.

[12]*Кадыйрбирде* - Туктамыш хан улы, 1419 елда үтерелә.

[13]*Норадын* - Идегәйнең улы. Вариантларда Нарыдын, Морадым, Нургали, Нургадил формасында да очрый. Тарихи документларда Нуретдин буларак билгеле. 1419 елда үлә.

[14]*Кәмалның улы Киң Җанбай...* - тарихи документлар буенча билгеле кеше, Туктамыш ханның вәзире.

[15]*Субра* - гүзәл җырчы мәгънәсендә, халык җырчысы. Дастанда җырчының исеме "Хубра" рәвешендә дә очрый.

[16]*Тунику* - борынгы Монголиядә хакимлек иткән хан.

[17]*Өнән (Онон)* - хәзерге Монголия һәм Урта Азия территорияләре буйлап ага тарган елга.

[18]*Башлык хан, Абыл хан, Кара хан, Ала хан...* - бу ханнар тарихта билгеле түгел.

[19]*Томавыл* - Чыңгыз дастаннарында күренгәнчә, бу - Томавыл мәргән. Чыңгыз ханның бабасы дип күрсәтелә.

[20]*Яучы хан, Баянду хан, Саен хан, Бәрки хан...* - биредә Алтын Урда ханнары турында сүз бара.

[21]*Үзбәк* - Үзбәк хан. 1312 - 1341 елларда Алтын Урда ханы булып торган. Урданың иң төзек күтәренке һәм данлы вакыты шул хан заманында булган.

[22]*Тыныйбәк* - Үзбәк хан улы. Бик аз гына хан булып тора һәм үтерелә.

[23]*Асылбәк* - аның турында мәгълүматлар табылмады.

[24]*Җанбәк* - 1342 - 1357 елларда Сарай ханы булып торган.

[25]*Бирдебәк* - Җанбәк улы. Тарихчылар аның явыз һәм холыксыз булуын хәбәр итәләр. Хан булгач, ул барлык кардәш-ыруларын үтертеп бетергән. Үзе 1360 елда Кулна Мырза тарафыннан үтерелә. Сарай чуалышлары шул хан заманында башлана.

[26]*Туктага, Туйгужа* - Туктамыш ханның бабасы белән атасы.

[27]*Энҗү, Бәнҗү* - Аму-Дәрья белән Сыр-Дәрьяның борынгы исемнәре.

[28]*Нугайлының агыр йорт* - Нугай мирзадан соң Алтын Урда дәүләте үз эчендә күбрәк "Нугай

йорты" дип йөртелә. Агыр йорт - хөрмәтле йорт.

[29]*Туксан башлы* - вариантларда "йөз туксан башлы урда" дип әйтү дә очрый.

[30]*Ашлы белән Ибраһим... - Ашлы* - Иделнең көнбатыш ярында хәзерге Тәтеш тирәсендә булган бер кала. Ибраһим каласы Уканың койган җирендә булган.

[31]*Эскәндәр* - Александр Македонский, безнең эрага кадәр 356 - 323 елларда яшәгән полководец, 336 елдан башлап Македониянең патшасы булган.

[32]*Өрестәм* - Рөстәм, фирдәүсинең "Шаһнамә" әсәрендәге каһарман.

[33]*Юзекәй* - Ясүкәй баһадир, Чыңгызның атасы.

[34]*Байду хан* - Батый хан (1208 - 1255). Чыңгыз ханның оныгы, 1243 елдан Алтын Урда ханы булган.

[35]*Әтрәч* - хәзерге Тәтеш районына керә торган авыл. Кайбер чыганаклардан элек ул урында шәһәр булганлыгы билгеле.

[36]*Кыйгырчык* - Ак Урданың Ырыс хан улы. Атасы Туктамыш хан тарафыннан үтерелгән.

[37]*Сыгнак* - элекке Ак Урданың үзәк шәһәре.

[38]*Сарайчык* - Иделнең көнчыгыш ягында Каспийга якын җирдәге шәһәр.

[39]*Аҗдаркан* - Әстерхан.

[40]*Ирәмәл* - хәзерге Башкортстандагы тау.

[41]*Күчмәләрдән алдырдың...* - биредә, Идегәй яуда вакытта Норадыннның күчмәләр белән килеп, Сарайны басып алуы турында сүз бара.

[42]*Хатәм-Тай* - юмартлыгы белән легендага кергән бер гарәп исемә.

[43]*Хәмзә* - Мөхәммәт пәйгамбәрнең батыр сәхабәсе, сугышта үтерелгән.

[44]*Гали* - сәхабә. Галинең Гали улы - батырның батыр улы дигән мәгънәдә.

[45]*Иртеш башы Кара Тунда...* - алдарак Туктамыш ханның Ку күлле дигән җирдә үтерелгәне әйтелә. Мондый үзгәлек вариантларның төрлелегеннән килеп чыга.

[46]*Түбәдәге дүрт йолдыз...* - биредә Туктамыш ханның дүрт улы турында сүз бара булса кирәк.

[47]*Көрән туры ат койрыгы дүрт чалуга тулгандыр...* - Көрән туры ат - Кадыйрбирде аты, койрыгы - аңа иярген халык, дүрт чалу - Алтын Урданың дүрт өлкәсе.